

ARCHAEOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A

HAZAI MŰEMLEKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

VIII. KÖTET.

(UJ FOLYAM VI. KÖTET.)

HAT TÁBLÁVAL ÉS

SZÁMOS FAMETSZETTEL.

PEST.

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR.)

MDCCLXXI.

45
p.m.

306927

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

A M. TUD. AKADEMIA

ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

KUBINYI ÁGOSTON bizottsági elnök.

Gr. ANDRÁSSY MANÓ.

ARÁNYI LAJOS.

HENSZELMANN IMRE.

IPOLYI-STUMMER ARNOLD.

Id. KUBINYI FERENCZ.

MÁTRAY GÁBOR.

PAUER JÁNOS.

PAÚR IVÁN.

PULSZKY FERENCZ.

RÓMER FLÓRIS, bizottsági előadó és szerkesztő.

RÓNAY JÁCZINT.

SZALAY ÁGOSTON.

TOLDY FERENCZ.

TORMA KÁROLY.

WENZEL GUSZTÁV.

A VIII. KÖTET TARTALMA:

	Lap.
1. Archaeologiai kirándulás Csanádra, DR HENSZELMANN IMRÉ-től.	1
2. Hervója spalatói herceg és érmei. DR. ÉRDY JÁNOS-tól	50
3. A rába sz. miklósi egyház. RÁTH KÁROLY-tól	53
4. Éremtani adalékok. DR. RÓMER FLÓRIS-tól.	56
5. Pécsvidéki és egyéb leletek. HORVÁTH ANTAL-tól.	60
6. Archaeologiai irodalom. HAMPEL JÓZSEF és DR. RÓMER FLÓRIS-tól	63
7. Archaeologiai mozgalmak,	67
8. Kisebb közlemények,	70
9. Pilini pogány sírok. DR. ÉRDY JÁNOS-tól.	73
10. Visszapillantás a Nyitra-, Turóc- és Liptóme gyékben tett régészeti kirándulásra. KÖNYÖKI JÓZSEF-től.	84
11. Régészeti adatok Győr-Szt.-Márton környékéről. STACHOVICS REMIG-től.	98
12. Románkori oltárkereszt. EBENHÖCH FERENCZ-től.	108
13. Az 1868-dik év őszén Sellyén talált római érmek leírása. HORVÁTH ANTAL-tól.	114
14. Két románkori kerekgyháznak nyoma Györmegyében. EBENHÖCH FERENCZ-től.	120
15. A liptó-andrásfalvi bronzkori temető. MAJLÁTH BÉLA-tól.	123
16. Erdély érmészetéhez. HOLLAENDER LEÓ-tól.	130
17. Kisebb közlemények.	141
18. Régészeti közlemények (I. Bersovia (Zsidovin). ORMÓS ZSIGMOND-tól.	145
19. Róbert Károly (1308—1342) király 1355-dik évi érmelési szerződése. DR. ÉRDY JÁNOS-tól.	154
20. Aquincum történetének vázlata. HAMPEL JÓZSEF-től.	159
21. Magyar viseletképek a bécsi császári könyvtárban. DR. RÓMER FLÓRIS-tól.	199
22. Harangjaink ismeretéhez. MYSKOVSKY VICTOR-tól.	203
23. Régi sírköveinkről. DR. RÓMER FLÓRIS-tól.	208
24. Kisebb közlemények	212
25. Név- és tárgymutató.	215

PUBLICATIONES
ARCHAEOLOGICAE

ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE.

TOM. VIII.

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

(NOVA SERIES TOM. VI.)

CUM PLURIBUS ICONIBUS.

PESTINI. MDCCCLXXI.

IN ORDINEM REDEGIT

Dr. FLORIANUS ROMER.

COMMISSIONI ARCHAEOLOGICAE ACADEMIAE SCIENTIARUM A SECRETIS.

Index Rerum

	Pag.
1. Excursio Archaeologica ad Csanád, a dr. EMERICO HENSZLMANN.	1
2. De Hervója duce Spalatensi et eius nummis, scripsit dr. JOANNES ÉRDY.	50
3. Aedes sacrae ad Rába-Sz.-Miklós, a CAROLO RÁTH.	53
4. Accessiones ad rem nummariam, a dr. FLORIANO ROMER.	56
5. De rebus antiquis, quae ad Quinque-Ecclesias inventae sunt, disserit ANTONIUS HORVÁTH.	60
6. Literatura Archaeologica a JOSEPHO HAMPEL et FLORIANO ROMER.	63
7. Conamina archaeologica.	67
8. Communicationes minores.	70
9. Sepulera gentilium in Pilin, auctore dr. JOANNE ÉRDY.	73
10. Excursionis Archaeologicae in provincias Nyitra- Thurocz et Lipto memoria, a JOSEPHO KÖNYÖKI.	84
11. Accessiones ad confinia Sacri Montis Pannoniae pertinentes, a REMIGIO SZTACHOVITS.	98
12. Crux ex periodo sic dicta romanensi a FRANCISCO EBENHÜCH.	108
13. Descriptio nummorum romanorum, qui autumnno anni 1868 ad Sellye inventi sunt, ab ANTONIO HORVÁTH.	114

	Pag.
14. Vestigia duarum aedium sacrarum rotundarum in provincia Jaurinensi, vulgat FRANCISCUS EBENHÖCH.	120
15. Sepulturas aetatis aerae ad Andrásfalva provinciae Liptó describit BÉLA MAJLÁTH.	123
16. Accessiones ad rem nummariam Transilvaniae a LEONE HOLLAENDER.	130
17. Communicationes minores	141
18. Editiones archaeologicae I. De Bersovia alias Zsidovin, scripsit SIGISMUNDUS ORMÓS.	145
19. Pactum regis Caroli Roberti (1308—1342) anni 1355, quod rem monetariam attinet; a JOANNE ÉRDY.	154
20. Brevis historia Coloniae Aquinci, a JOSEPHO HAMPEL.	159
21. Antiquus Hungarorum vestitus, e codicibus Bibliothecae caesareae Viennensis indicatus a FLORIANO ROMER.	199
22. Res historiae veterum campanarum, a VICTORE MYSKOVSZKY.	203
23. De antiquis sepulcrorum lapidibus, a FLORIANO ROMER.	208
24. Communicationes minores.	212
25. Index locorum et rerum.	215

Archaeologiai kirándulás Csanádra.

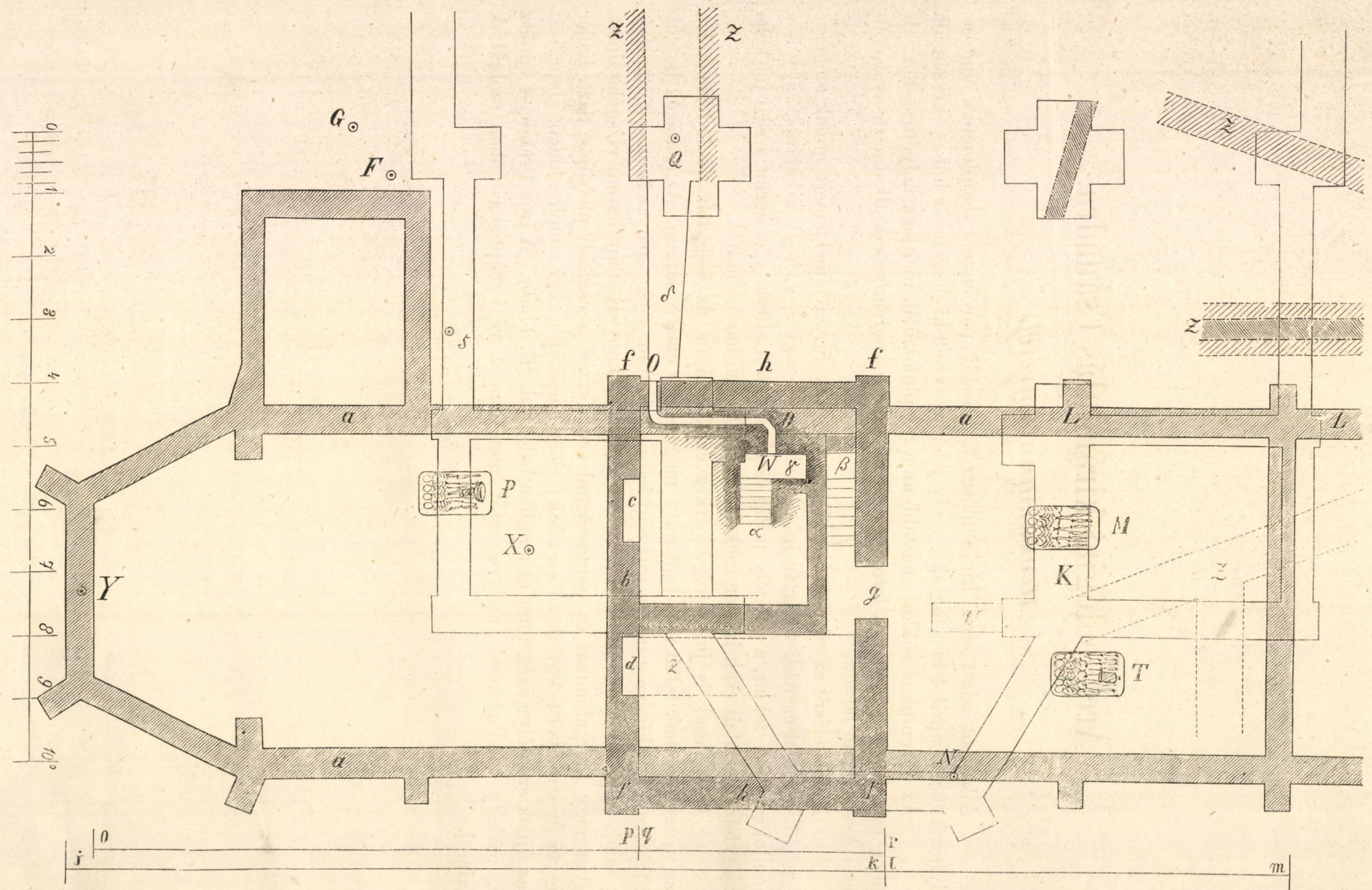
Henszlmann Imrétől.

Alkalmat adott ezen kirándulásra a csanádi parochialis templomnak építése, melyhez 1868-ki april 4-kén fogtak, s mely jelenleg (1869-ki deczember hóban) készen áll.

Az új templom sokkal nagyobb ama templomkánál, melynek helyettese lön; ide s tova csucsíves stylben és a lerombolt templomka maradványának alkalmazásával építetett; készen nem láttam.

A keletelésre az új templomnál nem voltak figyelemmel; mert annak tengelye megfelelőleg a mai csanádi vásártér irányának, dél-északi úgy, hogy a bejárás, vagy is a főhomlokzat délre tekint, a szentély pedig északra van fordítva, s e szerint a régi jól keletelt egyház alapfalait csak is igen csekély kiterjedésben használhatták.

1868., csak is julius végén érkezvén Csanádra, az ó-egyházat már lerombolva és az új templomnak falait már nevezetes magasságra emelve láttam. Az ásatások be voltak fejezve s így kivéve a megtartott régi baptisterium-ot s egy pár az ásatások alkalmával talált régi tárgyat, egészben csak is azon jegyzőkönyvre alapíthatom vizsgálataimat, melyet nagy szorgalommal és pontossággal szerkesztett a csanádi plebános, tiszt. Killer Frigyes úr s melyet a következőben adok; előre bocsátva a régi templomkának alaprajzát és az újnak szentélyrészét, mint ez amabba belenyul. (L. 1. ábr.) A rajz Brandeisz építész úré, csekély módosítással, melyre saját méréseim a régi baptisteriumban szolgáltak alkalmul.

(1. ábra.)

Jegyzőkönyv

az 1868. évben a csanádi rom. kath. ó-templom lerombolása és az új-templomnak építése alkalmával történt leletekről.

1868. évben april hó 4-én kiméretett azon tér, melyen az új, sz. Gellért emlékére építendő templom Csanádon emelkedni fog, és Bonnaz Sándor, csanádi püspök ő excellentiájának költségén építtetik.

Azon hó 6-án kezdődött az alapzatoknak ásása.

16-án lebontatott azon fal, melyben a főajtó volt.

21-én a keletről véve jobb felül eső főfal lehordatott.

22-én lebontattak a szentély falai.

23-án lehordatott azon főfal, mely keletről véve baloldalon állott.

A sekrestye nem bontatott le, hanem az építéshez szükséges eszközöknek rakhelyül szolgál.

A falak lebontása alkalmával találtatott, hogy azoknak anyagai két román, egy átmeneti korszakból és egy tiszta góth-izlésű templom visszamaradt faragványjaiból, római égetett téglák- és faragott termés-kövekből álltak.¹⁾

A. 24-én, déli részről véve, a templom torony melletti bal sarkán egy kút találtatott, mely 4' széles, 3° 1' mély vala, s letek benne még a tölgyfából is, melylyel ki volt rakva.

B. Azon kútból 1° 4' távolságban egy vonalban észak felé 3' mélységben egész embercsontváz találtatott, mely bizonyosan koporsóba volt fektetve, miután a föld a váz körül üreget formált, de a koporsó anyagából semmi sem találtatott.

C. Mindjárt mellette találtatott egy kút, épen oly szélességű és mélységű, mint az előbbeni, de fa vagy kőbeli kirakásnak nyoma sem volt.

A kút mellett 2° mélységben egy nyilván rómaiaktól származó fehér cserép-korsó találtatott, és ahhoz való pohár. A korsónak magassága 1', a poháré 5" vala.²⁾

D. A kúttól 2° 4' távolságban észak felé találtatott a harmadik kút, az előbbeni-vel egy mélységű.

¹⁾ A két román-stylú templom igen kétes, legalább tiszta román maradékot sehol sem találunk, bár kétféle régiebb építmény előzte meg a két későbbit, melynek maradványai átmeneti és az elkorcsosodásnak indult csúcsíves izlésűek. Midőn Csanádra érkeztem, a régi templomka már egészen le volt döntve; így tehát csak egyes részletét láttam, főleg pedig átmeneti stylűeket, melyeket a ledöntött épületbe építészeti anyagként vettek fel a régiebb épületből.

²⁾ A korsónak és pohárnak római származása nem bizonyos.

E. Onnét, érintett irányban, észak felé $3^{\circ} 5'$ távolságban, egy öl mélységben boltozott hely találtatott, mely kemenczéhez hasonló, s tele hamuval. Annak fenekén találtatott egy $1\frac{1}{2}'$ hosszúságú, $1'$ szélességű, $1\frac{1}{2}''$ vastagságú égetett római téglá, s a hamvak közt egy darab csirke-csont.

F. Az új templom azon részében, mely a régi sekrestyét érinti, 1° mélységben magyar réz-kupa találtatott, magyar kengyelek s apró koesi-vasak.

G. Onnét egy öl távolságban dél felé mészgödrök ásatása alkalmával 1° mélységben hasonlóan magyar kengyelek és apró koesi-vasak találtattak.

H. $2^{\circ} 1'$ távolságban délfelé találtatott a kútásáznál egy vörösmárvány oszloptöredék, mely 4 hüvelyk hosszú, és átmérőben $2\frac{1}{2}''$ széles volt.

I. Ettől egy öl távolságban $3'$ mélységben találtatott két darab karperecz, melyek egyike világos kék, másika fekete színű volt.

27-én Csanádra jött nagyságos és főtisztelendő tudós Rómer Flóris egyetemi tanár Pestről; a romok közt négy különböző korszakból való faragott köveket talált, és egy római téglát, — melyen Leg. XIII. GEM. vala — emléktül magához vett.¹⁾

K. Azon belső térben, mely a régi kolostoré volt, $2'$ mélységben egy darab szarvas-aganacs találtatott, mely $1'$ hosszú, $1\frac{1}{2}''$ átmérőű volt, s már részben kővé vált; s 1° mélységben $2'$ átmérőű, a föld melegétől megfeketült, és trágyává lett kölesszalmaréteg, melyben még a mag is észrevehető volt.²⁾

L. 30-án tapasztaltatott, hogy azon falat, melyen a kolostor romjai álltak, és keletről véve annak balszárnyát tevő, a föld alatt esupa faragott kő képezte, közepe ellenben római (?) téglákkal volt telve; és hogy azon falnak alapzatai csak 1° mélységben kezdődtek; s ez a régi templom főfalának maradványa, mely nyugat felé egyenes vonalban, még a kolostoron is túl terjedt.

A termés-kövekből álló alapzatok oly erősen össze voltak forrva, hogy vassal is alig lehetett szétbontani, miért is a legújabb falaknak szintén alapzatúl szolgálólandanak.³⁾

Amaz alapzatok kezdetével egy irányban, padolat nyomai találtattak, mely körülbelül $8''$ hosszú, ugyanolyan széles és $1\frac{1}{2}''$ vastag égetett téglákból állott, római téglákkalali texturájával. (?)⁴⁾

¹⁾ Az eddig idézett tárgyak alig bírnak régészeti érdekekkel, legalább vonatkozással nem bírnak a ledöntött templomkára; mivel attól elég messze találtattak, az új templom alapzata ásatásának alkalmával. Eszerint ezekről, valamint az új templom azon helyeiről, melyeken kiásattak, nem szólok; úgy szintén a következő I. R. és V. pontokon talált tárgyakról sem; mert ezek szintén rajzunkon túl esnek, a jelenleg épült templom területére.

²⁾ A mondat második része érthetlen, másrészt csekély jelentékenysége miatt mellőzhető.

³⁾ Nagyon sajnálom, hogy e falat nem láthattam, annál inkább pedig, mert vannak, kik e falat a római Morisenum nevű, castrum falának állítják, melyre később sz. Gellért építette templomát. Egy t. Killer Frigyes szívességéből kapott, Jankovics technikus úr által készített, igen pontos rajzból látom, hogy a falat ruházó faragott kő (Verkleidungstein) csaknem négyeges, mérvén minden oldalán mintegy $1\frac{1}{2}$ bécsi lábat; ezen nagy mérv, valamint a kődarabok rendes elrakása (Isodomum-féle rendben), végre a falnak emelkedése, közvetlen egy alatta levő sziklán, a falat még rómainak tünethetné fel; de ennek ismét ellenmond a fal mögött levő s mintegy bélését tevő téglafal, mely daczára hogy a jegyzőkönyv azt rómainak mondja, mérve és rakás-módja után, inkább középkorinak vehető. Az ítélet kétes, de mindent összevéve, hajlandó vagyok a falat inkább római korúnak tekinteni.

⁴⁾ A téglák, mint ezt t. K. úr helyesen megjegyzi, nem igen tartoznak a középkor padolataiban alkalmazott és „Fliesseknek“ nevezettek sorába.

A padolat feletti földrétegben, tömérdek megfeketült ember-csont találtatott, melyek fekvése azt tanúsítja, hogy a pusztítás alkalmával ide menekült s itt veszett emberek csontjai.

M. A padolat alatt vagy 2' mélységben 7' hosszú, 4' széles és 5' mély sír találtatott, melyben csontok valának, s római téglákból állott, csak két végén bolthajtással ellátva, másrészben bolthajtásilag összehúzza, négy nagy homokkővel fedve, de melyek a sírba omlottak, s bizonyosan ez alkalommal hullott utánok az érintett padolatból néhány téglá.

A sír hossza keletről nyugat felé terjedt, s a koponyák ebben is keletnek voltak fordítva, a lábak pedig nyugatnak.¹⁾

E téren egy kis római réz-pé debatesztetett, mely ide mellékeltek.²⁾

N. Találtatott egy kisebb buzogány, melyet a rozsa már részben megemésztett.

O. Május 4-én kiméretett a torony helye. Azon napon találtatott az első templom főfalában, mely később föld alá került, vagy 4' mélységben, ³⁾ egy 7'' széles, 7'' magas csatorna, mely a fal hosszában közepén feküdt, s még egészen ép volt, nyolczadrészben iszappal telve; tehát csak vízi csatorna lehetett, és római téglákból állott.

E csatornában 1'' hosszú, ¼'' széles, három vörös vonallal díszített, úgy látszik korsó-darab találtatott; ¼'' sima fekete korsó-darab, úgy 3 darab 2'''—3'''-nyi szén, melyek nyilván a nagy-szombaton kioltott szentelt tűztől származhatnak.

A csatorna kezdete már nem volt kikutatható, mert a munkások már kitörték, midőn figyelmet gerjesztett.

P. Ugyane napon a régi templom szentélyében vagy 1° távolságban a volt sekrestyétől, azon helyen, a hol a mostani, délről véve, jobb sekrestyének külső fala benyulik, vagy 1½° mélységben az előbbi sírhez hasonló sír találtatott, mely csak abban különbözik az elsőtől, hogy ezt két kő fedé, melyek közül az egyik 4' hosszú, 2' széles és 1' 2'' vastag volt; a nagyobbba emelésre szolgáló vaskarika volt illesztve.

A nagyobb kő alatt, egy márvány keresztelő kútnak felső része találtatott, s annak medenczéjében, két sima, részben megtört márványkő darab; az egyik, vörös, 6'' hosszú, 4'' széles és 1¼' vastag, a másik fehér színű 3'' hosszú, 2½' széles és ½'' vastag;

¹⁾ A középkorban, midőn a temető megtelt volt, a sírok csontjait összeszedték s azokat csinos rendben elrakták a temető-kápolnában. 1864. május 5-én jelen voltam, midőn Pereghen (közel Ráczevéhez) egy román izlésű temető-kápolna alapzatát felásták; a tulajdonképi imola mellett volt egy négyszög alakú, talán sekrestyének használt helyiség, s ez alatt roppant mennyiségű csont, mindnyája rendszeresen elrakva, s valamint Csanádon, úgy itt is, a koponyák mind a helyiség keleti részén voltak eltéve.

²⁾ A beküldött pénzecske nem római, hanem Zsigmond király korából való, legalább a sigis M U N dus névből, az M némileg, az U és N tisztán s valamennyire a D is olvasható még.

³⁾ Nem mondhatni, hogy az itt érintett helyiség, (l. I. t. 4. és 5. ábra) csak később lett földalatti; meglehet, sőt valószínű, hogy már eredetileg is ilyen volt; mert magokra az épületekre nézve a föld színének magasodása, idő folytán, nem szükségképen áll be, kivált nem, ha ezen épületek, mi itt az eset, némi magaslaton fekszenek, melyről, a különben magasodásra szolgáló anyag könnyen legördülhet s így nem szükséges az épületeket, a körülöttök felmagasodó föld miatt, újból s újból emelni. Hasonlóan Párisban, a magaslaton fekvő S. Germain des Prés nevű templomnak felülete sem emelkedett. Az érintett helyiség padlója (l. I. t. 5. ábra) jelenleg mintegy hét lábbal fekszik mélyebben, mint az új templom padlója s a jegyzőkönyvnek négy lába csakis a csatornának felső végére értendő. A csatorna téglái nem rómaiak, hanem középkoriak.

és symbolicus értelmű, — megjegyezvén azt: hogy a keresztény felnőttek és ártatlan kisdedek csontjai ott fekszenek.¹⁾

Q. Május 12-én azon oszlop-alapzatok ásásakor, melyek délről véve jobbra esnek, és pedig a második és harmadik oszlopban, 1° mélységben, rendszeren befektetett embervázak találtak, keletnek irányzott arczezal. Koporsónak nyoma sem volt. A vázak régiségét bizonyítja, hogy körül-belül ugyanazon rétegben feküdtek, melyben a templomban az említett két fal között lelt keresztény-sírok; ezek a legrégebb, északtól délnek egymástól egy ölnyi távolban feküdtek. A vázak alsó vagy felső részökben meg voltak csonkítva, a mi csak a régi alapfalak ásásakor történhetett.²⁾

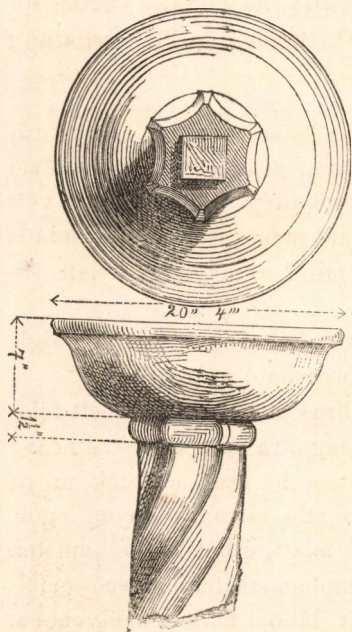
R. 15-én az oszloprend kiásása alkalmával, a délről vett első oszlop-alapnál 3° mélységű kút találtatott, 2° mélységben pedig egy négyszegletű, felső átmérőben 5½"-nyi virágcserep.³⁾

S. 16-án épen a régi sekrestye melletti alapzatok ásásakor vagy 1½° mélységben emberváz találtatott, mely arczezal napkeletnek volt irányozva, és római padolati téglákon feküdt. Koporsónak legkisebb nyoma sem volt.

T) Az érintett két első ossatorium-féle sírral majd egy vonalban, azon térben, melyet a régi kolostor elfoglalt, az első fellelt ilyféle sírtól 2°-nyire, a harmadik ilyféle ossatoriumbeli sír találtatott, mely 1° hosszú, 4' széles, és 5' mély volt, s római téglákból állott, bolthajtásilag összehúzza, s 6" vastag homokkővel fedve, melyen egy lábnyom látható. A földel a reá jött teher által szétört és a sírba omlott, utána pedig, úgy, mint az első ossatoriumbeli sírnál, néhány négyszegletű, úgy látszik, padolati téglá.

E sírban megtaláltatott azon oszlop, mely a második ossatorium-sírban lelt keresztelő-kúthoz tartozott, úgy, hogy nem lehet kételkedni, miképen ama három ossatorium-sír az első keresztényektől származott.

Azon érintett oszlop két felé volt törve. Az egyik darab 6" hosszú és 8" átmérőű, a másiknak hossza 1', átmérője 8".

(2. ábr.)

¹⁾ Mint a jegyzőkönyv mondja, a P. alatti sír, vagyis inkább csont-tár, hasonló volt az M betűséhez. Nem tartom különösnek, hogy e sírban az itt lerajzolt keresztelő-kútnak felső darabja találtatott, mely történetesen eshetett ide. Hasonlót vettem észre Fehérvárt, hol az általam Albert királyának felismert sírboltban a hajdan e fölött álló emlékek több darabját leltük. A keresztelő-kút *jelképességét* e helyen tehát nem ismerhetem el addig, míg hasonló másonnan vett példák e nézetet nem erősítik. (L. 2. ábra.)

²⁾ Feltűnő a két falnak közel állása egymáshoz; feltűnő továbbá azért is, mert e fal egyenesen a mindjárt (R. betű alatt) említendő kút felé tart, s az előtt éri végét; vajjon e két fal nem foglalta-e maga közé a W. alatti medencének vízvezetékét? Az e pontban idézett csontvázakat ó-keresztényieknek mondhatjuk, ha fejük keletfelé fekvé találtatott, ha ellenben, mint a jegyzőkönyv mondja, arczezal napkeletnek fordultak, inkább pogányokénak kell tekintenünk. Talán oly emberekéi valának, kik még Traján császár hadjáratai előtt éltek.

³⁾ A jegyzőkönyv R betűs kútja mintegy 60 lábnyi távolságban találtatott a jelen templom első déli pillérének középpontjától, még pedig a mostani harmadik s utolsó pillér alatt; tehát egyenes vonalban, mi szintén a 2. pontban említett falak vízvezetéki jelleme mellett szól.

Mivel a mostani templom alaprajzát fametszetünk egészen nem adja, az R betűs kút sem jelenik meg azon.

Az oszlop mellett találtatott még egy virágszerű metszéssel ellátott, 5 1/2'' átmérőű, 9'' magas, termés-kő-oszlop.

Mindhárom ossatorium-féle, és az első keresztényektől származó sírban a csontok vastagságra és nagyságra nézve feltűnők és rendkívüliek voltak.

Ugyane napon találtatott meg a kriptának 2-ik tiszta római téglákból álló bolthajtása, mely az első alapzatok fölött 1°-nyire van.¹⁾

U. Ugyanazon napon találtatott az előbbeni ossatorium-féle sírtól, vagy 1°-nyi távolságban keletfelé egy kősarkophag, mely hosszú négyszöget képez, s külsőleg 1° 9'' hosszú, 2' 10'' széles, 1' 7 1/2'' magas, üregében 1° hosszú, 2' 3'' széles és 1' 5'' magas; fedele pedig 2° 2'' hosszú, 2' 10'' széles és 4'' vastag; és mésztapaszszal, azaz betonnal volt körülvéve.

Ama sarkophagban 4 lábujj-íz találtatott, nemkülönben vérnyomok; másrészt a fedélen felismerhető volt, hogy már egyszer felemeltetett.

A fennevezett sarkophag, úgy látszik, IV. (Kun) László magyar királynak koporsója, melybe mindjárt megöletése után tétetett és Csanádon eltemettetett, melyből későbbben kiemeltetve, és más koporsóba tétetve, a történet állítása szerint Nagy-Váradra vitetett, mikor a — talán rothadásnak indult — testről ama 4 kis csont visszamaradt, hol eszerint még Árpád-vér látszik.

A sarkophag két hosszabb oldalán bevágott kereszt van, s megjegyzendő, hogy az egyik oldala ki van faragva, a másikon nyilván idő rövidsége miatt csak megkezdetett.²⁾

V. Május 26-án a délről véve első baloszlop ásásakor 1 1/2° mélységben egy vas csákány találtatott, és egy cserép kupa, melynek felső átmérője 3'', és egy termés-kő-osz-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy valamint itt, úgy másutt is, hol e szó előfordul, az „ossatorium“ helyébe „ossuariumot“ kell tenni. Mit a 6. l. 1. jegyzetében mondtam, ugyanaz áll az itt talált keresztelő-kút alsó részére nézve is, melynek rajzát 3-dik ábránk adja; tehát jelképes jelentést ennek sem tulajdoníthatunk. E keresztelő-kutacska, vagyis inkább keresztelő-medence, stylje után itélve csakis a XV. században készülhetett; miből világos, hogy ha egykorulag került a csontokkal a csont-tárba, mi igen valószínű, az utóbbiak sem lehetnek ó-keresztényekéi; de ezen tagadó nézet mellett még a következő eszmelánczolat is szól. A P betűs ossuarium a hajdani altemplomban, vagy alsó kápolnában áll s ide alig helyeztethetett, mielőtt ezen helyiség földdel nem töltetett be, s így megszűnt altemplom vagy alkápolna lenni. Az altemplomok

3. ábra.

leginkább a XIII. században szűntek meg, nálunk azonban igaz, még későbbben t. i. a XIV. és még a XV. században is építettek ide s tova altemplomokat, de ez ellenkezőleg történt más keresztény országok szokásával. Valószínű tehát, hogy a P betűs ossuarium nem régibb a XV. századnál, és mivel alakjára nézve ezzel megegyező volt az M és T betűs ossuarium is, e kettő sem régibb amannál. Ehhez hozzáadhatjuk azt is, hogy a csontok egybegyűjtése nem ó-keresztény, hanem csak későbbi középkori szokás. A pont utolsó passzusában „Ugyane napon találtatott“ stb. érintett „krypta“, a szentély alatt levő altemplomkáról szól; az itt említett „bolthajtás“ tulajdonképpen nem bolthajtás, mert a bolt maga a legújabb ásatások idejében többé nem létezett, hanem csak hevederív, ama hevederív, mely az altemplomkába vezető két ajtónak felső záradékát képezte; ezt ugyan magam nem láttam, hanem alig hiszem, hogy, mint a jegyzőkönyv mondja, „tiszta római téglákból állott.“ Általán megjegyzem, miként, bár Csanádnak régi római *Morissimum* név alatti fennállása nem kérdéses; mégis csak kevés valóban római téglát találtak az ásatás alkalmával; a téglák csaknem mind középkoriak, s mivel a római vidék kőben igen szegény, a középkori építmények csupán csak téglából lettek szerkesztve; ezért is hol faragott kővel találkozunk, mint például a 4. l. 3. jegyzet építményében, inkább római eredetre következtethetünk.

²⁾ Ezen igen nevezetes sarkophagról alább tüzetesebben fogok szólni; itt csak előlegesen megjegyzem, hogy azt, mint a jegyzőkönyv teszi, IV. László királynak nem ismerhetem el.

lop, melynek átmérője 3'', hosszúsága pedig 2'; a második oszlopnál pedig egy 3 öles kút, mely azonban semmi érdekes jelleggel nem birt.

W. Junius 4-én a föntebb érintett csatorna nyílását kutatván, kitűnt, hogy ez a templomba szolgált, és pedig az első templom szentélyébe; a befolyási hely két mellékfallal volt körítve, melyek ott egy 16□' tért képeztek, azon helyet, a hol a felnöttek keresztelése per immersionem történt.

A hely azon része, a hol az elzáratott, elpusztult; csak egy ajtósark, s egy hajtűnek felsőrésze találtatott a földben, egyszersmind nem messze onnét egy nagy darab összeolvadt ércz, annak tanuságául, hogy azon részekben is nagy tűzvész uralkodott. E hely emlékül beboltoztatik, miután épen az új templom sanctuariuma elé esik.¹⁾

X. Junius 7-én kikutattatott a régi kriptának jobb fele, hol égett emberek hamvai és egy kard — mely az ott dühöngött véstől felpattant — találtattak.

Y. Junius 10-én az oltármögötti falban, vagy 4' mélységben, sárga homokkőből készült, négyszögű üreggel ellátott, koporsószerű alapkő találtatott, melyre kereszt van vágva. Az üregben, ezt teljesen kitöltő négyszögű bádogszekrény találtatott, melybe bizonyosan az okmány volt téve; de a bádogot a rozsdá annyira megemésztette, hogy szinte szétesett, s alig mutatja valami, hogy abban okmány feküdt. A fennmaradt parányi íromány-darabkák sem nap, sem szárító levegő által nem nyerték vissza ruganyosságukat.

És mert az alapkő fellelése után, a reménység, valami okmányra találhatni, el-tűnt; ezen jegyzőkönyv a felterjesztésre érettnak találtatik, és ideiglenesen bezáratik.²⁾

Kelt Csanádon, 1868. évi juniushó 25-én.

Killer Frigyes, csanádi plebános.

Brandeis, építőmester.

Kompér György.

¹⁾ Az itt leirt baptisteriumról is alább tüzetesebben fogok szólani; e kis építmény hazánk legnevezetesebbjei közé tartozván, különös figyelmünket nagy mérvben veszi igénybe.

²⁾ A köladácskát, melyben a bádogszekrény összeroncsolt lemezei találtattak, a parochián eltették. A szekrény eredeti alakjára többé rá nem ismerhetni, de a köladácska épen maradt; idoma a XV. század izlésének felelve meg, ez is a mellett szól, hogy a csak imént ledöntött templomka ugyane században épült.

Tekintsük már most a történeti adatokat, a mint azokat Bárány és Fuxhoffer-Czinár egybe gyűjtötték.

Bárány Ágoston „Torontál vármegye Hajdana“ című 1845-ben, Budán, a magy. k. egyetem betűivel nyomtatott munkája 87 s köv. lapján így szól Csanádról:

„*Csanád*. Világrendítő korában Romának, *Morisiium*, *Morisseum*, vagy *Morisen*a név alatt hódolt ez, mint Dacia ripensis roppant és fényes városa,“ (talán inkább csak nagyobb castruma?) „a nyugati római hatalomnak. *Morisseum* nevét sz. István alatt veszté el: midőn Csanád, Doboka fia, a pártütő Achtumot, *Morisiium* birtokosát leküzdé. A király parancsából, ekkor nyert Csanád-nevet, — püspökmegye azonban sz. István alatt még Dioecesis Morisiensisnek neveztetett, — mely birtokosát, első főispánját Csanádban üdvözlé. A királyi oklevelekben 1163. Sunad-, 1178. Cenad-, 1221. Chenad-, 12. 6. Canad-névvel jelöltetik.“

„*Csanád*, háromnevű vármegyének székvárosá lön; s hihető; még Gejza vezér alatt rendezteték vármegyévé e tartomány egyik része. A vár, melyhez az Árpád vérű királyok alatt, többek közt a nicholai várjobbágytság is tartozott, minden sánczok nélkül (?), a Maros folyónál emelkedék, valószínűleg már a magyarok bejövetele után épült.*)“

„A Bakony rengetegei béli remeteségéből szinte erővel téteték ide püspöknek, a hajdan Aquilejában, a rosacensi apátságban szerzetes életet élt Sagredo Gellért, kinek sem születése ideje, sem Magyarországra jövetele éve nem bizonyos. A sz. király elhunytá után, 1041 évben, Aba tört a királyi méltóság után. *Csanádon* — hol Péter párthivei közül 50 főembert meggyilkoltatott, — kivánt ő megkoronáztatni Gellért által; de ez a hűtlenség ily szolgálatától idegenkedék. Midőn azonban a jog ellen behelyezett király, az egyházba kísértetett, szószékbe áll Gellért, tolmács által, az úr szörnyű ítéletét neki megmagyarázandó. A király haragjától félve, letilták a nagyok a tolmácsot, a jóslat kimondásától. Gellért azonban a tolmácshoz így szavalt: Féld az istent, tiszteld a királyt. s híven nyilvánítsd atyád szavait neki. Remegve fogadott szót az: de szerencséjére a király is reszkete, csak saját üdvére, s tanuságára hatólag nem.“

„Abát Péter követé a kir. székb. De midőn ez Henrik császár előtt, párthivei közt így nyilatkozott: hogy Magyarországot neki köszöni s azt tőle hűbér gyanánt akarja átvenni s ezért neki fölbonthatlan hódolatot és hűséget ígér; ez valóban rosszul számított lépés volt. Ezt a gyors hír, az egész honban, mint legundokabb honárulást festé. Péter ellenségei, mind az egyházhoz, mind titkon a pogányszertartáshoz szítók, *Csanádra* gyűltek s elhatározáék Péter letételét. E gyűlésen bizonyosan ellenszegült Gellért; de szavai az elkeserült kedélyek által el nem fogadtattak s Péter megfosztatva szeméi világától, Székes-Fehérvárt fogságba tétetett, hol a búbánat hóhérlá meg!“

„András király alatt, a pogány szertartás visszaállítása vétetett czélba. Épen a királyhoz utazott Gellért; s utjában, a marczonák vezére által kövekkel dobáltatott, megfogattatott s Budán a kelemföldi hegynél 1047-évben, szept. 24-kén egy magas kőszirtről letaszítatva s láncával agyon szúratva, vértanui koszorújin húnyt el az úrban. (Vion vita S. Gerardi. apud Katona Hist. Reg. T. II. p. 15. seq.)“

„A csanádi püspöki széket 1030-ban**) alapítá szent István, midőn Achtumot, e környék pártütő hűbérnökét leküzdé s a püspökséget kir. bőkezűséggel, több jószággal

*) Katona T. I. p. 86. seq. Azonban a lunaelaci kéziratban Marosvár-név fordul elő; de egyébiránt is igen valószínű, hogy a magyar itt még a római castrum maradványait találta.

**) Pray Spec. Hier. H. P. II. p. 285—1035-ik évre teszi a püspökség kezdetét.

ajándékozta meg, később Zsigmond király a régít új adománya által erősítte meg, részint még bővítte jövedelmeit. Pogányok laktak e vidéket nagyobb részben akkor, midőn Gellért 7 év múlva fölszóllíttatása után, a papmegyét átvette. A patarenusok többször elfojtott tévelygése is súlyosan nyomak a kath. vallást. *A görög barátok, kik Csanádon laktak*, keveset sikeresíthettek; az új püspök épen nem használható őket. A püspököt a király parancsára, a pécsváradi apátságból 2 a szalavári- s bakonybeli-, zabori- és pannonhegyéből ugyanannyi áldozó szerzetesnek kelle követni, a lelkiekben munkálandóknak. Ezek közül heten, név szerint: Albert, Fülöp, Henrik, Crato, Takló s István magyarok voltak. Ezek lakásául némelyek szerint Orod volt kitérve, hová zárda és templom építtetett. *Az alatt a sz. János görög zárdát foglalták el*, melyet némelyek szerint sz. István engedelmével, Ach-tum alapította: hogy a veszprémvölgyi bazilita-apátság innen könnyebben juthassanak lelkészhez, mint Constantinápolyból: s a görög barátok, kik görög szertartással végzik az isteni tiszteletet, apátságokkal *Krassovára tétettek át*. Bizonyosabb azonban a lunaelaci zárdai kéziratból: hogy a most érintett *benedekrendi szerzetesek*, Csanád vezér által, az orosz-lánosi görög barátok részére épített zárdába szállíttatván, a monostor felszentelése után, *tüstént Csanádra vitett k s itt a sz. János monostori görög apát szerzetes társaival együtt az új-jonnan fölszentelt orosz-lánosi kolostorba, a benedekrendi vendégek pedig, ezeknek Csanádon üresen hagyott zárdájába, mely a püspököknek is lakul szolgált, szállíttattak addig: míg a Csanádi sz. György tiszteletére emelt templom s monostor elkészül.*)*

„Szélid, jámbor s vidám lelkeért minden szereté Gellértet. Gazdag, szegény, öreg, ifju csapatonként járt Csanádra: látni az isten emberét s hallani, tőle tanulni s közremunkálása által megkeresztelkedni. A körülbelől fekvő városokban 5 falvakban egyházak épültek s a mint egyszer harmincz, csak imént megtért lovag, fiaikat hozzávivén, kérék: hogy azokat oktathá, Csanádon egy házat iskolává alakított, s oda tanítóul a bakonybéli apátság szerzetesei közül legtanultabbat Valtert helyezé. E székes-egyházi iskola rövid időn lengyel-eseh-német- sőt francziák odatódulása által oly népdús lön: hogy Valter, a munkasúly alatt lerogyva, a püspök a székes-fehérvári kis tanodához volt kénytelen segédéért folyamodni.“

„Gellért lelkét buzgó érzelme tullelé a földieken. A makai erdőség ligetei közt remeteséget állított s itt mulatozott néha, kísérő cselédség nélkül egyedül ajtatos elmélkedéseibe mélyülve több napig is. Gellért tetemeit, holtá után hét év múlva a király meg-egyeztével sírjából Maurus csanádi püspök s Fülöp apát, kit a boldog szűz monostorában**) némelyek szerint, de helyesebben a sz. György csanádi apátsága monostorában, sz. Gellért még életében magasztott azzá, véteté föl s Csanádra vivék, s itt a kanonoknak Fülöp apáttali abbeli versengése után: hová temettessék el a vértanu? *a boldog szűznek általa emelt templomában, maga számára készített sírboltba tétettek, még egészen ép földi maradványai*. A boldog szűz e monostorára, — mely a keresztelő sz. János egyháza mellé

*) Később látandjuk, hogy a csanádi sz. György templommal monostor nem volt összekötve hanem hogy ez volt a csanádi püspök székes-egyháza.

**) „Vannak, kik a sz. György vértanu és a bold. szűz csanádi apátságait egynek tartják. Csalatkoznak. Egykoru írókban nyilván enlítették: hogy sz. István a bold. szűz apátsága istápolására, mi és mennyi adománnyal járult, de ugyanazon írók s ugyanott a fönnirt adományok elősorolása után, tüstént s megkülönböztetve így folytatják: Sz. György csanádi apátsága munkájához pedig sz. István 1000 márkát ígért, s le is fizeté. Bizton állítjuk, hogy Csanádon valamint a sz. György vértanu, úgy a bold. szűzről nevezett két külön apátság volt. S. Gerardi scripta et acta Conf. Mur. Monast. Lunaecensis.“

épült, — az első sz. királytól 500 márkát nyert Gellért, 10 vég bársonyt, 50 vég posztót. A királynő 4 vég bársonyt, s ugyanannyi vékony gyölcset. 1361-ik évben Erzsébet, Károly magyar király özvegye, e monostort épületekkel bővíté, drága ékszerekkel s kelyhekkel gazdagítá és arany-ezüstműví sírboltot építtete. Sz. Gellért nagyobb esontjait ezüst koporsóba, szőröltönyét, fővegét, testét kínzott ostorát s kisebb esontjait márványba téteté. Innen későbbben 1400-ik évben Velenczébe a sz. Donat egyházába szállíttattak földi maradványai.“

Fuxhoffer-Czinár Monasterologiája I. köt. 199 s k. l. ide vonatkozólag ezeket olvassuk :

„Abbatia S. Georgii Mart. de Csanád.“

„Fundata a Sancto Gerardo primo Csanadiensi Episcopo, vivente adhuc S. Stephano Rege sub annum circiter 1035. dicitur, quam tamen hoc sub titulo unquam Csanadini existisse, ostendi nequit. Unde error manaverit, patebit ex iis, quae mox ad Abbatiam B. M. V. de Csanád adferemus.“

„Abbatia B. Mariae Virginis de Csanád.“

„Biographus S. Gerardi, unicus est, ut videtur, eorum fons, quae sive de ea S. Georgii de Csanád putatitia hucusque innotuere. Hunc Ignatius Comes de Batthyán, Episcopus condam Transilvaniensis, Vir magnae eruditionis in opere: S. Gerardi Episcopi Csanadiensis Scripta, et Acta hactenus inedita sub titulo legendae majoris edidit, in quo duo monasteria occurrunt a S. Gerardo exstructa: quorum unum S. Georgii Martyris, alterum B. Mariae Virginis compellatur. De illo Anonymus iste Biographus apud Batthyanium pag. 331. haec habet: „Crescente numero fidelium et Clericorum, Vir Dei per Urbes singulas fabricabat ecclesias: principale quoque monasterium, quod in honore B. Georgii Martyris ad litus Morosii construxit, sedem Morisenam appellavit. Beatus autem Rex Stephanus ipsam nobiliter dotatibus muneribus exornavit, in quo monasterio aram ad honorem Dei genitricis erigens, et ante ipsam thuribulum argenteum fixit, duos propectae aetatis adhibens homines in ministerio ad vigilandum, quatenus ad nullius horae spatium ibi odor Thymiamatis deesset.“ Alibi vero (p. 328.) postquam de nobilium juvenum sub Valtheri magisterio in literis profectu narravisset, „Isti sunt, inquit, primi Canonici in monasterio beati Georgii ordinati, quos Episcopus sub maxima diligentia nutrebat; eo quod non essent alienigenae, sed patriotae; quatenus per eos Ecclesia Dei posset magnificentius exaltari.“ Ex his clare patet Biographo nomine Monasterii S. Georgii Ecclesiam cathedrallem cum adiuncta Canoniorum tunc adhuc cum Episcopo sub eodem tecto viventium habitatione venire, nomenclatione hac aevo illo plurimum usitata.“

„Monasterium B. Mariae Virginis Csanadini existisse, et ab eo S. Georgii, de quo nunc egimus distinctum fuisse, cetera inter ex eo biographiae loco evidens est, ubi (pag. 354.) altercatio inter Canonicos Csanadienses, et Philippum Abbatem S. Mariae Virginis de loco Sepulturae S. Gerardi Pestino relati orta describitur. „Ibi ergo, inquit biographus, Philippus Abbas cum Canonicis, et Monachis induti ornamento sacerdotali cum magna processione sanctum corpus tollentes ad monasterium *beatae Virginis, quod ipse vivus pro sepultura construxerat*, juxta Ecclesiam S. Joannis Baptistae deduxerunt; factaque est altercatio inter Philippum Abbatem et Canonicos. Dicebant enim Canonici, *quod in Ecclesia Cathedrali deberet sepeliri*; e contra Philippus Abbas auctoritate apostolica, quam Vir vivens procuraverat pro sepultura sua, dicebat *sepelire in monasterio Beatae Virginis*. Tandem (lege: tamen) primo Canonici sanctum corpus portantes ad Ecclesiam S. Georgii . . . nullatenus deponere potuerunt: nec de se deponi permisit, nisi in loco memorato, ubi elegerat sepul-

turam. Unde hi, qui feretrum portabant, ibant cum miraculo, sequentes, quo ducebantur inviti. Cum autem ventum fuisset ad praedictum locum sepulturae, tanto pondere portantes sacrum corpus oppressi sunt ut . . . si eis hoc gravamen in via accidisset ipsum corpus reliquissent.“

„*Duo igitur distincta monasteria**): *unum Cathedrale, alterum stricte monasticum S. Gerardus extruxit, et quidem sub titulo B. M. V. cui Abbas praeerat, priori vero Episcopus, in quo Canonici Ecclesiae S. Georgii degebant. Unde una tantum Csanadini Abbatia, ea nempe B. M. Virginis eruitur.* In horum aedificatione S. Gerardus per S. Regem Stephanum, et (si Wionis textu contenti sumus) per Reginam sublevabatur. Ita enim biographus: „*Monasteria autem beatae Virginis, ubi sibi locum sepulturae elegerat, illa vice (nempe apud Regem existens) quingentarum marcarum summam a Domino Rege obtinuit cum decem petiis purpurarum vel quinquaginta petiis pannorum: a Regina vero quatuor petias purpurae ac totidem sindones. Ad opus quoque S. Georgii mart. mille marcas promisit, quas in diebus suis integraliter juxta promissum adimplevit.*“ Postremum hoc M marcarum oblatum ut reginae clarius assereret Wion, post vocem Sindones posuit relativum: quae, quod in primitivo textu deest. Ceterum etiam sine hac interpolatione, contextus idem fere praestat, quod Wion obtinere studuit.“

„E singulari cultu, quo S. Gerardus (eodem biographo teste) S. Dei Genitricem prosequabatur, in totam gentem hungaram illa prae aliis nationibus christianis Mariam colendi pietas videtur derivata; quam ut primi Hungari testatam facerent: nunquam eam aliter, quam Hungariae Reginam et magnam Dominam compellarunt et nec compellaverunt unquam, nisi prius reverenter caput nudavissent. Quam reverenter hodie purissimae Virginis nomen ex ore hungaro prodeat, tristis experientia quotidie docet.“

„Nomen primi Abbatis hujus monasterii pariter ex eodem biographo discimus, qui (pag. 352.) sic habet. „*Maurus Episcopus Csanadiensis et Philippus Abbas monasterii b. Virginis de Chanadino, quem S. Gerardus adhuc vivens praefecerat in praedicto monasterio, abierunt ad Regem Endre (Andream I.) cum multitudine nobilium de episcopatu Chanadiensi, petentes, quatenus corpus S. Gerardi Martyris, quod sepultum esset in Capella Beatae Virginis in Pest, permetteret libere ad Sedem Morisenam transferre.*“ Perstitisse monasterium hoc in statu ad Ludovici I. Regis aetatem et S. Gerardi corpus in ecclesia eiusdem monasterii eo regnante adhuc quievisse, testis est continuator biographiae supradictae, qui ad annum 1361. refert, quod Regina Elisabetha, Caroli Regis vidua, materque Ludovici Regis: „*ex quo de quadam infirmitate sua per merita S. Gerardi convaluisset, ideo eadem Domina ex devotione, quam ad ipsum S. Gerardum habebat, monasterium ipsius Viri Dei in aedificiis extendit, et pluribus ornamentis pretiosis et calicibus decoravit; insuper sepulcrum de argento et auro mirifici operis Reliquiis eiusdem Sancti relevandis parari fecit.*“ Mabillonius scribit, sancti Martyris corpus Venetias fuisse translatum circa annum MCCCC, illudque ibi in Ecclesia S. Donati servari, translationemque factam esse 23-a Februarii, qua Martyrologium benedictinum S. Gerardi meminit. Cum translatione corporis S. Gerardi etiam monasterium mox desiisse facile conicias e circumstantiis temporum illorum (?) Nam si quae alia regni Hungariae provincia, vel maxime Csa-

*) A monasterium szó itt nem jelent szükségképen zárdát vagy kolostort; mert a középkorban monasteriumnak parochialis templomot, székes-egyházat és még tornyot is neveztek, sőt a monasterium szó épen a magában álló toronytól származtatott. Monasteriumnak nevezik a régi írók nálunk a székes-fehérvári királyi egyházat is.

nadiensis, tanquam imperio turcico vicinior, iam Saeculo XV. furori barbarorum patuit. Monasterium Benedictinis vacuum, Patribus Franciscanis restaurandum, incolendumque superiore Seculo traditum est. Abbatiae huius in Schematismo regni Hungariae et eo Dioeceseos Csanadiensis nulla mentio.

Az 1868-ban lerombolt csanádi régi templomka.

Az előrebocsátottak Csanádon több templomot említenek, mint sz. Gellért korában létezőt:

Sz. János görög templomát.

Sz. György templomát (monasterium)

Sz. Mária templomát (apátság) és

Keresztelő sz. János templomát.*)

Láttuk, hogy a sz. Jánosnak szentelt görög templom a sz. Gellért által meghívott benedekrendi vendégek ezeknek (a görög barátoknak Csanádon türesen hagyott) zárdájába, mely a püspöknek is lakul szolgált, szállítottak addig: *míg a csanádi sz. György tiszteletére emelt templom és monostor elkészült;*“ mert később elbeszélé, hogy sz. Gellért „a boldog. szűznek, általa emelt templomában, maga számára készített sírboltba tétettek még egészben ép földi maradványai.“ Ezt megelőzőleg a székes-egyház kanonokjai elébb a testet a székes-egyházban akarták eltakarítani; mi nem sikerülvén, átvitték sz. Mária templomába. A székes-egyház tehát nem volt a b. szűznek szentelve. Ha már most nem tesszük fel, hogy a benedekrendnek Csanádon két apátsága volt, még pedig egyik magában a székes-egyházban, mi mindenesetre igen valószínűtlen, nem lehet egyetértünk Báránynyal, midőn Fülöp benedek apátot sz. Mária című zárdától a sz. Györgyébe helyezte át. Ellenben egyet kell értenünk Fuxhoffer-Czinárral, ki a sz. Gellért által kinevezett apátot a sz. Mária című kolostor apátjának és a székes-egyházhoz sz. György címűnek mondja.

Továbbá a Keresztelő sz. János templomát ugyanazonosnak kell tartanunk a sz. János című görög templommal, melyet a benedekrend átvette a görög barátoktól, s e szerint volna két templomunk: a

1. Sz. György nevére szentelt székes-egyház sz. Gellért s később Maurus püspökkel, és a

2. Sz. János, később sz. Mária tiszteletére felszentelt apátsági templom, Fülöppel a benedekrend apátjával.

Az 1868-ban lerombolt templomka nem lehet a hajdani csanádi székes-egyház, annak tehát sz. Mária apátsági templomának kellett lennie.

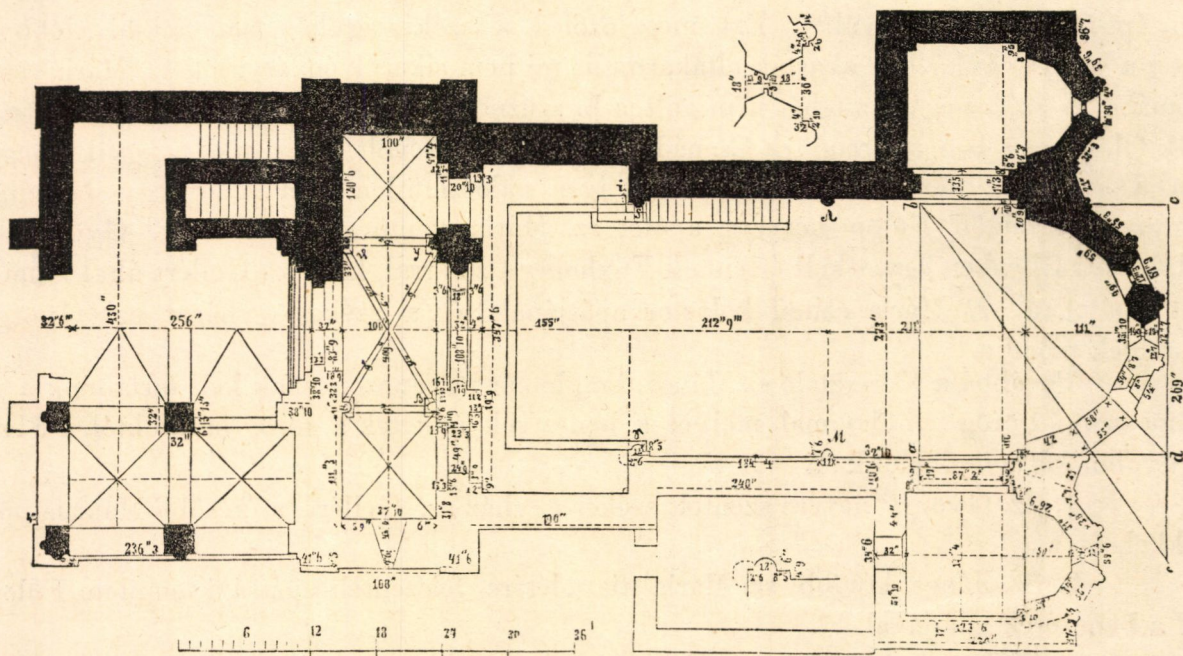
*) Ezekhez még hozzá adható sz. Gellért vagy Bernard csanádi apátságának temploma, mint később keletkezett; azonban ezen utóbbi templomról oly keveset tudunk, hogy, bár Fuxhoffer-Czinár idézi egy 1493-ban kelt pápai bulla nyomán (l. Monast. I. 201. s k. l.) maga is alig hiszi, mikép ezen egyetlen okirat nyomán, hajdani fenállására biztos következtetést lehessen vonni.

Minden író, ki ez ügyben nyilatkozott, a fentebb érintett templomokat a csanádi várba helyezi, ez pedig oly kicsiny, hogy két templomon s az egyikhez kötött benzések kolostorán, s a püspök és kanonokok lakásán kívül alig fért el abban más épület, ha t. i. a jelenvaló magaslatot tekintjük a hajdani castrum területének és hitelt adunk Rómernek, ki a régi várna területét a csekély látható maradványok után határozta meg.

E magaslaton délfelé feküdt a lerombolt templomka hozzá tartozó kolostorával és a netaláni legrégibb püspöki lakkal. Párhuzamosan azzal pedig, északfelé áll még ma is a görög hitűek nagyobb mérvű temploma. Az utóbbiak táján nagyobb építménynek maradványai találhatók, melyekről így ír t. Killer Frigyes plebánus 1869-ki márt. 17-kén kelt levelében:

„Nem csak a templom körül, hanem azon helyen is, mely a görög keleti templom előtt, a görög egyesült plebánus udvarán fekszik, földalatti ürességet érezni, itt érdekesek volnának az ásatások; mert ha a lerombolt templomnak helye keresztelő sz. János (későbbben a b. szűz) templomának helye, talán azon ürességek kripták lehetnek a sz. Mária (vagy sz. György) tiszteletére emelt egyháznak, mely történelmi észrevételek szerint azon templomnak szinte tőszomszédságában feküdt; és a sz. Mária (vagyis sz. György) tiszteletére emelt templomot annál inkább itt sejtetni, miután az érintett udvaron sokféle alakú égetett régi téglák és kövek tanúsítják, hogy e helyen valamikor nagyobb szerű épület állott.“ (t. i. a csanádi székes-egyház)

A lerombolt templom igen kismérvű, mi az itt adott és a magyarországi kisebb mérvű apátsági templomok közzé tartozó kisbényi templomávali összehasonlításából (l. 4. ábr.) világosan kiténik. (V. ö. az 1862-ki „Archaeol. Közlemények I. füzetét).

(4. ábr.)

A kis-bényi templomnak hossza, nagyterjedelmű előcsarnoka nélkül, ürben mintegy 70 láb; a csanádi lerombolt templomé csak egy lábbal több, mintegy 71 bécsi láb.

A szélesség a következő :

Kis-Bényben.	Csanádon.
a) a kereszthajóé 53'	} egyaránt mintegy 30'
b) a hosszhajóé 24'	
c) az utolsó (nyugati) osztályé 30'	
d) a toronycsarnoké 36'	

Ha a kis-bényi négy szélességi tétel közép nagyságát, mintegy 36 lábat, 70 lábnyi hosszával szorozzuk, ür-területeül (im Lichten) 2520 négyszög lábat nyerendünk.

Ha a csanádi templom 71 lábnyi hosszát egyaránti 30 lábnyi szélességével szorozzuk: ür-területe leend csak is 2130 négyszög láb.

E szerint a kis-bényi templom csaknem 400 négyszöglábnival nagyobb, még pedig elnézve főapsisától, két mellékkapujától, minők Csanádon nem fordulnak elő, és igen tágas előcsarnokától, melynek terét ugyancsak hozzá adhatni a temploméhoz.

Ezen egészbeni nagyobb kiterjedésnek megfelelően azután az egyes tagok mérvei, melyeknél mindegyik, kivált az oszlopoké sokkal nevezetesebb Kis-Bényben, mint Csanádon. Így vannak Kis-Bényben 28—25—20 és 18 hüvelyknyi magas kapitaelek, ellenben Csanádon a fennmaradt kapitaelek magassága csak 13'' 6''' és 11'' 3'''-at tesz. A fél oszlopok átmérője Bényben 18''-tól 10''-ig változik, míg Csanádon a fennmaradt oszlopok átmérői hasonlóbbak egymáshoz, mert itt csak 16''-tól a 13''-ig látható különbség fordul elő. Az oszlop átmérője közt a két helyen tehát oly nagy különbség nincs, mint a kapitaelek közt, mi onnan magyarázható, hogy az átmérő lényeges szerkezeti rész, ellenben a kapitael inkább díszítő tag, mely tehát mérvei meghatározásánál több szabadságot enged.

De folyamodjunk más, még sokkal közelebb eső rokon példányhoz. Az 1869-dik év aug. és szept. havában folytatott kalocsai ásatások, melyeket Hajnald érsek bőkezűségének és ügyszeretetének köszönünk, a sz. István korában Kalocsán épített székes-egyház alapzatát hozták napfényre. Ez az első eset, mely lehető teljességben megismertet egy e korból származó magyar székes-egyház alapzatával. Igaz, hogy ezen templom sem tartozott a nagyobbak közé; mert sz. István idejében már a legsürgetőbb szükségnek elégtételével beérték és, mint többször kinyilatkoztattam, nálunk az emlékszerű építészet általánosan még a székes-egyházaknál sem honosult meg e korban: de ha a kalocsai templomka 30'-ra terjedő ür-szélességét, mintegy 90 lábra menő hosszával szorozzuk, mégis már 2700 négyszög lábat, s így egy negyeddal több tért nyerendünk, mint a mennyit a csanádi templomkában találtunk, ezt pedig elnézve attól, hogy Kalocsán még nagy előcsarnok is csatlakozik a belső építményhez és hogy alkalmasint az itt előforduló *négy torony* alatti tér is hozzá számítandó a templom üréhez. Továbbá itt is, mint más legrégibb magyarországi székes-egyháznál *négy torony* van, mely négy tornyot Magyarországon és sz. István korában az efféle épület jellegként kell tekintenünk. Ellenben Csanádon torony épen nem létezett; mert nyugaton a templomka egész homlokzatát elfoglalta a káptalanház, délkeleten és északkeleten pedig semmi toronynak nyomára sem akadtak. A mérv arányokhoz pedig hozzá kell adnunk, hogy a XI. század elején Csanád, mint régi római város, (Moriseum), mindenesetre sokkal nevezetesebb hely volt az újabb Kalocsánál s következetesen nagyobb, terjedelmesebb, nem pedig kisebb székes-egyházat követelt; egészen eltekintve attól, hogy az ujonnan keletkezett keresztyén vallás ép úgy volt veszélyeztetve Csanádon mint Kalocsán s hogy így amott is, mint itt, a székes-egyházat erőd alakban kellett építeni, nehogy azt az ellenséges pogányhitű könnyű szerrel lerombolhassa.

Ezek szerint, ha a Csanád várában állott két templom közül választanunk kell, az 1868-ban leromboltat nem tarthatjuk a régi székesegyháznak, hanem a bold. szüzének kell azt elismernünk, melyet sz. Gellért a benzés apátság részére alapított s melynek első apátja Fülöp volt, ugyanaz, ki Gellért testét, a szentnek, életében kinyilatkoztatott kívánsága szerint, e templomban temette el.

Első számú fametszetünk a lerombolt templomkának alaprajzát mutatja, mely i-től k-ig terjedett, az l-től m-ig terjedő épületet a jegyzőkönyv kolostornak nevezi, nézetem szerint ez a kolostor káptalanháza volt. Az i-től k-ig terjedő épület ismét két részre oszlik: az o-tól p-ig futó szentélyre, mely alatt hajdan altemplom vonult el, és a q-tól r-ig menőre, melyet legrégebben baptisteriumnak, később a templomka hossz-hajójának kell tekintenünk, az f, g, és f betűk a templomka nyugati homlokzatát jelentik, közepében volt a fő-, talán az egyedüli kapu. Az e nyugati homlokzat előtti káptalanház, vagy talán előcsarnok, már lerombolása előtt is rom volt s ennek mibenlétéről elégséges felvilágosítást nem szerezhettem. Az egész épületben csak a szentélyzárás volt boltozva, a templom többi része csak fa-mennyezettel bírt, a templom előtti rom pedig szabad ég alatt állott.

Ami már most az egész épület korát és viszontagságait illeti: a Z betűvel jegyzett falak hihetőleg a legrégebbek, alkalmasint római eredetűek, mivel azonban azokat nem láttam, és mivel az építész azokat összefüggés nélkül rajzolta, az épületnek, melyhez tartoztak, minőségéről mitsem mondhatok. Világosabb valamivel az O, L, a, L falvonal és keleti párjának természete; ámbár e falakat sem láttam, mégis részint a jegyzőkönyv, részint a rajzból ítélve, kövük rendszeres alkotása és elrakása jókoru római eredetre mutat, meglehet, hogy e falak a hajdani castrum praetoriumának falai voltak, miről Rómer, ki a castrum határait megvizsgálta, adhat bővebb felvilágosítást, a jó keletelés nem czáfolja meg e véleményt; mert tudva van, hogy a rómaiak is tökéletesen tudták keletelni álló táborukat. Igen valószínű, hogy a sz. János czimú kolostor görög barátai, kik a katolikus papoknál előbb voltak itt, a római épületet letelepedésre használták fel, s e véleményt az is megerősíti, miszerint sz. Gellért maga és benzészei számára ugyancsak a görög kolostort vette igénybe, honnan a görög barátokat más helyre szállíttatta el.

A q-tól r-ig terjedő helyiségett. Killer Frigyes úr helyesen nevezé baptisteriumnak, hol a keresztelés a legrégebb módra, buktatással „per immersionem“ történt, meddig dívott e szokás? — nem határozhatni meg biztosan.

Az f, c, b, d, f betűs fal alul elválasztja a baptisteriumtól az altemplomot, felül a szentély alatti boltozatot tartotta, c- és d-ben ajtó vezetett az altemplomba, melyet később félig befalaztak, de mind ez már a sz. Gellért után való időben történt.

Meglehet, sőt igen valószínű, hogy már a görög barátok az i-től k-ig terjedő helyiséget, vagy körülbelül akkora tért templomul használtak, de ennek, valamint a görög barátok után közvetlen következő benzések egyházának alakját többé nem határozhatjuk meg, nem pedig azért, mert a későbbi altemplomnak és szentélynek emelése a netalán eredeti templomnak minden nyomát eltörölte; legfeljebb ha gyaníthatjuk, hogy a régibb ép oly széles volt, mint a benzések későbbi egyháza; mivel úgy látszik, hogy a későbbi építkezéseknél a régi római alapzat folytonosan felhasználtatott.

A maradványokból bizton következtethetjük, hogy az i-től k-ig terjedő vonalon mintegy a XIII-dik század kezdete óta két külön templomka egymás után épült: a régibb átmeneti, az újabb a hanyatlásnak indult csúcsíves stýlben, melyet 1868-ban döntöttek le.

A XIII-dik század kezdetén emelt épületnek tanubizonyságait a csanádi paro-

chia udvarán azon faragott kövekben láthatni, melyeket az 1868-ban lerombolt templomka falaiban építészeti anyagul találtunk felhasználva.

Az itt látható oszlopláb (l. 5. ábr.) még a kifejlett román korból származik, azonban ily alakkal még az átmeneti korban is találkozunk; ez tehát nem ellenezné a XIII-dik század első felébe való helyezését; feltünőbb e körülménynél, miszerint a láb fölött emelkedő oszlophenger átmérője csak 13"-et tesz, míg a fennmaradt többi kapitael alatti oszlophenger 16"-et mér. Oszloplábunk tehát az efféle kapitaelekkel nem egyezik meg.

Hatodik ábránk a fennmaradt kapitaelek egyikét mutatja; vállkövének oldala 20"-et teszen, egész magassága csak 11¹/₄"-et, mi az oszlopfőt a nyomottak közé sorolja, minőt leginkább az altemplomokban szoktunk találni, mert itt az egészben csekély magasság okából, az oszlop s így kapitaelje sem érheti el kellő fejlődési arányait. Hol állhatott ezen oszlop? A templomka csekély, mintegy 30 lábnyi ürszélessége nem tételzetheti fel velünk, hogy három hajóra volt volna osztva, sőt az egész ürnek 15'-nyi csekély fele még különben a meglehetősen ritka két hajóra való osztást sem teszi valószínűvé; másrészt tudjuk, mikép a kevésbé díszes vagy gazdag templomkák nem igen voltak boltozva, hanem egyedül fa-mennyezettel bírtak. Mindez kizárja oszlopunknak magában a templomban való felállítását.

Ellenben tudjuk, hogy az oszlopok sűrű elrendezése az altemplomokban volt szokásos; mivel itt mindenütt keresztboltozat volt alkalmazva, mely a fölötté emelkedő szentélyt tartotta. E szerint oszlopunk igen hihetőleg az altemplomból került ki.

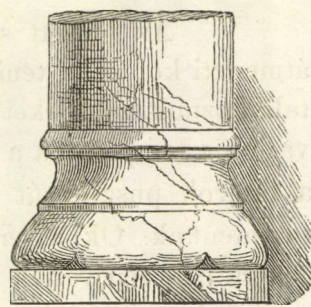
A pannonhalmi szent-mártoni altemplom három hajóra van osztva, egy-egy hajó 7 lábnyi s néhány hüvelyknyi szélességgel, egy-egy oszlop átmérője 13, 3" hüvelyknyi nagysággal bír. Csanádon, ha itt szintén három hajós templomot teszünk fel, egy-egy hajó üre 10 lábat, s az oszlop átmérője 16"-et tett, az az a hajó szélessége valamivel nagyobb lévén a szent-mártoninál, az oszlop is valamivel erősebb volt.

Igaz, hogy a három egyenlő hajóra való felosztásnál Csanádon az oszlopsor tengelye már az altemplomi két ajtónak nyílásába esnék (v. ö. 1. sz. fametsz.), de van okunk hinni, hogy a c) és d) betűs ajtónyílás eredetileg nem volt oly tág, mint minőnek fametszetünkön mutatkozik, hol az csaknem egész ölet teszen; ily tágas bejárások az altemplomba nem szoktak alkalmaztatni, hisz a pécsi nagy székes-egyházban a lépcsőház bejárása sem teszen ürében (im Lichten) többet 4', 4"-nél. Ha tehát a c) és d) betűs csanádi durva ajtónyíláshoz hozzá adjuk a szükséges és eredetileg bizonyosan létezett faragott kőbéllet, az ür annyira keskenyedni fog, hogy abba többé az oszlopsor tengelye nem esend bele.

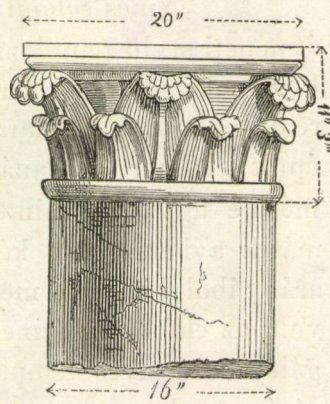
Az átmeneti korszaku templom, mint már érintve volt, nem bírt szabad oszloppal, mire nem is volt szüksége; mert meglehetősen erős hosszfa képes volt a boltok oldalnyomását ellensúlyozni; de alkalmasint ily bolt nem is létezett. A templom szentélyében azonban több rendbeli díszes kapitaellel ellátott féloszlop állott, melyek közül némelyiknek egyes darabjait a későbbi templomka falaiba befalazva találták. Kapitaeljeik stylje tökéletesen megegyez a 6. sz. fametszetünkével.

Ezen féloszlop (l. 7. ábr.) tartotta a szentélyzárás boltgerinceit, me-

Archaeol. közl. VIII. köt. I. füz.

5. ábra.

6. ábra.

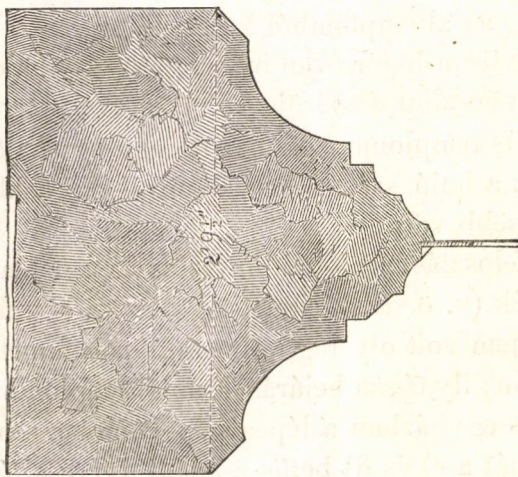

7. ábra.

lyekből több fennmaradt példány, végén tompított vastag körtealakjával ugyancsak a XIII-dik század első felére utal bennünket.

Az idézett s részben másolatban is adott maradványokból kitetszik, hogy az átmeneti korszaku templomka elég díszes volt s hogy abban többnyire azon alakzatokkal találkozunk, melyeket hasonnemű és koru apátsági templomaink mutatnak. Nem vitatom, vajjon e templomka a tatárjárás előtt vagy után épült-e; csak annyit jegyzek meg, hogy a tatárok pusztítását tökéletlennek és a falak alapzatát megkimélő lerombolásnak kell tekintenünk. Ők a templomok belsejét kirabolták, a tetőket leégették, de a falak lerontására nehezen vettek fáradságot, különben nem maradt volna ránk annyi, bizonyosan a tatárjárás előtt épült egyház.

Nincs semmi történeti adatunk annak meghatározására, mikor enyészett el ezen átmeneti styllí templomka, de hogy annak romba kellett dőlnie, tanuságul szolgál faragott köveinek, az imént lerombolt egyház falaiban történt alkalmazása; fennmaradt ugyan a régibb alapzat, fennmaradt talán a zárfalak csekély része is; de a szentély egészen újra épült fel; mert a csanádi parochia udvarán két szentélyzárkó látható, mindkettőnek át-mérője ugyanaz, mintegy $1\frac{1}{2}$ láb, de az egyik a nyolczszögből készült háromoldalú, a másik a hatszögből készült háromoldalú szentélynek zárköve, mit a gerinczek ágazásai arányából biztosan meghatározhatni; az utóbbi az imént lerombolt templomnak zárköve volt, az előbbi, az átmeneti korszaku szentélyének zárköve, építészeti anyag gyanánt szolgált a csúcsíves templomka falaiban. A nyolcz szögből alakított háromoldalú szentélyzárás minden esetre tökéletesebb és tetszőbb is a hatszögből alakítottnál, úgy szintén az ezen zárkó gerincei is jobb alakúak, mint az imént lerombolt templomkának zárköveei, melyek az alakban való hanyatlást tanusítják.

8. ábra.

Ugyanezt tanusítja egy fennmaradt ablakbéllet is (l. 8. ábr.), melyen nem vesszük észre többé a jó kor erőteljes profiljét, hanem e helyett sekély és kis mérvű horonyt, minőt a hanyatlás korában kedveltek.

De a legújabb templomka a régibbnek csaknem valamennyi díszét is nélkülözte; itt féloszlop nem volt, nem volt többé ékes kapitael, s így az egészet szegényesen vagy talán elhamarkodva építettnek hihetjük, [meglehet, mint t. Killer Frigyes úr állítja, már a XVI. század pórázadása után; de szintúgy meglehet, hogy még a XV-dik század vége felé, mikor a csúcsíves styllnek hanyatlása már mindenütt mutatkozik.

Tudjuk, hogy a középkorban a XIII. század óta az altemplomok mindinkább ritkulnak. Ez általános tapasztalás, ámbár Magyarországon, kivételképen, még a XIV., sőt a XV. században épített altemplomokkal is találkozunk. Csanádon úgy látszik nem a kivételt, hanem az általános szokást követték; mert az átmeneti korszaku templomkának kryptáját az imént lerombolt egyház építésében egészen elhanyagolták, kivették oszlopaikat, megfosztották ajtajait bélleteitől, az egész ürt földdel feltöltötték, s csak ezután rendezték el a betöltött térbe a P betűs (l. 1. sz. fametsz.) csont-tartalékokat, melyben a 2. és 3. sz. fametsz. előadott keresztelőkút nagyobb darabját is találták. Sajnos, hogy ezen tért tüzetesebben nem vizsgálták meg; talán ily vizsgálat az altemplom padolata alatt egy, még az átme-

neti templomkánál netalán régibb egyház félkörű apsis-alapfalazatnak felefedezését eredményezte volna. A mint az ügy jelenleg áll, e tekintetben mitsem mondhatni; s így átme gyünk az igen nevezetes baptisterium vizsgálására.

A csanádi baptisterium.

A csanádi baptisterium iránt csak úgy jöhetünk tisztába, ha elébb megismerkedünk az ó-keresztyén baptisteriumok szervezésével, minő t. i. a földalatti római temetőkben, az úgynevezett katakombákban fordul elő. Ily baptisteriumot tüzetesebben ír le s rajzban is közöl Marchi; leírása itt, rajza I. táblánk 2. és 3. ábráján látható.

Marchi „A keresztyénség eredeti művészetének emlékei“ czimú könyvének 220. s k. lapj. így szól:

„A Ponziano nevű temető baptisteriumának alaprajza és két szelvénye.“

„A) Lépcső, melyen lemenni a baptisteriumba.“

„B) Kis megállapodási hely, hol a keresztelő megállott, midőn keresztelt.“

„C) Vizpatakocska, mely a kereszteléshez szükségeltetett és nagysága azon medenczének, melyben a víz folyásában megállapodott.“

„D) Csatorna, melyen a víz eltűnt.“

„E) A keresztelő medencze szélessége.“

„F) Nádból és virágból szőtt rácsozat, mely a medencze oldalfalára és boltjára van festve.“

„G) A medencze fölött emelkedő és nagy koporsót rejtő fal, melyen Krisztus kereszteltetésének ábrája lefestve látszik.“

„H) A baptisteriumnál hihetőleg régibb koporsó-helyek.“

„I) Ős régi megrombolt üregek.“

„L) E betű jeleli a vízmedencze háttéri falát. Az azon lefestett keresztnek egész felülete gyönggyel van kirakva; alján ágak és virágok láthatók; két fekirányos részén

Marchi „Monum. delle arti cristiane primitive“ pag. 220 seq.

„Iconografia ed ortografia del battistero che è nel cimitero di Ponziano.“

„A) Scala per cui discendesi al battistero.“

„B) Pianerottolo ove fermavasi il battizante ad amministrare il sacramento.“

„C) Corrente del aqua che era materia al sacramento e ampiezza della vasca dove nel sua passaggio rimane allacciata.“

„D) Canale da cui la corrente esce e va a perdersi.“

„E) Profondità della vasca battesimale.“

„F) Ingraticolamento tessuto di canne e fiori dipinti nelle due pareti laterali e nella volta della vasca battesimale.“

„G) Muro che chiude un gran sarcofago costruito sopra la vasca battesimale e che tuttora ritiene il dipinto del battesimo di Cristo.“

„H) Loculi anteriori forse alla costruzione del battistero.“

„I) Cavi e costruzioni primitive cadute per la maggior parte in rovina.“

„L.) Questa lettera indica la parete del sfondo della vasca battesimale. La croce che sopra vi è dipinta è in tutta la superficie tempestata di gemme; alimenta nella parte

gyergyatartót és azon meggyújtott gyertyákat visel, azok alatt pedig két lánczocskán függ le az alfa és omega jelképes betű.“

„M) A baptisterium oldalán emelt sz. Abdon és Sennen nagy koporsója előtti fal. Ezenfalalatti képen látható a két említett testvér martyrt jutalomképen koronázó uristen, két más szent, Milis és Vinceze, a két előbbinek oldalán áll.“

„A Ponziano nevű földalatti temetőben harmadszor lépek fel kalauzul. Az első utazás sem volt csekély hasznu. Nyílt és megközelíthető állapotban vannak még a vulcanicus természetű Monte-verde alján azon kőbányák, honnan a régi rómaiak a kőszerű tuf nagy részét vették, melyet nagy mérvű építményök alapzatán és falaik bensejében oly igen használtak. Ugyanazon Monte-verde teteje alatt, egy kőnemben, mely annyira különbözik a vulcanicusok természetétől, a mennyire elütnek a folyók üledései a tűzokádó hegyek lavájától, nyíltan maradt, a Ponziano nevű földalatti temető, melyet az ó-keresztyének megholt hittársaik eltemettetése végett vájtak ki. Első és második táblámon a két helyiséget egymás mellé ábrázoltattam, hogy olvasóim a földalatti Rómának mindkét nemével megismerkedhessenek s hogy tanulják megkülönböztetni a régi rómaiak által keresett és építményeikben alkalmazott kőnemet az ó-keresztyénség által temetőik számára keresett és kivájott kőnemtől, úgyszintén, hogy felismerjék olvasóim a római kivájások szabálytalanságát azon rendszeres symetria ellenében, melyre az ó-keresztyének kényszerítve valának, midőn temetőiknek biztonságot szerezni kívántak.“

„Egyuttal bebizonyítottam, mikép az egyetlen ok, mely az ásókat a földalatti Róma megnyitására készítette, a nyereszkedés

inferiore del tronco fonde e fiori; e sostiene sulle braccia due candelabri accesi, sotto ai quali calano due catenelle con appesi un alfa e un omega.“

„M.) Muro che chiude il gran sarcofago de' santi Abdon e Sennen costruito sul fianco del battistero. Su questo muro conservasi il dipinto che rappresenta Iddio remuneratore in atto d'incoronare i due santi fratelli martiri, a fianchi de' quali sono effigiati altri due santi, Milis e Vincenzo.“

„Ella e questa la terza volta ch' io mi fo guida agli studiosi dell' architettura della Roma sotterranea per entro al cimitero di Ponziano. Non fu di piccola utilità il primo viaggio. Alle radici vulcaniche di monte Verde rimangono tuttora aperte e praticabili le latomie, dalle quali i romani antichi tolsero una parte dei grandi massi di quel tufa *litoide*, che in tanta copia adoperarono nelle fondamento e nell' interno de' muri dei colossali loro edifizj. Sotto la sommità di questo medesimo monte Verde in una roccia tanto diverse della vulcanica, quante le deposizioni fluviali e marine sono diverse dalle lave che i vulcani ardenti vomitano dalle loro caverne, rimane egualmente aperto tuttora e praticabile il cimitero di Ponziano cavato dai cristiani per dare la sepoltura religiosa ai cadaveri dei loro morti ed uccisi. Nelle tavole I. e II. ravvicinai io l' un luogo all' altro, perchè i miei lettori imparassero a conoscere ammedue le Rome Sotterranee, la pagana e la cristiana, ed incominciassero si a distinguere roccie cercate e cavate dai pagani per la costruzione delle loro fabbriche dalle roccie in cui i cristiani nascosero i lor cimiteri; come a discernere la irregolarità delle forme che alle proprie escavazioni i pagani diedero dalla simmetria in cui i cristiani furono obbligati di contenersi per dare a' propri sepolcri l' ordine e la solidità conveniente.“

„Dimostrai insieme, la sola ragione del lucro avere indotto i cavatori pagani ad aprire la loro Roma sotterranea nelle roccie

volt, a nyereség a szerint emelkedvén vagy esökkenvén, a mint az építészek a kiásott építészeti anyagot jobban vagy kevésbbé keresték: ellenben a keresztyén ásók földalatti Rómája azon vágnak köszönte eredetét, mely szerint a kereszteltek holttesteiket feltámadásuk perczéig egészen akarták megtartani; az utóbbiak tehát nem voltak tekintettel sem az építészetre, sem a földmívelésre, és működések annál több nehézséggel járt; mert midőn a kiásott anyagot kénytelenek valának kivinni a kivájásokból, a pogányokat szükségkép figyelmesekké kellett mütétökre tenniök.

„Második utamban, midőn a XIII. táblát magyaráztam, tekintettel a Ponzianoféle temető igen számos építkezésére, melyek a sok helyütt csak folyói ülepedésből álló, fölötté töredékeny, szikla erősítésére szolgálnak, bebizonyítani törekedtem, mikép ép oly valószínűtlen, hogy e temető eredetileg a pogányoknak köszönhető, minő képtelenség volna feltenni, hogy a pogányok a keresztyének számára készítettek sírhelyeket ezen haszontalan sziklába, melyet roppant kiterjedésben aláépítéssel, fallal és boltozattal kellett erősíteniök.

„Egy vékony, hanem folytonosan csergedező víz-ér, mely esetleg e halom legbelsejében létezik, alkalmat ad harmadik utamra. Az ó-keresztyének e vizeret keresztelő mendence alakítására használták fel; s én, miután annyira törekedtem megismertetni olvasóimmal a földalatti kamrák különféleségét, hol a hívek pápáik által részesültek az egyház minden jótéteményeiben u. m. a confirmatióban, az ur vacsorájában, a bűnbánatban, a papszentelésben s a házasság kötésben, én, mondom, lehetetlennek tartomitt a keresztelésről nem szólni, mely magában is sacramentum levén, egyszersmind előkészítési eszköz a többi sacramentumokra.

„Bosio Antal legnagyobb megerőltetéssel birt behatolni a Ponziano temetőnek

per l' uso in che si adoperavano avevano un prezzo maggiore o minore in proporzione delle maggiori o minori ricerche degli edificatori; la sola ragione di conservare interi i corpi dei battezzati alla sospirata risurrezione avere indotto i cavatori cristiani ad aprire la propria Roma Sotterranea entro cotesta roccia fluviale, la quale non prestandosi ad alcun servizio nè per l' architettura nè per l' agricoltura, non potea che raddoppiare la difficoltà del collocarla fuori del sotterraneo in modo che il pagano non si avvedesse del luogo onde si traeva.

„Nel secondo viaggio, illustrando la tavola XIII. in veduta delle moltissime costruzioni innalzate qua e colà nel cimitero di Ponziano per sostenere la roccia fragilissima che è in molti luoghi la fluviale marina, presi a provare, che era tanto improbabile che quel cimitero fosse stato in origine cavato dai pagani, quanto sarebbe assurdo l' immaginare che i pagani aprissero senza un fine ragionevole in una roccia di nessun uso quell' immenso sotterraneo, e con sostruzioni e muri e volte di molto dispendio preparassero ai cristiani le sepolture.

„Una sottile e perenne corrente d' acqua che per ventura s' incontra nelle intime viscere di questa collina mi richiama ad un terzo viaggio. I primitivi cristiani se ne giovarono creandovi un loro battistero; ed io dopo essermi studiato di rappresentare a' miei lettori quelle tante diversità di stanze sotterranee, ove i fedeli si adunavano per ricevere dai pontefici e dai sacerdoti i beneficij della cresima, del' eucaristia, della penitenza, dei sacri ordini del matrimonio, non debbo omettere di dar loro a conoscere la fonte quivi apparecchiata per l' amministrazione di quel battesimo, che oltre all' essere sacramento è necessaria disposizione agli altri sacramenti.

„Antonio Bosio con grandissima fatica poté penetrare eziandio in questa parte del

e részébe is, hanem nem ismert rá keresztelő rendeltetésére, daczára, hogy szemével látta Krisztus urunk a falra lefestett keresztelését keresztelő János által és látta lejjebb a virágzó és gyöngydíszes keresztet ábrázolva, melynek alsó része leereszkedik a vízbe. Akkor időben a falazott medence, melyet az építész készített, hogy a folyó viz-eret, a keresztelés érdekében, megállapodásra kényszerítse, akkor időben az ezen mély helyre esett omladék alatt el volt temetve. Bosio, ki csak a felső hevederívet látta, ezt síri félfvnek tartotta és vizsgálatában nem ment tovább: de midőn később, a medenczébe levezető lépcső fok napfényre jött, s ép úgy a víz is, mely nagy esők idejében egész a harmadik és negyedik fokig fel száll, könnyen felismertük az egésznek eredeti rendeltetését is.

„Nem birván többé írott okmánynyal, az észszerű okoskodáshoz kell folyamodnunk, hogy megtudhassuk: vajjon e helyiség keresztén baptisterium volt-e? A lépcsővel szemközt levő falon lefestett Krisztus keresztelése, felül emelkedvén e folyóvíz medenczéje fölött, részben pótolja a történet hallgatását. A)-ban a lépcső kezdete pontján a temetőnek padolatját látjuk. Mire való az utóbbinak tiz foka? Egyedül, hogy azon a catecumenus a vízbe leszállhasson. Miért a folyó víznek összeszorítása ezen oly szélesre és mélyre terjedő katlanba? Egyedül azért; mivel a folyóvíz nem lett volna elég a keresztelőnek bebuktatására, hacsak tágitott medenczébe nem szoríttatik össze. Mire való Krisztus keresztelésének képe? Arra, hogy e példányyal bebizonyíttassék, minő szükséges az embernek a keresztelés, miután maga megváltója is, ki erre épen nem szorult, magát megkereszteltetni akarta keresztelő János által. A képnek megrendelője ki akarta nyilatkoztatni a catecumenus előtt, mikép e víz képes a bűnöket megsemmisíteni; mert Krisztus e hatalmat annak tulajdonította azon kereszt által, melyen

cimiterio di Ponziano, ma non seppe avvedersi del battistero che questo era, quantunque avesse innanzi agli occli dipinto il battesimo amministrato à Gesu Cristo da Giovanni Battista, e più basso la croce gemmata e fiorita che colla estremità inferiore del tronco rimane sotto il pele della corrente. Il muro o la vasca impermeabile aggiuntavi qui dall' arte per obbligar la corrente a formare lo stagno necessario al battistero e la corrente stessa erano allora sepolti sotto le rovine precipitatevi in quel basso fondo. Il Bosio che non vedea che l' arco giratole sopra, l' ebbe per uno de' soliti *arcosolj*, e non fece ulteriori ricerche. Ma sterrati più tardi gli ultimi gradini della scala per cui vi si discende e trovatevi l' acqua che nelle grandi piogge s' innalza fino al terzo e quarto gradino, fu riconosciuto l' uso per cui quell' opera fu in origine architettata.“

„Nella mancanza d' indicazioni scritte ne conviene ricorrere agli argomenti di ragione per chiarire se questo sia veramente un cristiano battistero. Il battesimo di Cristo dipinto rimpetto alla scala che si arresta al labbro d' una vasca d' acqua corrente toglie in parte il velo al segreto silenzio della storia. Il piano del cimitero trova si in capo alla scala. A qual fine que' dieci scalini? Solo per condurre il catecumeno alla stagna dell' acqua. A qual fine quell' allacciamento della corrente entro un bacino misurato a quella larghezza e profondità? Solo perchè la corrente non sarebbe bastata all' uopo della immersione del catecumeno, quando non fosse stata così allargata e allacciata. A qual fine quella rappresentanza del battesimo di Cristo? A chiarire con quel esemplare la necessità in che l' uomo si trova del battesimo, dopo che il suo redentore stesso, che di battesimo non avea perfermo mestieri, si è voluto al misterioso battesimo di Giovanni assoggettare. Vollerò eziandio gli autori di quest' opera significare a' catecumeni che quell' acqua aveva la efficacia di distruggere il peccato, perchè Cristo l' aveva

a bűnök megsemmisítése végett halálát választotta.“

Nincs tehát okunk eltérni azok nézetétől, kik e helyiséget tanulmányozván, mióta az abban fekvő omladéktól megszabadult, azt egyhangulag ős eredeti baptisteriumnak ismerték el. Szükséges két megjegyzést hozzá adnom. *E baptisterium az egyetlen, mely a földalatti temetőkben ismeretünkre jutott*; innen valami felületes következtethetné, hogy az ó-keresztyének földalatti Romája többel nem is birt, és hogy Romában minden catecumenus, ama első századokban, e medenczében kereszteltetett. Ily tulzott okoskodásra ez feleletem: temetőinkben bárhol hatolunk le mélyebbre, mindenütt vizre akadunk, nem ugyan folyóra, hanem állóra, következőleg nem nagy munkába került akármely temetőben baptisteriumot állítani. De mivel e célra a temetőket közönséges emeleteiknél lejjebb kellett vinni és mivel álló vizök lassú gyűjtése maga a temető állandóságának volt veszélyes; úgy hiszem, hogy mihelyt a szükséglet és a használat megszűnhetett a temetőásók e tavacskákat tüstént betöltötték. Ellenben itt, hol a viz foly, ily elővigyázat kevésbé volt szükséges, ámbár két s fél század előtt itt is feltöltetett a baptisterium.“

„Vissza kell térnem másodszor arra, mit más helyen a catecumenoknak a temetőkben való jelenlétére nézve megjegyeztem. Állítottam, hogy sz. Ágnes coemeteriumának két kamarája nem szolgálhatott másnak, mint a legnagyobb fokra felszállott s a kereszteléstől csak egy lépéssel elválasztott mindkét nembeli catecumenok külön iskolájának. Kérem az olvasót, emlékezzék indokolásomra és ha még kétkednék a catecumenoknak a teme-

ad essa comunicata del proprio da quella croce che qui è piantata entro il battistero e su cui avea egli eletto di morire per la distruzione del peccato.“

„Non v'è adunque ragion di allontanarsi dalla sentenza di coloro, che studiando questo sotterraneo libero dagli interramenti, come ora è, si sono universalmente accordati nel riconoscerlo per battistero primitivo. Due osservazioni debbo io qui aggiungere. *E questo il solo battistero cimenteriale che al presente si conosca*: potrebbe quindi qualche indiscreto trarne per conseguenza che la Roma Sotterranea de' cristiani non ebbe che un sol battistero e che tutti i catecumeni in que' primi secoli in Roma, furono battezzati a questa fonte. Alla quale esorbitante argomentazione io rispondo, che dovunque per poco si approfondino i tagli verticali ne' nostri cristiani cimenterj, da per tutto si trovano acque, non corrente come qui, ma stagnante; che in conseguenza niuna opera tornava si facile a que' fedeli, come il crearsi il battistero in ciascun cimentero. Ma perchè cotesti battisterj doveano per necessità abbassarsi sotto il piano delle vie cimenteriali, e perchè la lenta evaporazione delle loro acque stagnanti erano causa d'inevitabili danni e pericoli; perciò io tengo, che, cessato il bisogno, che di essi i cristiani ne avevano avuto, a bello studio i cavatori de' cimenterj, come più esposti a cotali danni, interasseró quegli stagni. Qui che l'acqua corre un tal provvedimento era meno necessario; quantunque quivi pure due secoli e mezzo addietro il battistero fosse interrato.“

„Debbo in secondo luogo di questo fatto per meglio confermare ciò che altrove ho detto intorno alla presenza de' catacumeni nè cimenterj. Ho voluto io a suo luogo sostenere, che due delle stanze del cimentero di s. Agnese non poterono servir che di scuola separata di catecumeni e catecumene giunti al grado supremo del catecumenato, dal quale al battesimo non v'era che un passo. Torni il lettore coll'occhio della men-

tőkben való tartózkodási jogáról, ebbeli kétkedése itt fog megszűnni. Ha nem volt illetéktelen itt a keresztelezés, nem lehetett illetéktelen az sem, hogy itt adatott amaz oktatás, mely érdemessé tett a keresztelezés méltó felvételére.“

„Mielőtt e tárgyat elhagynám, figyelemzetni akarom olvasóimat még arra, mikép baptisteriumunkról szóló bizonyításom már magában is tanuskodik arról, hogy a keresztelezés itt a vízbe buktatással vitetett véghez, azonban alig hihetjük, hogy amaz első századokban ezen mód volt az egyetlen s kizáró. Minden valóban hívó tudja, mikép a keresztelező víznek hatása nem a buktatás alatti mennyiségétől függ, s nem is a test kisebb vagy nagyobb részétől, melyre öntetik. Az előttünk fekvő tény tehát nem fosztja meg, sem az egyházat, sem a papot azon jogától, mely szerint különféle alkalmakkal a keresztelezés egyik vagy másik módjához folyamodhatik.“

„Baptisteriumunk hírét és szentségét emeli a közelében fekvő két martyr-testvér, Abdon és Sennen, sírja. Nem tekinthetjük vesztett időnek, ha e két szent sírról szólnunk. Abdon és Sennen a harmadik század közepe felé jött Perzsiából Rómába és épen jó időben érkeztek, hogy tanuságot tehesse nek állhatatosságukról, melylyel a csak imént felvett keresztyén hitet vallották. A kormányon a két Fülöpöt épen Trajanus Decius váltotta fel, ki irtó háborút üzent az evangelium követőinek. A vihar leereszkedett reájok is, kik az amphitheatrumban temetetlenül estek el. Quirin nevű subdiakonnak azonban sikerült testük birtokába jutni s azokat saját házában megmenteni, mely ház szerencsésen nem feküdt messze az amphitheatrumtól. Később, a testeknek legkö-

te su quel mio ragionamento ; e se gli rimanesse qualche dubbio intorno alla convenienza dell' ammettere in questi luoghi i catecumeni di quell' ordine, qui potrà toglierselo dell' animo. Se non era disconveniente il daz qui il battesimo, non pare neppur disconveniente che qui si dessero le ultime istruzioni necessarie a ben ricevere il battesimo stesso.“

„Prima però di lasciare quest' argomento del battistero voglio avvisati i miei lettori, che la dimostrazione che questo sotterraneo mi offre di se, è ben valevole a persuadermi che qui il battesimo amministravasi per l' immersione del catecumeno entro la fonte; ma non già a convincermi che in quei primi secoli fosse questa la sola o la più commune forma dell' amministrarlo. Ogni vero credente sa per fede, che la efficacia di quelle acque non dipende nè dalla loro quantità per la immersione, nè dal loro versamento sopra una maggiore o minore estensione della persona del catecumeno. Il fatto presente non toglie adunque nè alla chiesa nè al ministro del sacramento quella pienezza di diritto, per cui nelle occorrenze diverse trovano espediente il variare il modo di porgere queste acque salutari.“

„La celebrità e santità di questo battistero cresce per l' adjacente sepolcro dei due santi fratelli martyri Abdon e Sennen. Non sarà gittato il breve tempo che porremo intorno a questa tomba. Era la metà del secolo terzo quando dalla Persia Abdon e Sennen vennero a Roma; e vi vennero in buon punto per dare prova della costanza con cui professavano la cristiana fede di fresco da loro abbracciata. Mercechè ai due Filippi era succeduto nell' impero Trajano Decio, il quale avea tantosto riacceso una persecuzione di estermio contro i seguaci dell' evangelio. Il turbine cadde altieri sopra di loro che rimasero uccisi ed insepolti sull' area dell' anfiteatro. Un suddiacono di nome Quirino riuscì a impadronirsi de' loro corpi e a trafugarli nella propria casa, che

zelebbi temetőbe való elszállítása, vagy legyőzhetlen nehézséggel találkozott, vagy e szent kincset tulságosan megkedvelte, elég az, hogy a két test Quirinus házát csak ötven vagy hatvan esztendő múlva hagyta el, midőn t. i. az uralkodás nagy Constantinra szálván, a martyr végképi eltakarításban, baptisteriumunk fölött, részesült.“

„A két sz. testvér János és Pál a martyrságnak ugyanazon dicsőségére tettek szert, midőn őket az amphitheatrum közelében saját házuknál lefejezték és talán csak ideiglenesen eltemették. Azonban a különbség a perzsa és római testvérpár közt elég nagy. János és Pál Julian apostasisának estek áldozatául, Juliannak, kinek nem sokára bekövetkezett rettentő halála hosszabb békét hozott, mint a Constantinus által adott volt. Csaknem ugyan akkor emelkedett egy basilika ugyanazon ház, sőt azon hely fölött, melyen a két római testvér áldozatát hozta, úgy, hogy a római szent helyekről szóló itinerariumok, melyek akkor irattak, mikor még minden martyr az eredetileg elfoglalt földalatti temető-sír helyen nyugodott, csodálkozással említik, hogy János és Pál magában a városban, basilikájokban, temetvék el. Eszerint csak kevés év folyt le a római testvérpár halála és a perzsa testvérpárnak a Pontianoféle temetőben való eltemettetése közt. Megmagyarázható János és Pál hulláinak magán háználi elrejtése, s az, hogy Julian satellesei ezt meg nem tudták, főleg ha e ház folyvást keresztyén birtokában marad, mi alkalmasint Quirinus lakával is történt. Az ereklyék rendeltetésének különbözősége, melyek közül egyik a Róma falain kívül fekvő temetőben, másik a dicsőítésére épített basilikában tétetett le, a változott idők és érdek különféleségére utaltak. Constantinus békéjének első éveiben a városban belül csak kevés templom épült, mivel hi-

Arch. Közlemények, VIII. köt. I. füz.

per buona ventura non era che a piccola distanza dall' amfiteatro medesimo. Forse per impossibilità di effettuarne il secondo trasporto ad un de' più prossimi cimenterj suburbani, forse una divozione indiscreta del suddiacono verso quel sacro tesoro, i due corpi non uscirono dalla casa di Quirino se non un cinquant' o sessant' anni più tardi, quando, venuto l'impero nelle mani del grande Costantino, ebbero la loro ferma sepoltura sacra sopra questo battistero del cimentero di Ponziano.“

„I due santi fratelli Giovanni e Paolo ottennero il medesimo onore del martirio a picciolissima distanza dall' amfiteatro decapitati nella casa propria, e quivi stesso ebbero il sepolcro, forse per modo di provisione. Grande è tuttavia la differenza tra le due coppie di cotesti fratelli nobilissimi persiani e romani. Giovanni e Paolo furono sacrificati alla empietà dell' apostato Giuliano, la cui tremenda morte avvenuta poco dipoi può considerarsi per la romana chiesa come principio d'una pace anch'è più durevole di quella che avevale data il gran Costantino. E poi rimonta presso a poco a quegli stessi anni l'origine della basilica che vediam tuttora eretta sulla casa, anzi sul luogo stesso, ove i due campioni consumarono il glorioso loro sacrificio: talchè uno degli itinerarj de' luogi santi di Roma, scritto in una età in cui tutti i martiri rimanevan tuttora dal primo all' ultimo nei primitivi loro sepolcri dei cimenterj suburbani, avviso come cosa al tutto singolare, che Giovanni e Paolo riposavano *entro Roma* nella insigne loro basilica. Non vi corsero quindi che pochi anni tra il martirio dei due fratelli persiani e la loro sepoltura al cimentero di Ponziano. Che per entro una privata abitazione per non lungo tratto di tempo si tengon nascosti i corpi di Giovanni e Paolo, ed i satelleti di Giuliano non si aveggano, ella è cosa non malagevole a comprendersi; anzi a me pare non impossibile il nascondimento per un tempo ben più lungo, quando l' abitazione continui nel do-

hetőleg a laterani anyaegyházat, kevés más-sal egyetemben, elégnek gondolták, úgy-szintén a városon kívül levőket u. m. a va-ticanit, ostiait, labicanit, tiburtinit és nomen-tanit, melyek az apostolok, továbbá Marcel-linus és Péter, Lőrincz és Ágnes sírjaik föl-lött emelkedtek, elegendők lehettek azon ke-resztyének számára, kik a Diocletian és Ma-ximian-féle üldözésekből megmenekedtek. Mig tehát a perzsa testvérpárnak nem volt a városban saját temploma, és ezért testöket a pontianoi temetőbe kellett kivinni, addig negyven évvel később, midőn az egyházi békének idejében a hívek száma roppantul szaporodott, a római testvérpár megmara-dott a városban s úgy alkalmat szolgált egy basilika építésére, mely ily lakott városré-szen, milyen akkor a coeliusi hely volt, min-denesetre az első szükségletek közzé tartoz-hatott.

•

Kérem az olvasót e két különböző eset-tel szemben emlékezzék vissza, azon magya-rázatomra, melyet az üde mézsről ad-tam, melyben némely martyrok és nem martyrok az üldözés korából ránk ma-radt tetemei találtattak. Nézetem szerint e testeket természetes vagy erőszakos halálok napján biztonsággal nem lehetett átvinni a temetőbe. Nézetem szerint, tehát a hívek ezen mézbe való eltemetést választották a hulláknak a rothadás elleni olcsó megóvá-sára. A két testvérpár esete is erősíti néze-teimet, a mennyiben ezeket is szükséges volt, mivel haláluk napján nem vihették át a te-metőbe, méz vagy balzsam, vagy más szer-által, magány házban való megtarthatás vé-gett, képesekké tenni.

minio di padrone cristiano, come pare acca-desse della casa del suddiacono Quirino. Ma la diversità della destinazione che ebbero queste reliquie, collocate le une in cimitero fuori di Roma riposte le altre entro Roma in una basilica costrutta in loro onore, pare non origi-nasse che dalla diversità dei tempi e degl' inte-ressi. Ne' primi anni della pace di Costantino non si edificarono entro la città gran numero di chiese, bastando forse la lateranense basi-lica madre con pochissime altre dentro la cit-tà, e le suburbane del Vaticano e delle vie Ostiense, Labicana, Tiburtina e Nomentana erette sui sepolcri de' principi degli apostoli, di Marcellino e Pietro, di Lorenzo e di Agnese per quei cristiani che erano scampati all' estermio di Diocleziano e Massimiano. Per-tanto i corpi dei due fratelli martiri persiani non ebbero per allora chiesa propria entro l' abitato, e furon recati al cimitero di Pon-ziano; laddove i corpi de' due martiri ro-mani non più che quarant'anni dipoi, quan-do il numero de' fedeli erasi nella tranquil-lità della pace di tanto accresciuto, rimasero entro Roma, e dieder motivo alla costruzione della basilica, che in quel luogo popolis-simo del monte Celio dovea esser divenuta allora poco meno che necessaria.

Prego qui per l' opportunità dei due fatti diversi i miei lettori a richiamarsi alla memoria la spiegazione che io ho dato al-trove della calce fresca, nella quale si tro-vano entro a' loculi dei sacri cimenterj avvolti alcuni martiri e non martiri della età delle persecuzioni. Era mia opinione che fossero i corpi di coloro che non avevano potuto con sicurezza essere trasportati ai cimenterj nel giorno in cui o erano morti o avean sof-ferto il martirio. A preservarsi dai danni gravissimi della putrefazione pareva a me che i fedeli superstiti avessero prescelto quel metodo sicuro egualmente che econo-mico d' involgerne i cadaveri entro la calce. I due fatti di Abdon e Sennen, di Giovanni e Paolo confermano la mia opinione, mas-sime in quanto non essendo stati portati ai

„Az üldözés szüntével a Ponzianoféle temetőnek catecumenok és a hívők általi látogatása csökkent. Most már a papság föld-fölötti szent helyeken is fényes nappal félelem nélkül keresztelhetett. S ez elég volt a catecumenok és hívek felmentésére, hogy többé nem voltak kénytelenek a föld alá leszállani. Mindamellet e temetőt egész a IX-dik század végéig számosan látogatták. Az itinerariumok egyike sem felejt el az utast Abdon és Sennen tiszteletére ide vezetni. E vezetők egyike e helyt *nagy templomnak* nevezi, mely elnevezést a látogatók nagy számára vonatkoztathatni, s nem magának a templomnak nagy terjedelmére, mely nem létezik. A pontificalis könyvben olvassuk, hogy Hadrianus pápa itt a VIII-dik század vége előtt nagy tatarozást vitetett véghez; és mi, még nagyobb figyelmet érdemel, hogy Miklós e tatarozást a IX-dik század közepe táján megújította, miután IV-dik Gergely (827—843) már elvitette onnan a szent testeket sz. Márk basilikájába, melynek czimzetes cardinalisa volt, mielőtt pápának választották.“

Marchi, ki 1844-ben adta ki az ősi keresztyén műemlékekről szóló munkáját, a római katakombákban csak az itt leirt baptisteriumot ismeri, mint korunkban még létezőt; azonban megjegyzi, hogy ezenkívül bizonyosan volt még más hely is, hol a föld alatti temetőkben kereszteltek; így szólnak régi írók azon keresztelőről, melyben maga Péter apostol keresztelt s mely a Salaria ut melletti Ostriano név alatti temetőben fordult elő.

Rossi „Roma Sotterranea cristiana“ czimű 1864-ben Rómában megjelent munkájának I. kötetében a régi római keresztyén földalatti temetők lajstromát adván (207. l.) e szavakkal idézi e baptisteriumot:

19. Ostrianum vel Ostriani	}	Coemeterium majus, Ad Nymphas s. Petri, Fontis s. Petri.
----------------------------	---	--

cimiterj nel tempo in cui furono per Cristo martirizzati, dovettero o colla calce o coi balsami o con altri espedienti più efficaci essere custoditi in case private.“

„Avrebbe dovuto cessare la frequenza de' catecumeni e de' fedeli a questa parte del cimitero di Ponziano appena cessarono le persecuzioni. I ministri del battesimo potevano senza pericoli di sorte alcuna amministrare il sacramento ne' luoghi sacri e non sacri nella piena luce del giorno. Ciò bastava perchè risparmiassero e a se e ai catecumeni il disagio di mettersi in queste oscure viscere della terra. Con tutto ciò io trovo frequentatissimo il nostro sotterraneo fin dopo la metà del secolo nono. Niun degli itinerarj de' luoghi santi di Roma si dimentica d' introdurre il pellegrino qua entro per venerare il sepolcro de' due martiri Abdon e Sennen. Una di queste guide arriva a dare a questo luogo il titolo di *chiesa grande*; la quale parola può ben intendersi nel senso di chiesa frequentata, ma non già in quello di chiesa grande per ampiezza d' area che qui non v' è. E nel libro Pontificale leggiamo che Adriano primo vi fece grandi ristauri prima della fine dell' ottavo secolo; e, ciò che merita anche maggior considerazione, che Nicolò primo rinuovò cotali ristauri dopo la metà del secolo nono, quando già Gregorio quarto, che avea tenuto il pontificato tra l' 827 e l' 843, avea trasportati que' sacri corpi alla basilica di s. Marco, della quale era stato cardinal titolare prima di venire assunto al pontificato.“

185. l. Ostriano-féle temető, hol az apostolok főnöke szokott keresztelni és

189. l. Az ostriano-féle temető, hol a hagyomány szerint Péter apostol keresztelt, nem levén távol a Novella nevű temetőtől, vagy a Salaria- vagy a Nomentana ut baloldalán feketett.

Rossi tüzetes vizsgálatai még ma sem terjedhettek idáig s így az apostol keresztelő kútját csak a hagyomány után jegyezgető régi írókól, a temetőt magát pedig, melyben a baptisterium létezett, csak Bosio elégtelen leírásából ismerjük; azonban bizonyos az itt talált és megőrzött emlékekből, hogy e temető a római kereszttyénség egyik legrégebbje, s hogy elrendezése visszamegy az apostolok koráig, végre, hogy valamint a Pontiano-féle temetőben, úgy itt is volt földalatti baptisterium, hogy tehát az előbbi nem volt egyetlen a maga nemében, hanem csak egyetlen, melyet ismerünk.

Az ó-kereszttyén baptisterium lényeges részei a vizet gyűjtő medence (lacus, tó), kettős csatornarendszerével, az egyik csatorna a vizet a medencébe be- a másik a medencéből ismét kibocsátja. A medence arra való, hogy abba a keresztelendő leléphessen és fejét a vízbe buktathassa, mit baptismusnak per immersionem neveztek, ellentétül a baptismusnak per aspersionem, melyben a vizet, mint ma is történik, a keresztelendő fejére öntötték. Az előbbi mód a régiebb; nem tudhatni, hogy az utóbbi mikor keletkezett, és mikor nyomta el amazt végképen; volt idő, melyben mindkettőt alkalmazták.

A vízmedenczén és kétféle csatornáin kívül nevezetes még az álláspont, melyet a keresztelő foglalt el, melynek tehát a medence száraz partján kellett lenni.

Róma vidékének völgyeiben sok patak és víz található, mikből a keresztelésre való víz vehető, ellenben a temetők a völgyeken felül emelkedő magaslatokon vannak kivájva, ha tehát baptisteriumot akartak alkotni, le kellett szállniok a katakombák felső emeleteiből a völgyek mélységéig, mi természetesen a lágy kövezetbe vájt lépcsőfokokon történt; a lépcső tehát szintén két baptisterium szükséges részévé vált, de ezen vezető száraz lépcsőn kívül, szükséges volt még a medence aljára vezető lépcsőfok is, melyen a keresztelendő már a vízben szállott le, e néhány fokot tehát vízbeli foknak kell neveznünk.

Midőn a keresztelés a temetőkben történt, természetes, hogy, hol szerét lehetett tenni, a baptisteriumokat a legtöbbre becsült szentek temető helyeiknek közelében állították fel, hasonlóul azon eljáráshoz, mely szerint mindenki, a ki csak szerét tehette, saját sírját a szentek sírjai mellé akarta elhelyeztetni, mit ezen formulával „retro sanctos“ fejeztek ki.

Kevésbé lényeges a falképpel való díszítés, milyen a Pontiano nevű temetőben fordul elő; azonban az előadás tárgya a Pontiano-féle baptisteriumban magyarázó, a francia kifejezés szerint „parlant“ és erősítő; mert hova illet jobban Krisztus keresztelésének ábrázolása, mint oly medence felé, hol ép úgy kereszteltek, mint maga az üdvözítő keresztelkedett. Az itt csak érintett falkép mását közli Aringhi „Roma subterranea“ (folio Romae 1651.) című munkája II. köt. 527-ki folioján. Itt Krisztust a folyóban állva látjuk, a víz köldökeig ér, keresztelő sz. János baloldalán áll, jobbát az üdvözítő fejére teszi, mely fölött galamb alakban lebeg a sz. lélek. Az üdvözítő jobbán, paron áll egy angyal, ki a le-törlésre szolgáló ruhát készen tartja; az angyal alatt szarvas közeledik a vízhez. „Mint a szép híves patakra a szarvas kívánczik“ — A folio másik felét nagy mérvben rajzolva a táblánkon (2. ábra) is látható gyöngydzses kereszt A és Ω betűivel foglalja el.

Nem bizonyos végre, vajjon a régi ritus szükségképen folyó vizet kívánt-e a keresztelésre? Marchi, mint láttuk, beéri az álló vízzel is; jelenleg kútvizet is használhatnak.

Vizsgáljuk most ezek nyomán, 1. sz. fametszetünket, s itt fel fog tűnni annak közepén az f, d, b, c, f, hf, g, f, h, f betűs négyszög, mely alkalmasint a legrégebb csanádi

építmények egyike; régibb pedig minden esetre az átmeneti és a lerombolt templomkánál; másrészt önálló is; mert falainak csak keleti részét használták fel, hogy azzal a szentélyt a hosszhajótól elkülönítsék s hogy abba két, az altemplomba vezető ajtót vágjanak, melyet azután a lerombolt templomban félig befalaztak.

Nem lévén jelen az ásatásnál s nem láthatván később sem az idézett épület falait, azok szerkezetét, anyagát és kiterjedését, nem adhatok számot az egésznek rendeltetéséről, de számot adhatok egy részéről, mely nagy jelentékenysége miatt fogva nem töltetett be, mint a többi földdel, hanem emlékül fel van tartva, sőt új bolthajtással ellátva. E rész fametszetünkön W betűvel van jelölve s ez nem más egy ó-keresztyén baptisteriumnál, mely mint ilyen méltán sorakozik a római Pontiano című baptisteriuma mellé, úgy, hogy az utóbbi többé nem unicum.

Hasonlítsuk most ezen W betűs részt I. réztáblánk 4. és 5. ábráját, az ugyane táblán Marchi munkája után külön másolt 1. 2. és 3-dik szám alatt adott Pontianoféle baptisteriummal; s azt fogjuk találni, hogy itt az ó-keresztyén baptisteriumnak minden kellő és lényeges része megvan.

Pontiano 1. ábra.

Csanádon 4. és 5. ábra.

A) A medenczéhez vezető lépcső.

a) ugyanaz (betöltve).

B) A keresztelő megállapodásának pontja.

Csanádon β és γ közt régi fal van ugyan, hanem ámbár e fal régi, még sem eredeti, nem egykoru a baptisterium első felépítésével, e szerint tehát eredetileg a keresztelő álláspontját Csanádon szinte β -be helyezhetjük. Egyébiránt e pontot nem közelíthettem meg; mert Csanádra érkeztemkor már fel volt töltve, sőt az elválasztó fal fölött a modern fal fel volt építve.

Pontiano 1. ábra.

Csanádon 4. és 5. ábra.

C) Keresztelő medence.

γ) ugyanaz.

D) Vízvezeték, csatorna.

δ) ugyanaz.

A különbség itt az, hogy a Pontiano-temetőben a D betűs csatorna a vizet elvezeti a medenczéből, míg Csanádon a δ csatorna a vizet bevezeti a medenczébe, még pedig nem folyó vízből, vagy forrásból, hanem alkalmasint egy a baptisteriumon kívül álló kútból, mi arra mutat, hogy a keresztelésre folyó- vagy forrásvíz szükségkép nem kívántatott. Az elvezető csatornát Csanádon nem ismerjük, ha csak Killer úrnak nincs igaza, ki erre a mostani a betűs igen meredek lépcső irányában futó barázdában akart ráismerni. E barázda 5 ábránkon E E-vel van jelelve, s e szerint az elvezető csatorna északfelé tartott.

A jegyzőkönyv O pontja felemlíti, hogy a vízvezeték „nyolczad részében iszapal telve találtatott,“ mi szintén rendeltetése mellett szól.

Vessünk most egy pillanatot I. réztáblánk 5-dik ábrájára, mely a csanádi baptisteriumnak felrajzát adja, itt a pontozott kettős-vonal δ betű alatt másolja a csatornácskának irányát, mely balfelül magasabban fekszik, mint jobbfelül, amott nagyobb, itt kisebb átmérővel bír, sőt jobbfelül mintegy alacsonyabb lóczában van kivájva; végét nem ismerem; mert a kőlóczát a régi fal elvágja. A víz alkalmasint az 1 lábnyi széles nyíláson tódult be a medenczébe, de a lócza csatornáján nem mehetett ki; mert a lócza csaknem egész lábbal magasabb a medence aljánál; a lócza csatornácskájának végét nem ismervén, nem tudhatjuk rendeltetését sem.

A fentebb érintett nagy nyílás alján tarcsa alakban faragott követ találtak, melyet rajzunk is mutat; ennek rendeltetését nem tudom megmagyarázni, ha csak az alan-

tabbi csatornácskának elzárása nem volt célja és eredeti helyéből történetesen ide esettnek nem tekintjük.

Rajzunk a régi falak magasságát tünteti elé, a felsőbb részek mai téglából készített boltot képeznek, mely fölött a modern templom szentélyének kövezete fekszik. A helyiség tehát igen alacsony, magassága nem tevéen sokkal többet egy bécsi ölnél.

A medenczét egyik részében tovább vizsgálándó vagy másfél lábra (γ' betű környékén) leásattam. A kiásott anyag vízmentes mészszel összetartott kavicsból állott, úgy hogy azt mai kitételrel beton-nak nevezhetjük, minőt jelenleg is vízi építkezéseknél szoktak használni; meg kell azonban jegyezni, hogy ezen beton távolról sem mérkőzhetik azzal, melyet székes-fehérvári ásatásaim alkalmával a hajdani királyi templom alapzatában találtam, mely utóbbi alig engedett a legerősebb vascsákánynak, míg a csanádi elég könnyen áshatták fel; mind a mellett a csanádi is arra mutat, hogy itt vízi építkezéssel van dolgunk, hogy tehát itt vízmedenceze volt.

Ha 1. sz. fametszetünket tekintjük, igen feltűnő, hogy a vízcsatorna a templomka hosszfalának épen közepét, még pedig elég hosszú vonalon vágja keresztül. Azonban ez eredetileg nem volt így; mert a baptisteriumnak déli zárfa az f, h, f, fal volt, s itt a csatornácska ennek délkeleti sarkát épen csak épszög alatt vághatta keresztül.

Magyarországon a szentek és martyroknak soha sem voltunk oly bővében, mint voltak Rómában; azért nálunk ilyféle szabályt „a baptisteriumot a szentek nyughelyeik közelében kell elrendezni“ nem követhettek; mind a mellett a csanádi baptisterium mégis oly szerencsés volt, hogy ha eredetileg nem is, legalább később kapott szent sírt szomszédjául; de erről alább bővebben.

Végre volt-e eredetileg falképekkel diszítve a csanádi baptisterium, minőket nemcsak a római földalatti temetőkben, hanem nálunk is látunk a pécsi „cubiculumban“? azt többé nem tudhatni; mert a csanádi baptisterium nem az eredeti, hanem csak az eredetinek elrendezését megújító későbbi építkezés.

Mondom: későbbi építkezés; mert téglái nem római téglák, nem olyanok, minőket a pécsi „cubiculumban“ találunk, sőt olyanok sem, minőket, mint Csanádon találtakat említ a jegyzőkönyv I pontja, hanem olyanok, minőkől az aracsi templom épült, melynek eredete legfelebb a XIII-dik század elejére tehető.

Továbbá a beton, mint már említém, sem oly jó, mint minőt tudtak készíteni, a régi rómaiak utmutatása után indulva, még az ó-keresztyének is, sőt minőt Székes-Fehérvárott még a XI-dik század elején és folytán is találunk alkalmazva.

Az építészeti anyag ezen hanyatlása nem engedi meg, hogy a csanádi baptisteriumot mai minőségében ó-keresztyénnek mondhassuk; de elrendezése analog levén a Pontiano temető baptisteriumával, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy itt egy régi, ó-keresztyén baptisterium újított meg a XIII-dik században; mihez az is járul, hogy a XIII-dik században a keresztyén vallás többé nem volt földalatti rejtekbe szorítva, sőt a keresztelés „per immersionem“ sem volt többé szokásos, nem volt tehát szüksége sem földalatti, sem medenczés keresztelő kútra.

Tudjuk, hogy sz. Gellért számtalan megtértet keresztelt meg Csanádon s hihetjük, hogy ezt e helyiségben tette, mely az ő koráig épen azért; mert földalatti volt, megmaradt. Midőn e templomkát a XIII-dik században újra építették, Gellért mint canonizált martyr, nagy tiszteletben volt egész Magyarországon, de leginkább Csanádon, püspöki székhelyén; így igen könnyen hihető, hogy azon helyet, hol apostoli hivatásának egyik

jelentékenyebb részét teljesítette, nem akarták az újraépítés alkalmával elveszteni, megtartották tehát az emléket, midőn azt régi elrendezése alapján egészen megújították, s így a baptisteriumban még ma is hazai emlékeink egyik legnevezetesebjét tisztelhetjük és tanulmányozhatjuk.

A csanádi keresztyén sarkophag.

Az 1. sz. fametszetünkön látható helyrajz U pontján találtatott egy, figyelmünket minden tekintetben igénybe vevő nagy mérvű kőkoporsó, mely lelhelyéről elvéve, jelenleg a plebánia udvarán van felállítva.

E koporsó a jegyzőkönyv kifejezése szerint: „körül volt véve 4'' vastagságot tevő mésztapaszszal azaz betonnal.“ T. Killer Frigyes úr egyik levelében pedig ehhez hozzá teszi, „hogy boltozat maradványai is találtatván a sarkophag körül, világos, mikép az hajdan cryptában állott, valamint az is, hogy a koporsó fedelén előforduló nyomok, annak egykori levételét bizonyították; végre, hogy a sarkophag felátása idejében üres volt, kivéve néhány az itt letett test lábának kis csontjait (phalanges digitorum), melyek a többi csont kisedése alkalmával visszamaradtak.

A kérdéses sarkophagot felmértvén, mérveimet T. Killer urétól kissé eltérőknek találom u. m.

A jegyzőkönyvben:	saját mérésem szerint:
Egész hossza 6' 9"	6' 9"
Egész szélessége 2' 10"	2' 8" 6'''
Egész magassága 1' 7" 6'''	1' 8" 6'''
Ürének hossza 6' — —	6' — —
Ürének szélessége 2' 3" —	2' 1" 6'''

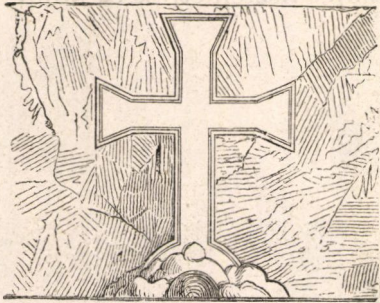
E mérvekből kitetszik, hogy azok nálunk a régibb középkorban a szokottaknál nagyobbak levén, világos, mikép itt nem mindennapi emlékekkel van dolgunk.

A fehérvári ásatások alkalmával a XI-dik században meghalt királyi család tagjainak hullái csak kicsiny, a testet csak alig magába foglaló fakoporsókban találtattak; valamivel újabb koporsónak mondhatni két szinte elég kicsinyt, mely nem egész kőből volt kifaragva, hanem csak kisebb darabból összerakva, végre az 1196-ban elhunyt III. Béla koporsója vörös márványból készült ugyan, hanem egész egyszerűséggel, minden dísz nélkül és legalább hosszában csak oly nagyra, mint a mennyi épen elég volt a hulla befogadására.

Ellenben a csanádi kőkoporsó a szorosán szükségesnél hosszabb és szélesebb; miért is méltán hihetjük, hogy nemcsak magának a testnek, hanem még egy fa- vagy más anyagból készített koporsónak is befogadására készült, vagyis, hogy a csanádi koporsó két külön koporsónak külső koporsója.

Alakja ugyan egyszerű: simára kivájott paralelepiped, melynek előállítására, mivel a kő elég puha, nagy munkába vagy fáradságba nem került; van azonban egyik hosszoldala közepén egy igen csinosan faragott, a koporsó egész magasságában elterjedő, s

a Magyarország czímerén előforduló kereszthez (l. 9. ábr.) annyiban hasonló kereszt, amennyiben az utóbbi is mint az előbbi hegyen áll.

9. ábra.

Hasonló keresztet egyik eddig ismert magyar koporsón sem láttunk, nem ismertünk; de ismerünk több rendbeli byzanti sarkophagot, melyen hasonló kereszt fordul elő. Egyiknek rajzát Salzenberg „Altchr. Baudenkmale von Constantinopel“ című képatlasz XXXVI. tábl. 5. és 6. ábrájában közli, megjegyezvén munkája szövegének 120. l., hogy e sarkophag a hajdani Pantokrator nevű byzanti templom előtt áll, mely jelenleg, mint török mecset *Kilisse Dschami* nevet visel; a koporsó ma vízmedenczéül használatik, melyben a török, szokása szerint, mielőtt a mecsetbe megy, megmossa kezeit. „Dem zum Theil für den mahomedanischen Cultus eingerichteten Gebäude ist jetzt der Name Kilisse Dschami beigelegt und ein alter Sarkophag aus verde antico (zöld színű erekkel díszes thessaliai márvány) vor dem westlichen Eingange, von der Tradition als Grabstein der Kaiserin Irene bezeichnet, dient als Wasserbehälter zu den üblichen Reinigungen der Moslemim vor dem Gebet.“ — E koporsónak minden oldalán két kereszt látható, egyik a testén, másik födelén, a testé körbe van foglalva s így egyenlő négy ággal bír, a födelé ellenben mintegy ellypsisbe foglalva két rövidebb és két hosszabb keresztágat mutat, világos tanuságául annak, hogy még Byzantban sem conditio sine qua non az egyenlő águ kereszt, melyet byzantinak hínak.

A seraskeriatban (a fővezér hivatalos épületében) régi byzanti kőkoporsón, más két, az előbbiéhez hasonló keresztet láttam, Dethier barátom ezen kívül még két keresztel ellátott koporsót ismer Konstantinápolyban s mindegyiket a császári család koporsójának tartja, mely a VI-dik és a XIII-dik század első évtizedeiből származik.

Miből világos, hogy a csanádi koporsón levő keresztnek legközelebbi előmintáját Konstantinápolyban, vagyis a byzanti császár birodalomban kell keresnünk, még pedig annál inkább; mert sz. Gellért koráig a csanádi sz. János kolostorát görög barátok lakták.

Van a tihanyi altemplomban egy, kőtáblán látható kereszt, melyet némelyek az itt eltemetett I. András koporsójáról származottnak hisznek; azonban e keresztet (l. 10. ábra.) utólagosan csak azon okból hozom fel; mivel e keresztnek származása bizonytalan és mert sem tartozik a fentebbi keresztnek osztályába, alakjánál fogva sem, mivel ez processionalis kereszt (Vortragkreuz) s e minőségében inkább Tihany valamely régi apátját illeti.

10. ábra.

A jegyzőkönyvben t. Killer úr a kérdésben levő nevezetes csanádi sarkophagot IV-dik vagyis Kun László király sarkophagjának tartja; 1-szor, mivel üresen találtatott, mert a király testét Csanádról Váradra vitték. 2-szor, mert t. K. úr nézete szerint a sarkophag alján talált foltok, vérfoltok, melyeket a meggyilkolt királynak sebei okoztak; 3-szor, mert a helyiség, melyben a sarkophag felásatott t. K. úr nézete szerint a hajdani csanádi székesegyházhoz tartozott; 4-szer, mert ily nevezetes nagyságú sarkophag csak igen előkelő holtat illethetett.

Fentebb érintettem, hogy az 1868-ban lerombolt templomot a hajdani csanádi székesegyháznak épen nem tarthatjuk; mivel mérvei igen csekélyek s nem akadtak semmi toronynak nyomára, hanem inkább alárendeltebb valószínűleg apátság templomnak kell tartanunk, nevezetesen pedig a szent Gellért által a b. szűz tiszte-

letére és a benézések használatára alapított apátságának; s már emel fogva is, ha IV. László sarkophagja fennmaradt Csanádon, azt inkább e város hajdani székesegyházában kell keresnünk, melynek helyén ma alkalmasint a görög templom áll.

Nem tudom ugyan, vajjon a kőkoporsó föltjai, melyek, ha vizzel öntöztetnek, valóban vöröskés színt öltenek, vértől származó föltok-e,¹⁾ de ha csakugyan ilyenek is, e vér nem lehet Kun-László vére; mert e király nem Csanádon, hanem Csanádtól messze gyilkoltatott meg, tehát ha testét Csanádra hozták is, csak meggyilkoltatása után pár nappal hozhatták, a holt test pedig nem vérzik; de nem tehetni fel azt sem, hogy súlyos és nagy sarkophagunk mintegy készen tartatott, s a király testét meggyilkoltatása után rögtön abba tették, s azzal, s abban hozták volna Csanádra. Ellenben a kérdéses koporsó inkább bizonyos halott számára készült, elég fáradsággal és hosszabb ideig; különben nem lehetne oly diszes, oly kitünő és kiváló.

A felhozott két körülmény, nézetem szerint kizárja t. Killer ur véleményét, azonban mindkettő mellett még több igen valószínű érvet birunk felhozni, s így a koporsó hajdani lakójára ráismerni.

Sz. Gellért 1047-ben szenvedvén martyrságot, a csanádi káptalan és a benezés apát a martyr testét András királytól visszakövetelték, hogy azt, mint a csanádi püspökség elöljáróját és illetőleg a kolostor alapítóját, Csanádon illően temerhessék el. A testet némelyek szerint hét esztendővel halála után, mások szerint (l. „Acta sanctorum. Antverpiae. 1757. T. VI. p. 713. r. seq.) mindjárt martyrsága után elnyervén, a káptalan és a benezés apát közt vita támadt, vajjon a boldogultat a székesegyházban, vagy pedig a b. szűz apátsági egyházában temessék-e el? — A vitatkozás vége az lett, hogy a test az utóbbi templomban oly súlyt nyert, mikép azt innen elvinni nem lehetett, mit arra magyaráztak, hogy sz. Gellért életében nyilvánított óhaja, mely szerint ide akart temetkezni, holta után is érvényesítette magát. Történetileg bizonyos ténynek vehetjük, hogy a Pestről Csanádra hozott test, a sz. Mária czimű csanádi apátságban, vagyis az 1868-ban lerombolt egyházban takarított el. Hozzá járul, hogy a nevezetes sarkophag közelében boltozati maradványok mutatkoztak, jelétül, mikép itt előre készült hely, krypta várakozott az idehozott testre; de ily előrekészülésre mutat maga a sarkophag is, mely nem a testhez, melyre nézve túl nagy volt, méretett, mint különben a XI-dik században szokás volt, hanem azért csináltatott a rendesnél nagyobbra, mert a testet más, alkalmasint fakoporsóban hozták ide s ezzel együtt betették a kőkoporsóba; miért is ez utóbbinak a szokottnál nagyobbnak kellett lennie. Számos középkori előadás maradt ránk, melyben a szentek testeit nyitott fakoporsókban szállítatnak nyughelyökre s hogy csak egyet hozzak fel: emlékeztetem olvasóimat a *bécsi képes Chronika* sz. László testének Nagy-Váradra megérkezését előadó ábrájára. A csanádi kőkoporsón byzanti izlésű keresztet látunk, melyet valószínűleg a görög barátok jótevőjöknek hazájuk stíljében készíttettek; mondom, jótevőjöknek, mivel feltehető, hogy sz. Gellért, midőn a görög barátokat Csanádból eltávolította, benézéseinek kolostorukban készítvén helyet, hihetőleg a görögöknek kényelmesebb kolostort építtetett, mint a minő a régi csanádi volt. Egyébiránt megjegyzendő még az, hogy rendszerint a XIII-dik század előtt nem találkoznak magyarországi emlékeinken oly csinosan faragott művel, mint a minő a csanádi kereszt, de találkoznak ilyennel az egész középkoron át

¹⁾ A sarkophag aljának egyik kis darabját Than ur, egyetemi vegytanár, szíves volt megvizsgálni, hanem a vörös föltban vérré ismernie nem sikerült.

Byzantban, hol a kereszt, koporsókon, a XII. századtól egész a XIII-dikig gyakran használtatott.

E kérdésre, miért találtak üresen a csanádi sarkophag, színtén igen könnyen felelhetni. Az „Acta sanctorum“ szerint 1083 körül a pápa sz. László sürgetésére sz. Gellértet sz. Istvánmal és sz. Imrével együtt canonizálta; akkor tehát régi helyéből kivették a testet és drága anyagu koporsóba tették, s ezen új koporsó szokás szerint magában a templomban állott. Fentebb olvastuk, hogy Erzsébet királyné a szentnek ezüst koporsót készíttetett. De ha még ekkor sem ürült volna ki a kő-sarkophag, szükségképen ki kellett volna ürülnie, mikor a testet Velenczébe vitték, mi némelyek szerint 1400 körül, az „Acta sanctorum“ szerint pedig későbbben történt, midőn t. i. a sz. testet a török elől akarták megmenteni. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy már az első alkalommal is az elporladt testből néhány apró csont visszamaradhatott a kő-sarkophagban; mert e test mintegy negyven év alatt csaknem teljes enyészetnek indulhatott.

Végre még azon körülményt is jobban megmagyarázhatjuk magunknak, hogy vérfoltok vannak, ha csakugyan vannak a kőkoporsón; mert az ó-keresztység a martyr vérének igen nagyra becsülte és számos példát hozhatunk fel arra, hogy a halált szenvedő martyrnak vérébe mártott kendőket, a testtel együtt temették el, vagy a vért edénykébe, az úgynevezett phialákba felfogva, az eltemetett mellé helyezték. Nem csodálkoznánk tehát, ha sz. Gellért kísérői, annak halálos órájában elontott vérének felfogták, s testével együtt eltakarították volna; mit erősíteni látszik azon monda is, mely szerint azon követ is elvitték Csanádra és a szenttel együtt eltemették, melyen a szent feje szétzúzatott. Itt tehát még az eleven, nem pedig mint t. K. úr teszi fel, egy holt testből származó vérrel volna dolgunk s legfeljebb azt kellene feltennünk, hogy a kőnek vagy kendőnek vére később a hely nedvessége által lassankint a kő-sarkophag aljára mosatott le, vagy bele szívárgott.

Mіндеzen okok hangosan szólnak a mellett, hogy a csanádi sarkophagban sz. Gellért sarkophagjára kell ráismernünk.

Kirándulás Egresre.

Csanádról kirándulván Egresre, az ottani hajdani híres cistercita apátság maradványai után kutattam.

Az *Egris, Egrus, Aegris, Agris* nevű apátságról bővebben szól Bárány „Torontál-vármegye hajdana“ című 1845-ben megjelent könyvében. Említi, hogy az apátság alapítási kora iránt nem vagyunk tisztában, vajjon III. Béla, Imre, vagy pedig II. András királyt kell-e alapítójául tekinteni? említi tovább, hogy ezen apátság templomában temetett el előbb Jolán királyné, II. András neje, utána pedig maga II. András; említi, hogy az apátságot a tatár 1242-ben elpusztította, hogy azonban a vész után ismét feléledt, míg azután a török uralom idejében végkép elenyészett.

A tatár dühöngésről Rogerius „Carmen miserabile“-jében ezeket írja:

Caput XXXVII.

„De destructione novae villae et monasterio de Egres.“

„Quid plura? versus Orodinum et Chanadium procedere inceperunt, in medio eorum, nova villa dimissa, nomen ejus Perg fuerat; in qua homines septuaginta villarum fuerant congregati; dimisso monasterio Egres, Cisterciensis ordinis, in quod tamquam munitum castrum, se milites et multae dominae receperant. Nec Tartari loca illa aggredi voluerunt, quousque circumeire esset terra totaliter desolata. Sed interdum aliqui accedebant, et ab Hungaris militibus, per magnum terrae spatium fugabantur; ita quod credebant firmiter, se intactos, propter suam potentiam remanere. Tandem post totius, terrae illius desolationem, Ruthenorum, Cumanorum, Hungarorum captivorum, paucorum etiam Tartarorum multitudine adunata; villam magnam undique circumdantes, ad pugnam captivos Hungaros praemiserunt; et illis interemtis totaliter, Rutheni, Ismahelitae, Cumani post modum, pugnaverunt. Tartari vero retro post omnes stantes, ridebant de casu et ruina illorum, et retrocedentes a pugna, suorum dabant quamplurimos voragini gladiatorum: ita quod ipsis diebus et noctibus, pugnantibus per unam septimanam, et fossatis impletis, ceperint villam. Milites igitur et dominas, quae multae erant extra in campo, in una parte, et rusticos in alia posuerunt, ac pecunia, armis, vestibis et aliis bonis receptis ab eis, et quibusdam duabus puellis reservatis ad vitam, et ad lusum eorum deductis, cum securibus et gladiis omnes crudeliter interfecerunt. Illi quidem solummodo remanserunt, qui inter mortuos, repentino casu decidentes, alieno sanguine cruentati, se occultare voluerunt. O dolor! o crudelitas et rabies immanis populi immensa! nam qui tantae gentis cladem, sana mente consideraret, hunc locum, agrum sanguinis debite dicere posset. Tandem post

paucos dies, dictum claustrum sive monasterium *Egres* obsederunt, et appositis eidem multis machinis, cum in ipso existentes nequirent resistere; ad manus fidem ipsorum, se, ut vita potirentur, reddiderunt. Sed de ipsis, quod et de aliis, factum est, exceptis quibusdam monachis, quos abire libenter permiserunt, et ad abusum eorum, retentis quibusdam dominabus et pulcherrimis puellis. Quid amplius? si describerentur singulariter, pugnae singulae et crudelitates nimiae, quae fiebant; legentium corda perterrerent, et terribili sonitu, timere facerent aures. Si hujusmodi rumores horribiles, essent diffusi per orbem, mundi principes aliter cogitarent. Ecce, per aetatem illam, usque ad confinia Austriae, Bohemiae, Moraviae, Poloniae, Silesiae, et Comaniae, usque ad Danubium, communiter omnia destruxerunt.“

Hogy szentitanuval van dolgunk, az világosau kitetszik az elbeszélés módjából, de kitetszik abból is, hogy Rogerius az egresi vész pillanatában már foglya volt az ellenségnek; mert az előbbi (XXXVI.) fejezet czíme ez: „Quomodo praesentis carminis auctor ad manus Tartarorum devenerit.“ Ő tehát a dúlást és kegyetlenséget magából a tatárok táborából nézte.

És még sem tesz említést arról, hogy a kolostor épületeit lerombolták, mi mindenesetre papi személyt igen is érdekelhetett volna. Ehhez járul, hogy Bárány is könyvének 107. l. Pray után (Spec. Hicr. H. P. II. p. 424.) okmányt idéz, mely 1427-ben egresi apátot említ.¹⁾

Ezekből következtetem, hogy ha a tatár kirabolta, felgyújtotta is a kolostort ez végkép nem pusztult el, hanem a visszatérő megkimélt szerzetesek nehezebb vagy könnyebb móddal kitatarozhatták. Ez volt az eset több zárdánk és templomunknál is, melyek a tatár-vészt túlélték és még ma is jobb vagy rosszabb karban fennállanak. E fennmaradás, e túlélés ezen épületek emlékszerű építkezésének köszönhető, midőn t. i. nem kevésbé tartós anyagból, hanem kőből vannak alkotva s e kő többnyire igen jó erős kő, mely faragott állapotban veszi körül a csak törött kőfal belsejét és külsejét, mit a német Steinverkleidung-nak nevez. A homokkő általán jól ellentáll a tűznek, hol tehát ily kő volt alkalmazva, a tető leégése a falaknak nem igen sokat ártott, s így a kárt helyrehozni nem volt lehetetlen; sőt ez még könnyebb volt azon építészeti tagok, u. m. oszlopok, tövek, párkányzatok, gyámkövek stb., dolgában, melyeket egész darabokból faragtak. Az emlékszerű, a jó kőépítés, régészeti tudományunk mostani állásánál fogva III. Béla korában, sőt III. Bélával kezdődik, s e szerint *lehető, hogy már III. Béla alapította az egresi kolostort.*

E nézet mellett szól Maurus Czinár is, midőn a Monasterologia II. köt. 91. l. ezeket mondja:

„Edmundus Martene (in Thesauro Anecdotorum) initia Monasterii Egresiensis paucis complexus: „anno, inquit 1179. Bela III. Hungariae Rex multa cum magnificentia Hegrense Monasterium construxit, ac Pontiniacensibus subiecit.“ Alibi vero sic refert: „Circiter anno 1187. (consumpta nempe aedificii structura) e Pontiniaco, petente Bela Rege, exit monachorum examen ad fundandum celeberrimum Hegrense Monasterium, quod postea Regum Hungarorum conditorium fuit.“

Az utóbbi állítást ugyan egyedül II. Andrásra kell szorítanunk; mert más ma-

¹⁾ Innocentius . . . Ven. Fratri — Episcopo Jaurinensi et dilectis filiis — — *Abbati de Egres Cisterciensis ordinis etc.* Dat. Lugduni VII. kal. Sep. Pontif. nostr. A. V.

gyar királyról nem tudjuk, hogy Egresen volt volna eltemetve; de elhíhetjük Martenek az alapítót illető állítását, melynek kútforrását a francia író alkalmasint a pontigniac-i, az egresinek anyakolostorában találta.

Nem mond annak ellent a kevés maradvány sem, melyet Egresen ásatás nélkül találtam.

Az erdömester kertében láttam három erős tövet, mely az apátsági templom középhajóját elválasztotta a mellékhajótól. E tő nyolczszögű s így oly idomu, minővel a magyarországi templomokban egész le a XVI-dik századig gyakran találkozunk; a tő középpontjának távolsága egymástól mintegy husz és fél láb. Az aracsi templom töveinek középpontja csaknem épen oly távolságban áll egymástól, és a tő alakja szintén nyolczoldalú prisma; Aracs pedig, ha épen nem is Egres tőszomszédságában, de oly messze semmi esetre sem fekszik Egrestől, hogy itt különös befolyást feltenni teljesen feljogosítva ne volnánk. Igaz ugyan, hogy az aracsi templom építését, faragott tagjai után ítélve, már a XIII-dik századba kell helyezniünk, de hát miért ne lehetne az egresi templomot az aracsi mintájának tekinteni, az lehetett, hogy ha bár II. András uralkodása első éveiben építette is. Egyébiránt itt biztos ítéletet hozni már csak azon okból sem lehet; mert az egresi templomnak semmi faragott részlete sem ismeretes, ilyen alkalmasint csak rendes ásatás födőzhetne fel, ezt pedig annál inkább, mivel még látható tövei is már a hajdani padlón állottak.

Az aracsi templomot más magyarországi apátsági egyházakkal szemben nem mondhatjuk kicsinynek; azonban sokkal nagyobb volt annál az egresi templom; mert ez az erdömester nem épen kicsiny kertjén túl terjeszkedik; legalább oly kongást hallottunk a közel levő uton, midőn azon keresztül hajtattunk, minőt boltozaton átrobogó kocszi szokott előidézni. Ha hallásom nem csalt, az ut alatt létezik, híhetőleg, még most is az altemplom, és ha ez így van, akkor áll Martene kifejezése „Rex multa cum magnificentia Hegerense Monasterium construxit.“ Ehhez járul, mit e kolostorról tovább olvasunk Maurus-Czinárnál :

„Fecunda prae reliquis fuit Abbatia Egresiensis, pluraque inter alias S. Cisterciensium Ordini generavit Asceteria. Horum quatuor, utpote: *Kercense* (a candelis Kerzen) S. *Crucis*, et *Dezanense* in Dioecesi Vesprimiensi, saepe laudato Martene teste; de *Eremo* autem Annalium Cisterciensium fide intra Hungariam novimus: extra Hungariam de *Orles*, et *Landola* idem Martene eidem Matri adscribit.“

Nem lehetett tehát kicsiny az anya, midőn hat leányt szült; de nem lehetett kicsiny, midőn II. András azt sírhelyeül választotta, s ezért több jószágot annak adományozott, miről ismét Maurus Czinár tanuskodik :

„Andreas II. Rex Hungariae tam liberalis munificusque fuit erga hoc Monasterium, ut passim fundator creditus fuerit. Commutationem bonorum Regem hunc cum Monasterio de Egres, verosimiliter huic, quam sibi utiliorem procuravisse, Honorii Papae III. Rescripto a. 1224. ad Egresienses dato docentur. Idem Pontifex ad graves horum querelas eodem anno Regem attente hortatus, ut eos contra multos, inter Sanctum et profanum minime discernentes, nec contentos, quod is bonis eorum prodigaliter debacchentur, nisi ea diripiant, ut praedones, potentiae suae dextera tueatur.“

Az előadatokból világos, hogy mennyire érdekes és középkorunk ismeretének bővítésére mily igen hasznos volna, ha Egresen rendes és tudományos ásatást lehetne

eszközölni. Ha nem találnók is meg Jolán és András király sírját, és azokban becsesebb régiségeket, mint a minőt András apjának, III. Bélának sírja szolgáltatott, — mert hiszen a temetkezési pompa az apától a fiúig folyton nőtt, — de találnánk bizonyosan becses építészeti részletet, és alig csalatkozom, hogy ha azokat az imént Kalocsán felfödözöttekhez hasonlóknak mondom, mert ha az egresi kolostor a pontigniacinak leánya volt, ha attól függött, ha ebből népesítették, styljét is inkább a francia, mint a német iskolából vette, s ez áll a legtöbb magyarországi cistercita épület tekintetében is. Igen nevezetes lenne végre, hogy ha, hallásunk nem csalván, még altemplomra is akadnánk.

Miután a fentebbiek már kiszedve voltak, vettem az 1870-ki „Archaeologiai Értesítő“ 2. számát, melynek 56, 57 és 58-ik lapján Molnár Pál és Rómer Floris az egresi romok látogásáról némelyeket megjegyeznek.

Jelesen R. mondja hogy: „a templomon túl is mintegy 500 lépésnyire vannak faldarabok, — hogy a korcsmától a szögletig a vár terület el, mely alatt a Maros folyt, és hogy annak partján is, mint mondják, találtak téglafalakat, faragott kő, alkalmasint a lerombolt templom maradványai, elég van, de a legszebb faragott köveket Rác-Sz. — Péterre vitték és az uradalmi udvarban állították fel“. Továbbá „faragott követ keresvén *Pitru Pecskarea* udvarában két boltgerincz-részletet találtam, középett körte-féle tagozattal, oldalt egy-egy bottaggal. A kő magasság 16'', szélessége 10'', vastagsága 17''; a körtetag 4''-nyire, a bottagok 2''-nyire ugranak ki.“ Végre: „említették a kertben lelt *mosaikokat*, előfordulnak fehér márvány oszloptalapatok, vízvezetékek. *Jepta Csonkánál* egy románkori kapitael, sőt a Marosnál égett földet és durva vastag cserepekre is találtam.“

Molnár Pál másolatban ad egy kapitaelt, talán ugyanazt, melyet Rómer is említ, ez minden esetre román kori s régibb a XIII-ik századnál, (én nem láttam); közepén a kehelyt nádalaku levelek veszik körül, két oldalán egy-egy kis esigával; ez a korinthisi oszlopfő egyik elkorcsodása, minőt az ó-román styl használt. Más faragott követ, melyet M. szintén másol, szentelt-víz-tartónak vél.

Nevezetesebb ezeknél az, hogy M. az egész templom romot, felmérte, azonban a mérveket nem pontosan jegyezte fel; mert rajzában az egyik (fő) hajó 3' 3''-re van téve, mi valóságos képtelenség; itt alkalmasint 3° 3'-nak kell állnia, s így az osztály csak nem négyezet képezett volna, a hosszhajó hosszát 18°-re, az az 108 lábára, adja ha ehhez a minden esetre hosszú szentélyt vesszük, az egresi templom sokkal nagyobb volt az aracsínál. M. két sor pillért ad, mindegyik öt pillérből áll; azonban ezeket négyegesen rajzolja. Holott bizonyosan tudom, hogy nyolczögűek.

Aracs (Aracha).

Bárány Ágostomak „Torontálmegye Hajdauá“-ban ezeket olvassuk 55. l.

„*Aracha*, most *Aracs*. Torontálmegye láthatárán, először tűnik föl mint kath. parochia 1332—1337-dik évben, a pápai tizedlajstrom C. alatt. Akkor lelkésze András Márton volt. Majd mint város jelenik meg 1422-dik évben, midőn *Aracsot*, Barallhidát stb. más tömérdek birtokkal, Birini Pálnak, a bosniai határparanesnok fiának, Bosnyák-, Rác-, Bolgár- s Albánországok egykori fejedelme rokonának ajándékozá György serviai despota, mint érintett évkori tulajdonosa. De már 1450-ben a torontáli rendeket látjuk ott összeseregelve.¹⁾ Mohács gyászórája ide is elhangzék. Csak később dúlá el e városka virágait az idő. 1536-ban, mint létező helyet említi Oláh Miklós. 1551-ben már várával tűnik föl Torontálban, midőn a török jöttére kevés őrei elhagyák. Akkor szept. 18-kán, török járom alá került; és csak a passaroviczi 1718-ki béke menté fel igája alól. A zsarnok alatt parlaggá vált buja viránya e városnak; s még III. Károly alatt, mint nyomorult falu állt. Várának mint szinte falvának nyoma is elenyészett. Hajdan népdús város lehet; mit az *aracsi* templom romjai²⁾ körül szembeötlő tömérdek embercsont is valósít. Régi góthegyháza,³⁾ hol András Márton lelkésze ajtatos fohásza repültek az égbe, jelenleg a puszta magasb téréen nyugszik, a hajdani nagy oltár fölött fölnyúló egy födetlen tornyával⁴⁾ s a homlokán látható ajtajával. Néhány a templomot tartó corinthnyi (sic) oszlop közt, most kényökre dülnek az üvöltő orkánok. Ilyen ma *Aracs*. Puszta. Volt, s nem igen lesz többé. Hagyományok, csak köznép száján szárnyalnak, tündérik, rémesek, nem igazak. A közelebbi mult években, igen éltes korában elhunyt Balázs János, csanádi ezimzetes kanonok gyakori előadásából hallám: miszerint ő, ifju éveiben látta az aracsi góth templomot, s benne még egy kis s a nagy oltárképet (falképet?). E nagy kép sz. Mihályt ábrázolá, magyar dolmányban, sárga eszímában, sarkantyúval s nagy bajuszszal.⁵⁾ E szép régiségnek (?)

¹⁾ Erre nézve Bárány eredeti documentumot idéz, melyben Aracson egy felhatalmazási okmány tétetik közzé. „Dat. in Aracha quarta proxima post festum beate Lucie Virginis et Martyris anno Dni. etc. MCCCCI.

²⁾ és ³⁾ Az aracsi templom nem góth, — hanem *átmeneti izlésű*, nem parochialis, hanem apát-sági egyház, tehát András Márton lelkésznek „fohásza” nem itt, hanem a község templomában „repültek az égbe.” Népes volt-e hajdan Aracs városa, nem tudhatjuk; mert minden nyoma eltűnván, egykori kiterjedéséről legkisebb fogalmunk sem lehet.

⁴⁾ Az egyetlen torony, mely a romok fölött emelkedik, „nem nyult föl hajdan a főoltár fölött,” hanem az északi mellékhajó absisa előtt; ily tornya, iker-torony minőségben, a déli mellékhajónak nem volt; mert a fal itt fél lábbal keskenyebb, mint az északi mellékhajóé.

⁵⁾ Pozsonyban is volt és sz. Mártonban van még jelenleg is ily magyarosan öltözött szent, jelesen a pannoniai szent Márton; de a pozsonyi és sz.-mártoni szent, ruhájának szabása után itélve, már az ujjab korba tartozván, az aracsi magyarosan felpiperészett sz. Mihályt sem tartjuk középkorbelinek hanem a török uralma alatt, vagy még későbbben festetnek a falra.

nines sem híre sem hamva. A góth romok (!) is rég összerogynak vala, ha azokat 1827-dik évben, Hertelendy Ignác akkori alispán jelentésére, a vármegye meg nem menti, s a kikindai kerület által el nem sánczoltatta volna. És valóban mi magyarok, sokan hideg érzellemmel nézzük halomba dőlni legszentebb régi ereklyémket is. Büszke öntudattal törünk ujat teremteni s taposni a hajdan koszorújin. Pedig, ki teremteni akar, hátra is kell nézni.“

És a 77-dik lapon.

„*Aracsi vár.* Ki alapítá e várat és mikor? eddigelé történetiróinkból nem érte-sülheténk. Aracs városa közelében kelle valaha díszelegnie; s úgy látszik: építtetése már magyarok alatt történt. Oláh Miklós 1536-ban, a Temes nyugoti részén feküdt várakat számlálván el, Aracsról mint várról mélyen hallgat. Csak az 1551-dik évhen szórt először ágyuvillámokat a berohant Mohamet beglerbég tábora Aracs falaira; s a megrémült kevés várór a helyet elhagyván hatalmába keríté. Rövid hadi élete után, ezentúl híre is ellúnyt az *aracsi* várnak. Bástyáit lassanként elrombolá az emésztő idő; s ma a vizsgálódó vándornak helyét sem tudók megmutatni. Így múlik el minden.“

Fuxhoffer-Czinár „*Monasterol.*“ I. 293. lap.

LXXII.

„*Abbatia de Aracsa.*“

„Qua regni parte Aracsa quondam fuerit, qua ratione ad fratres minores, et quando fuerit devoluta, discimus e manuscripto Josephi Jakovics, Almae Capistranae provinciae ministri provincialis, cuius relatio de conventu isto sic sonat: „In dioecesi Csanadiensi, ac ducatu Sirmiensi situs olim conventus ab Aracha, fundatus (?) ab Elisabetha Regina, consorte Caroli I. regis Hungariae, matre Ludovici I. regis. Sic quippe scribit P. Petrus de Terebesd, tum Matthaeus de Kamanez provinciae S. Mariae Hungariae alumni, quorum mss. adservantur in archivo ejusdem provinciae, nec non alia mss. ac etiam appendix synodi Pazmanianae: *Conventus de Aracha, ut structura demonstrat, Abbatia fuit.* Postea per reginam Elisabeth tempore viduitatis suae anno 1370. restaurata, ut litterae Georgii XI. testantur, anno 1378. emanatae. Vadingus ad annum 1378. ita consignavit „Gregorius Pontifex antequam hoc anno vitam absolveret . . . in Aracha dioec. Csanadiensis, ad preces dictae reginae Elisabeth fratribus minoribus concessit ecclesiam S. Nicolai cum monasterio adjuncto, ab eadem constructo.“

„Nihil amplius (prosequitur Jakovics) de hoc conventu cruderare potui, quam eiusdem memoriam in testamento Elisabeth fundatricis, apud sanctimoniales Posonienses Ordinis S. Clarae asservato, in quo testamento post reliquos articulos legitur: Item ad opus claustrum de Aracha, si vita comite nobis, perfici non poterit, D florenos auri, unam casulam de atlas flavo cum suis pertinentiis, perlis ornatam, duas nucas¹⁾ argenteas in superiori capella nostra habitas . . . Exstat huius conventus memoria in actis capituli in conventu varadiensi anno 1533. celebrati, ubi guardianus conventus de Aracha institutus legitur P. Joannes de Nésth; fuitque conventus iste custodiae Bachiensi insertus. Desolatus tandem post tempora cladis Mohacsiensis; iamque locus olim celebris, inter rudera consepultus manet . . . Modernis accolis Racha locus hic dicitur.“ „Hactenus Jakovics anno 1781.“

„Exstitisse Abbatiam de Aracha seculo XIII. post incursionem Tartarum, indubium est; nam in Synodo Strigoniensi anno 1256. celebrata post Favum S. Martini et

¹⁾ „Mallem legere: *crucis.* Ceterum vasa spherica, pedibus instructa, hoc aevo nucas audiebant.“ Du Cange: Glossar. art. Nux.“

paucos alios Abbates subscriptus legitur Nicolaus de Aracha*) Quam abbatiam, cum cui-cunque alteri ordini tribuendi fundamento careamus: eam illi Benedictinorum, iuxta superius dicta assignamus; cuius ecclesia seculo XIV. fratribus minoribus collata sit. Quae, cum in horum iura sub nomine et titulo S. Nicolai concesserit, verisimile est, abbatiam quoque sub eodem S. Nicolai episcopi titulo viguisse, quam schematismi omnes hodie ignorant.“

Tökéletesen igaza van Czinárnak, midőn az aracsi templomot eredetileg nem a minorita, hanem egyéb szerzetnek tulajdonítja; mert e templom stylje, a mint látandjuk, a XIII-dik század első felének stylje s így régibb a minoritáknak Magyarországra való bevándorlásánál; a régibb rendekre nézve pedig inkább a benézések, mint a cisterciták vagy premontreiek mellett szól Miklós apátnak fentebb idézett és egyéb benezés apátoké között előforduló aláírása.

Aracs helysége (városa?) és vára nyom nélkül eltűnt, legalább föld fölötti maradványait nem láthatni ez egészen róna vidéken, melyből egyedül a templomrom emelkedik fel. Pestről vasuton Nagy-Kikinda mintegy 10 óra járás, onnan kocsin két óra Beodráig, melytől délfelé, mintegy fél, egész három-negyed óra távolságra fekszik a rom; ezt az utas, mihelyest Beodra déli végére ér, két csoportban látja meg: az egyik a még majdnem egészen fenálló nyugati homlokfalé, s az ehhez csatlakozó hosszahajó csekély falainak maradványaié; a másik csoportot képezik a hosszahajó még fenálló töveinek magas falai, a három félkörű apsis és a torony, mely az északi apsis előtt az ezen oldali mellék-hajó első osztálya fölött emelkedik; mindezen részek még összefüggnek egymással, míg köztük és a nyugati főhomlokzat közt megszánt a falkapocs. A déli oldal sokkal rongáltabb az északinál, itt minden tő leomolva. nagy, a falragaszszal összetartott darabokban terül el a földön, vagy pedig lezuhant egyik vagy másik lyukba, melyet kincésások vájtak a földbe. A föld színének ezen egyenetlen állapota nehezíti a mérést is, kivált a főapsisban, melynek félkörű zárfaala előtt mély gödör tátong. Bárány arról értesít, hogy Torontálme-gye a romot kikindai kerülete által körülsánczoltatta, ez tehát oka annak, hogy a rom mintegy árokból látszik kiemelkedni s hogy a hajdani zárdának semmi fala sem csatlakozik hozzá vagyis, hogy itt a föld színe fölött a zárda épületnek semmi nyomára sem akadunk, ámbar kétségtelen, mikép tudományosan vezetett ásások, ezeknek alapfalait még fölfödözhetnék. Valamint az árokban, úgy a romok közt buján nő a datura stramonium s alacsony fekvése miatt, mindkettőt mocsáros vidék veszi körül. A rom Franyova község-hez tartozik, hanem Karácsony László, Beodra részének birtokosa visel reá gondot.

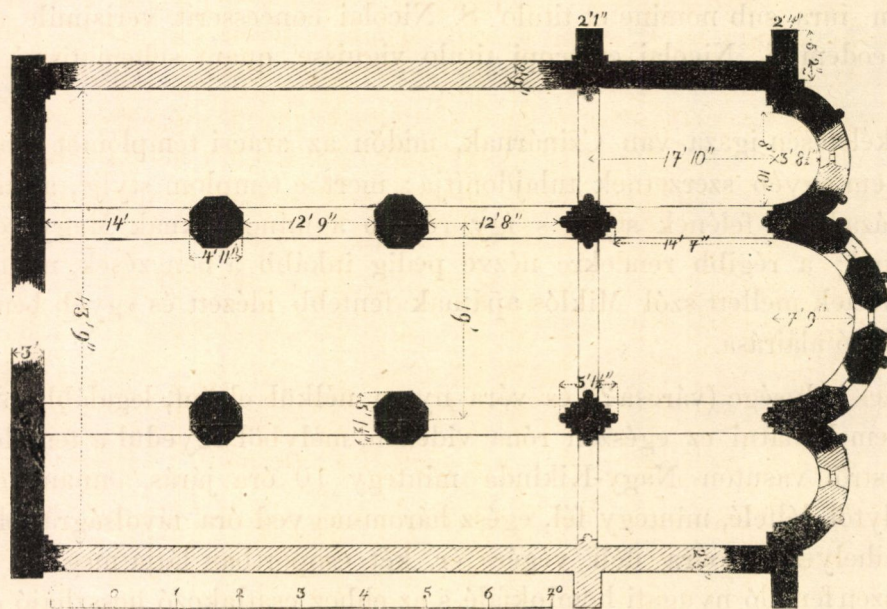
A romnak mai állapotát II. táblánkon Doly Jenőnek igen sikerült metszetében adjuk. Szűkre mért időm nem engedé a tagok magasságainak mérését; de felmértem az alaptervet, mely fametszetben a következő lapon látható. (l. 11. ábra.)

Ezen alapterv felötlőleg hasonlít a libényi, szintén benezés apátsági, templom alaptervéhez, a mint ezt kőmetszetben adja Essenwein, a bécsi „Mittheilung“-ok 1858-dik évi folyáma I. tábláján; az egyedüli lényeges eltérés az, hogy Libényben a templom nyugati oldalához ikertorony csatlakozik, toronyközti csarnokkal, míg Aracson ily ikertorony nem létezik, hanem egyetlen egy torony van az északi mellék-hajó első osztálya fölött; e torony azután, az alatta levő osztály idomának megfelelőleg, nem négyzet alakú, hanem kelettől nyugatra hosszabb, mint északról délre széles. Volt-e ily torony a déli

* *) Péterffy: Conc. Hung. ad hunc annum P. I. pag. 87.

Archaeologiai Közl. VIII. köt. I. füz.

mellékhajó első osztálya fölött is? — Alig hihető; mert a falvastagság itt fél lábbal csekélyebb, mint az északi mellékhajó megfelelő táján.

11. ábra.

Nem vizsgálhatom itt — mert csak két templomot hasonlítok össze egymással, — vajjon az aracsi és libényi templom a német-, vagy inkább a francia iskola szüleménye-e; de mindamellett idézhetem Essenweinnak véleményét (Mitth. Jahr. 1857. 8. l.), mely szerint a libényi templom, mivel nincs kereszthajója, s mivel a mellékhajó a torony alatt folytattatik, lényegesen eltér az egykoru német egyházaktól. „Der Mangel des Querschiffes u. die Hinzuziehung des Thurmhallen zum Innenraume unterscheiden die Kirche wesentlich von den gleichzeitigen deutschen Bauten.“

A libényi és aracsi alapterv szembetűnő nagy hasonlatosságának daczára, a kettő közt mégis lényeges különbség vagyon valamint szerkezetre, ugy az építészeti elrendezésre nézve is, s ez eltekintve attól, hogy a libényi kőépület, míg az aracsinak anyaga *tégla*: különben mindkettő *ugyanazon stýlnek* t. i. a fejlődött románnak, sőt mint már megjegyeztem, ugyanazon iskolának is szüleménye.

A szerkezeti (Construction) különbséget illetőleg, meg kell jegyeznem, hogy a libényi templom falai eredetileg nem voltak bolt-emelésre szánva, míg Aracson a beboltozás már az eredeti tervben fel volt véve. Essenwein szól ugyan a Libényben létezett eredeti boltokról — a mostani bolt mindenesetre Essenwein szerint is későbbi; — de alaptervén nem adja azokat. Eredeti boltozattal bír az ikertorony alatti és közti csarnok és a sekrestye, de legyen szabad, ezeket a templomtól, a támasztó és hordozó tagok csekélysége miatt, megtagadni; később a tapasztalás és bátorság növekedésével e támaszokra mertek, még pedig csúcs-íves boltot feltenni, mitől a XIII-dik század elején, főleg nálunk még óvakodtak. Stylje után ítélve, sőt az akkori czivilizált világ nagyobb távolsága miatt is, az aracsi templom több évtizeddel ifjabb a libényinél, s itt mégis a tő, a fal, az oszlopka sokkal erősebb a libényieknél. Végre Libényben feltűnő aránytalanság uralkodik a templom és a tornyok falvastagsága közt, amazok t. i. gyöngék, ezek módfolött erősek; mert itt eredetileg boltozásra számítottak és ezen eredeti bolt megvan még ma is, ha tehát a

templomot is beakarták volna boltozni, mindenesetre a toronyfalaknak megfelelő erősebb falakat és töveket emeltek volna az egyházban.

Az *elrendezést* illetőleg az osztályoknak (travée) száma mindkét templomban ugyanaz, t. i. négy, de Libényben az osztályok sokkal rövidebbek, mint Aracson; mert amott még az ikertorony és a toronyközi csarnok számára helyet kellett nyerni, és még ezen rövidítés s egyuttal szaporítás daczára aránylag a libényi templom mégis rövidebb az aracsinál. Tudjuk, hogy az osztályok, hosszabbítása a bátorság növekedésével jár együtt, hogy tehát a nagyobb osztály újabb időre mutat, s így az osztályokat mindinkább hosszabbították és szaporították, mi által a templomok is egészben annál hosszabbak lettek, minél inkább közelednek a XIV-dik századhoz. Az építészek a templom hossza számára kezdték háromszor venni a középhajónak szélességét és tizenkét és több szélességgel végeztek. Az aracsi templom tehát szerkezeténél fogva is ifjabb a libényinél.

De vizsgáljuk ezeket tüzetesebben.

Az aracsi templomnak egysége, azaz a főhajónak szélessége, tövei középpontjai közt, 19 bécsi lábat teszen, vagyis $20\frac{1}{3}$ régi római lábat; mert $\frac{19 \times 1401}{1309} = 20,33'$, (v. ö. a mit az egységet illetőleg az „Arch. Közlem.” 1862-dik évi foly. 26. l. írtam.)

A libényi egyháznak egysége 20,555', vagyis röviden 20,5' bécsi, vagyis 22 régi római láb; mert $\frac{22' \times 1309}{1401} = 20,555'$.

E szerint a libényi egység $1\frac{1}{2}$ bécsi lábbal nagyobb az aracsinál.

Az aracsi templomnak egész hossza mintegy 85 bécsi láb, mi négy és fél egységnek felel meg; mert $19 \times 4,5 = 85,5'$. Ebből kitetszik, hogy a tervező az egyház hosszának meghatározására a szélességet négyszer és félszer vette.

A libényi templomnak hossza egész főkapujának középnyílásáig 82 bécsi láb, azaz = e templom négy egységével; mert $20,5' \times 4 = 82'$. Innen azután nyugati felületéig a falvastagság még mintegy 5 lábot tesz; úgy, hogy az egész hosszmérték 87 lábat teszen.

Az aracsi templom e szerint fél egységgel hosszabb a libényinél azaz aránylag, szélességéhez mérve hosszabb a libényinél, bár absolute két lábbal rövidebb.

Ezen hosszak a részletekben következőleg oszlanak el:

Libény.	bécsi láb	Aracs.	bécsi láb.
Az apsisfal vastagsága	$f = 2,515'$	Az apsis fal vastagsága	$2e = 4,028'$
Az apsis fentője	$2D = 7,544$	Az apsis fentője	$f' = 7,866$
Az első osztály kezdetéig	$a = 4,899$		
Az 1-ső „ hossza	$4r = 13,058$	Az 1-ső osztály hossza	$2_3D' = 17,898$
A 2-dik „ „	$4r = 13,058$	A 2-dik „ „	$2_3D' = 17,898$
A 3-dik „ „	$4r = 13,058$	A 3-dik „ „	$2_3D' = 17,898$
A 4-dik „ „	$4D = 15,088$	A 4-dik „ „	$1_2D' = 16,454$
A torony közti csarnok	$2k' = 11,992$		
Az ajtó közép-nyílásáig	$1_2e = 1,086$	A főhoml. falvastagsága	$r = 3,021$
Egészben	$82,298'$	A templom egész hossza	$85,063'$
Négy egység, azaz $20,555' \times 4 = 82,220'$		Négy és fél egység, azaz $19' \times 4,5 = 85,500'$	

Megjegyzendő, hogy a meghatározott részletek mérlegei összeadva soha sem adják pontosan az egységek összegét; itt mindig van nagyobb vagy esekélyebb eltérés,

kisebb Libényben, nagyobb (fél lábnyi) Aracson. Tökéletes ugyanazonosságot csak akkor érhetni el, midőn egy részlet mérveit nem a priori azaz rendszerileg, mint itt történt, határozzuk meg, hanem azt az egységek összességének kiegészítő részeként vesszük. Ezen eset is gyakran szokott előfordulni a középkori templomokban; kiegészítő résznek azután rendszeren az utolsó osztályt vesszik; így ha ezen osztályt vesszük Aracson, akkor nem rendszerileg $\frac{1}{2}\mathfrak{D}'$ -ben fogjuk azt meghatározni, hanem 16,454' helyett 16,891'-ra venni, mikor azután tökéletesen kikerül a 85,500'-nyi négy és fél egységnyi hosszmérték.

Hasonlítsuk össze a részletek mérveit:

A *foapsis falának vastag-ág*: Libényben: $\mathfrak{F} = 2,515'$

Aracson: $2\mathfrak{r} = 4,028'$.

Az arány úgy áll, mint $1 : \sqrt{3}$ -hez.

Ha az araci egységet $\sqrt{3}$ -mal szorozzuk, azaz $19' \times 1,732$ -vel leend $32,908'$ *egyl tünk* a libényi egység az araci $\sqrt{3}$ -mal szorozott egység, mint a libényi falvastagság az aracsihoz, tehát:

$$20,500' : 32,908' = 2,515' : x,$$

x pedig $4,037'$ azaz valamivel nagyobb $4,028'$ -nál; mert a libényi egységet nem $20,555'$ hanem, a rövidítés végett csak $20,500'$ -nak vettem.

Megjegyzem, hogy az araci falvastagságot nem mérhettem meg; mert lábtóm nem volt, melyen ablakaihoz felmehettem volna; de nagy valószínűséggel becsülhettem négy lábra.

Az araci templomnak nemcsak hajói, hanem apsisainak ablaka is keskeny és alacsony volt, a mint ezt réztáblánkon is észrevehetni. Azonban az utóbbi díszesebb volt az előbbinél; mert ámbár a nagy apsis ablakain, bélétek kitörött állapota miatt ily díszet nem látunk, megmaradt a déli apsidiol ablakán egy oszlopkának némi része, mely az ablakot, a fölötte emelkedő ívvel együtt szegélyezte. Az apsis-ablakok oszlop-szegélyezése csak későbbi eredetű, Pécsen legalább nem volt meg soha, és kérdés, hogy még a főapsis oldalán is volt-e oldal-oszlop?

Aracson az apsis-ablak oszlopai helyett féloszlop volt, mely az apsist kívülről öt részre osztotta olyképp, mintha ez a tízszög feléből készült volna; azonban ezen féloszlopnak csak csekély nyomai maradtak fen.

A meglehetősen díszes keleti homlokzat általán véve a legsajnosabb állapotban jutott ráunk; itt leginkább rombolt az idő és az ember keze; ki van t. i. szedve az egész talapzat és a korona-párkányzat egészen hiányzik; alkalmasint azért, mert ezt a kőben szükködő vidéken erős építészeti anyagul leginkább felhasználhatták.

De megmaradt e homlokzat bizonyos része, melynek párja nincs Magyarországon, s ez a főapsisnak kőanyagú félkúp-födele. Másutt, a nyugati előminták példájára az apsisok félkúpját csörök fa-fedéllel födték; itt ellenben keleti szokás szerint a kőanyagú félkúpot fa-födél nélkül hagyták; mit onnan következtethetünk, hogy az utóbbinak legkisebb nyomát sem látjuk az apsis mögött emelkedő középhajó sima homlokfalán.

S ez volna egyike azon nálunk igen ritka példáknak, melyekben a byzanti építészet, mely ily fa-födél nélküli kúpokat használ, befolyást gyakorlott, különben egészen nyugati építészetre.

Az apsis *fentőjének* hossza Libényben $2\mathfrak{D} = 7,544'$

Aracson $\mathfrak{R}' = 7,866'$.

Az arány úgy áll, mint $\frac{2}{3}$ a $\frac{8}{3}$ -hoz, vagyis az 1-hez.

Az aracsi egységnek $\frac{2}{3} = 21,375'$ leend tehát egyenletünk :

$$20,500' : 21,375' = 7,544' : x.$$

x pedig = 7,866' azaz tökéletesen az aracsi fentő hosszával.

A *rövi lebb osztályok* hossza Libényben $4r = 13,058'$

$$\text{Aracson csak egy ilyen van } \frac{1}{2} \mathfrak{D}' = 16,454'$$

Az arány közelítőleg úgy áll, mint $\frac{4}{3}$ a $\frac{3}{3}$ -hoz, vagyis az 1-hez.

Az aracsi egységnek $\frac{4}{3}$ -je = 25,333', leend tehát egyenletünk :

$$20,500' : 25,333' = 13,058' : x,$$

x pedig = 16,131', tehát valamivel kisebb a rendszeres uton talált 16,454'-nél.

Az egyetlen *hosszabb osztály* mérve Libényben $4\mathfrak{D} = 15,088'$

Az aracsi három nagyobb osztály mérve $\frac{2}{3} \mathfrak{D}' = 17,898'$.

Az arány közelítőleg úgy áll, mint $\frac{5}{4} : \frac{4}{4}$, vagyis az 1-hez.

Az aracsi egység $\frac{5}{4}$ -je 23,75', leend tehát egyenletünk :

$$20,500' : 23,750' = 15,088' : x,$$

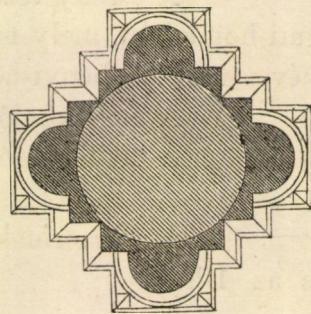
x pedig = 17,480', tehát valamivel kisebb a rendszeres uton talált 17,898'-nél.

Aracson főleg a három utóbbi osztály igen nagy; mert 17,898'-nyi mérvével megközelíti a 19'-nyi egységet, vagyis a főhajó egész szélességét; az osztály ily feltűnő hossza az építész nagy bátorságára mutat; szokott ugyan még ennél nagyobb is előfordulni, a kereszthajó közepén, hol a négyzet (die Vierung) hossza rendszeren egész egységre méretek, de akkor itt a tő is sokkal erősebb a hosszhajó egyéb töveinél.

Hasonlítsuk már most egymáshoz a libényi és aracsi töveket s lássuk átmérőik mily arányban állnak egymáshoz.

Megjegyzendő, hogy a tő az oszlopból eredvén, átmérőjét is csak azon kör átmérőjének tekintették, mely kő anyaggal tökéletesen meg volt töltve, melyet tehát a tő magvának nevezhetünk. Aracson e tő-magvénak átmérője $4\mathfrak{J} = 5,073'$, a nyolczszög sarka e kör fölött van huzva, úgy, hogy amannak minden oldala a kör peripheriáját érinti. Libényben a tő kereszt-alakú, a keresztnek pedig minden ágához féloszlop csatlakozik, mely utóbbi azonban a kör peripheriáján tul fekszik, tehát nem tartozik többé a tő magvához. Hogy erről világos fogalma legyen az olvasónak, itt közlöm a pécsi székes-egyháznak egyik kereszt-tövéét, (l. 12. ábr.) melynek köralakú magva világosabb színnel van kitüntetve, míg a magvához már nem tartozó részei sötétebbek; a libényi tő e pécsihez hasonlít, csak hogy két-két épszögű sarkából egy-egy kisebb féloszlop ugrik ki. A libényi tőmagvának átmérője $2f = 3,516'$.

Ha már most az aracsi építész meg akarta volna tartani a fentebb kimutatott nagyobb osztály közti arányt a tő alkotásában is, az aracsi tő magvának átmérője minden esetre sokkal kisebbre ütött volna ki, akár az $\frac{5}{4}$ -nyi, akár a $\frac{4}{3}$ -nyi arányt veszi; mert az első szerint kapott volna 4,073'-t, vagyis rendszeresen $4\mathfrak{K} = 4,142'$ -at, az utóbbi szerint pedig 4,320' vagyis rendszeresen $\mathfrak{C} = 4,275'$; de ő a sorozatban (series) még hét taggal felebb ment, egész $4\mathfrak{J}$ -ig = 5073', mely egy taggal nagyobb még a $\frac{3}{2}$ -ed aránynál is; mert ez utóbbi csak 4,887' rendszeresen $2\mathfrak{D} = 4,945'$; s ebből világos, hogy már eredetileg szándéka volt beboltozni az aracsi templomot, s hogy ily szándék Libényben nem létezett; mert ezen egyház elébb épült fel az aracinál, tehát kevesebb bátorsággal. De az eredeti szándékot Aracson még más körülmény is biztosítja,

12. ábra.

t. i. hevederíveinek és gerinceinek alakzása; mert az elébbiek csak egyszerű épszöget képeznek, az utóbbiak pedig, szintén külön tagozás nélküli hengertagból (Stab, boulin) képezvék.

De ha az aracsi építész terveit, melyeken a magas középhajó boltozataival nyugszik, sokkal erősebben alkotá, mint azokat az eredetileg boltozatlan libényi templomban alakítani szükséges volt, bátorsága és értelme ismét kiténik abban, hogy az aracsi hossz-hajó falai vastagságában a libényiekénél sokkal csekélyebb mérvvel élt; mert itt ismét a fentebb felhozott az 1-hez való $\frac{1}{3}$ -nyi arány áll be.

A hossz-hajó hosszfalainak vastagsága Libényben $r = 3,259'$

Ugyanazok vastagsága Aracson $\frac{1}{2} a = 2,261'$.

A libényi egység $\frac{1}{4}$ -de $27,408'$, leend tehát egyenletünk:

$$27,408' : 19,000' = 3,259' : x,$$

x pedig = $2,259'$ vagyis, csekély különbséggel, $2,261'$ -hez.

Ha azonban a toronyfalak erősségére átmegyünk, valóban még inkább fogunk csodálkozni az aracsi építész merészségén; mert itt a libényi iker-torony és az aracsi torony falai közt legkisebbre vevén a toronyfal vastagságát, találandjuk azt:

Libényben $\frac{1}{2} f'$ -ra = $5,186'$

legnagyobb vevén Aracson $\frac{1}{2} k'$ -ra = $2,774'$.

S így a libényi arány úgy áll az aracsihoz, mint $\sqrt{3}$ az 1-hez.

A libényi egység $\sqrt{3}$ -je = $35,506'$; leend tehát egyenletünk:

$$35,506' : 19,000' = 5,186' : x,$$

x pedig = $2,775'$ -tel, tehát az aracsi toronynak falvastagságával

Igaz ugyan, hogy az aracsi torony sohasem volt oly magas, mint a libényi iker-torony; mert négyszöge nem haladja túl a középhajó magasságát, és az itt kezdődő nyolcszög már a torony sisakját, vagy födelét képezi: mindazáltal még úgy is csodálkoznunk kell az építész merészségén, ki tornyát ily csekély vastagságú falra, úgy szólván, a légbe akasztotta.

E toronynál nevezetes még az is, hogy az, mint már említve volt, nem mint a középkor más tornyai, négyzet, hanem hosszúkás négyszöget képes; hossza keletről nyugatra, szélessége északról délre tart.

A torony északi falának ezen csekély átmérője ellenében, meglepő, hogy a nyugati homlokkal, mely mitsem hord, erősebb a torony falánál, lévén ez ugyanazon betűből véve, mely a libényi hossz-hajó falát határozta, t. i. r -ből = $3,021'$.

A mellékhajó Aracson absolute és aránylag szélesebb a libényinél.

A mellékhajó szélessége Libényben $4 \mathfrak{C} = 12,320'$,

„ „ Aracson $2 \mathfrak{A} = 12,844'$.

Az aracsinak aránya tehát úgy áll a Libényihez, mint $\frac{2}{3}$ az $\frac{4}{3}$ -höz vagyis az 1-hez.

Az aracsi egységnek $\frac{2}{3}$ -da $21,375'$, leend tehát egyenletünk:

$$20,500' = 21,375' = 12,320' : x,$$

x pedig = $12,845'$ -bal.

Az apsidiolok fentője ellenben Aracson sokkal kisebb mint Libényben.

Apsidiol-fentő Libényben $\frac{1}{2} f' = 5,186'$,

„ Aracson $2 \mathfrak{G} = 3,807'$.

Itt a $\frac{1}{4}$ -hezi $\frac{3}{4}$ -nyi arány áll be.

A libényi $20,500'$ -nyi egységnek $\frac{3}{4}$ -de $25,625'$, leend tehát egyenletünk:

$$25,625' : 19,000' - 5,186' : x,$$

$$x \text{ pedig} = 3,836' \text{-bal.}$$

Összehasonlítottuk a libényi alaptervet az aracsi alaptervvel s úgy találtuk, hogy az utóbbiban feltűnő az építészeti bátorság roppant növekedése, mely csak a szerkezet tudományának nevezetes haladásából magyarázható meg; itt a két templom építkezése közt több évtizednek kellett lefolyni, hogy a tapasztalás ily eredményre juthasson; de a libényi egyház 1207 körül emeltetvén, alig hiszem, hogy az aracsi a XIII. század negyedik évtizede előtt emelkedhetett volna, ha csak más feltevéshez nem akarunk folyamodni, mely szerint t. i. az aracsi templomnak építészete közvetlen Franciaországból jött volna hozzánk; mondom Franciaországból; mert ezen korban a francia laikusok iskolája a tapasztalásban és bátorságban minden esetre sokkal előbbre volt a németekénél; de ezen iskolának befolyást kellett gyakorolni az akkori szerzetes-építészekre is s így nem valószínűtlen, hogy az aracsi benczés-kolostornak építészetét francia benczésben kell keresnünk.

Az aracsi templom, távolról tekintve, kőépületként tűnik fel, e tekintet daczára főzöme, minden fala és hordó-tagjainak belseje téglából van szerkesztve. E szerint nem mondhatjuk, hogy ezen egyházban valóságos téglá-épülettel bírnánk, oly téglá-épülettel, minőt Adler ismertet Poroszországnak azon vidékeiből, hol a kő ép oly ritka, mint Bánságunkban; de más részt nem kárhoztatjuk építőjét sem, mintha t. i. elfelejtkezett volna azon sarkalatos építészeti szabályról, mely szerint a szerkezetnek párhuzamban kell lenni az alkalmazott anyaggal, vagyis az előbbinek szorosán alkalmazkodnia kell az utóbbihoz.

Nem kárhoztathatjuk pedig azért; mert, valamint másutt az épület zöme, kivéve a zárfalak faragott kővel ruházataát (Verkleidung), mint itt téglából, csak törött kőből áll: úgy itt is, valamint másutt, a tulajdonképi építészeti tag, a dísz épen úgy, mint az architectonicus fő-részlet, faragott kőből van szerkesztve.

Ha II-dik réztáblánkat tekintjük, látni fogjuk, hogy valamennyi tő, valamennyi gerinczhordó (Dienst), valamennyi ív faragott kővel van ruházva, faragott kőből van szerkesztve a főhomlokzat nagy rózsá-ablakja is; egyedül a párkányzatokról nem állíthatjuk ugyanezt; mert a folytonos párkányzatnak legkisebb nyomára sem tudtam akadni. A valóságos, tulajdonképi középkori tégláépületekben főkép a párkányzat az, melyen a téglá-építkezési jellem nyilatkozik, sajnálnunk kell tehát, hogy e tekintetben az ítélet ma már lehetetlen.

De van egy más körülmény, mely magára vonja figyelmünket, és ez a téglaszerkezetű súlymentesítő ív (Entlastungsbogen); ilyen ívet épületünkön csaknem minden kőív fölött találunk, találjuk azt a közép- és mellékhajó választó ívei (Scheidebogen) találjuk az előbbinek magas falívei fölött, találjuk a kapuzat csúcsa, találjuk a rózsá-ablak fölött, és pedig az utóbbi helyen ezen súlymentesítő ív nem körív, mint másutt, hanem csúcsív, egyik tanúságául annak, hogy már az átmeneti korszakban vagyunk.

Az építészeti anyagra nézve ezt meg kell jegyeznem: a kő elég könnyen munkálható homokkő, honnan került, nem tudom, de bizonyos hogy távolról hozták; mert követ az egész vidéken alig látni. Ismerjük Alföldünk és Bánságunk északi részének kőbeni szűkölködését.

De ha a felső Bánságnak nincs köve, volt jó téglája, sőt az ott előforduló agyagföld most is a régi levén, még ma is jó téglát lehetne e vidéken készíteni. A Bánság három

régi épületein vizsgáltam a téglát : Csanádon, Egresen és Aracson, és csaknem egyneműnek, csaknem egy minőségűnek találtam ezen, igaz, egymástól nem messze fekvő helyeken. A téglák erősen, igen jól van égetve, néha belsejében mintegy koromfeketére. Feltűnő e téglának intenzív vörös színe s e tekintetben hasonlít a második, azaz XIII-dik századbeli kalocsai székes-egyház tégláihoz, melyek ugyanis tüzes vörösek ; azonban, valamint ez utóbbi, úgy a bányai téglák sem éri el a jószág tekintetében ama téglát, melylyel, mint sz. István korabelivel Fehérvárott és Kalocsán megismerkedtem. A téglavetés tehát nálunk sz. István korától a XIII-dik századig s innen tovább hanyatlott, lassanként elmosódott a római traditio, a római technika ; ellenben fejlődött a kőművesség, a kőfaragás.

Oly roppant nagy téglával, minő a pajtából kikerült sz. István korában, az idő folytán nem találkozunk többé ; de Kalocsán megmaradt a tégláknak a mieinknél nagyobb mérvé még a XIII-dik században, sőt még később is, úgy szintén e mérvék Kalocsán nagyon is változtak ; ellenben az aracsi templom téglái alig különböznek mérvéikben egymástól ; ezek átlag a következők :

a téglák hossza 10 egész 10 és fél hüvelyk,
 „ szélessége 5“,
 „ vastagsága 2,5“.

Az aracsi templom külső falszíne alkalmasint nem volt vakolva, de a belső vakolat több helyen fenmaradt, volt-e ezen valaha falkép? — nem tudhatjuk ; mert a Bárány által említett falképet a templom építésével egykorúnak semmiképen sem tarthatjuk.

Fentebb említém, hogy az egresi templom-romnak a földből csekély részekkel kikandikáló tövei nyolczszögűek, ugyanezen alakban jelen meg az aracsi egyháznak két nyugati tőpárja, míg az apsisokhoz közelebb álló, a keleti tőpár a keresztidomát, a négy ágból kiszökő fél oszloppal vagy gerinczhordóval tünteti elé, a tő ezen gerinczhordójának azután hasonló gerinczhordó felel meg, mely a főapsis északi és déli falából szökik ki.

A tő és a gerinczhordó lába nagyon hasonlít a kalocsai hasonnevű taghoz, főrésze, itt is, mint amott, a két henger az azok közt bemélyedő horonynyal ; a mi pedig különösen francia iskolára mutat, az az alsó hengernek kiváló túlsúlya az apróska felsőn és a kerekded horonynak nagy mélysége, mivel a két kiszökő tag mögé csaknem a láthatlanságig vonul vissza, s így hathatós árnyvonalat képez, mely a domborodó tagozatot sikerteljesen választja el.

Az oszlopfő állapota általában véve megrongált, mindamellett a stílisált növény természeti előmintájára még ráismerhetni és ez vagy a sóska- (rumex acetosella) vagy a cinadonia (chelidonium majus) levél, hanem úgy idomítva át, hogy a levél végén erős és alkalmasint nagyon kiszökő bimbóvá foglaltatott össze, így felelvén meg a fölötte emelkedő és szintén meglehetősen kiszökő bolt-gerincznek, melynek tartására volt rendelve. Azon kapitael, mely a fő-apsis és a déli apsidium közti faloszlopot koronázza, még emberi alakot is mutat kiemelkedve a levéldísz közől és szétterjesztett karjával a fölötte emelkedő vállkövet mintegy tartva. Az alak igen megrongált állapotban jutott ránk, alteste körül inkább kötényre, mint más ruhanemre ismernénk. A fenmaradtak közt ezenkívül több alakos kapitael nem fordul elő.

Feltűnő, hogy a kapitaelek fölött tagozott vállkő nincs, hanem e helyett igen egyszerű negyedhenger választja el az alsó növénydísz a felső nagyon is egyszerű heveder- vagy félhengergerincztől.

Mi a fenmaradt ablakokat illeti, a már érintett apsis ablakon kívül első helyen áll a főhomlokzat rózsá-ablakja, melyen még osztályozásnak több nyoma látszik, a nélkül,

hogy tudnók : vajjon bírt-e valaha küllővel? — A főhajó magas ablakai keskenyek és igen magas helyen kezdődnek, faragott kő-ruházatu bélletök igen egyszerű. Díszesebb ezeknél a torony két ablaka, a keleti és nyugati, a kettős osztály fölött itt még tompa csucsot is látunk. A többi torony ablak szintén egyszerű, de csaknem valamennyi csucsíves, ellentétben a templom kerekzárású ablakával. A mellékhajó valamennyi ablaka a színtfallal tűnt el; úgy szintén a kapu is, mely alkalmasint a kolostorból a déli mellékhajóba vezetett.

Még sajnosabb ennél, hogy a főkapu hajdani szerkezetére jelenleg egészen kitért nyílásából, rá nem ismerhetünk. Körülbelül csak annyit tudunk, hogy béllete nem szökhetett ki, s így különösen tagozva nem lehetett.

Általán véve az aracsi templomnak kiszökései csekélyek voltak, valóságos tám egyedül a két apsidiol kezdetén állott, annak külső színén; ellenben a főhomlokzat sarkán volt csak jelentéktelen falszalag (Lissene); mert kiszökése igen csekély és nagy szélességével nem áll arányban.

Mondják, hogy az aracsi templomrom az 1863-dik év dec. 13-káig sokkal jobb karban állott, midőn ugyanis Lucza- napján, a rendkívüli szélvész ledöntötte mellékhajói falait és tornyának felső részét; most e rom elkerülhetlen és tökéletes veszte felé közeleg; mert nincs hozzá oly közel fekvő helység, melynek számára parochialis templommá lehetne alakítani; legyen szabad tehát remélni, hogy a jelen leiráson kívül még más tüzetesebben szóló emléke is fog készülni addig, míg végképi elenyészte készülhet.

Hervója (1403—1413.) spalatói herceg és érmei.

Irta: Dr. Erdy János.

Hervója, Hervatics, Horvatics, Harnatics, Orbini szerint Cherneticsnak a Iuccari nemzetségből származott nemes asszonynyal nemzett fia.

Spalato, Spalatum, Constantin Porphyrogenita szerint Aspalatum, mások szerint Spalatum, dalmatiai várost, valamint Brazza, Lesina, Corsula és Lissa négy szigetet Hervója 1388. év körül a nápolyi Lászlótól, II. (Kis) Károly (†. 1386.) szerencsétlen magyar király fiától és magyar trónkövetelőtől vette, kinek pártján állott és pártjának legbuzgóbb terjesztője volt.

A Szerviával határos Boszna, másképp Ráma, Magyarország végtartománya, őrsége volt. Zsigmond király 1397. évben nevezte ki Hervóját boszniai bánná, midőn III. Tvartkó (1396—1443.) és Osztója, másképp Hosztója (1396—1435.) a Boszna fejedelemsége fölött vetélkednének és Boszna három részre szakadt. III. Tvartkó az éjszaki részeket foglalta el Bajezid szultán főnhatósága alatt, Osztója a déli részeket tette magáévá, nápolyi László pártjához pedig állott Hervója, ki egy ideig Zsigmond király híve volt, csakhogy ő hűséget tettetni s ismét hűtelessé lenni egyaránt képes volt.

Hervója Osztójának pártját követte, ki 1401. évben így írja magát: „Mi Hervoye Bosznaország fővadjája s felséges fejedelmek László és Osztója királyok helytartója.“

Nápolyi László 1403. évben jött át Dalmátiába, hol Hervójával és más híveivel tanácskozott, kiknek sürgetésére Jadera, másképp Zára (Zádor) hűséget fogadott neki, más dalmát városok is meghódoltak e pártkirálynak, ki híveinek fegyveres kíséretében Magyarországra jött és seregével Győr felé tartott; de mivel több csatavesztés és balul esett harczai után tapasztalta, hogy párthívei elhagyják és azoknak minden kedvök elfogy a hadviseléstől. Zsigmond királynak Budáról október 8-kán kihirdetett kegyelemlevele következtében, melyben mindazoknak, kik a jövő karácsonig megtérnek, mind személyeikre, mind birtoki jogaikra nézve teljes bocsánatot biztosított. László, nehogy atyjának sorsára jusson, Hervóját spalatói hercegnek, Horvát- és Dalmátországban helytartójának nevezvén ki, november elején Apuliába vitorlázott vissza.

Hervója, kinek szokása volt az erősebbhez szítani, elpártolt Osztójától és III. Tvartkó, mint hatalmasabb pártjához állott a fejedelemségből elűzött Osztója ellen.

Zsigmond király 1408. évben hadsereget vezetett Boszniába III. Tvartkó ellen, ki a törökkel szövetekezett és Nápolyi Lászlóval folytonos összeköttetésben állott; III. Tvartkónak több vára elfoglaltatott, maga fogságba került és Budára vitetett; váraival hívei közül 126-an jutottak Zsigmond király fogságába, ki őket mind lenyakasztatta; a segélyért folyamodott Osztóját pedig a fejedelemségbe visszahelyezte.

Mire Zsigmond király Budán Hervóját jól fogadta, meghagyá őt a nápolyi Lászlótól nyert spalatói hercegségben, hol érmelt, a sárkány-rend tagjává nevezte ki és 1409. évben született Erzsébet leányának keresztatyjává választotta.

Budán Zsigmond király udvarában monoszlai Csupor Pál tótországi bán, Hervóját dévaj gúnyból ökörbögéssel fogadta; a gúny hamar elterjedt az udvarnál, Zsigmond

királynak és vendégeinek az asztalnál nevetésre szolgált alkalmul, a mi annyira bántotta a hiu Hervóját, hogy a rajta elkövetett bántalomért boszúállásra gerjedt.

Hervója elhagyván Budát, megfélekedezett a kegyelmekről, melyekkel Zsigmond király elhalmozta, a török karjaiba vetette magát és Mahomed szultánt maga hitta be Boszniába.

Zsigmond király Hervóját 1413. évben a spalatói hercegségtől és sárkányrendtől megfosztotta, s mivel maga Zsigmond az 1414. évi kosztinieczi zsinaton (Concilium Constantiense) volt, 1415. évben Maróthy Jánost, Garay Jánost és Csupor Pált, jeles hadvezéreit, küldé hadsereggel Hervója s a török szövetségesei ellen. A csel az ellenség kezébe adta a győzelmet, maga a három vezér is fogságba esett; Garay szökéssel, Maróthy négyezer arany váltsággal szabadult meg; de a boldogtalan Csupor Pálon Hervója kegyetlen boszút állott: ökörbőrbe varratta „Böghetsz most“, úgymond gúnynyal, „alakod is ökör“ és a boldogtalant a Szávába dobatta.

A hatalomra vágyó s a spalatói hercegségtől megfosztott Hervója, a török segédelmében is megesalatkozott, ki az ő mellőztével Ikach nevére bízta Bosznia kormányát; mire Hervója nyugtalan életének, Cattaro örökségében 1415. évben a bánat vetett véget.

Hervója, 1433—1413. spalatói herceg érmei.

1. (L. 1. ábr.) *Elölapi körirata*: MONETA . CHERVOI . DVVIS . SPALATI .

Képerete: Paizon két feketes csikolat, ez alatt kardot tartó vaskar, mellette ágaskodó oroslán kétágú bozontos farkkal.

Hátlapi körirata: SANTVS DOIMVS SPALATI .

Képerete: E szent fénykörös fejjel szemközt állva áldásra emelt jobbával; baljában pásztorbot (pastorale pedum), vagy püspökpálca.

Kiadta Reichel. VII. 12. Koehne, „Memoires de la Société d' Archéologie et de Numismatique de St. Petersbourg, 1840. 8. Vol. III.“, hol Reichel ily czimű értekezése olvasható: „Beiträge zur Münzkunde der südlichen slawischen Völker“.

Fed. Schweitzer e kettős czimű munkájában: „Notizie peregrine di Numismatica e d' Archeologia.“ „Mittheilungen aus dem Gebiete der Numismatik et Archaeologie“. Vierte Decade. Triest, 1859. 8. p. 34. T. III. n. 28.

Sz. Doimus vagy Domnius, a szlávoknál Duyam, olaszul Doimo vagy Donnio szent Pál tanítványa, 34. évben Kr. után sz. Péter apostollal kötött bizalmas barátságot, buzgó tanítása sok hitelent térített meg. Sz. Péterrel Jeruzsálembe és Rómába ment, innen Tib. Claudius (41—54.) római császár parancsából kiűzetvén, Sz. Péterrel Dalmátiába vonult, hol őt sz. Pál első salónai püspökké szentelé föl. 107. évben, 80 éves korában mint vértann hagyá el a világot. (Storia di San Doimo primo Vescovo di Salona. Venez. 1767. 8.) Sírja a spalatói egyházat ékesíti.

2. (L. 2. ábr.) *Előlap* körirata: † · MO · † ·
CHERVOII · DVCIS · S ·

Képerete: Mint 1. alatt.

Hátlap körirata: · S DOIMVS SPALATI · M ·
cartyr) ·

Képerete: Mint 1. alatt.

Reichel. T. VII. 13.

Schweitzer, IV. p. 34.

Tav. III. 29.

3. (L. 3. ábr.) *Előlap* körirata: † · M · CHERVOII
· DVCIS · S ·

Képerete: Hervója nemzeti czímere. Jobbra ferde paizson három liliummal ékes csikolat két keresztke között. A paizs fölött sisaktakaróból (laciniae)

kardot tartó vaskar emelkedik, két keresztke és három lilium között.

Hátlap körirata: · · S. DOIMVS. SPALATI. M.

Képerete: Mint 1. alatt.

Friedländer, Numismata medii aevi inedita. Berolini 1835. 4. p. 15—18.

Tab. I. n. 5. 6.

Schweitzer, IV. p. 35.

Ta. 3. n. 30.

Hogy ez érmet Hervójának kell tulajdonítanunk, azt már Jerzi Vazul teszi kétségtelenné. (Diss. sopra alcune Monete inedite d' Italia. Padova, 1808. 4. 16—21.)

4. (L. 4. ábr.) *Előlap* körirata: † · M · CHERVOII
DVCIS · SPAL

Képerete: Mint 3. alatt.

Hátlap körirata: · S. DOIMVS · SPALATI.

Képerete: Mint 1. alatt.

Reichel, Tab. VII. n. 11.

Schweitzer, IV. p. 35.

Tav. III. n. 31.

Leiratik Welzl Catalogusában (Wien, 1844. 8. II. B. I. Abth. 291. lap. 5490. alatt), mely árverési Catalogus szerkesztői Appel Repertoriumát idézik (III. B. II. Abth. Wien, 1824. 8. 1039. lap. n. 3639. Tab. XI. n. 3.); de azt nem vették figyelembe, hogy Appel e példánya, mely Berlinbe került, előlap köriratát így gyanítá olvasandónak: „*Moneta Cardinalis Herucii vel Herulii Ducis Spoletio.*“

5. (L. 5. ábr.) *Előlap* körirata: † · M · CHERVOII
· DVCIS

Képerete: Mint 3. alatt, csak hogy a paizson a két keresztke hiányzik és a téren csak egy lilium tűnik fel.

Hátlap körirata: S DOIMVS SPALATI · M ·

Képerete: E szent feje szemcsés körben.

Friedlaender Hervójának két érmét adja rajzban és leírva: az itt 3. alatt láthatót és ezt, melynek hátlap körirata *Schweitzer* (IV. p. 35. Tav. III. 32.) ép példánya után van kiegészítve.

A rába-szent-miklósi egyház.

(Győr vármegyében.)

Ráth Károlytól.

Ezen, a Rába folyam pár ölnyi magas jobb partja mellé épített régi kis falucska története oly sivár adatokban, hogy a legcsekélyebb puszta multjára is több kútfőt találunk, mint *Rába-Szent-Miklóséra*. Ennek két főoka abban van, először t. i. hogy a győri püspökök lévén földesurai, ezek szomszédaikkal mindig békességben éltek, mert különben a szomszéd birtokos családok levéltáraiban határvillongást tanusító okmányok léteznének, s másodsor, hogy a püspökség levéltára, a szerencsétlen 1809-dik évben felgyújtván, a győri püspöki lak a francia gránátok által, elégett. Így állván a dolog, a *Rába-Sz.-Miklós* név legelőször is egy régi eredeti püspöki urbariumban fordul elő, (mely maig is a püspökség birtokában van) és pedig az 1591-ik évnél.

Igenis e helység irott emlékei nem régiebbek az 1591-ik évnél, de templomcskája falainak egy része, tagozatai, ablakoeskái mint élő lények hirdetik, hogy maga és e helységecske is már a XIII. században fennállott.

A *rába-szent-miklósi* határt vajjon *Szent István* első királyunk adományozta-e a győri püspökségnek, vagy valamelyik utódai közül? — adatok hiányában megmondani nem tudjuk; de hogy földesurai közül egyik a XIII-dik században ezen kerek kápolnát építteté, azt az épület stylje mutatja, s mivel az *Szent-Miklós*nak dedikáltatott és alakja kerek volt, e helységet *Kerek-Szent-Miklós*nak¹⁾, vagy mivel a Rába mellett feküdt, megkülönböztetésül más számos *Szent-Miklós* nevű helységektől, *Rába-Sz.-Miklós*nak nevezték.

A rajzunkon látható (l. 1. és 2. ábr.) templom kicsinysége és nem épen remek szerkezete daczára, oly sajátságokat, alapterve oly különöztséget mutat fel, miszerint maga nemében egész hazánkban csakis a jáki és pápóczival (Vasm.) lehet egybehasonlítani. Lehet azonban, hogy eredetileg csak a közepe a keleti körrel volt meg²⁾, mint igen számos más ilyenféle kerek templomoknak, például az ősküinél (Veszprém vm.), kallóinál (Zala m.), a szétrombolt sz.-ferencz-késéseinél (Káptalan-Tóti mellett, szintén Zala m.) és hogy oldalkörei csak későbbben lettek nagyítási kénytelenségből hozzáépítve.

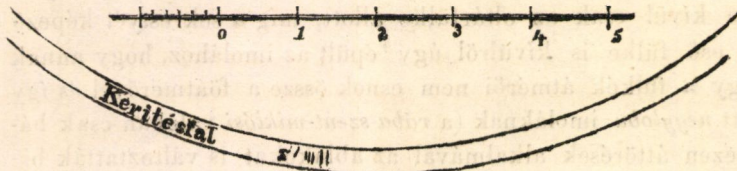
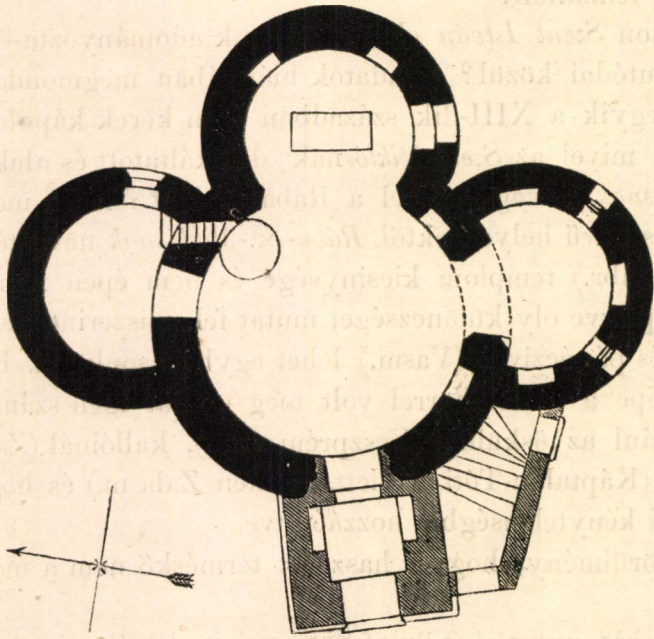
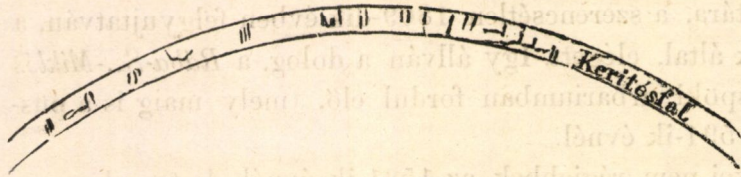
Nagy régiségre mutat azon körülmény, hogy a használt terméskő nem a mos-

¹⁾ Ezen elnevezés *Kereki*, *Kerek-egyház* igen régi és ilyenforma kerek imoláktól származik. Így a *Csákberény* és *Zámoly* közti rom Fehérmegyében kerek templomtól származik.

²⁾ Ezen feltevés bizonyossá válik akkor, midőn az alaprajzokat a nevezett négylobu templomkéval összehasonlítjuk. Itten a fő körön kívül csak az oltárfülke állott, míg a sekrestyét képező északi körszelet, valamint a vele szemközt eső fülke is kívülről úgy épült az imolához, hogy annak eredeti fala csak áttörött és pedig úgy, hogy a fülkék átmérői nem esnek össze a főátmérővel és így inkább kelet felé terjednek, holott az említett *négylobu* imoláknak (a *rába-szent-miklósi* valóban csak háromlobu) részei egészen szabályosak. Hogy ezen áttörések alkalmával az ablakokat is változtatták bizonyos, miért is a kerekívü tölcseridomu ablakokat fel nem találjuk.

1. ábra.

2. ábra.

tani szokásban vett tapolcafői vagy keszői kőbányából valók, hanem egy jelenleg ismeretlen bányából, egészen hasonló a Tatán találtató kőhöz, melyből a győri úgynevezett török börtön, a várkapolna és a csikvándi római maradványok is készültek.

Kápolnánk egyetemes jelleme után itélve, annak építési ideje a XIII-dik század, erre mutat a gyarló technikus görbe falak, ügyetlen boltozatok, az ablakok kicsisége s a tagozatok hiánya és a hajdani temetőnek körídomú fala, mely az imola előtt és mögött látható. Torony újabb alkotmány, a múlt század elejéről, a födél új és valószínűleg az eredeti födél-alakjától messze eltérő; mint bizonyost lehet az alaprajz nyomán feltenni, hogy eredetileg torony nem létezett, ellenben a templom födele kupola alakú volt.

Ennyit *Rába-Sz.-Miklós* templomáról.

A fönnebb említett urbarium az 1592-dik évre azt tanúsítja, hogy *Szent-Miklós* a győri püspök

keszői uradalmához tartozott és jobbágyok által lakott hely volt, nevezetesen ezek mind-egyike tartozott a *keszői vár* körül 9 holdat megszántani, de mivel a török miatt nem volt bátorságos az ide való járás-kelés, *Heresinczy Péter*, győri püspök, ki 1587—1590-ig ült a püspöki széken, úgy egyezett meg velök, hogy saját határukban ugyanannyit szántsanak. A dézsmát szinte a *keszői várba* kellett takarítaniok.¹⁾

1619-ben Győr vármegye, portáit összeírattván, ez okiratból kitűnik, hogy ekkor már meg volt telepítve, de adómentes évei még nem telvén le, portája nem lett meghatározva. Azonban kegyetlen és zsarnok török földesura szpáhiája lehetett, mert határa már 1626-ban pusztán állott, mit Győr vármegye eredeti jegyzőkönyve tanúsít, hol azt olvashatni: „Az 1626-dik évi május 15-én tartott vármegyei gyűlésen *Nagy György*, püspöki udvarbíró (tiszttartó = Hofrichter), *Szent-Mihály*, *Homoród*, *Bodonhely* és *Móriczhida* lakosait a győri püspök elpusztult falujának, *Kerek-Sz.-Miklósnak* kaszálói, halászó vizei és szántóföldjei használatától mindenkit tilalmazott.“

¹⁾ Győri történelmi és régészeti füzetek I. 76 – 78.

Éremtani adalékok.

(Adalékok az árpádkori érmészeihez.) Fascho Moys Sándor, belügyminiszterium titkár úr nemrég több érdekes ezüst érem birtokába jött, melyeket velem közleni szíveskedett. Egyik sz. István pénzeinek eddig le nem irt változata; előlapján:

† STEPHANVS · REX · két gyöngyös kör, melyeknek minden egyes gyöngyszemük tisztán felismerhető, a szokott egyenkaru kereszt hónaiban csúcsaikkal kifelé tartó négy háromszög;)(két szalag kör közt:

† REIIIVITVS, négy háromszög az egyenkaru kereszt hónai közt. A másik.

† DVX MVOIIIAS, felirattal bir előlapján két gyöngyös (nem mint Rupp I. 26.

1. fogas) keret közt, az O mintha későbbben szúratott volna közbe, aránylag vékony, valamint az S is, mely két különvált félholdból áll, az N összekötő vonala pedig függélyes;)(† DANONAI, külső karimája csipkés mélyedésű, a külső körszalag az előlapon álló vastag betűk nyomai által sok helyen meg van szakítva. A Δ -ek közt csak a 3-dik mezőben álló ép, a többi három az előlap keresztágai által ketté vágva és vékony vonalkint tűnik fel.

A harmadik igen ép érem elűtő az eddig közlöttektől. Legközelebb áll Rupp I. 28. 1. 2. számához. körirata ez:

† G FV CARREX θ; egészen hasonló Rupp II. 34. száma előlapjához, de az első E alsó foga hiányzik, a pont pedig éles vonallal van kettészelve. A leírás fennidézett helyen, hol „erux cum solitis quatuor triangulis“ hibásan áll, és a rajzzal nem egyezik meg.

)(† ANONAI, hasonló a 34-dik szám hátlapjához, csak hogy szélén az előlap külső keretének csipkés mélyedését tünteti fel, a középkeresztnak alsó ága a 2-dik mezőben mintegy C-t mutat azon helyen, hol az előlapi Ő van, a keresztzalagok pedig a kereszt és betűk az előlap mély jelei által sok helyen vannak kettészelve és mélyebb barázdákat képeznek.

Valóban örvendünk, hogy nevezett szemes gyűjtőnek sikerült ezen szép, kétségtelen példányokat a külföld elől számunkra megmenteni és így gyűjteményét oly érmekkel gyarapítani, milyenekhez hasonlókat, sajnós, hogy a m. n. muzeum sem bir rossz és egyesekre nézve némi kétséget is támasztó Géza-féle 14. érme közt felmutatni.

R.

Ujabb fémerek: * FRANCISCVS IOSEPHVS I · AVSTRIAE IMPERATOR; a fejedelem b. n. bbkoszorús feje ötágu csillagokból alkotott körben.

)(OPTIMO PRINCIPI, olajfa alatt ülő szárnyas történelmi muzsa, lábánál a földgolyó, rajta korona alatt FJA egybefonva; a muzsa nyitott könyvbe XXI DEC. 1867. (az ausztriai constitutio napjait) írja. A szelvényben a művész neve: SEIDAN. Átmérő 4·5 cent., vastags. 0·5 centim. Ezen érmet a muzeum Kubinyi Ágoston ő méltóságától kapta ajándékba.

Valódi curiosum gyanánt említünk egy másik bronz-fémert, melyet szintén Kubinyi Ágostontól kaptunk.

Az előlapon a kétféjű sas lebeg, mellén Ausztria paizsával, farka tollai közt egy kisebb paizs van jobbra ágaskodó oroszlánál, melynek feje fölött egyenkaru kereszt áll, vékony később bevéselt betűkkel, melyek néhol a sas tollai által elrejtve, ez olvasható: AVSTRIA CORVM IN (Isten sugaras szeme) BOLGARIA FIDES · A szelvényben:

MDCCC LXIX SEIDAN
)(SALVE
 AVG · IMPERATOR
 ET REX NOSTER
 FRANCISCE JOSEPH I ·
 ET BENEDICTVS TVVS
 OPTIME PRINCEPS
 AD CONFINES NOSTRAS (sic)
 ADVENTVS
 RVSCIVCA DIE 27 : OCTOBRIS ·

Átm. 4·5, vastags. 0·4 centiméter.

Az érmet forgatván, feltűnt a felírás homályos volta, és egy egészen más írás nyomai; némi fáradsággal ezt betűztem a fennebbi szöveg alatt:

SALVE
 IMPERATRIX ET REGINA
 GRATIA PLENA
 ELISABETHA
 NOB · CONS : OPT : PRINC : (Nobilis Consors Optimi Prin-
 ET BENEDICTUS TVVS cipis).
 AD CONFINES NOSTRAS
 ADVENTVS.
 RVSCIVCA DIE 27 : OCTOBRIS.

Ezen kettős felirásból nem vonhattam ki más tanulságot, mint, hogy SEIDAN úr a Bolgárországban élő ausztriaiak számára két külön fémerbélyeget készített, egyet a császár, másikat a császárné számára, és azon fémereket el is készítette; mivel azonban a császár-királyné látogatásából semmi sem lett, a meglevő fémerlapokat mégis használni kívánván, arra a császár-királyt illető bélyeget újra reáverte. Ez azon korcs-fémer természetes magyarázata. De a dolog még másképp áll. E fémer chamaeleon még egy változaton ment át. T. i. a furcsa esetet *Dobóczy Ignác* igen alapos érmész és gyűjtő barátomnak elmondván, ez azonnal tudósított arról, hogy még e két fémerbélyeg t. i. Ferencz József és Erzsébet ő felségük számára való sem az eredetiek és mutatványul hozott egy ezüst fémert, melynek előlapján ezen körirat van:

AVSTRIACORVM IN (Isten sugaras szeme) MOLDAVIA FIDES;
 a sas farktollai közt a pontokkal ékesített mezőn hatágú csillag alatt a szakállas bölényfejet látjuk, a körszelvényben pedig az MDCCC LXVIII-dik évet. (Ezen fémer akkor készült, midőn az uralkodó Csernowitzba volt menendő.)

És ime a muzeumi korcs példányon észrevesszük, hogy a MOLDAVIA M, D, V betű BOLGARIA B, G, R betűknek éppen úgy estek áldozatul, mint a csillag alatti bölényfej a kereszt alatt ágaskodó oroszlán által, bár rosszul, mert még a szavak és fülek, valamint a pontok jól láthatók, elnyomatott; az LXVIII év helyébe pedig az LXIX lépett.

Mi vihette Seidan urat ezen gazdálkodásra? — nem tudjuk, de az ausztriai művészetnek ilyen hallucinációk nem válnak becsületére. Nem tudjuk, vajjon a muzeumi pél-

dány *unicum-e* e tekintetben? — ha más fémer-gyűjtők is ilyenekkel tiszteltettek meg, meggyőződhetnek állításaink igazságáról.

II. Előlapján: FRANJO JOSIP I JELISAVA; a királyné és királynak összefoglalt fejeik, alattuk a vésnök neve: KARRESS;

Hátlapján: USPOMENI DOŠ ASTJA NJIHOVIH VELIČ ANSTVA U HRVATSKU 1869; mi talán annyit tesz: Őfelségük Horvátországba jövetelük emlékére 1869. a magyar koronától tetézt hárommegykirályság címerei, t. i. Dalmátzia- és Croatiáé felül, alul a Slavoniáé. A paizs arany pöttyös, lombozattól körített talajon áll, a gyöngyökör közt fekvő mező szintén lombozattal van ékesítve.

(*Ányos Móríc*) éremgyűjteménye áll 999 darabból, ezek közt van aranyban 79 ezüstben 798, rézben 122; és pedig:

1. Árpádkori	— arany	185 ezüst	6 réz
2. Vegyes	34 „	207 „	1 „
3. Habsburg ház, ide kell a nem-magyar tar-			
tományokét is érteni	26 „	251 „	31 „
4. Habsburg lotharingiai	2 „	51 „	23 „
5 Különféle, többnyire fémer	— „	36 „	29 „
6. Erdélyi	16 „	59 „	26 „
7. Vegyes	1 „	9 „	6 „

A lajstromban 20 darab *kiadatlan* jelzéssel bir, mit azonban azért is bajos feltétlenül elfogadni, mert a nemzeti muzeum magyar érmeinek rendezése közben már eddig is fordult elő több leiratlan és remélni lehet, hogy a meghatározás közben is fognak feltűnni olyanok, melyek *egyedülieknek* tartattak.

Egyáltalán bajos akármily ügyesen szerkesztett jegyzék után valamely éremnek, kivéven az újabbakat, ugyanazonosságát bebizonyítani, azt csak akkor tehetjük, ha a két darabot összehasonlítani van alkalmunk.

A fennevezett gyűjteményt, mely nagy szorgalommal van évek hosszú során át összellítva, a hazai intézeteknek, melyek éremtárakat kívánnak alapítani, becses figyelmébe ajánljuk, és szivből óhajtjuk, hogy ezen kincs a hazai határt ne kényteleníttesék átlépni.

(A *Szirányi József* pusztahatári-féle) ezüst éremleletben volt III-dik Ferdinándnak egy aranya 1648-ból, egy 1655-ki tallér, egy tallér PROV · CONF · BELGICAE 1662. A többi nagyszerű lelet leginkább Lipót-féle XV. és XVI. kr.-sokból állt, III. Zsigmond és Casim. János VI. kr.-osaiból, Apafi Mihály egy 1671-ki XII kr.-osából, két siléziai, két porosz, egy württembergi és olmützi VI kr.-osból; ezen érmek, együtt véve 176 darab, az egyetemi éremtár gazdagítására használtattak és csak egy részét tevék azon harmadnak, mely a kormányt illette, ehhez járult még 279 XV és 214 VI kr.-os, melyek a kormány rendletéből úgy osztattak el a 6 tankerület számára, hogy az

I. csomagban van	52 faj,	XV 58,	VI 53 = 111
II. „ „	40 „	— 50,	— 44 = 94
III. „ „	32 „	XV 46,	VI 37 = 83
IV. „ „	31 „	— 46,	VI 28 = 74
V. „ „	30 „	— 43,	VI 28 = 71
VI. „ „	27 „	— 36,	— 24 = 60, azaz 179

XV, 114 VI kr.-os = 493 darab, és mégis maradt még a találó számára 1022 darab XV és VI kr.-os. — I. Leopold érmei, a lelet zöme, 1660-tól 1682-ig folyó és majdnem teljes suitet

tesznek ; a magyarok K. B. verőhelyi bélyeggel úgy állanak a németekhez, azaz stíriai, tiroli, burgundi és siléziaiakhoz, mint 18 : 1 ; a lengyel VI kr.-osok 1657—1668-ig, a mi nevezetes és élénk pénzcserére mutat e két ország közt, *többet tesz* a leletnek *egy harmadánál*. Bár figyelnének mások is ily, rendszeren nem igen nagy fontosságúaknak tartott adatokra ; ezekből idővel a történetíró biztos anyagot nyerend. R. Fl.

(*Éremlelet.*) *Barabáson* Bereg m. talált *Orosz* Károly 385 db. ezüst érmet, melyet a megye lelkes alispánja meghatározás és esetleg eladás végett a m. n. muzeumhoz beküldött. Találó 50 darabot ajándékozott a muzeumnak, a többiért 20 frtot kapott váltásági díjúl. E leletben képviselvék a *lengyel* érmek I. Zsigmondtól 1510—1545-ig 9-féle, Augusztus 2-féle, Báthory István 6-féle, III. Zsigmond 20-féle, Albert 10-féle ; a *magyar* királyok érmei, mint rendszeren ezen korszakban, kisebbségben vannak, csak 43 darabot tesznek, I. Ferdinándtól 8-féle, Miksától 4-féle, Rudolftól 10-féle.

Ezen éremlelet új bizonyossága annak, mily viszonyban állt a lengyel pénz-forgalom Felső-Magyarországon a magyar királyokéhoz, viszony, melyet a történetírónak nem szabad hallgatással mellőznie. Valóban megérdemlenék a nagyobb leletek, hogy részleteztessenek, minthogy a népszomszédási, kereskedelmi kölcsönösség felderítéséhez a legalkalmasb anyagot nyújtják.

(*A Zeffe Gergely-féle*) nagybányai háztelken talált 259 darab régi ezüst tallérből a magyar kir. vallás- és közoktatási miniszterium által 20 db., mely az éremtárban képviselve nem volt, becsáron engedtetett át a m. királyi egyetemnek.

(*Az ó-budai hajógyár szigetén*) folytonosan történő ásatások közt egy rozsz ezüsből vert PROBVS-féle AEQVITAS AVGG hátíratu érmet találtak, mely *Bakits* János ügyvéd birtokába került.

(*A pécsi gymnasiumot*) 1050 darabból álló régiségeivel *Horváth* János kir. tanácsos ajándékozta meg ! Bár tekintélyes régiségi tárrá nőné ki magát, mely körül a pécsi tudósok köréből egy régészeti társulat alakulna. Bizony, ha a nagy tudományu *Koller* szelleme még ott lebegne ezen ősrégi magyar város felett, melynek annyi érdekes múkincse van minden korszakból, kívánságunk csakhamar teljesülhetne.

(*Pozsega megyei*) Brekinszka nevű helység iskolaháza alapjának ásatása alkalmával egy Mátyás királyféle tört arany találtatott, melyet *Krób* Ferencz, ev. ref. tanító a muzeumnak megvételre felajánlott. Minthogy ezen változat a *Mátyás-féle* aranyak közt nem találtatik, azt a muzeumi igazgatóság éremtárunk számára megvette.

Pécsvidéki s egyéb leletek.

Közli: Horváth Antal.

A kitünő „Műrégészeti Kalauz“ által felbuzdítottva, városunk- és környékünkben régiségek után kezdtem tudakozódni. Így történt, hogy szőlőművesek a *Makár* nevű pécsi szőlőhegy bizonyos pontjára utasítottak, hol állítólag a föld egészen tele van edény-cserepekkel. Én legelső alkalommal a kijelelt helyre menve, az itt levő cserépdarabokból nem csekély örömemre *kőkori telepre* ismertem.

A Makárhegy különben, melynek egyik részében ezen kőkori telep van, Pécs városától nyugatra fekszik s eredetileg egészen erdős volt, ma csak nyugati oldala az.

Régibb leleteim a következők:

1. Egy kő-ék, anyaga bazalt. A bazaltnak, melyből készült, színe vöröses, a vörös homokkőhöz hasonló. Lehelye: a Makár-hegy.

2. Egy feketés bazaltból készült kőgolyó. Lehelye: u. a.

3. Feketés bazaltból készült, alighanem kőkalapács. Lehelye: a magyar-űröghi út, a teleptől D. Ny. irányban, vagy félórányira.

További kutatásom és keresgélésem eredményét pedig a következő tárgyak képezék:

1. egy kis kővésű; éle le van törve;

2. öt db. kisebb-nagyobb agyag-gyöngy, melyek közül a legkisebb vörös színnel volt bevonva;

3. három db. agyag-kúp vagy gúla.

4. egy vörös (talán homokkőből készült) öntőminta;

5. egy horogalakú vörösréz darab;

6. egy szarvasagancs alja;

7. egy átlukasztott fülű fekete edénytöredék.

Találtam továbbá ezen Makár-hegy legmagasabb csúcsán, hol az edénytöredékek, és mindjárt a föld alatt szürke, hamunemű helyek fordulnak elő, az úgynevezett békateknő egyik felét, mely felső végén az erőszakos feltörés nyomait viseli magán.

Az öntőforma ismét azt bizonyítja, miszerint a fémből készült eszközök nem mind délről jöttek be csere és kereskedés útján, hanem (épen úgy, mint most rézöntőink által) ott is készítették az északibb tartományokban, a hol a rézerek a hegyekben semmi félekép sem fordulnak elő.

Ezen hely, mint vélem, átmenetet képez a kő- és bronzkorszak között.

Mint értesültem, néhány év előtt az egyik szőlőben, 2½ láb mélyen a földben elkorhadt faedény találtatott, mely pörkölt rozsszal volt telve.

A Pécestől délre fekvő Póstavölgy nevű szőlőhegyen egy kis szép, korongon készült edény találtatott; színe barna, fekete és vöröses, a czifrázatok fehér anyaggal vannak

betöltve, füle le van törve, feneke tökéletesen sima; ezen kívül egy igen szép kis pipát is találtak, mely kékes szürke agyagból készült, kívül barnás-fekete és szép, vörös és fehér festékekkel betöltött ezirázatokkal van borítva, s ugyanez alkalommal Pécsen a Széchenyi-tér egyik háza építésekor 1600-ból eredő pénzeket is leltek.

Ujabb, nagyrészt makárhegyi leleteim a következők:

1. 7 db. kisebb-nagyobb cserépgolyó;
2. 3 db. egész cserépgúla;
3. 2 db. törött cserépgúla;
4. 3 db. feketezöld bazaltból készült kalapáctöredék;

5. 2 db., még nyers állapotban levő, de valószínűleg szerszámmá alakítás céljából a Makárhegyre került kődarab. Az egyik anyaga vörös-zöldes sugáros törésű kőnem, a másiké pedig igen finom szemcsés, fekete bazalt. Ezen bazaltra nézve, melyből majdnem minden makárhegyi szerszám készült, megjegyzendő, hogy ez Jánosi és Komló, baranyai falvak környékén találtatik, és ezen kőkori népek által is onnét hozatott;

6. egy igen kicsi — előttem ismeretlen kőfaju — gyöngyszem fele;

7. egy kis bronzcifraság;

8. egy finom szemcséjű fekete kőből készült kőeszköz töredéke. Lelh.: Szilvás. —

E falu Pécsről délre fekszik, s ennek határában, a falutól északra kőkori telepnek kellett léteznie, miután én ott a nevezett töredéken kívül, számos cserépedény-töredékre is akadtam. Ugyan itt egy füsttopáz jegecz töredéket is találtam. — Megjegyzendő még, hogy e kőkori teleptől délre, a falu előtt, a szántóföldeken sok római téglát vet ki az eke, valamint megjegyzendő, hogy e helyütt sokszor találunk római s egyéb pénzeket és régiségeket.

9. Két kis kőszekercze; az egyik szürkés, ép; a másik fehér, zöld és fekete tarkázatu; azonban csak éltöredéke van meg. Lelhelyök: Belác, tolnai falu határa.

10. Egy bronz kelt; füle nincs, csak lyuka; egy bronz karperecz, egy római fibula, egy aranyozott és zománczozott byzanti kereszt. Lelhelyök: ismeretlen.

11. Egy, talán hamisított, római bronz-alak. Lelh. ismeretlen.

12. Egy cseréptégla-töredék, rajta domborműben valamely állat két lába látszik. Lelh. Pécs.

13. Egy kékesszürke kis pipa, melynek szája egy sárkány torkát ábrázolja. Lelhely u. o.

14. Egy 3¼ font súlyú esztergályozott vörösréz-tál.

15. Több római, görög barbar, magyar és egyéb ezüst és réz-érem; egy darab közűlök, mely Titustól való nagy bronz, s melynek hátlapján Domitian lovon ülve látható, Szigetvártt talátatott.

N.-Mányokon viszont érdekes kővésű — Siklóson pedig palaczk-alakú cserépedény birtokába jutottam. Ép ily edényt találtak Kis-Harsányban (Siklós mellett) is, melyet azonban összetörtek.

A pécs-barcsvasuti földmunkálatok alkalmával, Pécs közelében, virágescserépfenekhez hasonló cserépezsközt leltek, s e között sok római téglatöredéket.

Lelhelyi fontossággal bírhat még a Jakabhegy, Pécsről 1 órányira. Magassága 1842'; anyagát középfinomságú vörös homokkő képezi. Az egész hegyet szép cser- és tölgyerdő fedi. Több helyütt bükk is eléfordul. Legtetején a paulinusok zárdájának romjai állanak. — — Még mielőtt a Jakabhegy csúcsára ér az ember, a kocsit mentén 2 töltéssel találkozik, melyek közül a hegy csúcsától távolabb eső töltés 4°, a közelebb fekvő 2° magas. Ha már most a romokhoz jutunk s illetőleg azokat elhagyjuk, a főútról letérve

kis gyalogösvényre megyünk azon szikla felé, melyről elragadó kilátás nyílik le a Drávaig, sőt azon túl is, akkor ismét találkozunk egy töltéssel.

A Jakabhegyre vezető kocsí-utat a nép „vörös út“-nak nevezi, s a hol ez a töltést vágja, a töltésben cserépedény-darabokat leltem, melyeken világosan észrevehető, hogy azon edények, melyek töredékeit képezik, nem korongon, hanem szabad kézből készültek, a miből azt következtetem, hogy e töltés nem római vagy középkori mű, hanem más, — talán réz- vagy vaskori.

A töltésekről általán megjegyzendő, hogy azok részint a hegy lejtőjén, részint lapályos tetején vonulnak el. A sáncz, mely a töltéskészítésekor keletkezett, a hogy csúcsa felé, tehát a belső részen volt, azonban már meglehetősen be van temetve. A nép e töltést „Leányvár“-nak, magát a hegyet pedig „Balavár“-nak nevezi. Szerinte a leányvár utolsó birtokosa leány volt, kitől azt a *törökök* foglalták el. — E mondára azonban nem lehet sokat adni, mert népünk hagyománya a török világnál tovább nem terjed s mindent a törököknek tulajdonít.

Időközben a Makárhegyen ismét több régiségre akadtam; ezek között egy igen különös cserépeszközt találtam; továbbá a hegy déli lejtőjén (megjegyzendő, hogy ez sárga homok-rétegekből áll legtöbb helytt, s itt a Makárhegy tetején élt népek nem laktak) egyik pécsi polgár szőlőjében, földforgatás alkalmával, hamvvederre akadtak, melyet a hegy tetején lakott nép helyezett el ott. Ez edény magassága, fenekétől felső széléig, 21'', legnagyobb átmérője 19'', legkisebb 13''. Falainak vastagsága 3—5''. Füle nincs, csak alsó felén 4 bütyke.

A pécsi buza-piacz egyik házában ismét, pinceásáskor, mészszivaggal boltozott, alkalmasint római, pinczére bukkantak, mely azonban földdel lett már rég betömve. E földben sok római válu-, bölcsős- és faltégla, valamint sok cserépedény-töredék között több egész, részint mázas, részint mázatlan cserépedény találtatott.

Szintén Pécsett, pinceásáskor, sziklába vágott, kútalakú, a föld színeig szolgáló 5' táglukra találtak, mely a föld színétől függélyesen ment lefelé, s melynek fenekén egy nagyobb hamvveder volt, s ebben csontok; e mellett pedig egy másik sűrke edény, mely hamuval volt tele, valószínűleg az edénybe egykor betett ételmaradványával. Különös az, hogy ez edény köröskörül tojásokkal volt kerítve. — Az edény feneke gömbölyített.

Archaeologiai irodalom.

(*Ausgrabungsberichte aus Thüringen von Dr. Fr. Klopffleisch, Weimar, 1869. 28. l.*)

Miután hazánkban is a régészetnek ép az őskorra vonatkozó része az, melybe az eddigi hazai kutatások alig birtak némi világosságot deríteni, kettőztetett figyelemmel kell nyugati s észak-nyugati szomszédaink ezen korszak felderítésére irányuló iparkodásait kísélni, hogy így a külföldiek tapasztalatait saját kutatásainknál alkalmazhassuk.

Dr. Klopffleisch mult évekbeli 3 érdekes ásatását e füzetkében közrebocsátja s minket nagyon közléről érdekelnek azon következtetések, melyekre sz. ez ásatásoknál szerzett tapasztalatai folytán jutott.

Az első ásatásnak tárgya egy *Wippach-Edelhausen* közelében lévő 3 méternyi magas s 26 m.-nyi átmérőjű temetkezési domb volt. A második ásatást *Thierschner* közelében szász-meiningeni területen vitte véghez sz. — ez kőházalaku a germanoknak római-akkali első érintkezése idejéből származó sírnak kiderítését vette czélba, míg a harmadik *Kesten* mellett vétetett eszközlőbe, hol egy kis a 4—7-ik Kr. utáni századokból való domb szintén érdekes részleteket tüntetett föl. Legfontosabbak a wippach-edelhauseni ásatás eredményeiből vont következtetések, azért ezeknek előadására szorítkozunk.

Szerző e sírhalomban tűzben olvasztott számos bronzdarabot, jól föntartott b.-fibulát, s b.-tűvégeket, fémerhez hasonló b.-diszitményt, számos cserépdarabokkal együtt talált, melyek közt római császárkori patera találkozott, mellette római cserépdarabok vegyest barbar tálak darabjaival fordultak elő.

Ugyanazon fajtájú cserépdarabok a legkülönbözőbb alkatú emberfők mellett fordultak elő, melyek részben a híres neandervölgyi főhöz igen közel jártak, részben pedig igen magas műveltségi fokra mutattak.

Tűzkő-penge, bronz fülbevaló, csont- s tűzkő-nyilvégek, római cserepek s bronzdarabok mellett találtattak stb.

E lelet folytán tehát Sz. 1. helytelennek mondja, hogy egyes kőszerszám előfordulástól a legrégebb őskori időszakokra vonatik következtetés. Sz. maga Thuringiában kő- s vasszerszámokat lelt együtt. 2. Egyes emberfők sem szolgáltatnak elég alapos támpontot időszakok meghatározásában, — hanem 3. Sz. is e lapok szerkesztőjének gyakran kifejezett s okadatolt azon nézetét hangoztatja, hogy t. i. *időszakok s nemzeti sajáttságok meghatározásában a kő-, bronz- s vasszerszám, valamint az emberfő- s csontváz vizsgálatoknál sokkal nagyobb súly volna fektetendő a cserépedények ornamentikájára s technikájára. Ezekre eddig a kelletténél sokkal csekélyebb figyelmet fordítottak a tudósok, s nemcsak a ritkább ép edények diszitményeire kell figyelni, hanem a sokkal gyakoribb cseréptöredékekre, melyek nagy tömegekben előfordulván egyesegyedül szolgáltatják a valóságos statisztikai összehasonlító módszer számára az anyagot.*

Végül hangsúlyozza Sz., hogy épen azon oknál fogva, mert *csakis* szakférfiak lehetnek az ily ásatásoknál előforduló, minden körülményekre kellő figyelemmel — köte-

lessége volna az államnak, hivatlan, bár mennyire tudománykedvelő egyéneknek turkálásait akadályozni!

Ez is oly nézet, mely mellett e lapok szerkesztője oly hévvel szokott síkra szállani.

Kiknek a rombolás oly igen kellemes foglalkozása s kik azért, mert csak bennszülöttek intik őket, nem hagynak föl pusztításaikkal — ám forgassák a külföldi irodalom termékeit; s különösen azoknak szerzőnk e nagy gonddal irt rövid jelentését ajánljuk figyelmükbe.

H. J.

(„*Athenae Christianae*“) Scripsit Augustus Mommsen. Igen alkalmas kalauz azok kezében, kik a mai Athenben a régen elpusztított műemlékek helyeit keresik; minthogy a régiebb leírásokban, a még akkor fenálló műemlékek a szomszédságokban állott keresztény templomokról neveztetek el. Mommsen alaposágánál fogva minden megközelíthető tervrajzot felhasznált, hogy munkája minél teljesebb s minél hibátlanabb legyen, miről a városnak mellékelt alaprajza tanuskodik.

(*Geographie de la Gaule d'après la table de Peutinger.*) Desjardins Ernest megajándékozta a régészetet ezen sok fáradságot és nagyszerű előtanulmányokat igényelt munkával, mely nemcsak a különféle korszakokban változó nevek alatt előforduló városok paralellás összeállítását adja, hanem minden egyes városnál az egész irodalmat itészetileg állítván össze, *Peutinger* táblája hű másolataival együtt, melyek Franciaországot tárgyalják, Galliának egy térképét adja, melyen nemcsak az utvonatok, hanem a régi, feketevel nyomott, nevek mellett vörössel a mai elnevezések is előfordulnak. Hirneves Kantanchunkból vett idézetekkel gyakran találkozunk, miért természetesnek fog tetszeni azon kívánság, bár birnánk olyan munkával, mely Pannoniára nézve az újabb irodalmi irományokhoz lenne alkalmazva! Ezt talán a tervezett helyleletezés fogja lehetővé tenni, mert már evvel sokáig nem késhtünk, hacsak azt nem akarjuk, hogy szomszédaink e tekintetben is megelőzzenek. E munka ára 16 frt; de a mellékleteket és szép kiállítást tekintve nem drágálhatjuk.

(*Archaeologiai gyakorlatokra*) szánt öblönyképeit, melyek mind remek régi edényekről vétettek, vételre ajánlja Conze úr, (Bécs, Wieden, Sophiengasse 3. sz.) Az eddig készült, és az első sort képező XII. tábla, mythologiai és görögtörténeti jelenetekkel egyenként 7 Rht. vagy 13 o. é. forintért kapható.

(*Viollet-le-Duc*) a francia régészek közt a középkori művészet egyik méltánylója, az újabbkori fölületes műítészek általános véleményével ellenkezőleg számtalan remekmű tanulmányozása után ezt állítja: A fenséges, virágzó kor a IX—XIV. századig nélkülözötte a mű-theoriát, mely jelenleg mindenütt fölburjánózik. Azon kor képes volt valamire, mi tudunk valamit! A képesség föltételezzi a *bevégezett tudást*, de ez nem áll megfordítva is. — *Tehát nincs kétség, hogy azon időszak aesthetikailag magasabban állt, mint jelenün!* mert tagadhatatlan, hogy ott, hol a teremtésnek oly kitűnő példányai sikerültek, nem is kellett, hogy a szabályok tömkelegére szoruljon a tervező ész. Ezen merész, és bizonyosan sok mai műítésznek nem tetszhető állítást megerősíti Viollet-le-Duc hazánkban is ismert Villard de Honnecourt a XIII-dik századból fennmaradt rajzalbumával, tárgyalván azon egyszerű *mértani szabályokat*, melyek a középkori szobrászatnak alapjául szolgáltak, és a görög remekkor szobrászati theoriával egészen összevágának.

(*Az archaeologiai monographiák*) a praktikus angoloknál nem tartoznak a ritkaságok közé. Így p. neki áll *Charles Warne*, és Dorsetshire, its vestiges, celtic, roman,

saxon, and danisk ezim alatt 56 lapon előszámlája mind azon különféle régiséget, melyek e környéken található; a mi azonban leginkább meglepett, az a csinosan kiállított színes térkép, mely madártávlatban a tengerpartokat, hegyeket völgyeket és az ezeken előforduló régi telepeket különféle jegyekkel és színekkel kimutatja. Vajha mi is hazánkban legalább egy megyéjét leírni így kiállítva. — *Derbyshire Baleman Tamás* írja le a legrégebb kortól a reformatióig. A barbarkorszak kő- bronz- és vas eszközein kívül ezen nagyobb teriméjű munka a saxon egyházi művészet kacskaringójáig elmegy, a nevezetesebb tárgyakat fametszvényekkel illusztrálva magyarázza. — *Schmih Reliquiae Isuriana* díszművében a római *Isurium*-nak szenteli figyelmét, és számos színezett és fekete kőmetszetű táblán állítja elénk a rómaiak rakműveit, faragványait, és készleteit, melyeknek sajtó római műemlékeinkkel való hasonlóságokból a hatalmas világhódító nemzet általánosan elterjedt műveltségére következtethetünk. — Mindezek elé teendő, mind terjedelmére, mind díszes kiállítására nézve *Wilson Dániel*, „Prehistoric Annales of Scotland“, két kötetű munkája. Az eltérő alakzat és mégis ismét sok tekintetben egyéb országokban talált régiségekkel való rokonság e kitünő munkát fölülte becességé teszi.

(*Római tanulmányok*) ezim alatt *Auschke* munkálatai első részét közli: „Das alte römische Jahr und seine Tage.“ A ki eddig a latin classicusok olvasásával és érteményezésével foglalkozott, alig fogja ezen alapos művet nélkülözhetni, mely a császárokat megelőzőt szakban a romulusi, quiriti, és Numa Pompilius évét tárgyalja; következik a serviusi, a decemviralis és a pontificalis év. A második szakaszban tárgyalja a Julius Caesarféle esztendő, különféle igen érdekes mellékletekkel, mint: a Laventaliákról, a lustrák, a dictatura eredetéről, különféle csaták napjai meghatározásával. — A második könyv a római év *napjairól* szól, meghatározván a fasti, nefasti, intercisi, nundinae és törvényszéki napokat. Előfordulnak a dies comperendini, quinquatrus, quibus ancilia moventur stb.; előadatik a compitiók, sementinae-k, sacramenti actio története; végre a római kalendárium következik.

(*A sz. Galleni*) „Mittheilungen zur vaterländischen Geschichte“, új folyam I. füzetében igen sok helyi érdekű történelmi anyaggal bír, főleg a város régi házait, apátságát és a számkivetetteket tekintve! Reánk nézve különösen becsesek a *Rorschach* és *Staad* közti ezölöpépítmények leírása *Anderestől*. Ezen négyszögű telepítménynek kikutatásában legtöbbet fáradozott *Immler*, ki efféle, főleg télen tett munkálatának, megbetegedvén, áldozatává is lett. Az eddigi leletek megegyeznek más sveiczi tavakban előfordultakkal, csak hogy itt némi élelmi szerek maradványain kívül, már vas eszközök nyomait is találják.

(*Helbig Farkasnak*) Lipszéban, Donnernél megjelent: „*Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens*“ című műve, mind azon mai napon is fennlevő, vagy már elveszett és egyedül rajzokban — a napolyi muzeum tárczáiban — őrzött falfestmények összeállítása, melyek a 19. század előtti művészet egyik ágának hű tolmácsai. Az 1966. számot tartalmazó jegyzék majd mindent magában foglal, mi a vallási, katonai, polgári életre, valamint a családi, sőt titkos elvonultságra is vonatkozik, helyes átnézetet engedvén meg, és magyarázatul szolgálván sok olyan idézetre vonatkozólag is, melyek ezen festmények nélkül alig volnának érthetőek. Egyébiránt e munkából azt tanuljuk: hogy ezen városokban a frescofestés az alakok és díszítmények tekintetében leginkább divatozott, az enyves tempera-festés ellenben igen alárendelt szerepet visz, az encaustikus modor pedig éppen nem fordul elő.

(*Fröhnertől*), a louvrei muzeum segédőrétől, megjelent ugyanazon muzeum szobrászati osztályának okadatolt lajstroma, ezen ezim alatt „Notice de la sculpture antique du

musée imperial du Louvre“. E mű, melyet a francia sajtó régóta sürgetett, nagy hiányt pótol. — Ajánljuk a régiségbarátok és művészeink figyelmébe.

(Giefer „*Praktische Erfahrungen und Rathschläge die Erbauung neuer Kirchen, so wie die Erhaltung und Wiederherstellung der Kirchen betreffend*“. 3. kiadás, Paderborn.) Ezen munka mind azoknak ajánlható, kik a mai laktanya styl elkerülésével templomokat akarnak építeni. Giefer megmutatja, hogy a közép és kisebb kiterjedésű templomoknál, hol nincsen túlságos költség, legezészerűbb a román styl, mely különben is kevesebb díszítést igényel; és valóban még nálunk is elég csinos templom maradt fenn egyszerű román izlésben, mely falusi lelkészeinknek eléggé nem ajánlható mintául szolgálhatna.

(A kalocsai főmegye névlajstroma) „Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Coloniensis et Baciensis“ örvendetes haladást tanusít, a meenyiben t. i. Haynald Lajos ő excellentiája nagylelkűségéből egy becses archaeologiai tanulmányt nyújt az ősrégi főegyházról, melynek alapjai egy része kutatásával dr. Henszlmann Imre tagtársunk a főpapi meghívás folytán megbízott. Az értekező remek latinsággal adja elő tanulmányai eredményeit, és így ezen uton Európa egyéb tudósai is fogják ezen munkát élvezhetni.

E helyen szerzőt igen elnemes állításai nyomán nem követhetjük, főleg a mi *specialis magyar építészeti* illeti holott épen ő az, ki minden régi egyházzól a külföldi, főleg *francia* építők befolyását váltig bizonyítja!! Ez valóban furesának látszik, hogy midőn a külföldi építésszek honunk terére léptek, azonnal az egyházi *védelmi építészeti* törvényeit is létre hozták, és a magyar főegyházak számára egy *magyar styll* „*architectonicam Hungariae propriam*“ teremtettek.

A XIV. lapon álló sírírásra is teszünk egy kis megjegyzést. Midőn 1864-ben augusztus havában a kalocsai főegyházat vizsgáltam, és annak akkor a földszinén látható alapjait a déli oldalon figyelemmel követtem, nem mertem volna himni, hogy oly hamar jőjjön ezen dicső főpapi székre oly érsek, ki tudományunk érdekében oly nagy áldozatokat fog tenni, és mit a föld annyi századig takart, feltáratni, de azt sem gondoltam, hogy a templom külső falába fordítva illesztett, ismert kőtábla oly nagy zajt fog ütni az építészeti és epigraphiai világ előtt.

Én minden előleges vélemény nélkül a 2-dik sort akkor Rauegu-nek (Raueg...) olvastam; mert, hogy itt az 5-dik betű S nem lehet, mindenki látja, ki a XIV-dik és XV-dik század síríratait figyelemmel kíséri. Hogy miért kellene ennek *franco-gallu*-nak lennie, be nem látom, valamint azt sem, hogy ezen *Martinus lapicida* a főtemplom építéssze volt. — Csodálnám, ha azt a sírköven ki nem tették volna, holott rendesen, a hol a mesternek nevét az építményre, harangra, kehelyre stb. alkalmazták a: *hoc opus feci*-tel szokták összekötni, még akkor is, mikor valaki a munkát másokkal készítette. Erre példákat felhozni felesleges, sőt ha dr. Henszlmann ezen állításánál váltig maradna, azt kellene bizonyítani, hogy Kalocsán csak azon építész lehet eltemetve, ki a főtemplomot építette, holott igen valószínű, hogy a főtemplom körül létezett sírkertben a mostani templom építése alkalmával talált feliratos követ, és pedig azt is megfordítva, a falába belerakták.

Az értekezés végén említetik azon sürgés-forgás, melyet dr. Henszlmann *Ravesu(s)* olvasása előidézett, sőt már vannak Ravèze, Ravignan-i és Ravigni-i nevű praetendensek is; — azonban hiszem, hogy értekező úr is meggyőződve azon Ravesu-s olvasás helytelenségéről, a nagy zajt a saját érdekében is le fogja csillapítani.

Midőn az érseknek, ő excellentiájának ezen magasztos kezdeményezését benső örömmel köztudomásra hozzuk, kérjük: kegyeskedjék főmegyéje névlajstromát máskor is ily nagybecsű mellékletekkel gazdagítani.

R. Fl.

Archaeologiai mozgalmak.*)

I.

Nagyméltóságú m. kir. vallás- és közoktatási Miniszter úr!

A magyar orvosok és természetvizsgálók 1868-ban Egerben tartott nagy gyűlésének archaeologiai osztályában sajnálattal említettvén, miszerint hazánkban a nemzeti műemlékek folyvást vagy kárhozatos, s többnyire az illető megyei és városi hatóság szemeláttára elkövetett vandalismus következtében el-eltűnnek, vagy szánandó értetlenség szülte közöny által mindinkább ritkulnak vagy eredeti izlésükből egész a felismerhetlenségig átváltoztatnak, sőt a legujabban országos alapból vagy annak segélyével eszközlött egyházi építkezéseknél is, melyekből pedig a jobb izlésnek és a tisztán monumentalis jellegnek kellene követendő példa gyanánt kitűnnie, majd minden nap oly határozatlanságot s meglepő styl-zavart kell fájdalommal tapasztalnunk, hogy méltán attól tarthatunk, miszerint a józanul gondolkozó és ítéleteiben igazságos utókor előtt a XIX-dik század monumentalis építkezését egyedül az eddig használt összes stylek értelem nélküli s az eredeti izlések szerencsétlen összekeveréséből származott jellemtelenség fogja jellemezni.

Hogy ezen országos, nem mondjuk szégyenítő pangásnak, rontó befolyásnak, hanem ami százszorta rosszabb, a minden jellemet nélkülöző és az értelmetlenség által nevelt kapkodás terjesztésének, és ezzel mintegy a kormány engedelmével történő, sőt közegei által mintegy szentesített állandósításának, melyet az utókor minden bizonynyal szigorú ítélettel sujtand, minél előbb vége vessék, a fentemlített szakosztály hazafiai kötelességének tartja Nagyméltóságodat, mint az ősi alkotmányunk visszaállítása következtében nyílt újabb kedvező korszak miveltsége és izlésének avatott képviselőjét és örét, mély tisztelettel megkérni: sziveskedjék elrendelni, hogy

1. A m. tud. akadémia által 1867-ben benyújtott és kérelmezett tervezet szerint az *országos archaeologiai bizottság* életbe léptessék, miért annál inkább is bátorkodunk esedezni, mivel csak ilyképp lehetséges a vandal rombolásokat a hatósági tekintély közbenjöttével is megszüntetni, más — részről pedig a vidéki értelmiség nem egy kiváló tagja által ismételve több oly kérdés intéztetéek az archaeologiai bizottsághoz, melyek elég szembetűnőn tanúsítják, hogy ezen intézet mihamarabbi életbeléptetésének szükségessége országszerte éreztetik, úgyszintén azon vizás helyzet is, melyben jelenleg a csak tudományilag munkás, de minden gátló vagy lendületadó befolyás nélküli archaeologiai bizottság vagyon.

2. Kegyeskedjék elrendelni, hogy az országos alapból, vagy ennek segélyével emelendő monumentalis építmények tervezetei addig is, míg az *országos archaeologiai bizottság*

*) El nem mulaszthatjuk a m. orvosok és természetvizsgálók archaeologiai bizottságától a m. kir. vallás- és közoktatási mi. iszter. umhoz, valamint a püspöki karhoz intézett felterjesztést lapunkban közleni.

nem szerveztetik, vagy a kormánynál a *monumentalis építészetnek* egy szakképviselője nem állandósítottatik, megbírálas végett a m. tud. akadémia archaeologiai bizottságához beküldessenek.

3. Hogy egyetlen műegyetemünkön, hol építész-mérnökeink képeztetvén, a monumentalis építészetnek mintegy nemzeti képviselői növekszenek, a monumentalis építészet régiebb, főleg egyházi styljei bővebben adassanak elő.

4. A régi emlékek és építmények ismeretének terjesztése érdekében kérjük nagyméltóságodat, kegyeskedjék elrendelni, hogy a m. tud. akadémia által kiadott „Műrégészeti Kalauz“ című szakmunka ne csak a megyéknek, hanem a nagyobb tanodák könyvtárai számára is, ha másképp nem volna lehetséges: országos alaptól küldessék meg.

Amint meg vagyunk győződve, hogy ezen méltányos kívánalmak teljesítésének halogatása csak a még itt-ott fentálló vagy romladozó állapotban levő építményeink végegyeztetését vonhatja maga után, s így a gyászos mult miatt úgyis kevés számú nemzeti műemléket bíró hazánkat a még meglevőktől is megfoszthatja: úgy honfiai bizalommal bátorodunk remélni, hogy nagyméltóságod ezen időszerű, jogos és halasztást immár alig tűrő kérésünket kegyesen meghallgatni és a lehető legrövidebb idő alatt érvényesíteni fogja.

II.

Nagyméltóságú Főtisztelendő Püspök Úr!

A szomorú jelenetek, melyekkel majdnem mindenütt és mindennap találkozunk, és melyek mindinkább arról győznek meg bennünket, miszerint ha az egyházi hatóságok az alattuk működő papság irányában buzdítólag és oktatólag föl nem lépnek, a nemzeti multnak úgyis nagyon csekély számú műemlékei és az egyházi szertartáshoz használt tárgyai eléggé alig sajnálható módon mindinkább gyérülnek, elvesznek, vagy a hozzá nem értők által javíttatván, régiségi jellemőktől teljesen megfosztatnak; az újabb építmények pedig az egyházi és keresztény szellemtől teljesen elesve a XIX-dik század *művelésének* valódi korcsai gyanánt tűnnek fel, holott a román vagy góth izlésű egyházak, még a kisebb falvak számára is, valamint hajdanta, úgy jelenleg is felépíthetők azon költséggel, melyet korunk izléstelenségének építményeire szoktanak fordítani.

Ezen sajnós állapot napról napra érezhetőbb volta arra bírta az 1868-dik évben Eger városában összegyűlt *n. orvosok és természetvizsgálók* nagy gyűlésének „archaeologiai osztályát,“ miszerint tisztelettel megkérje, hogy kegyeskedjék a bölc kormány alatt működő papságot és az egyházi megyéjében lévő községeket felszólítani, mikép egyház építési vagy igazítási szándékaikat a jó izlés szempontjából való megítélés végett sziveskedjenek a m. tud. akadémia *archaeologiai bizottságához* is fölterjeszteni, úgyszintén, hogy az egyházaknak sok esetben fölötte becses készletei egyedül az egyházi hatóság beegyezete és közreműködése mellett legyenek kicserélhetők és megújíthatók.

Mint hogy pedig szükséges, hogy mindezeket az egyházi régiségek ismerete megelőzze, kérjük kegyeskedjék megyéjében

1) az egyházi régészetet rendes tantárgyul kitűzni;

2) oda hatni, miszerint a papság a *Műrégészeti Kalauzt*, mint eddig a maga nemében egyedüli és ajánlható munkát megszerezni sziveskedjék.

3) hogy a lelkészek honfiai kötelességből, de egyszersmind mint a félreesőbb vidéken az értelmiségnek majdnem egyedüli képviselői, a határaik között előforduló mindenemű régiségek megmentésére befolyást gyakoroljanak és azok fentartására, vagy megismertetésére segédkezet nyújtsanak.

Hazafiai bizalommal reméljük, hogy ezen szent czél tekintetéből oda fog hatni, miszerint jelen kérelmünk minél nagyobb körben viszhangoztassék és új alkotmányos életünk egyik legszebb gyümölcseül a nemzeti emlékek megmentését megérlelhesse!

Kisebb közlemények.

(*Archaeologiai közleményeink*) külföldi antiquariusok jegyzékeiben kitűnően kiemeltetnek és vételre ajánltatnak. Úgy látszik, hogy a külföldiek, kik a szöveget nem is értik, már a sok becses rajzért tartják ajánlásra méltóknak a „Közleményeket“, míg nálunk leszállított áruk mellett is folytonosan óbégatnak honfiaink, hogy roppant drágák! — Ez némileg a sok könyv-elajándékozás következménye. *Mig egyleteink* nem restellenek százakat költeni napilapokra és élczes folyóiratokra, maradandó becsű irodalomra pénztük nincsen; — pedig még egy nemzetet sem tett nagygyá a politikai pletyka és kigunyolás, hanem a komoly tanulmányokkal egyesült életrevalóság!

(*Muzeumunk régiségtára*) nagy lendületet nyerend az által, hogy az ujonnan ki-nevezett osztályszolga a gipszmintázást megtanulván, nemcsak az ismertetésre beküldött tárgyak hasonmásait készítendi tanulmányozás végett, hanem saját becses műdarabjainkról is híu lenyomatokat készítvén, azokért csere utján, más külföldi muzeumoktól hasonló másolatokat kaphatunk, és így a hiányos sorozatokat idővel kiegészíthetjük. Egy uttal azt is feljelenlhetjük, hogy a vajda-hunyadi zárkövek másait, melyeket *Schulcz Ferencz* készíttetett, a pénzügyi miniszterium a m. n. muzeum számára is engedélyezte.

(*Mig Haán Lajos*) derék régiségbuvárunk Békés vármegye hajdanát kiadja, Szeged városa monographiájára 1000 ftnyi jutalmat tűz ki. Csak ily egyes mozaik kövekből lesz lehetséges idővel egy okadolt magyarországi történelmet írni. Azonban arra figyelmeztetjük az illető urakat, el ne feledjék, hogy mai nap nem elégséges többé a történetíráshoz egyedül a könyveket lapozgatni, a poros okmányokat betűzgetni; — a ki alapos monogryaphiát akar írni, annak a *műemlékeket szintén ismernie kell*, melyek még ott is adnak felvilágosítást, a hol a foliokötetek és pergamenek mélyen hallgatnak!

(*A sopronyi benczés templom*) zenekara előtt az alapító czímere fölött egy eredeti *sisakdís* van, mely mint emlékezem lekonyúl és idővel talán egészen el fog romlani. Meglehet, hogy hazánk régi vártemplomaiban még itt-ott léteznek ilyen sisakdíszek, melyeket az illető lovagok saját sisakjukon hordoztak. Jelenleg csak ezt az egyet ismerem; és ha csakugyan az lenne, minek tartom, igen ajánlanám, hogy a végromlástól megmentessék, a sopronyi muzeumnak egyik becses darabjává válják, helyette pedig egy hasonló fafaragvány illesztessék a czímer fölé. Ez által a hazának egy ritkaságot mentenénk meg, és felköltenők ilyenek iránt, a hol még talán hasonlók léteznek, a néző közönség érdekét.

(*Muzeumunk régiségtára*) hír szerint néhány régi ágyuval fog gazdagodni a vallás-harczok idejéből. Évek előtt ugyanis estei Miksa főherczeg, a tűzérseg akkori főfelügyelője megbízta Prick Vincze pécsi gyárnokot és a pécsi vasműzet bérlőjét, hogy vegye meg a Haulik zágrábi érsek birtokában volt esatakigyókat. Ő meg is vette, Pécsre viteté, miközben a főherczeg meghalt s nincs a ki rendelkezék fölöle, Prick most ezekből akar néhányat a muzeumnak adni. (Budapesti Közlöny). — Még eddig mindig várunk e becses küldeményre!

(*A kismártoni kapu*) lebontása nem csekély zajt ütött ujságinkban; irtam is rögtön ts. *Paur Iván* úrnak Sopronba, ki archaeologiai bizottsági tag létére azonnal felelvén, a lebontott kapu olaj festményét küldé be hozzám, melyből kitűnik, hogy nevezett kapu távolról sem sorozandó a *kolozsvári* tornyok kategóriájába, hanem mint a XVII. századbeli kaputornyok rendesen szerkesztvék, egy közönséges józan építmény minden építészeti s archaeologiai belbecs nélkül. Az olajfestményt mégis lemásoltatjuk, a beküldő úrnak pedig őszinte köszönetünket nyilvánítjuk.

(*A kölni dóm*) körül tett újabb foltozásokat egyáltalán siker nélküliek gyanánt hirdetik a szakférfiak, csak azt találván jónak és a nagyszerű építményhez illőnek, mit az *eredeti terv* szerint kiépítenek. Leginkább *Voigtel* építészeti tanácsost vonják kérdőre azért, hogy a hitvány anyagból, a XVI-dik század izlésében a dómhoz ragasztott sekrestye által, oly szerv nélküli részt csatolt a főépítményhez, melynek oda-nem-valóságát még a laicus is azonnal észreveszi.

(*Roland szarvával (kürtjével)*), úgy vannak körülbelül a francziák mint, a székelyek Rabonbán poharával Marosvásárhelyen. E szarv *oliphan (elefántcsontszarv)*, melyet Roncevauxnál viselt volna, IX. század óta a Saint-Sernini basilicában őriztetett, jelenleg pedig a *toulousi* jeles muzeum kincseivel a világtárlaton ki van téve. A *Liberté* 1867. 12 octobr. ezt mondja: Nous ferons observer qu'au point de vue historique on ne saurait garantir l'authenticité de cor de Roland.

Így vannak a spanyolok *Cid* kardjával, így a *jászok* is *Lehel* kürtjével; azért lassan lassan a történelmi nevezetességekkel!

Hunyady kanalát.

Albert császár koczkatartóját, talán Báthory kését is lelepleztük; hamisan, alap nélkül tulajdonítatik Máriának ect. a szép bracelet — talán idővel még más ilyen fictitius kincstől is megfosztatunk, de azért az igazság győzzön.

(*Régi pipák*) Nem egyszer láttam pipákat, melyek az amerikai dohány behozatala előttieknek mutatkoznak, és muzeumunk is nyert már ilyeneket, melyek más új dolgokkal együtt in situ találtattak. — Eddig mosolylyal fogadtuk az ilyen arachronismusokat. és ime egy jeles munkában (*Wilson, Prehistoric annales of Scotland* II. 504. lapon) látjuk rajzát egy olyan dohányzó eszköznek, melyről szerző mondja, hogy VI-dik James idejébéli régiségekkel jött elő, hogy a füstölés holmi édeses szárított mohákkal sokkal előbb divatozott, mielőtt az amerikai dohányt behozták volna. Ügyeljünk tehát a primitiv alakú pipákra, s mennyire csak lehet szaporítsuk azon érdekes gyűjteményt, mely talán képes lesz bebizonyítani azt, hogy nálunk az érsekujvári basa előtt is értett a nemzet a füstöléshez.

(*A British muzeum*) ismét nagy számú s érdekes régiségekkel gyarapszik. Az angol kormány t. i. újabb időben kis Ázsiában Priarán a régi Minerva Pallas temploma romjait szedette össze. E romok mintegy 200 nagy faladát töltenek be s pedig igen érdekes architektonikus részleteket, szobrászati ékítményeket, a Pausanias által említett híres Minerva szobor alsó részét, azonkívül roppant nagyságú nő-főt — a macedoni időből származó szobrászati s egyéb részleteket stb. stb. tartalmazznak. Egyes érdekes föliratok is fordultak elő. Ezen márvány részlet gyűjtemény talán a leges-legkitünőbb, mely a híres Budrun-expeditió óta Angolhonba került!

(*Rapperswillbe*), hol nem rég az egész mivel világot részvéte mellett állított fel Lengyelhon függetlenségére vonatkozó emlék, a nemzete ügyeiben lángbuzgalmat kifejtő tevékeny gr. Plater lengyel történelmi muzeumot szándékozik fölláttatni s itt bármi nemű a

lengyelek múltjára vonatkozó mű- s egyéb emlékeket szándékozik összegyűjteni. E szép eszme valóban még inkább megérdemli a pártolást mint gr. Pl. előbbi eszméje; kívánatos, hogy most is ugyanoly siker koronázza a nemes gróf tevékenységét, mint eddigi vállalataiban!

(*A bonni híres egyház*) Dél-Németországnak ez előkelő műépítészeti disze restaurációnak néz elébe, sőt ez a híres *E. senwein* terve szerint a templom nyugoti oldalán, belsejében s a kryptákban már meg is kezdődött.

(*Athenében*) az ottani panathenei stadiumban a görög király igen erélyes pártolása mellett folyton folynak az ásatások s már most is igen szép eredmény mutatkozik. A mint az érdekes ásatások közzé fognak tétetni, azonnal részletesben fogjuk azokról t. olvasóinkat értesíteni.

(*Vidéki muzeumaink mozgalmairól*) oly ritkán veszünk tudósításokat, hogy csak hébe-korban közölhetünk egyes szállingó híreket. Minthogy az *Archaeologiai Értesítő* mint szaklap lenne leginkább hivatva, hogy az ilyen intézetek közt a szükséges érintkezést is fenntartsa, és erre nézve az ajánlatokat már többször megtettem, valóban nem értem annak a tartózkodásnak okát, mely sem nekünk nem engedi meg, hogy a vidéki régészeti életet folyvást szemmel tartsuk, de az egyetek közti közeledést sem kezdeményezhető! — Meglehet, hogy jövőben jobbra fordul a koczka.

(*Dózsa György koronájához*) egészen hasonló vas szájkosarat találok Wilson (*Pre-historic Annales of Scotland*) II. kötete 520. lapján. mi indokul szolgált, hogy itt közöljem, és mintegy alkalmat nyujtsak arra, hogy *Kolosvártt* a városházánál őrzött *koronát* közelebbről megvizsgálják és valódi használatát földerítsék. A *branks*, skóttul zablya nevű készlet *egyházi* büntetési eszköz volt, és főleg ezivakodó, káromkodó, asszonyok fékezésére használtatott, midőn mások ellen elkövetett beestelenítés és rágalmazás bizonyult rájuk. A fenyítő készlet egy vas sisakféle vázlatból áll, melynek elől van egy átmetszete, az orr számára és egy befelé nyúló vas lapja, mely hivatva volt a nyugtalan nyelvet *zabolítani*. Bármily kegyetlennek tűnjék föl ezen büntetési eszköz, ha valódi célját, a gonosz nyelv fekezését tekintjük, még sem oly rettenetes mint a *vas korona*, melylyel izzó állapotában állítólag Dózsa megkoronázták. — Scotiában még 1574-ben a *zabolázás* divatban volt, mint azt okmányokkal be lehet bizonyítani. Érdekes lenne ilyesfélét, ha még léteznek. hazánkban is az egyházi törvényszékek és városi kinzó kamarákban fölkeresni és közleni. — Gróf *Eszterházi János* urat pedig kérem, sziveskedjék a kolosvári *koronát*, melynek rajzát neki köszönhetem, még egyszer megvizsgálni, vajjon nem lappang-e alatta egy már ma nap elfelejtett, de hajdan hasonlólag rágalmazó nők fekezésére szolgált *vas-zabola!* — Egyáltalán kérjük hazánk monographusait, hogy az ilyes tárgyakat figyelemmel kísérik, és ha saját városaik nem becsülnék meg, a m. n. muzeum számára megmentsék!*)

(*Magyar- és Csehország cimerei*) előfordulnak V. Károly (*Musée d' Artillerie* 165 szám.) ló-fej-éken a párisi muzeumban; ezen vértyszerű díszítményen van a strucztolltartó, emezen a szivpaizon kívül, mely a spanyol cimert tünteti fel, váltogatva a magyar pólyákat és a kettős farku cseh oroszánt látjuk. A főfalon paizs lóg *VNGARIA* felirással.

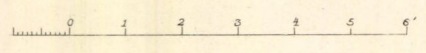
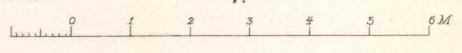
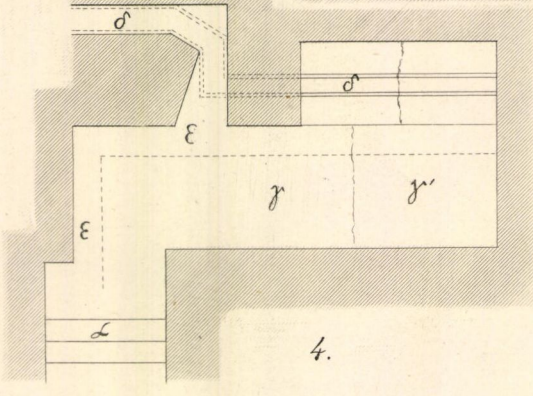
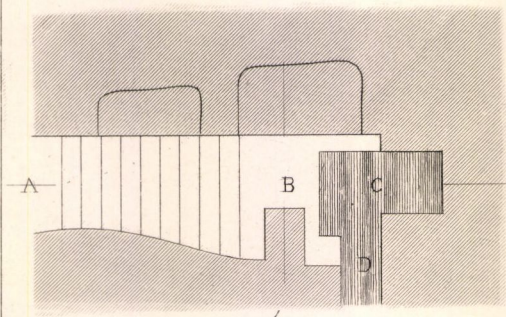
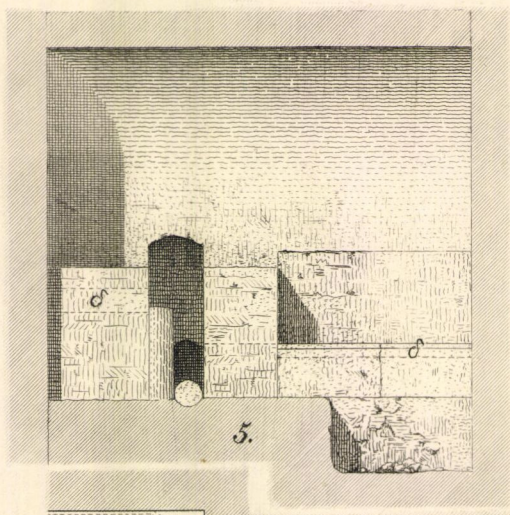
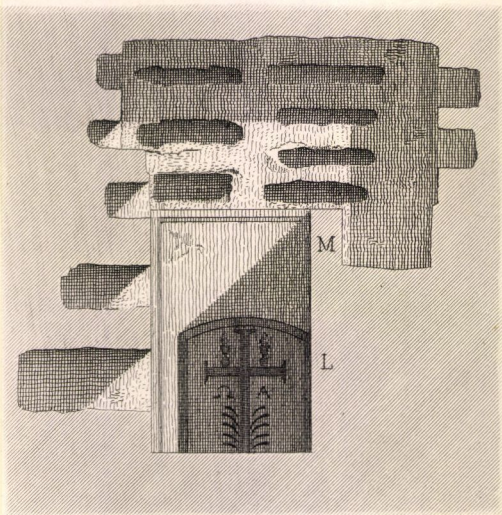
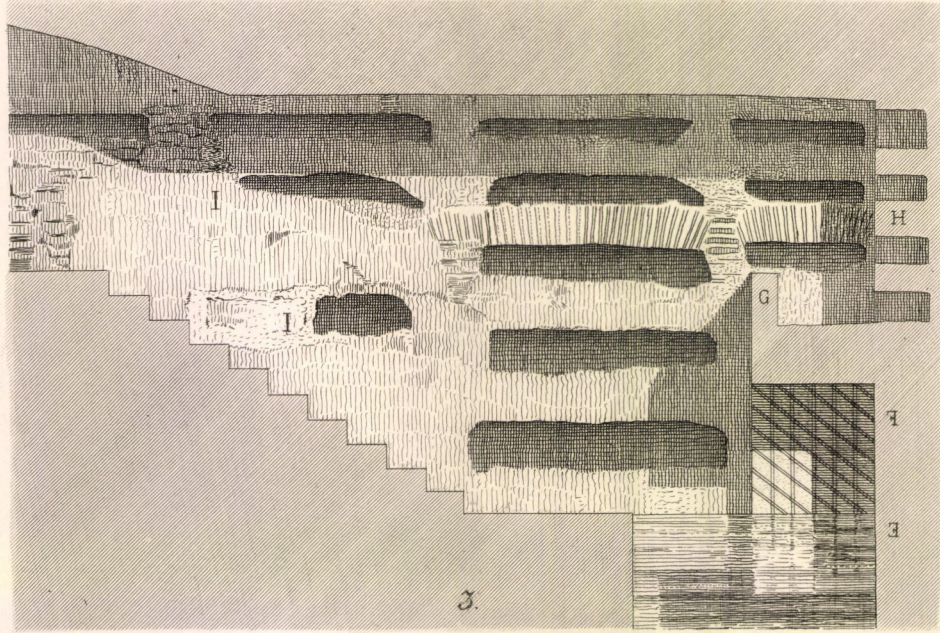
*) Ezen sorok bevégezése után hallom *Pulszky Ferencz* muzeumi igazgatótól, hogy gf. *Zichy Ödön* Bécsben létező gazdag gyűjteményében hasonló vas koronával bir.

Henslmann del.

Doby sc

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Pilini pogány sírok.

Dr. Érdy Jánostól.

I. közlemény.

Előszó. Nógrád vármegyét *Bél* Mátyás ¹⁾ és *Mocsáry* Antal ²⁾ részletesen ismertetik.

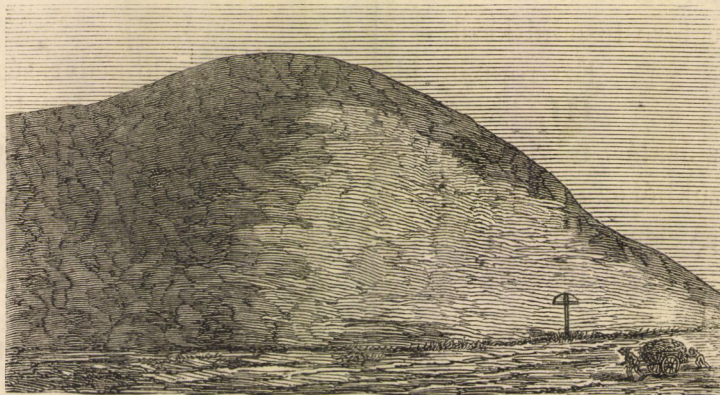
E vármegyében *Pilin* helység területén pogány sírokat fedeztek föl, melyekből mértani helyrajz és napló nélkül, már sokat fel is ástak.

Ez elhíresztelt pogány sírok megvizsgálására, nyomozására, további ásatására s rajzolására, 1867-dik évi october 14-kén *Kiss* Bálint tisztársammal hivatalosan kiküldetvén, Pestről october 16-dikán reggeli nyolcz órakor a magyar északi vasuton elindulánk, mely négy óra alatt *Salgó-Tarjánba*, eddig utolsó állomására szállított bennünket, hol kilépve a kényelmes vagonból, fogadott, kényelmetlenül döcögő fedetlen szekérre ültünk.

Már ránk borult az éj, mire kátyolos és rögös utakon, fáradtan *Pilinbe* értünk, hol méltóságos báró *Nyáry Sándor* kapitány ur lakában nyájas vendégszeretetre találtunk.

I. A pogány sírok helyszínelése. Másnap october 17-kén kimenénk a helyszíre kíváncsilag várva, hogy a pogány sírokkal megismerkedjünk.

A faluból délnek vezető országut keleti szélén, nem messze a falutól fakeszt tűnik fel (l. 1. ábra), e kereszt előtt mellékut szakad nyugat felé, mögötte keletnek *Borsós* nevű hegy emelkedik kilátással: az őszivel elvetett zöld szomszéd meredek dombokra, termékeny völgyekre s messze távolban kéklő bérczekre.

1. ábra.

A *Borsós* hegynek délkeleti oldala most ugar, melynek hol ekejárásnyi, hol nagyobb mélysége a föld felületétől pogány sírokkal van elborítva, ezek majd egymás mellett, majd különböző távolságban egymástól vannak letéve hol *Nyáry Albert* és *Jenő* tudományosan művelt báró urak, körülbelül egy holdnyi téren mintegy kétszáz sírt ástak fel, a jobbadán összezuzott cserép hamvedrekben, vagy azokból kifordult és apró részekre tört koponya csontok fölé helyezett réz múdarabokat találtak és gyűjtöttek sokféle változatban, milyen itt szedett rézdarabok a pilini lakosok közt is fordulnak elő, kik azokból gyűrűket csináltak, vagy azokat kifényesítve másképp használják.

¹⁾ *Matthiae Bel*, *Notitia Hungariae novae*. Viennae, 1740. fol. Tom. IV. pag. 1—290.

²⁾ *Mocsáry Antal*, *Nógrád vármegyének esmertetése*. Pesten, 1826. 8. IV. kötetben rajzokkal.

II. A kőhányás kikutatásának tartalma. A Borsós hegy tetején nagy kövek voltak faragatlanul egymás mellé s egymásra rakva, e kövekből már sokat elhordtak; távolabb

2. ábra.

hasonló két kőhányást mutattak, ezeket majd áldozó helyeknek, majd őrtornyoknak vélték; e bizonytalan vélemények eltávolítására, az előttünk volt másfél ölnyi hosszú s egy ölnyi széles kőrakást (l. 2. ábra) körülárkoltuk, a kihányt kövek közt mészdarabok voltak elszórva, alattok összezuzott három hamveder fekvék (l. 3., 4., 5. ábra *) , itt tünt fel az égetés helye is: az első (3. ábr.) hamvederben földdel vegyült hamu s égetett csonttöredékek, másodikban (4. ábr.) hamu s csonttöredékek közt rézlemez (l. 6. ábr.) jöttek elő, a harmadikban (ábr. 5) földdel vegyült hamu közt több színbe

3. ábra.

4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

7. ábra.

átmenő valami opálféle darabok csillongtak (l. 7. ábra), ezek meghatározására Szabó József tudor úr, a m. k. egyetemnél az ásványtan r. tanára s akadémiai tagtársunk fölkéretvén, 1867. november 26-kán írásba foglalt feleletében következőleg nyilatkozott:

„A tegnap az Akademiában átadott ásványtárgy üveg és semmi esetre sem opál.

Az üveg azonban igen érdekes állapotban van; mert az elváltozásnak indult és készül belőle olyan ásvány, minőt a természetben önállólag is találunk, a külsejétől befelé szövege rostosodni kezd.

Ezt roppant időszak idézhette elő nedvesség hozzájárultával.“

III. A további ásások eredménye. Azokat, kik a hegy délkeleti magasb oldalában az ásást folytaták, arra figyelmeztettük, hogy sírhelyekre, vagy sírfészkekre akadván, azokból az edényeket, szokásuk szerint, ki ne dobják, azokat ki ne kutassák, hanem gondos figyelemmel ássák körül úgy, hogy minden oldalról láthatók legyenek; de a hamvedrek, és ezek mellé rakott bögrék oly apró részekre voltak összezuzva, hogy azok alakját képzelni sem lehetett.

Ennek okát nem nehéz kitalálni; e hegy felülete hajdan erdős és magasb lehetett, mint most, az erdők kiirtásával e hegyet századok óta művelik, szántják, a szántás eső, zápor és hóolvadás a föld felületét felülről lassanként alább, a hegy alsó részei felé sodrották, a hegy magasban fekvő oldalairól sok föld foszlott alá, itt a sírok nincsenek mélyen a föld alatt, az ekevonó szarvasmarha nehéz lépéseivel a cserépedényeket összetiporta s behorpasztotta, a csoroszla, a szántóvas felforgatta s apró részekre szelte ott, hol azokat a föld felületéhez közel érte.

Innen magyarázható, hogy a hegy alsóbb részeiben, hol a sírok mélyebben

*) Igen sajnáljuk, hogy Kiss Bálint a pilini régiségeket csak szemmérték szerint rajzolta és valódi nagyságuk megismertetésének könnyebbítésére az edények és bronztárgyak viszonyát számokkal ki nem fejezte.

feküdtek a föld alatt, több ép, legalább félig ép cserepedény volt található, mint a hegynek magasb oldalain: ilyenek a 8-dik, 9-dik, 10-dik, 11-dik, 12-dik, 13-dik stb. ábrák alatti, többnyire törött edények, melyek a méltóságos báró urak birtokában vannak.

IV. A pilini sírok tartalma. A nagyszerű ős temető egészen föl kellene ásatnunk (a mi el nem maradhat), minden egyes sírt a megállapított és helyhez alkalmazott szabá-

8. ábra

9. ábra.

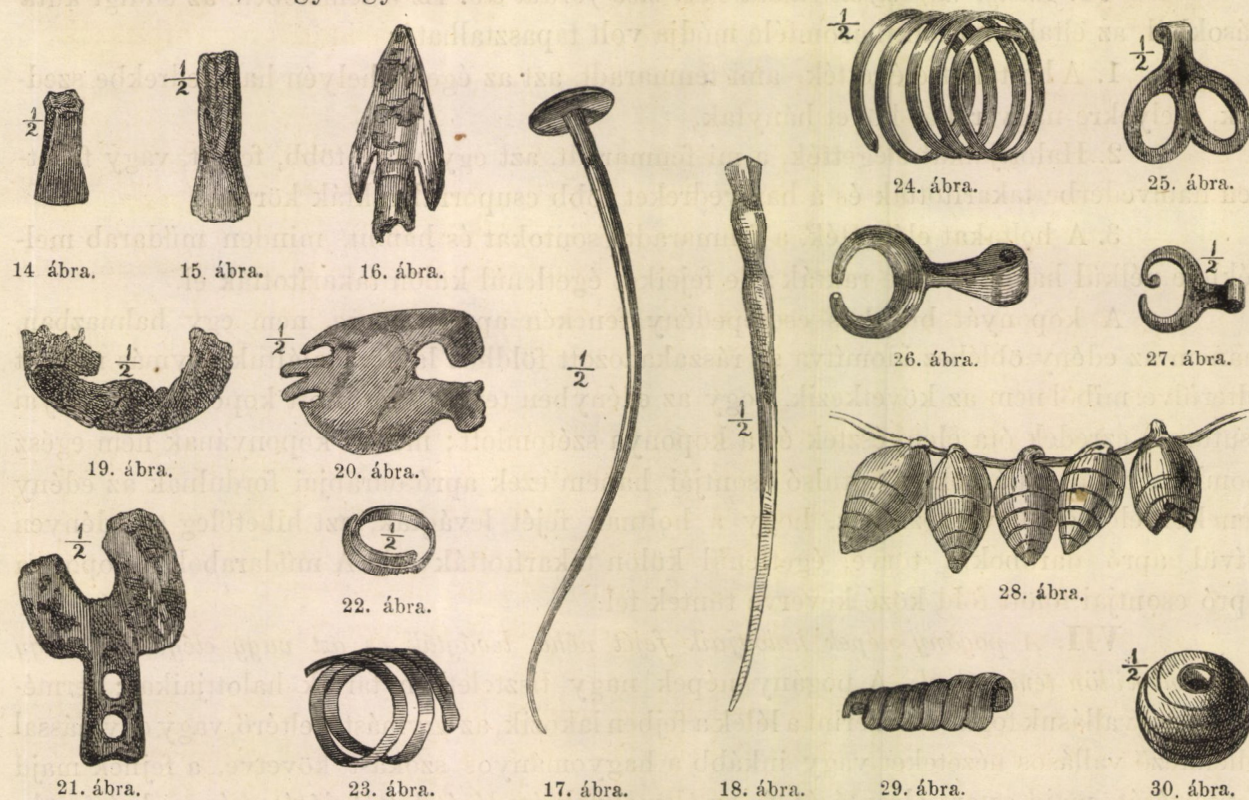
10. ábra.

11. ábra.

12. ábra.

13. ábra.

lyok szerint, nagyobb szorgalommal kikutatnunk, az egyes sírok különböző, egymáshoz közelítő, hasonló, vagy egymástól eltérő alkotását és tartalmát részletesen kitanulnunk,

14. ábra.

15. ábra.

16. ábra.

19. ábra.

20. ábra.

21. ábra.

22. ábra.

23. ábra.

17. ábra.

18. ábra.

24. ábra.

25. ábra.

26. ábra.

27. ábra.

28. ábra.

29. ábra.

30. ábra.

hogy az egészről helyes ítélet mondhassunk és csalhatatlan következményt hozhassunk ki. Az eddig fölásatott és kikutatott minden egyes sír egy, vagy több, fedett vagy fedetlen hamvederből áll, melynek öblös fenekén gyakran apróra zuzott koponya esontdarabok, vagy más embercsontok maradványai; kisebb alakú bronzeszközök, p. o. szekerczék (14. és 15-dik ábra); nyílhegy (16. ábra); görbített hajtűk (17. és 18-dik ábra); eszköz töredékek (19., 20. és 21-dik ábra); és ékszerek, sodrony-gyűrűk és tekercsek (22., 23. és 24-dik ábra); csüngő cifrázatok (25., 26. és 27. ábra); csigák (28. ábra), és gyöngyök (29. és 30-dik ábra) fordulnak elő. Vas eddig nem találtatott; utóbb vas gyilkot vagy vas kardikót, bronzedényt

és kőbe vésett három öntő mintát is találtak, a mi arra mutat, hogy az itt temetkezett nép' eszközeit és ékszereit maga készítgette; másutt a nagyobb hamvedrek több kevesebb apró bögrével vannak körülrakva; azon harminczkét sírfészek között, melyeket october 17—20-dikáig, három nap alatt, a hegy magasb oldalán ásattam és kutattam ki, két nagyobb apróra tört hamveder, huszonnyolcz csuporral volt bekerítve, *hol széndarabok, földdel vegyült hamu és égetett csontdarabok bőven voltak láthatók.* Állatesontok, ha csak a kutatók figyelmét el nem kerülték, eddig nem voltak észlelhetők. A bronz műdarabok a síroknak azonegy korszakára mutatnak. A tapasztalás általában igazolja, hogy ott, hol a halottakat eltemették, több műdarab van a holtak mellé letéve, mint ott, hol azokat elégették.

V. *Itt a holtak el vannak égetve; de azok fejei nem mindig.* Hogy a földdel vegyült hamu, összemorzolt széndarabok és az égetésnek alig észrevehető nyomai, itt ott könnyen elkerülhetik a kutató figyelmét, abból épen nem következik, hogy a holtak néhutt nem voltak elégetve, hanem eltemetve; mert az eddig felásott mintegy 237 sírfészekben eltemetett csontváznak semmi nyoma.

Gyakran ástak fel oly cserépedényt, melynek fenekén apróra tört koponyacsontok voltak, más csontok nélkül található; miből azon jelenség gyanítható, hogy a holttestet elégették, de fejét nem.

VI. *Ehelyt háromféle eltakarítási mód fordul elő.* Ez őstemetőben, az eddigi kutatásokból, az eltakarításnak háromféle módja volt tapasztalható:

1. A holtakat elégették, ami fenmaradt, azt az égetés helyén hamvedrekbe szedték, melyekre nagy rakás követ hánytak.

2. Halottjaikat elégették, a mi fenmaradt, azt egy vagy több, fedett, vagy fedetlen hamvederbe takarították és a hamvedreket több csuporral rakták körül.

3. A holtakat elégették, a fenmaradt csontokat és hamut, minden műdarab melléklete nélkül hamvedrekbe rakták; de fejeiket égetlenül külön takarították el.

A koponyát bütykös cserépedény fenekén apróra törve, nem egy halmazban, hanem az edény öbléhez idomítva a részakadozott földhöz lapítva találtuk egymás mellett elterülve: miből nem az következik, hogy az edényben tetejére fordított koponya varrányai (suturae) ezredek óta elenyésztek és a koponya szétomlott; mert a koponyának nem egész homlok, oldal, halánték és hátulsó csontjai, hanem ezek apró darabjai fordulnak az edény fenekén elő; de következik az, hogy a holtak fejét levágták, azt hihetőleg az edényen kívül apró darabokra törve, égetlenül külön takarították el. A műdarabok a koponya apró csontjai fölött föld közé keverve tűntek fel.

VII. *A pogány népek halottjaik fejét néha levágták és azt vagy elégették, vagy égetlenül külön temették el.* A pogány népek nagy tiszteletben tarták halottjaikat; természet szerű vallásuk fogalmai szerint a lélek a fejben lakozik, az egymástól eltérő, vagy egymással ellenkező vallásos nézeteket vagy inkább a hagyományos szokást követve, a fejnek majd fentartását, majd gyors elrontását és az elemeknek átadását hitték jótéteménynek és szükségesnek arra, hogy a lélek föllelje nyugalmát.

A holttest fejének levágását és külön eltakarítását, a tapasztalati adatok elég érthetőleg bizonyítják.

Csehországban meredek dombon keresztet akartak felállítani, amint ennek alapját ásták, meglehetősen ép koponyára akadtak, melyet a munkások összetörtek, valamivel alább, sok hamut, hamveder és csésze-töredékeket találtak ³⁾.

³⁾ Nachricht von einigen in Böhmen entdeckten heidnischen Grabhügeln. Prag, 1803. 8. S. 27.

Morvában, Olmücz területén, hét lábnyi magas halmot ástak fel, melyben egy férfi és egy nő csontváz egyetlenegy koponyával és kevés hamuval volt eltemetve, műmellékletek voltak: kőbalta és két kőkés, a nőcsontváz felső karján durva réztekercs karika, oldalainál és lábainál füles cserépkorsók voltak letéve ⁴⁾).

Felső-Ausztriában a híres hallstatti pogány temető ásatásainak első leírását, Nendtvich Károly, orvostudor és műegyetemi tanár úr, barátom és tagtársam, 1850. évben felső-ausztriai utazásából hozta meg nekem baráti emléküül, melyben azon 58 sír iratik le, melyeket a linzi Francisco-Carolinum akkorig ásatott fel ⁵⁾).

E nagyszerű, európai híré s műdarabokban igen gazdag őstemetőnek további ásatását 1847 évben a bécsi cs. érem- és régiséggtár vette át és rendszeresen nagy készüllettel folytatá, hol 1846. évtől 1864-ig és így majd 18 évig, nagy kitartással és sok költséggel 993 sírt ástak fel, ezek ásatásánál több mint 13 féle eltakarítási mód közt:

A 354. sírban a holtat elégették, de fejét az elégetés helyére hányt kövekre égetlenül tették. Hátha az nem az itt elégetett holtnak koponyája? Azért nem másé; mert az elégetés helyén feumaradt csontok közt az állsont hiányzott, fogak sem voltak a hamu közt találhatóak.

A 121-dik sírban hason fekvő fejetlen nőcsontváz vala eltemetve, melynek koponyája jobb lábánál volt elégetve ⁶⁾).

VIII. A fej levágása és test elégetése szokásának emlékezete a VII. században. A fej levágása hagyományos szokásának emlékezetét fentartá ama babonás szellemű népmonda, mely szerint fejetlen kísértetek járnak.

A fej levágási s test elégetési szokásra nemcsak tapasztalati, hanem legendaszerű adatot is hozhatni fel.

Sz. Arnulf metzi (Metensis) püspök egykorú életirója, azt hagyá emlékezetül, hogy midőn I. Dagobert (622—638.) király Thuringiába sietett, a kísérek környezetében volt sz. Arnulf püspök több udvari főrendűekkel, ezek egyikének rokona útközben halálosan megbetegedett; a király késedelem nélkül tovább akart utazni, de a beteget el nem hagyhatták, kinek életéhez alig volt többé remény; határozottat tehát, hogy a gyöngülkedő fejét pogány szokásként levágják és testét elégetik. Ezeket az életiró következőleg adja elő: „Rege autem (Dagoberto I.) jam quantocius ex eadem properante villa, nihil aliud angustianti consilii aderat, nisi *languentis capite amputato, more gentiliū, cadaver ignibus comburendum traderetur*“ ⁷⁾. E kegyetlen határozat végrehajtása elmaradt, mert a beteget sz. Arnulf csodatevőleg meggyógyítá.

IX. Az őstemetők ásatásának mellőzhetlen kellékei. A helyszínén tett tapasztalás után beszéltek, hogy nemcsak a Borsós hegyen, hanem a most őszivel bevetett szomszéd me-redek dombokon is, egymást éri a pogány sír, kőrakást is mutattak a keletészaki dombon nagy vizmosás mellett, hasonlót ahhoz, melyet kikutattunk. Az ily nagyszerű őstemetőnek rögtönzött ásatása nem vezethet kivánt eredményre; mert a sírok rendszeres vizsgálatának mellőzhetlen kellékei: *Először* a mértani helyrajz vagy helytérkép, melyen minden felásott sír, annak száma s a többletli távolsága föl legyen jegyezve. *Másodszor* a helyszínén

⁴⁾ Dr. Karl Weinhold; Die heidnische Todtenbestattung in Deutschland. In d. Sitzungsberichten d. Akademie der Wissenschaften. Wien, 1859, 8. XXIX. 154.

⁵⁾ Joseph Gaisberger, Die Gräber bei Hallstadt. Linz, 1848. 4. 56. S. mit IX. lithogr. Taff.

⁶⁾ Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Alterthümer. Von Dr. Ed. Freih. von Sacken. Mit XXV. Tafeln. Wien, 1868. 4. S. 14. 2. 4. Taf. IV. 1. 2.

⁷⁾ Acta Sanctorum Julii. Antverpiae. 1725. fol. Tomo IV. De S. Arnulpho. 18. Julii, pag. 436. 12.

vezetendő napló, mely minden egyes kikutatott sírnak mélységét, fekvése irányát, a holtak eltakarítási módját, hamvedreit, kisebb edényeit, eszközeit és ékszereit, azok számát, mekkoraságát és minőségét, rajzát és minden előforduló körülményt foglaljon magában.

X. Miféle nemzetnek, vagy népnek tulajdoníthatók a pilini sírok? Az illyricumi metanasta jászok, azaz: a jövevény, vagy parthus jászok, Nagy Sándornak szövetségesei s testőrei voltak, kiket Polyaeus scytháknak nevez: „Maga (Sándor) ugymond testőreivel és fegyvereseinek egy részével és minden scytha jászaival, titkos uton, maga után hagyván nyolczvan stádiumot, egy vadon erdő közelében táborni ütött“⁸⁾.

Arrián, Nagy Sándor (336—324. Kr. el.) macedoniai királyról írja: „Sándor a minden európai folyamok között legnagyobb Ister vizéhez ért, mely nagy földön foly keresztül és melynek környéken a leghadakozóbb nemzetek laknak, főképen a czelták, kiknél az Ister ered, végsők a (czelta) nemzetek között a quadok és mar-cománok, azután a jászok, sauromaták egy része és geták“⁹⁾.

Utóbb Ptolemaeus a metanasta jászokat a Duna és Tisza közé, föl a Kárpát bércezig helyezi s őket Sarmatiával és Daciával határosokká teszi¹⁰⁾.

A pilini sírokat a jászoknak kell tulajdonítanunk, kik Arrián szerint, mint imént láttuk czelták voltak: „végsők e (czelta) nemzetek között“, mond Arrián „a quadok és mar-cománok, azután a jászok, szarmaták egy része és geták“; és Ptolemaeus a jászokat Sarmatiával és Daciával teszi határosokká.

XI. Kik voltak a czelta quadok? Zosimus írja a régiszászokról: „Quados nationis suae partem in solum a romanis occupatum mittunt“¹¹⁾. Minthogy a quadok a régi szászoknak egy részét tették, e kérdés megoldása: Kik voltak a quadok? a kérdés megfejtését teszi szükségessé: Kik voltak a régi szászok?

568. évben több mint húszezer szász, feleségestül, gyermekestül, Alboin, longobardok királyával Itáliába költözött. Ezt hallván Chlotár (?) és Sigibert frank királyok, svábokat és más népeket szállítottak azon helyekre, melyekből kiköltöztek a szászok¹²⁾.

759. évben Pipin (752—768) Nagy Károly (768—814) atyja, Szászországba ment és azt pusztította¹³⁾.

776. évben Károly hosszas háboru után legyőzte a szászokat és tizezer hadifogolyt vitetett el földjokről¹⁴⁾.

786. évben Károlynak értésére esvén, hogy az angolok és szászok Britanniát megrohanták, Auldolfot főasztalnokát küldé hadsereggel ellenök, ki a hűtlen nemzet macacsságát hamar megtörte s több nagyokkal, kiket tuszúl hozott, Vormszba a királyhoz ért¹⁵⁾!

804. évben a császár hadsereggel ment Szászországba és minden Elbén túl lakott szászt nejével és gyermekeivel együtt átszállított Franciaországba¹⁶⁾.

⁸⁾ Polyaeus, Stratagematum Libri VIII. Lugduni Batavorum, 1691. 8. Lib. IV. cap. 3. n. 27. pag. 348.

⁹⁾ Arriani Nicomedensis Expeditionis Alexandri Libri VII. Amstelaedami, 1757. 8. Lib. 1. cap. 3. pag. 15—16.

¹⁰⁾ Claudii Ptolemaei, Geographia. Francofurti, 1605. fol. Lib. III. cap. 7. pag. 75.

¹¹⁾ Zosimi, Historia nova. Cizae, 1679. 8. Lib. III. cap. 6. pag. 252.

¹²⁾ Muratorii, Scriptores rer. Ital. Tom. I. Parte I. pag. 428. col. 1.

¹³⁾ Josephi Sparke, Historiae Anglicanae Scriptores varii. Londini, 1723 fol. pag. 8.

¹⁴⁾ Ugyanott 9. l.

¹⁵⁾ Chronographus Saxo, in Leibnitzii Access. Hist. I. 126.

¹⁶⁾ Ugyanott, I. 131.

804. évben Nagy Károly császár átment Szászországba s az Elbén túl és Wino-
diában lakott szászokat mind száműzte ¹⁷⁾.

Nagy Károlynak a bremeni püspökséget alapító 788. évi levelében olvastatik: „Om-
nem terram eorum (Saxonum) antiquo Romanorum more in Provinciam redigentes.“ És alább,
hogya régi helyneveket megváltoztatta: „Huic parochiae decem pagos subjecimus, quos
etiam abjectis eorum antiquis vocabulis et divisionibus in duas redegimus provincias“ ¹⁸⁾.

Nagy Károly tizezer szászt osztott föl Francia- és Németországban ¹⁹⁾.

Károly Szászországba ment, a szászokat leigázta, s azokból minden harmadik
embert Franciaországba vitetvén, őket ott telepítette le ²⁰⁾.

Károly császár a szászokat háború nélkül saját határaikból kiűzte, s azokat
Franciaországba vitette ²¹⁾.

Nagy Károly az egész szász nemzetet harminczhárom év után meghódította. ²²⁾

A szászok Nagy Károly alatt Prussiába költöztek ²³⁾.

A szászok Itáliából feleségestül és gyermekestül Galliába mentek, hogy Sigisbert
király segítségével hazájokba, Szászországba visszamehessenek ²⁴⁾.

A szászok Itáliából, Gallián keresztül visszatértek hazájokba Saxoniába, abban
svábokat és más népeket találtak ²⁵⁾.

Hatezer szász tett fogadalmat, hogy addig sem szakállát, sem haját le nem
vágja, míg az ellenséges svábokon boszút nem áll ²⁶⁾.

Míntehogy tehát a régi szászok részint kiköltöztek, részint száműzettek Szász-
országból, a hazájokba Szászországba visszatért régi szászok, abban svábokat és más ide-
gen népeket találtak: igen természetes, hogy a régi szászok különböztek a beköltözött
szászoktól, kik egyedül a tartomány régi nevéből neveztettek szászoknak.

XII. *A régi szászok, hunok, igazi néven kunok voltak.* A bolognai emlékekben
(Monumenta Bononiensium) 561. évre az van följegyezve: „Robertus Comes a Flandria
Nortmanica Hunnos seu Saxonus exturbat“ ²⁷⁾.

Einhard évkönyveiben 798. évre a szászokról írja: „Az Elbén túli szászok, alkal-
mat nyervén a király követeit, kik azért jöttek hozzájuk, hogy igazságot tegyenek, elfog-
ták és megölték. csak keveset bocsátottak közülök szabadon; kivégezték a többivel együtt
Godescalcot a király követét, kit az kevés nap előtt Sifrid dán királyhoz küldött, ki azon
időben tért vissza s a lázadást okozó kunoktól elfogatván, megöleték“ ²⁸⁾.

Megjegyzi Pertz k) alatt, hogy „ab hunis seditionis auctoribus interceptus atque

¹⁷⁾ Pertz, Monumenta Germaniae Historica. Hannoveriae, 1826. fol. Tom. II. pag. 224.

¹⁸⁾ Erpoldi Lindenbrogii, Scriptorum rerum Germanic. Septemtrionalium. Hamburgi, 1706.
fol. pag. 4. In Magistri Adami Hist. Eccl. Lib. I. cap. X. (9.)

¹⁹⁾ Reuberi, SS. rer. Germ. pag. 14.

²⁰⁾ Leibnitii, SS. rer. Brunsvic. I. 713. Annales Hildeshaim.

²¹⁾ Ugyanott, I. 714.

²²⁾ Du Chesne, II. 290. In vita Ludovici Pii.

²³⁾ Vincent Kadlubek. Warschau, 1822. 8. pag. 463—465. In Dissertatione Leleweliana.

²⁴⁾ Muratorii, Rerum Italicarum Scriptores. Mediolani, 1723. fol. I. parte I. pag. 438. col. I.
et 2. Paulus Diaconus. Lib. III. cap. VI.

²⁵⁾ Ugyanott. Paulus Diaconus. Lib. III. cao. VII.

²⁶⁾ Ugyanott.

²⁷⁾ Jacobi Malbraucq, De Morinis et Morinorum rebus. Tornaci Nerviorum, 1639. 4. pag. 250.

²⁸⁾ Pertz, Monumenta Germaniae Historica Hannoveriae, 1826. fol. Scriptor. Tom. I. pag.
158. Cf not. k.)

occisus est“ így találta három legjobb kéziratban és Saxo költőnél, ő mégis *hunis* szó helyett *huuis* szót használt; mert az írásban *hunis* és *huuis* könnyen cseréltetik föl egymással, és a mondat összeköttetése a *hunis* szót nem szenvedti.

A szászok hunoknak, kunoknak neveztetnek ²⁹⁾.

A Peutinger térképen Sasones Sarmatae, azaz: kun szászok, ázsiai nép találtatik, és már Herodot, ki 484. évben született Kr. el. mondja: „A Sauromaták scytha nyelvet használnak“ ³⁰⁾.

A kunok, a mit Béla király névtelen jegyzője is emleget: „Tonsa capita Cumanorum“, az üstök körül hajukat leborotválták és tarok, üstökösök voltak.

Cajus Sollius Sidonius Apollinaris 430—488. évek között Kr. ut. írja a régi szászokról:

„Cuius verticis extimas per oras

Altat lumina marginem comarum,
Et sic crinibus ad cutem recisis
Decrescit caput, additurque vultus“ ³¹⁾.

Hol a jegyzetben ezek állanak: „Saxones Comati, Caretes. Tondebant saxones marginem et extimas partes comae“ (üstök) ³²⁾.

VIII. A *sachs, sax, szász nemzeti névnek más magyarázatai.* Uigur nyelven: Satsch annyi, mint haj, Haar. Tatár nyelven: sadsch, zaz, haj ³³⁾.

Kalmük nyelven Ázsiában: saschi, üstök, Schopf ³⁴⁾.

Sachs, kís kés, cultellus. E szótól a szász nemzeti nevet százmaztatni Adelung nem akarja.

Sasz, lakó, birtokos, a sitzen, sedere igétől ³⁵⁾.

Sachss, kard, gladius ³⁶⁾.

Sax, rövid és széles kard, melyet Gregorius Turonensis (Lib. IV. cap. 52.) Scramasax néven nevez ³⁷⁾.

Az egész Saxonia Saxenburg vártól nyerte nevét ³⁸⁾.

Zázhalom. Petrus Somogyi de Zázhalom ³⁹⁾. Nem Százhalom, centum colles, hanem Szászhalom, azaz: Kúnhalom.

Míthogy tehát a czelta quadok a régi szászoknak egy részét tették, és a régi szászok, hunok, azaz: kunok voltak; a quadoknak is kunoknak kellett lenniök.

XIV. A *mar-cománok ló-kúnok voltak.* A czelta nemzetek közé számítja Arrián a mar-comanusakat. *Leibnitz* írja *Ludolf*nak: „Grimald jezsuitától tanultuk, hogy a sinai

²⁹⁾ Edda Saemundar Hinns Froda. Havniae, 1818. 4. Pte II. pag. 882.

³⁰⁾ Herodoti Musae, sive Historiarum Libri IX. Argentorati, 1816. 8. Tom. II. pag. 306.

³¹⁾ C. S. Sidonii Appolinaris, Opera. Parisiis, 1599. 4. Epistolarum Lib. VIII. Epistola IX. pag. 491. pag. 495. in notis.

³²⁾ Cf. Monumenta Paderbornensia, Francf. et Lipsiae, 1713. 4. pag. 115—116.

³³⁾ Julius Klaproth, Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren. Paris, 1820. fol. S. 19. col. 1. n. VII.

³⁴⁾ Johann Gottlieb Georgi, Russland, Leipzig, 1783. 4. S. 409. 427.

³⁵⁾ Adelung's, Lexicon. III. 1559. 1606.

³⁶⁾ Der Heldenbuch, Berlin. 1825. 4. II. Ta. S. 81. 85. 99

³⁷⁾ Suhm, Geschichte der Dänen. I. Bd. II. Abth. S. 163. n. a.

³⁸⁾ Michaëlis Liebentantii, Diss. de Terra Morijah, apud Ugolinum. VII. col. 1045—1046.

³⁹⁾ Kovachich, Formulae Styli. pag. 347. n. 358.

tatár nyelven morah annyi, mint kancza; mahre német, britann, angol és aremorica nyelveken lovat jelent. Ludolf válaszában mondja: mare ló helyett a legrégebb német szó, innen mareschalk annyi, mint lovász, ló-szolga, mely szó istálló-felügyelő, lovász-mester értelemben, és nemsokára másban is használtatott ⁴⁰).

Német nyelven: mähre, march, marach, ló, Pferd.

Islandi nyelven: mar, ló ⁴¹).

Mongol nyelven: mar, ló.

Sinai nyelven: ma, ló ⁴²).

A régi német törvényekben olvashatni: „Et si ille talem equum involaverit, quem Alemanni Marach dicunt, sic eum solvat“ ⁴³).

Lelewel czelta, vagy ami mindegy gallus aranyérmét hoz fel, melyen: SOLIMARA, nap lova olvastatik; köiratot is említ, Muratori (CXIV.) és Orelli (2050) után, melyen: SOLIMARAE SACRVM — — — olvasható ⁴⁴).

Volt a scytha nemzetnek külön ága, mely hippomolgus, azaz: equimulgus scytha, vagy lófejő, másképp lófejű scytha név alatt ismeretes.

Strabo a híres földiró beszél: „Homer a (ki kilencedik század felé élt Kr. el.) Mysia lakóihoz kapcsolja a hippomolgus és galaktophagus (tejjel élő) és abios (avios, hosszú életű) nemzetet, mely szekereken lakó scytha (czelta) és szarmata (kun) nemzet“ ⁴⁵).

Ha Strabo szerint a lófejűk egy nép voltak a szarmatákkal, vagy Seymus Chius állításaként a lófejők Ázsiában sacáknak is hivattak; mivel a szárok és sacák (sah vagy sach perzsa nyelven annyi, mint király, kán, kún) egyenesen kunok voltak: ⁴⁶) úgy kunok voltak a lófejűk is, a mi annál bizonyosabb, mivel ők mar-comanusoknak, lókunoknak is neveztettek.

Pannonia Augustus alatt 8-dik évben Kr. ut. Dacia, Traján alatt 106. évben kerültek a római hatalom alá. Zonaras állítja Marc Aurel (161—180.) császárról: E császár a Duna körül lakott barbár népekkel, jászokkal, mar-comanusokkal és másokkal Pannoniában sok ideig háborút viselt. A mar-comanusokat és jászokat, sok csata és veszély után legyőzte, a quadok ellen kemény harcot kezdett. A scytha népek újra felzendültek, fiának (Commodus) előbb, mint határozta volt, Crispina nőt adott (177. évben), és hadjáratot kezdett ⁴⁷).

Stritter, Zonaras után mondja, hogy Zonaras a jászokat és mar-comanusokat scytháknak nevezi ⁴⁸); de Zonaras a quadokat is, kik a régi szászoknak egy részét tették, scytha népnek mondja; mert ezekről is szól és úgy veti utána: scythicis gentibus.

A Bécs vidékén talált fogadalmi oltár fölirata ez:

⁴⁰) Leibnitzii, Opera omnia. Genevae, 1768. 4. Tom. VI. P. I. pag. 106. 107. 109.

⁴¹) Adelung's Wörterbuch. Leipzig, 1777. 4. III. Th. col. 325. 326.

⁴²) Jul. Klaproth, Asia Polyglotta. Paris, 1823. 4. pag. 48. col. 2.

⁴³) Pauli Canciani, Barbarorum Leges antiquae. Venetiis. 1785. fol. Vol. III. pag. 339. 340.

⁴⁴) Études Numismatiques et Archéologiques par Joach. Lelewel. Premier Volume type Gaulois ou Celtique. Bruxelles, 1841. 8. 266—267. Pl. III. 29.

⁴⁵) Strabonis, Geographia. Amstelaedami, 1707. fol. Tom. I. pag. 454.

⁴⁶) Geographiae veteris Scriptores graeci minores. Oxoniae, 1703. 8. vol. II. pag. 48—51.

⁴⁷) Joannis Zonarae, Annales. Parisiis, 1686. fol. Tom. I. pag. 595—596.

⁴⁸) Stritteri, Memoriae populorum. Petropoli, 1774. 4. 4. IV. 536.

VICTORIAE
DE MARCOMANIS
M. AVREL.
V. S. L. L. M. ⁴⁹⁾.

(Votum solvit libens laetus merenti.)

Julius Capitolinus írja M. Aurel életében: „Akarta Marcomaniát, akarta Sarmatiát provinciákká leigázni, meg is tette volna, ha Avidius Cassius keleten föl nem zendül; abban hagyta tehát a sarmatiái és mar-comániai háborút, Cassius ellen indúlt“ ⁵⁰⁾.

Dio Cassiusnál mondatik Commodus (180—192.) császárról: A „mar-cománok kifogytak az élelemből, vetéseik szüntelen pusztításnak voltak kitéve, a harcmezőn sokan elhullottak; azért békét kívántak. Két előkelőt és két alsóbb rendűt biztak meg, hogy követéssel járuljanak Commodus császárhoz jelentvén neki, hogy kegyelme alá vetik magukat. Commodus, ki könnyen legyőzhette volna őket; de a munkát kerülte s a városi nyugalomra sietett, a többi feltételek mellett, melyeket már atyja is jóváhagyott, békét kötött úgy, hogy a szökevényeket és azóta fogságba ejtett hadi foglyokat visszaadják; évenként bizonyos mennyiségű gabonát adjanak be; de ezt nekik utóbb elengedte. Némely fegyvereiket is elszedette; a quadoktól évenként XIII. ezer katonát, a mar-cománoktól kevesebbet kívánt; de e számból is engedett. Azt is megengedte nekik, hogy havonként egyszer és csak egy helyen gyűlést tarthassanak római százados (centurio) jelenlétében. E feltételek alatt békét kötött velük és a tőlök elvett várakat, melyeket tartományuk határain belül voltak, elhagyta ⁵¹⁾.

XV. A gothus, gothin, géta és dacus azonegy nemzet, scythák és palóczok voltak. Arrián a czelta népek közé sorolja a gétákat is. A dacusok scythák voltak és egy nemzet a gétákkal, idős Plinius szerint. Nólai Paulinusnál a gothus, dacus és géta nevezet azonegy nemzet neve. A XII. századi orosz hősköteményben a gothus leányok palócz leányoknak hivatnak.

A palóczok más néven kunoknak mondatnak. Már Nestor állítja: Comani, azaz: Palootzy. Palócz néven egyedül az orosz és lengyel történetírók emlegetik a palócz nemzetet. A Chronicon Paschale, vagy Chronicon Alexandrinum írója, Trajanus római császárról 106. évre beszéli, hogy a perzsák, gothusok és más népek a római birodalmat háborúval fenyegették; más írók szerint a dacusok vagyis géták fenyegették veszedelemmel Trajanust. Anastasius említi: Scythák, kik gothusoknak mondatnak. Priscus a hunnussal, azaz: kunokkal a gothus nyelvet (palóczot) beszéltette. Procopius állítja, hogy a gothusok, kunok és jászok palócz nyelvet beszéltek. Tacitus írja: a gothinokról galliai (czelta) nyelvök tanúsítja, hogy nem germánok ⁵²⁾. Tacitus tehát a galliai, vagy a mi mindegy czelta nyelvet tartja palócz nyelvnek.

Már fönnebb mondatott, hogy Dacia Trajan alatt 106. évben került a római hatalom alá; de a dacusok Ázsiába a Tanais másképp Don szomszédságába vonultak, hol most a pusztaságban Nagy- és Kis-Kabarda tartomány fekszik, ott laktak palócz és gothus név alatt. Dlugoss, lengyel történetírónál ezek olvastatnak 1058. évre a palóczokról: „A pogány és barbár palóczok mint ellenségek jöttek Percaszlaw vidékéről Wszeuold orosz vezér ellen és csatába bocsátkozván, legyőzték Wszeuold hadseregét február másodikán, Sobal, másképp Siekal hadvezérek győzelmet nyervén, kegyetlenül pusztították Wszeuold

⁴⁹⁾ Jani Gruteri, Inscriptiones antiquae. Amstelaedami, 1707. fol. Tom. I. pag. CIII. n. 8.

⁵⁰⁾ Historiae Augustae Scriptores sex. Biponti, 1787. 8. Vol. I. pag. 71.

⁵¹⁾ Cassii Dionis, Historia Romana. Hamburgi, 1701. fol. Vol. II. 1204.

⁵²⁾ Taciti, Germania, cap. XLIII.

vezérségét. Ezen csata kezdete volt azon szerencsétlenségnek, melyet most először és ezután szenvedett Oroszország a palócztól⁵³⁾.

A mit a palócz nemzet viszontagságairól orosz kútfőkből kitanulhattak az orosz írók, azt régen egy egészszé tették. Már Schlözer összeszedte 1061. évtől 1300-dikig a palócz historia töredékeit, a mint azokat a palócz és kun vegyes nevek alatt találta, noha ezek chazur név alatt jönnek elő.

Utóbb midőn a sz.-pétervári tud. Akademia Klaproth Gyulát a Kaukaszus bércekre utazni küldötte, új munkával szedettek az orosz kútfőkből a palócz historiai adatok 996. évtől 1229-dikig, midőn a mongolok a palócz nemzetet részint kiűzték régi lakhelyéből, részint meghódították, az utóbbi év után palóczokról nincs többé említés az orosz kútfőkben.

E kútfő-gyűjtemény oly czélból szedték össze, hogy Klaproth ennek segedel-mével könnyebben feltalálhassa valahol a Kaukaszus bércei között, az orosz történetre nézve oly fontos palócz nemzet maradványait. Ez a gyűjtemény Klaproth utazásának leírásában találtatik⁵⁴⁾. De Klaproth palóczokra sehol sem akadott, nem is akadhatott, mert a palócz nemzet nagy része már jóval előbb a tatár elől a lakhelyéből kiköltözött, palócz és kun név alatt Moldvába és Magyarországra menekült, és ha e nagy nemzetnek némely része a tatárok között megmaradt volna is, annak 1229. évtől nem lehetett, oly sok század alatt tatár néppé át nem változnia.

Cromer, a lengyel kútfők után gothus nevet tulajdonít a palóczoknak. Miechovi Mátyás Palóczországot Gothia néven emlegeti ime soraiban: „Ez a Bathi (tatár vezér IV. Béla magyar király korában) elrontá Gothiát és Oroszországot, pusztítá Lengyelországot, Sziléziát, Morvát és Magyarországot. Hogy Gothia (Palóczország) nevű tartomány volt a Tánais, másképp Don folyamon túl Ázsiában, azt több hiteles oklevél tanúsítja. Ez az ázsiai Gothia jóval régibb volt a XII. századi orosz hősköltemény írójánál. Minthogy a palócz név egyedül az orosz és némely lengyel írók elnevezése volt, más nemzetek a palóczokat gothus néven nevezték.

Úgy de a gothusok németek voltak; van gothus Biblia, vannak Olaszországban néhány oklevélen gothus aláírások; azoknak nyelvük tagadhatlanul régi német nyelv, csakhogy a gothusoknak tulajdonított bibliai kéziratok közül egyen sem jó elő Ulphilas gothus püspök neve; egyben sem mondatik, hogy ez vagy ama régi bibliai kézirat a hajdani gothus nyelven van írva. Az aláírásokról sincs magukban az okmányokban följegyezve, hogy azok gothus nyelvű aláírások.

Herodot, Mela Pomponius és Strabo a géta, gothus és dacus nemzetnek trak, tereck, mai irás szerint török eredetet tulajdonítanak⁵⁵⁾. Vannak is régi kútfők, melyek Thraciát Turcia néven emlegetik. Thraces annyi, mint Turcae⁵⁶⁾. A turk nemzetet az arabok atrak, vagy a névelő kihagyásával trak néven nevezik⁵⁷⁾. Felső- és Alsó-Attrak helynevek most is vannak Nyitravármegyében. Mint lehet a török eredetet a gothusokra. ha ők németek voltak, alkalmazni?

A palóczok Magyarország több vidékein, főképp oly helyeken laknak, melyekre az oklevelek és történetírók: kunokat, chazarokat, besenyőket vagy a mi mindegy paczánákat és jászokat helyeztetnek.

⁵³⁾ Dlugoss, Historia Poloniae. Lipsiae, 1711. fol. Tom. I. pag. 247.

⁵⁴⁾ Reise in den Kaukasus und nach Georgien. Halle und Berlin, 1812. 8. I. Bd. S. 32—57.

⁵⁵⁾ Tudom. Gyűjt. 1834. III. 180. IV. 103. V. 84.

⁵⁶⁾ Langebeck, Scriptores rerum Danicar. II. 36.

⁵⁷⁾ D'Herbelot, Biblioth. Orient. pag. 889—891.

Visszapillantás a Nyitra-, Turócz- és Liptó megyékben tett régészeti kirándulásra.

Azon körülménynél fogva, hogy hazánk felső vidéke hajdan nem volt annyira kitéve a hadi pusztításoknak, mint alsóbb részei: igen valószínűnek látszott előttem, hogy Felső-Magyarországban a középkor némi régészeti hagyományainak létezniök kell. Régészeti tudósításaink *Nyitra-, Trencsény-, Árva-, Turócz- és Liptó* megyéktől hallgatnak, hogy azonban ezen megyék számos és érdekes régészeti tárgyakkal birnak, arról *Rakovszky István* ő méltósága volt szives tudósítani, nagylelküen ajánlkozván egyszersmind, hogy fennevezett megyéket vele és költségén megszemléljem.

A körülmények nem engedték, hogy Nyitra megyében figyelmünket az itt-ott létező régi templomok megszemlélésére szenteljük. Miért 1869. szeptember 10-én *Novákra* érkeztünk, hol báró *Majthény Ágoston* úr nagylelküen ajánlkozott, segédkezet nyújtani, hogy vizsgálatainkat e vidéken megkezdhessük.

Novákon mitsem lertünk, mi figyelmet ébresztett volna, kivéven egy 1488-ból származó sírkövet, mely a mult században épült új templom zenekara alatti belső falba van illesztve. A különös idomú felírás felett díszes mondatszalg van, melyen azonban csak egyes betűk vehetők ki. A felírás alatt, mely így hangzik:

HIC·IACET·EGGRE
GIVS·GREG·ORI9
DE·MAITHE·N·
OBIT·FERIA·TERC
IA·POST·FESTUM
GGORI·A·D·1888.

van két gömbölyü díszítmény a Majthényi család czimerével.

Szeptember 11-én *Privigyére* érkeztünk. A kegyesrendi atyák temploma feltűnt annyiban, hogy mind külseje, mind belseje gazdagon van díszítve; de minthogy a barock időből származik, kutatásunkat a városi nagy templom felé irányoztuk. A *privigyei* városi templomot kivéve, innen felebb a Turócz-, Árva- és Liptó megyékben fekvő templomok csekély kivétellel majdnem mind *védelmi templomok*, így a bajmóczy várkapolna falain még most is lőrések láthatók.

Feltűnt azon körülmény, hogy a szentélyek többnyire csak négyszögűek s gerinczekkel boltozva, holott a templomhajók nagyobb részt nincsenek beboltozva. Ezen sajátságosság abban leli megfejtését, miszerint rendszeren csak a szentélyek épültek kőből, a hajók pedig fából, és ez utóbbiak tűz által elpusztulván, csak később építették a szentélyhez a hajót; minthogy e vidék fában nem szükölködik, a falakat egyszerűen fával fedték. Innen magyarázható az is, hogy a falusi templomokban a zenekarok többnyire csak fából épültek. Mielőtt visszatérnék a *privigyei* főtemplomhoz, említenem kell, hogy *Juris Antal* plébános úr szives készséggel mogengedte, mikép az ottani érdekes tárgyakat

lerajzolhassam; de midőn a mellékelt rajzokra hivatkozom, kénytelen vagyok kinyilatkoztatni, hogy a rajzok általában pontosságra igényt azért nem tarthatnak, mert az utazást bérkocsival tévén, nem tartózkodhattunk egyes helyen oly hosszas ideig, miszerint képes voltam volna pontos és mértékkel ellátott rajzokat készíteni.

Az említett megyékben létező templomok közt kevés tartotta meg eredeti idomát, habár az ajtók és ablakok igen gyakran elárulják középkori származásukat, de a divatos és barock-izlés által annyira el vannak torzítva, hogy a fenlevő régi maradványok az épületek eredetét inkább elhomályosítják, mint felvilágosítják.

Az említett körülmény, miszerint gyakran igen rövid ideig tartózkodhattam egy-egy helyen, hogy felvételeim alaposak lehessenek, más részről pedig az, hogy terjedelmes szakművek nincsenek kezeimnél, melyek által összehasonlítást tehetnék, sok helyen kénytelen vagyok azt egyszerűen leírni és közleni a nélkül, hogy a látott tárgyak itészetébe bocsátkozhatnám.

Ilykép vagyok a *privigyei* főtemplomra vonatkozólag. Ez a *canonica visitatio* szerint sz. Bartholomaeusnak van felajánlva, és 1213-ban építve; a hajó és torony *Rákóczy* ideje alatt épült, de a templom maga ellenkezőt mutat. A templom hajója keresztboltozatú; két oldalán két egyszerű pillér áll, melyek vállkövei a templom oldalfalaiba vannak eresztve, úgy, hogy e boltozatok által az egész hajó körül karzat támad, mely a hivek által használtatik. A templomnak hajdan csúcsivü ablakai valának, melyek azonban idővel kerek ablakokká változtattak át.

Ámbár semmi biztos nyomára nem találtam, hogy a templom valaha az ágostai felkezetűek kezében volt légyen, kik a templomokat ily módon szokták átalakítani, mint az a Pozsony megyei *Sz. György* városkában lévő kegyesrendiek mostani templomával történt, mégis igen valószínű, hogy itt is hasonló eset adta elé magát; mert a mint látni fogjuk, a temető-templom egy ideig az ágostai hitvallásuak birtokában vala.

Az arcus triumphalis csúcsivü, és ugyanazon izlésű, egy holdú, hatszögből épült szentélybe vezet.

A földszinről körülbelül 6 lábra egyszerű kis gyámkövek vannak, melyek ismét 5 lábnyi magas féloszlopokat tartanak, a gerinczek ezek kapiteljeibe futnak össze; a góth boltozat két zárkövet tartalmaz, melyek közül egyiken egész ujonnan festett ország czimere, a másikon pedig a négy osztályu paizsban 1 és 4 mezőben váltogatva két vörös és két ezüst pólya, 2. és 3-dikban pedig két és egy hatágu csillagu czímer vagyon.

A főoltár renaissance-barock időkből származik.

Az evangeliom oldalán van jó állapotban, de kellőleg bemeszelve, a góth izlésű, vas ajtóval ellátott, 3' 7" magas és 2' 2" széles szentség ház.

A szentélyben, a sekrestye-ajtó és szentség ház között áll a kegyúri szék, melynek fő oldalán czímer és ezen évszám 1691. látható. A kék czímeren három pelikán babér koszorút tart. A templom góth ajtaján át gerinczekkel ellátott góth boltozatú előépületbe jövünk, ez kimenetül szolgál, és a 17-dik századból származó *Piatsek* Mihály és Antal testvérek egyszerű sírkövén kívül mitsem tartalmaz. A templom külseje egyszerű, idomtalan támoszlopokkal van ellátva. A régi korát mindjárt első tekintetre eláruló négyszögü torony, három részben kisebbedik és hagyma idomú sisakkal van fedve.

Tagadhatlan, hogy e templom, habár egyszerű, de minden esetre góth izlésben építettett és csak később idomítottatott át.

Felmenvén a toronyba, 4 különböző nagyságú harangot találtunk, melyek közt a második minuskula betűkkel e felirással van ellátva: *sanctus johannes marcus lucas mathens*

sancta maria gracia plena dominus tecum ora pro nobis filium tuum 1504; a harmadik harang 1689-ből származik, felirat nincs rajta.

A harangokon kívül a privigyei lakosok még sokkal nagyobb ereklyét tudtak az idő rágó fogai alól megmenteni; értem a gyönyörű *szenségtartót*.

Jelen század elején a francia hadjáratok alkalmával a kormány a hádi siker biztosítására mindent megmozdítván, többek közt megparancsolá, miszerint a templomok ezüst készleteiket rendelkezése alá bocsássák. A privigyei lakosok azonban a szóban forgó szentségtartót és egy, a renaissance-időből származó thuribulumot 400 forintért kiváltották. E fenkölt lelkű lakosoknak köszönhetjük, hogy megmentetett egy remekmű, melyre elég okunk van kegyelettel tekinteni. A privigyei lakosok azért kívánták e művet megtartani, mert *Mátyás* király ajándékának tartják. Mennyiben igazolható e véleményük, azt okiratokkal bebizonyítani ugyan nem tudják, de a mű minden esetre *Mátyás* király idejének megfelelhet. A *szenségműtató* 3' 6" magas, s legjobb karban levén, aranyozott ezüstdből készült. A láb négy nagyobb és négy kisebb kerek szíromra oszlik; az alap felső díszítménye áttörött, az alsó fényes, hasonlóképp fényes a nyak is, az alsó kisebb gombig (Knauf) e gombtól a tulajdonképi szentségtartóig a 8 nyaklapály kő vagy téglaszerű karczolásokkal van ellátva. A közép gömböt 8 oszlopon álló, keresztvirág és levélsomókkal ellátott díszfödelecske környezi; a harmadik gömb ismét egyszerűen fényes. A tulajdonképi szentségghajlék a gömb fölött szélesbedő talapzaton nyugszik, melyből három egymás mellett álló díszfödél emelkedik. A közép és nagyobb díszfödél alatt van a szentségtartó (lunula) négy sugárral ellátva. A kisebb díszfödélekben egy 2" magas áttört díszítmény van alkalmazva, melynek jobbán 2" nagyságú szent Lukács, balján pedig sz. János áll. A díszfödél támoszlopokon nyugszik, a két szélső alapzatán balfelül sz. Márk, jobbról pedig sz. Máté áll, keresztbe fonott tornyocskák által fedezve; a kinyuló oldal alatt két gyönyörű tekervényes levéldísz van alkalmazva; a két kisebb díszfödelecskén tornyocskák közt négyágú keresztvirág és levélsomókkal díszített tornyok emelkednek; a közép nagyobb díszfödél egy félgömbölyű kupolával van fedve, melyet a köröskörül levő tornyocskák egészen elfödnek, felette áttört díszítménnyel ékesített talapzaton a szeméremkendő és tövis-koronával ellátott Jézus áll, fedve négy oszlopon álló díszfödelecske által, melyből a harmadik díszfödél emelkedik, ez alatt kis talapzaton áll sz. Péter, egyik kezében kulcsot, másikban könyvet tartva; e díszfödél mellett emelkedik 4 csavart tornyocská. A 3-dik díszfödél hatágú csavart virágcsomókkal gazdagon ellátott torony fedi, a torony csucsán lévő kereszt felett négylevelű keresztvirág van alkalmazva, melyben a fiait saját vérével etető pelikán ül. Az 5. címér csak díszítményül szolgál, anélkül, hogy rajtuk címerrajz volna.

Ha tekintetbe vesszük az egész eszmét, s a mű gazdag kivitelét, alig juthatunk más következtetésre, minthogy ezen ereklye valóban *Mátyás* király egyik kitűnő hagyománya *).

A thuribulum ezüstdből készült és fedeléről ítélve az átmeneti korból származik. A félgömbölyű hat virágcsomóval ellátott gerinczes medencze vésett góth izlésű mérművekkel van díszítve két rézből álló födéllel, melynek alsó részét domború kagylók díszítik, e felett van három csinos, áttört mérművekkel ellátott ablak, melyeket hat oldalú gerinczes torony és

*) Meglehet, de éppen a sok ide-ode hajló toronyka és tekervényes tagozat csakugyan a hanyatló izlés tanúi, és inkább a XVI-dik századra látszanak utalni, mint *Mátyás* király még remekebb izlésű korszakára.

a felette levő keresztvirág koronáz. A lánczok háromlevelű herelevélen függnék. A mű csinos kivitele és annak arányai szép látványúl szolgálnak.

Találtunk még egy, a renaissance-idejéből származó csinos pacificalét is.

A kelyhek minden régészeti érdek nélküli barock időből valók.

A privigyei városházán semmi érdekest sem találtunk kivéven egy életnagyságú német tábornoct ábrázoló gyönyörű olajfestményt. Az ottani főjegyző úr nyilatkozata szerint e szép mű árverésen 50 krért vétetett meg, és a városi levéltárt ékesíti. Monogrammot rajta nem találtam, csak egy czímert, mely felett e betűk N. G. B. D. W. alatta pedig ily felírás vagy on „Litteris et armis pro Caesare et Rege catholico vincere ac mori.“ A lovag ruházata- és a felirási betűk alakjából a 17-dik század vége, vagy a 18-dik század elejére lehet következtetni.

A privigyei temető közepén levő, Sz. Máriának ajánlt templom hétszög alakú s lőrészekkel ellátott védfallal van körülveve, melynek minden szögletén egy-egy hatszög alakú emeletes bástya áll. Említettem, hogy a templomok ezen gazdag erdős vidéken többnyire fával vannak fedve; így nem lehet csodálni, hogy bár a falak a góth izlés jellegét viselik, a hajó későbbi időkben kereszt boltozattal ellátatott, holott a szentély, torony és az e mellett lévő két kápolna gerinczes góth boltozatú. — A szentély 2 holdú és a hatszögű apsisban végződik. A föld lenyúló félpillérek egyszerű kapitelveiből indulnak ki a boltozat gerinczei, ezek egymást zárkövekkel nem bírnak. A szentély átmetszvéen baloldalán van az egyszerű szentségház minden díszítmény nélkül. A diadalív fölött következő felírás olvasható:

Sum vetus et nemini constat quando vel a quo
Virgineae matri condita sacra Domus.
Si mihi matris icon compar (sic) octo decennes
Annos et septem seclaque sena dabo. (1687.)
Me furor hostilis violavit secta Lutheri
Nunc iterum rimas minitans ac pone ruinas
Prividiae renovo cuncta labore meae.

Figyelemre méltó az arcus triumphalis alatt lévő kehely alakú szószék, mely kőből épült. A szentélyből 3 kőlépcső vezet fel. Az egész mű számtalanszor belevén meszelve díszítményt rajta nem találni. — Említendő még 4 kép, melyek a hajdani szárnyas oltártól származnak s most a zenekarzaton az énekesek által *székül* használtatnak.

A mostani főoltár renaissance korból való, és elég csinos. A templomtorony és a mellette lévő borzasztóan renovált két kápolna, melyek közül egyik kamarául szolgál, csúcsíves ajtóval bír, még az ablakokon is észrevehető, hogy hajdan csúcsívűek voltak.

Innen *Bajmóczra* mentünk az ottani templomban lévő szentségtartót meg szemlélendők.

Majihényi esperes úr magyar vendégszeretetével kész volt ugyan kívánatunknak megfelelni; de a monstranziát nem mutathatá meg, mert egy rejtett helyen el volt ásva. — A dolog így áll. Bajmócz várának tulajdonosa és a falusi templom kegyura a szentségtartó már többször követelte a vár kápolnája számára, és át is akarta mint oda tartozót, vitetni.

Az öreg esperes úr erőszaktól tartva, hogy a szentségtartó nála ne találtassék, azt elásatta, s csak isteni tisztelet alkalmával véteti elé rejtékéből. — Ilykép az nap a szentségtartót nem láthatván, rövid időmet a vár meg szemlélésére szenteltem.

Következő nap *Bajmóczon* örvendetes meglepetésemre a szentségtartót már az esperes úr szobájában találtam. E szentségtartó talapzata 4 levél alakot mutat, az alsó alapzata egyszerű fényes, a felső áttört díszítmény nyel van ékesítve; — a nyakon

három gömb van, közülük a két szélső egyszerű, a középső azonban hat oszlopon álló díszfedelet képez; a tornyocskát virágcsomó és keresztvirágok díszítik. A főépítmény alapja áttört szőlő levelekkel van ékesítve; közepén hatoldalú hajlék, melyben ismét a lunula van; a házika 4 kisebb oldalai vésett díszítményűek, mellette mindkét oldalról támoszlopokból képzett két díszfödél. Ezen díszfödelek alatt hajdan az evangelisták voltak, de elveszvéen, 1739-ik évben relief evangelistákkal és a díszfedél üregét eltakaró barock díszítménynyel pótoltatának. A restauráció éve az alapzat egyik levelébe van bevésve. A lunula házikója felett három díszfedél vagyon, középsőben Krisztus urunk tövis koronával, a két szélső alatt pedig sz. Katalin és sz. Borbála eredeti alakjokban alkalmazvák. A középső díszfödélből az utolsó négy oszlopon álló díszfedél emelkedik, melyet csinos tornyocskával fed be. A keresztvirágban lévő keresztcske új. A közép építmény alatt gyönyörű csavart tölgyfa díszítmény van alkalmazva. E szentségtartó 3' 6'' magas és így a privígyeit nagyságban meghaladja ugyan, de szépségre nézve alatta áll *). Összehasonlítva e két művet és ezek egyes részleteit s különösen a virágcsomókat: bátran kimondhatjuk, hogy egy művész keziből s így egy időből származnak. A bajmóczi nép e szent ereklyét nagy tiszteletben tartja, mert ezt is *Mátyás király* ajándékának mondják. Hogy Mátyás király Bajmóczón több ízben tartózkodott, a történelemből tudjuk: azért a nép hite annál is inkább valószínűvé válik, mert a mű az állított kornak megfelel.

A bajmóczi cooperator *Podvianszky* úr említé, hogy *Kolarovitzon* Trencsénmegyében *Bitse* mellett létezik egy 1112 évben épült templom, és annyira dülőfélben van, miszerint az isteni tiszteletet vagy szabad, ég alatt vagy szobában kénytelenek tartani. A helységnek 4000 szegény lakosa van, kik saját erejükből képtelenek a templomot helyre állítani, a kegyúr pedig a „*Fundus religionis*“ eddig mitsem tett. Különben erről *Dlahotuczky* zsolnai esperes úr, ki egyuttal lelkes régész is, kimerítőbb tudósítást adhatna **).

Privígye városa jegyzője, *Adamik* István úr szívesseggel ajánlkozott, hogy *Poruba* régi templomát megmutatja. *Poruba* helység Bajmócz fölött a hegy lejtőjén fekszik. A községben alig van több 30 háznál; a templom a helységen kívül egy dombocskán áll, melyről az egész vidék áttekinthető.

E templom védfalakkal van környezve és tagadhatlan régiség, miről kis csúcsívű ablakai és ajtai tanuskodnak. A szentély négyszögű (quadrat) s hosszában gerincz nélküli csúcs íves boltozatú; a hajó szintén négyszögű, de boltozat nélkül, a zene karzaton és a famennyezeten látható négy evangelista és a növénydísz 1685-ből származik. — A festészet vízszínekkel készült és minden tekintetben rosznak lehet nevezni. A szentély ellenben gyönyörű fresco festménynyel van ellátva.

A csúcsíves boltozat közepében van a megváltó, szivárvány-szinű tojásalaku (*mandorla*) köröztvénynyel, e mellett vannak a négy evangelista jelvényei, ezek mellett pedig köriratban sz. Ágoston, sz. Basilius, sz. György és sz. Ambrosius. A köriratban majuskulák a minuskulákkal váltakoznak. E fresco festmények a művészet minden kivánalmának megfelelnek,

*) Ez az izlés dolga; de ha a bajmóczi szentségtartó középosztálya sugár, szerves fejlődését tekintjük, ennek adnám az elsőséget szép egyszerűsége miatt; csak az kár, hogy az alsó osztály mellék-hajlékaiból a közepe felé kunkorodó ágak a góth izlést annyira arczúl csapják és a fémből fadíszítményt csikartak ki.

R.

**) Valóban sajnos az országos tapasztalás, hogy eddig a fundus templomai egyáltalán legrosszabb és vallásunkat igazán szégyenítő karban vannak; reméljük azonban, hogy ez jövőre jobbra fordul, és a miniszterium segédkezet nyújtand, miszerint a gondjára bizott ősrégi templomok az utókornak fenntartassanak.

R.

csak az sajnos, hogy a falak (a boltozatot kivéve), melyek szintén festve voltak, jelenleg be vannak meszelve.

E templomban találtam az első szárnyas oltárt, mely már használaton kívül van; az oltár szárnyai a templomban hevernek, a rajtok ábrázolt szentek nem valami kitünő festmények ugyan, de rajzuk művészinek mondható. Az érdekes, törött ruharedőzetek Dürer idejére mutatnak. Ha már használaton kívül tétettek e képek, legalább a pusztulástól lennének megóva, vagy küldetnének a m. nemzeti muzeumba.

Az oltár fából készült, hátterén kék virágokkal; az aranyozott, fából faragott szentek a kék háttérből igen izletesen emelkednek ki. Az oltár felett hármass díszfödél van, mely azonban már meg van csonkítva. Bizonyosan itt is voltak faragott szentek, melyeket azonban meg nem találhattam. Dús nyereiméimel, tapasztalataimmal visszatértem *Novákra*, hol *Majthényi* Rezső úr a hajdani Keselökeő vár egyik kályhájának csinosan díszített darabjával szíveskedék megajándékozni.

September 12-dikén útnak indultunk és délután 3 órakor *Rakóra* (Turóczm.) érkeztünk. Első teendőnk volt az ottani templomot meglátogatni, melynek szentélye egyszerű góth izlésben, a hajó pedig 4 falból épült. A szentély gerinczes boltozatú, a hajó padolata pedig fával van fedve.

Féltűnt előttünk egy kis, czirill felirással és az orosz sassal ellátott harang. Tudakozásunk folytán értesültünk, hogy az ily fajta harangokat az olaj árusok hozzák, kik Oroszországba mennek olajt árulni s ott ily harangokat ingyen kapnak. Ugyanitt 3' magas 2' széles csekély műbecsrel bíró olajfestmény vagyon: Sz. Mária vörös vánkoston ülve a kis Jézust tartja, ki *jobbában* (mint Jupiter szokott) *villámot tart* (?); Mária lábai előtt (ruhájok után ítélve), három református doctor védi magát a bibliával a villám csapása ellen.

Említenem kell még az ott lévő, kőből készült keresztelő medenczét, mely 2' 7" magas és a századok bélyegét viseli homlokán, úgyszintén a szószéket, mely kőből készült és ép olyan idomú mint a *privigyei* temetőtemplomban lévő. Végre a templom ajtaján roppant nagy, három szög alakú vaslakatot találtunk, mely azonban igen romlott, lánczon lóg és használaton kívül van. Felírás nincs rajta.

September 13-dikán reggel 8 órakor *Sz. Mártonba* értünk. Az itteni nagytemplom szentélye négyszegű vagyis *egyenes záradékú*, a négy szögletben fél pillérek állanak, melyek a gerinczes csúcsívű keresztboltozatot tartják. A szentély epistola oldalán a falban kőből készült gyóntatószék(?), az evangelium oldalán pedig kis egyszerű szentség ház vagyon; a rácsozaton alkalmazott vasrózsák megaranyozvák.

A sanctuarium keskeny csúcsíves ablakai oda mutatnak, hogy ez a góth izlés első időszakába tartozik.

A hoszhajó egyhajóu ugyan, de mindkét oldalán külön felirással bíró karzattal, mely 2 félköríven nyugszik, van ellátva; balról az egyik boltozat be van falazva és *kamarának használtatik*. Habár a hajó a szentélylyel nem egykorú és talán a 17-dik században nagyobb javítást, azaz csonkítást szenvedett, mégis góth ízlésű volt, mert az ablakok csúcsívesek és halhólyagos mérművekkel vannak ellátva; — csúcsívű a templom ajtaja is, s a falaknak támoszlopai vannak. A kapuzaton, a hajó- és szentély falain a vastag mész alatt igen valószínűleg színes festmények rejlenek.

Régibb időből származik a *keresztelő medencze*, mely kőből készült 3' 6" magas, 1' 6" átmérővel. A főoltár gyönyörű renaissance munka, gazdagon aranyozott és szépen faragott szentekkel és díszítményekkel, hasonlóképp csinos a fából készült és számtalan színes faragvánnyal díszített szószék is, melynek díszfedelén „Stefanus Revay fieri curavit

anno do. 1642.“ felirat látható. Egyik *Revaytól*, ki a mult században a túróczi megyei banderium parancsnoka volt, csákó, kard, tarsoly és egyéb hadiszerek vannak a falon felakasztva. A hajó jobb falán van renaissance izlésben Révay Péter emlékcímere 1622-ből, Révay Pálé 1635-ből, és egy harmadik olvashatlan felirással; a két utóbbi hasonló a pozsonyi főtemplomban lévő Pálfyakéhoz.

Itt szert tettünk egy a mult század elejéből való hosszú *lovas dobra* és egy régi trombitára (Posaune) ez utóbbit felkötvén kocsinkra *Szucsánynak* hajtattunk.

Szucsán helység a szép Turóczi megye közepén fekszik. Itt láttuk a civilisatio kezét működni, mert e helységnél lesz az oderbergi vasút állomása és mondják, hogy egy év múlva a vonal a közlekedésnek adatik által. A védfalakkal bekerített templom ugyan e vidék jellegét hordozza. — A szentély csúcsíves és egyszerű gerinczes boltozatú, a hajó újabb időben kereszt boltozattal fedeztetett; a sanctuarium és a hajó ablakjai igen keskenyek és csúcsívesek. A csúcsíves egyszerű főkapu tympanonjában Krisztus urunk a kínszközökkel minden műérzék nélkül fresco modorban van festve.

A sanctuarium nyugati küloldalán a nagy Kristóf a gyermek Jézussal van ropant mérvben ábrázolva, s körülötte színes szegélydísz. A hajó nyugati külfalán falba karczott virág-minuskula felírás: „Joannes Kalina die Juliannae 1590“ alkalmasint a templom helyreállítójára vonatkozik.

Ugyanaz nap 11 óra tájban *Turánba* érkeztünk; az itteni védfallal bekerített templom szentélye négyszögű és góth gerinczes csúcsívű boltozattal van ellátva; ilyen a sekrestye is. A négyszögű hajó újabb időben épült, s annak felső padozata fából áll és újabb korból származó vízfesteménynyel van ékesítve. Az ajtók, ablakok csúcsívűek. A hajó baloldali falában van egy kő e felirással „Johann Kurap*) 1034. A Turan.“ Az ottani lelkész úr erre azt jegyzi meg, hogy midőn a hajó építettet, e követ az alap ásásnál találták, miből nagy lelkesedéssel következteti, hogy a templom szentélye 1034-ben épült; ellenvetéseim, hogy góthizlésű építmény 1034. évben a lehetetlenségek közé tartozik, nézeteit le nem győzhették. — Az érintett felírás római betűkkel van vésve. Az alacsony harang-torony a templomtól elkülönítve áll.

Érdekesebb tárgy a még most is használatban lévő szárnyas oltár, melynek magassága és szélessége 4' 10". Az oltáron áll 5 koronás, fából faragott és megaranyozott sz. asszony; a redőzetek még a Dürer előtti időre mutatnak, a díszfödelek alatti háttér kék. a háttér többi része aranyozott és góth izlésben stylizált növénydíszszel van ellátva. A díszfedél mérvei aranyozottak és fából csinosan vannak faragva; a közép díszfedél alatt lévő czímer rajzát ki nem vehettem; pedig ez leginkább adhatna némi felvilágosítást. A talapzat szegélyzete szintén kék háttéren vagyon.

Az oltár felé hajló szárny-képek aranyozott háttéren igen jó olajfestmények, a külső képek egyes kézzel és bátorsággal csak alá vannak festve; még a háttér aranyozása is hiányzik. A művész, ki e képeket készíté, egyes rajzoló volt. Az egész oltár igen jó karban van. Az evangelium oldalán kis egyszerű szentség ház minden rácsolat vagy zár nélkül vagyon; a szószék henger alakú és kőből készült. Figyelmünket nagy mérvben igénybe vette még a templom csúcsíves tölgyfa ajtaján lévő vas díszítmény is, mely igen jó karban van.

A rossz út és kocsis által törődve fáradtan 4 óra tájban a gyönyörű fekvésű *Rózsahegyre* és innen Rakovszky István ő méltósága birtokára *Nagy-Selmeczre* érkeztem. Ő

*) Talán 1634. vagy épen 1834?

méltósága gazdasági ügyekkel lévén elfoglalva, kocsiról gondoskodott, melyen más nap reggel a vidéken levő templomokat meglátogatandó, 6 órakor utnak indultam. 7 óra felé Sz. Mihályra érkeztünk. E helység a Vág vize balpartján, kis dombocskán van, a templom még nagyobb emelkedésű dombon épült és a hely a vidékre gyönyörű kilátást nyújt. A kocsi az úton várt, azért az érdekes helynek kevés időt szánhattam; de ez alatt is igen érdekes tárgyakra bukkantam. A templom szentélye és hajója egy fedél alatt van s e két rész majd nem egyenlő nagyságú.

Az egész építmény kőből készült és 10 csinos, eszetővel ellátott támoszloppal bír. A szentély három ablakja az átmeneti korból való, mert azok egyszerű mérművein a román és kezdő góth izlés tisztán ki van fejezve; a szentély négyszögű és gerinczes csúcsívvel van boltozva. A hajó szintén góth izlésű keskeny ablakokkal van ellátva, minden mérmű nélkül.

A szentély evangélium oldalán kis fa-ajtajú szentségház vagy on. Az ajtó hársfából készült s minuskula felirásokkal van ellátva. A felirás közt olvastam e szavakat is „*hoc opus fecit venzel*“; az ottani művelt és tudományos lelkész úr, a munkát az egykoru sz. mihályi lelkésznek tulajdonítja. A felirás háttere váltakozva veres és zöld, s csinos műnek nevezhető a mennyiben a fehér fabetűk szépen kiemelkednek a színezett háttérből. Az említett lelkész ur nyilatkozata szerint e vidéken a sz. mihályi templom a legrégebnek tartatik; úgy látszik, hogy e nézet nem alaptalan, mert a nép e templomról sokfélét mesél.

A templom körül van a hívek temetkezési helyök is. A templom védfalán kívül pedig a tanító kertje, hol ez idén méhest építvén, 3 lábra a föld alatt 18 urnára bukkantak, melyekben csontokat és két bronz tűt találtak. Az urnák, pénz nem lévén bennük, a divatos eljárás szerint (!) összetörték s a két, 4" hosszú tű megmentése és a cserepek összeszedetése csakis a lelkész dicséretes buzgalmának köszönhető.

Az urnák egyszerűek, nem készültek korongon, és hamúsíntűek; az agyag kavicsos és homokos; nagyságuk a cserepekről ítélve körülbelül 2' magasságú és 1 1/2' átmérő szélességű lehetett.

E lelet a nép hitét nagyon megerősíti. Hogy itt bronzkori temetkezési hely létezett, annyi bizonyos. A két tű rajzát, melyekből a nagyobb a pozsonyi városi muzeumban vagy on: bátor vagyok 4. 5. sz. ábrában VI. táblán természetes nagyságban bemutatni*).

Igen érdekes tárgynak találtam még, t. i. a templom vizirányos ívű góth ajtaján levő vasdíszítményt. A vasdíszítmény még igen jó állapotban van. Említenem kell, hogy itt a hajdani szárnyas oltárról való képeket találtam. A mostani oltár renaissance korból való. — A sz. mihályi szíves lelkésznek, volt theologiai tanárnak köszönetem kijelentése után tovább utazván *Okolitsnosztra* érkeztem.

Már messziről feltűnt a nagy fekete koczka köves templom, mely a sz. Ferenczrendű atyák zárdája mellett épült. A zárda előljárója kitűnő barátsággal fogadott és utazásom czélját megtudván, oda nyilatkozott, hogy a zárda birtokában levő okmányokból kiderül, hogy a templom *Corvin János* és *Bakats Tamás* országprimás költségén épült. Ezen állítás tagadhatlan igazsággal bír, mert több helyen találtam kőbe vésve ez év számokat: 1489, 1490. A templom *Alcantarai Sz. Péternek* van szentelve; hatszögű apsisa van, a hajó csarnokalakú, boltozata 6 gyönyörű karsú oszlopon nyugszik. A szentély 4 holddal bír, a háló-boltozat gerincei *fejalakú gyámkövekbe* futnak össze.

*) Könyöki úr csinos rajzai az archaeologiai bizottság rajztárában tételnek el későbbi használatás végett: bár jönne minél előbb az idő, melyben azon érdekes megyéknek, melyekben a tanár úr utazott, régiségeit egyediratilag kiadhatnók.

A templom, valamint a szentély ablakai szép karsú mérművek és halhólyagos díszítményekkel látvák el. A hajó boltozata hasonló a szentélyéhez, a gerinczek szintén fej és golyó idomú gyámköveken nyugosznak; a hat oszlop talapzata négyszögalakú. A zenekarzat két alacsony pilléren áll, melyek fél-körívekkel vannak összekötve. Ez kétségtelenül későbbi időben épült. A csúcsívű arcus triumphalisnak a hajó felé eső falán három festett címmer van, a középső *Bakats* Tamásé, a baloldali, melynek alsó bal mezejét ki nem vehettem, felül jobbra a magyar nyolcz pólyát, balra a kettős keresztet, alul jobbra a dalmát címert tartalmazza; a jobb oldali címmer festése nem látható. A templom északi oldalán van a mellék-kápolna, mely csúcsíves boltozat által választatik el a hajótól. E kápolna északi oldalán két ablak vagyon, egyik belfalán *Bakats* Tamásnak kőből faragott címere a falba illesztve. A templom oltárai, a szószék, és a padok barock időből származnak, hogy azonban itt is szárnyas oltárok voltak, kiderül abból, mert a hajdani oltár képeit a templom alain még feltaláltam.

A templomnak nincsen tornya, külsejét illetőleg: a hajó négy, a szentély pedig három esvényes izü (Absatz) támoszlopokkal bír. A templom főkapuja a nyugati oldalon egyszerű, a felette emelkedő magas kőfalban közép nagyságú, két czölöpü (Pfosten) és halhólyagos mérművel díszített ablak van, mely felett az 1490-dik évszám kőbe vésvé látható. A templom északi oldalán levő első támoszlopon az ország hármass halmon álló kettős kereszt es címere 1489. évszámmal ellátott mondatszalog körületben vagyon. A templom külső falát csinos koszorú párkányzat környezi, melyen kőből faragott mondatszalog létezik ezen évszámmal 1490: Ez alatt a *Matyasovszky* család kőből faragott címere látható. A templom déli oldala mellé a Sz. Ferenczrendű atyák zárdája van függesztve. Azon sajnálattal tértem innen vissza *Liptó-sz.-Miklós* felé, hogy e gyönyörű építménynek nem voltam képes több időt szentelni.

A *liptó-szt.-miklósi* templom szentélye góth izlésű, hatszög alakú apsisal, a csúcsíves boltozat gerincei tám nélküli csúcsokba futnak össze. Az ablakok keskenyek, az apsisból lóher-leveél alakú, csúcsíves ajtó vezet a góth izlésű egyszerű sekrestyébe. Mellette egyszerű kis szentségház vagyon, melynek ajtócskája vasból készült.

A keresztboltozatos hosszház három hajóval bír. A két szélső hajó sokkal alacsonyabb, mint a középső, úgy hogy ez mind két oldalán három köralakú ablakon, melyek az oldal hajó fedele felett vannak, nyeri a világosságot; így természetes, hogy az oldalhajók külön földél alatt is vannak. A zenekar két emeletes olykép, hogy 2 oszlopon, melyek félkörívvel kötvék össze, a párkányzat felett ismét félkörív által egybekötött 2 oszlop emelkedik; az alsó karzat a hívek, a felső pedig a zenészek számára szolgál. Meglepett a hajóban kelet felé álló két gyönyörű, és még használatban lévő szárnyas oltár. E két oltár nagyon hasonlít a Turóczmegyei *Turán* községben levő oltárhoz, azon különbséggel azonban, hogy az itteninél a faragott szentek ruhái tarkábban vannak díszítve. Az oltár felett egy faragott szent s mellette két kép vagyon. A jobboldali oltár ehhez hasonló, csak hogy felette nem szent, hanem fából faragott és aranyozott szentségtartó van alkalmazva, mely mellett két térdelő faragott angyal imádkozik.

A képek gyönyörűen vannak rajzolva és festve. E két oltár mensájának talapjai fából készültek és tarka növénydíszszel csinosan ki festvék. Hajdan mind a szentély, mind a hajók ki voltak festve, mert a mész alatt sok helyen színek nyomaira akadtunk. Emeléndő még a kőből faragott keresztelő medenceze, mely régiségét azonnal elárúlja. A nyugati oldalon álló torony a hajóval egykorú, bár későbbi időkb en felemeltetett. A szentély támoszlopokkal bír. A középhajó déli oldalán az egyszerű korona-pávkányzat alatt követ-

kező felirat olvasható: „*Haec Domus Dei renovata erat anno Do. 1469, iterum 1725, Dein 1732, tandem 1828.*“ Hogy e templom hosszahajójának tervezete és falai a román korból származnak, az tagadhatlan; de nem lehet kétségbe vonnunk azt sem, hogy a sok restauráció által eredeti idomát igen sokban elvesztette. Az ottani igen szíves lelkész említé, hogy a templomnak, kriptája is vagyon, melyben a *Szentiványi* nemes család tagjai nyugszanak, de már évek óta nem használtatik e célra, s azért a bejárás befalaztatott.

Kis-Palugyán keresztül utazván, a helységben egy régi, két emeletes négyszög-házon feltűnt az, hogy román izlésű trifoliummal bir. Tudakozván ez épület felül, azt mondták, miszerint ez a nemes *Palugyay* család régi székhelye volt; hogy az épület valaha bástyákkal és víz árkokkal volt körülvéve, de időközben a bástyák leromboltatván, az árok betöltetett, az épület pedig gazdatiszti lakásokul használtatott.

Átmenvén a Vág folyó jobb partjára, 4 óra után *Sz. Máriára* érkeztünk.

Az itteni templom magas dombon áll, s védfalakkal van körülvéve. A szentély góth izlésű. A hajó négyszög alakú; mennyezete fából készült a szentély evangelium oldalán van egy kőből faragott gyönyörű *sentségház*. Ez háromszögűleg nyúlik ki a falból és szép gyámkő által támasztatik.

A virágcsomók és keresztvirágokkal díszített tornyocskák $1\frac{1}{2}$ ölnyi magasságra emelkednek. A két ajtón igen szép lakatos mű szemlélhető. Sajnálom, hogy rajzát nem vehettem. Feltűntek még itt a falra függesztetett hajdani szárnyas oltárok gyönyörű képei. A főoltár nagyszerű lehetett, mert a képeken majdnem életnagyságú szentek vannak gyönyörűen és igen ügyes művész által ábrázolva. Igen csinos kőfaragványokkal ellátott florenzi izlésű imapadokat is találtam! e padokról azt jegyezte meg az ottani lelkész, hogy ezeket egy 17-dik századbéli földes úr készítteté, és hogy rajtuk hat olasz szobrász két évig dolgozott. E mondákra sokat nem adhatunk, de annyi bizonyos, hogy ügyes kezek készítették. Egyes padok részletei be vannak festve, mi azomban későbbi időkből történnék látszik.

E helyet is nagy elégteliséggel elhagyván, *Teplára* siettem. Az itteni templom maga kevés érdekest mutat; de találtam egy szép bronz keresztelő medenczét, mely körül 1' nagyságú majuskula felirattal van ellátva, melynek lepacsokolására a káplán urat megkértem, és annak elküldését meg is ígérte, de szavát be nem váltotta. *Pozsonyból* is írtam egy ottani uraságnak, de eddig ő sem tett eleget kérésemnek. A keresztelő medencze valaha a *szt. mihályi* templomban volt, és még a régi időkből hozatott ide.

Vázlatokkal, jegyzetekkel gazdagon terhelve este 8 óra után *Nagy-Selmeczre* érkeztem. A Vág balpartján attól másodfél órára egy kis völgyben fekszik *Szlécs* helység. Tudomásunkra esvén, hogy a *szlécsi* templom igen régi építmény, September 16-dikán *Rakovszky* urasággal oda kirándultunk. A templom szentélye nyolcszögű apsissal bir, boltozata és ablakjai csúcsívesek, a boltozatot az egyszerű földig érő fél oszlopokból kinövő gerinczek tartják. A főoltár renaissance korból való csinos mű. A hosszahajó egyszerű boltozata háló alakú, a gerinczek átmérője kis háromszöget képez és alig emelkedik ki a boltozattól. A hajó boltozata minden esetre későbbi mű. A fából épült zenekarzat többszínű díszítményekkel van ékesítve, és a hajó mindkét oldalán tekervényes faoszlopok által tartva egész a diadalívig terjed. Egykor mind a szentély, mind a hajó ki volt festve, miről számos helyen talált nyomok tanuskodnak. A hajó két gyönyörű szárnyas oltárt tartalmaz, melyeken a képek *Dürer* korából valók. Érdekesnek találtam a templom

ajtáját, melyet le is rajzoltam. A lakat új, és a hajdani díszítmény eltávolított. A templom falai támoszlopokkal bírnak, és az építmény szintén erős védfallal van körülvéve. A canonica visitatio szerint e templom 1334. évben épült.

Német-Lipcse mezőváros ide igen közel fekszik, azért oda is kirándultunk. Az itteni magas védfalakkal körülvett tornyos templom szentélye 8 szögből épült. A boltozat gerincei csúcsban végződnek, a két zárkó egyikén van: a IHS. monogramm, a másikon pedig egy mondatszalg 1479. számmal. A szentély 1865-dik évben rettenetes ostoba góth-izlésű festményekkel torzított el.

A hosszház két nehéz négyszögű pillér által két hajóra választatik szét. A zenekarzat épen olyan, mint a szlécsi templomé, csak hogy a fa-oszlopok egyszerűbbek. A hajdani szárnyas oltárok csinos képei *úrnap* alkalmával az oltárok készítésére felhasználtatnak. Nevezetes még a vasból készült keresztelő medencze, mely igen jó karban van és veresre festetett. E medencze díszítményeit két vastag vas sodronyból csavarták. Az itteni temetőben van még egy kis góth templom, mely a vidéken a legrégebbnek tartatik. E nézet azonban nem igazolható, mert a fennmaradt csekély részletek inkább az ellenkezőről tanuskodnak. Különbö az egész épület nem egyéb kis szentélyes kápolnánál és valami nagy figyelmet nem érdemel. Említenem kell még, hogy boldogult *Palugyay* Imre nyitrai püspök e templomocskát javíttatta, azaz kimeszeltette, és a volt lőcsei tanár *Merklas* tervezete szerint csinos góth izlésű új oltárt csináltatott. A hajdani nagyon csinos szárnyas oltár a sekrestyében van felállítva.

Másnap *Rózsahegyre* mentem. A város temploma lejtőn áll, melynek egyrésze erős védfallal van bekerítve. A templom nagy, egyhajóú, a szentély 2 holdas és hatszög-alakú apsisal bír. Igen sajnós, hogy e templomot a múlt század végén góth jellegétől teljesen megfosztották.

A csúcsíves ablakok félig be falazták és félkörívesekké változtatvák; a gerinczek le vannak verve és festmények által helyettesítve; oltár, szószék, medencze sat. a múlt századból valók.

A mi a kegyesrendű szerzetes atyák zárdáját és templomát illeti: az a 17-dik században épült és hasonlít a Jezsuiták által épített nagyszombati templomhoz; de mi legcsudálatosabb, az, hogy a templom orientálva nincs; mi annál inkább megfoghatlan, mert földtéri akadályok itt nem léteznek.

Rózsahegyről délnek 3/4 órára fekszik *Nagy-Selmecz*, a nemes *Rakovszky* család ős birtoka, az út félen, egy domboeskán áll a templom, melyben a kis-selmeczi lakosok számára is tartják az isteni szolgálatot.

E templom a canonica visitatio szerint *Sz. László* alatt épült (?) *Hormeyer* és *Mednyánszky* („Reise durch das Wagthal“) szerint a templomról mondják, hogy Rózsahegy a közelében, a Baráthegyen álló régi *Mnich* várral hajdan földalatti folyosó által össze volt kötve; továbbá állítják, hogy a templom kriptájában *Herberstein* gróf, a Templariusok hajdani fő-Praeceptora hamvai nyugszanak. Meglehet, hogy itt az első templom *Sz. László* király idejében épült, de hogy a még fennálló templom későbbi időkből származik, arról egész jellege tanuskodik. A hajó, szentély, torony és előcsarnok, mely a hajótól köríves boltozattal van elválasztva, és később a czélből épült, hogy nagyobb számú híveket felvehessen, a négyszögű hajó előépítmény egyszerű fapadolattal van ellátva; csúcsíves és gerinczes boltozatot csak a torony, a sekrestye, és a szentély bír. A hajó ablakjai az átmeneti

korból valók. A szentély csak két apró, karesú, csúcsíves ablakkal bír, az egyik az épített oldalon, a másik a főoltár háta mögött. A szentélynek keresztboltozata gerinczes, érdekes még régi festményei által, melyek al tempera vannak készítve. Előre kell bocsátanom, hogy a festész kevés ügyességgel bírt, s hogy a festmények roszak. Mindamellett a természetes nagyság nyolczadában mindegyiket lelkiismeretes pontossággal lemásoltam. A szentély evangélium oldala 6 térre van felosztva; az első tér tartalmazza Krisztus urunk születését; a bal szögletben angyalok láthatók, közepében két angyal, a jobb szögletben pedig a gyermek Jézus a jászolban, körülvéve Sz. József, Sz. Máriától és a szokott állatoktól; a II. tér Krisztus urunknak Jeruzsalembe történt bevonulását ábrázolja. A III. téren az utolsó vacsora van, Krisztus urunk mellett csak két apostol ül, egyiknek feje körül mondatszalog van kötve. A IV-dik mezőny Krisztust az olajhegyen állítja elénk. Előtérben az urat látjuk, háta mögött az alvó két apostolt. V-ik mezőnyben látjuk Krisztust a keresztfán, mellette a két gonosztevőt, a keresztek közt a sz. asszonyokat, háttérben a zsidó népet. E tér mondatszalogokkal át van fonva. Az epistola oldala, mely igen repedezett, restauráció által kivehetlenné vált. Az V-dik téren kivehető Krisztus urunk koronáztatása. A VI-dik térben két zsidó a veres köpenynyel borított Krisztust Pilatushoz vezeti. A VII-dik téren csak két mezitlábos bibornokot látni; egyik veres, másik fekete köpenyt visel. A VIII-dik tér kivehetlen, a IX. tér Krisztus menybemenetelét ábrázolja, vannak itt térdelő apostolok is és a Sz. Mária. A X-dik téren a Sz. lélek leszállása. Szűz Mária az apostok közt térdel, kik fekete fénysugarakkal kötvék össze. A keleti oldalon, az I. téren az Egyiptomba való menekülés; a II. téren Jézus a templomban; a III. téren Jézus Judás által elárultatik; a IV. téren Jézus a katonák által elvitetik; az V. téren Krisztus urunk levéttetik a keresztről, Simon a szent testet tartja jobb karjában, mellette a szent asszonyok, a kereszthez támasztott hágesón egy egyén áll. VI. tér. A szent test, mely a múmiákat utánozólag fehér gyolcsba vagyon burkolva, a koporsóba letéttetik. A fejnél áll Simon a szent asszonyokkal, lábánál szomorkodó angyalok vannak. VII. tér. Sz. Péter tagadása, mellette a szolgáló. VIII. téren Krisztus urunk két egyén által ostoroztatik, megjegyzendő, hogy Krisztusnak sem szemérme, sem szemérem-kendője nincs. IX. tér. A feltámadás, melynek bal része a szárnyas oltár mögött van, azért az egész képet nem lehetett lemásolni, egyedül még csak azt vehetem ki, miszerint a fehér halotti lepel felett egy ór hanyatt esik. A X. téren Krisztus megjelenik Sz. Máriának, ki előtte térdel.

A csúcsíves arcus triumphalis falai szintén ki vannak festve és pedig a keleti részen szárnyas angyalok, jobbra szent Borbála, balra egy sz. asszony kosárral kezében. A boltozaton minden oldalról négy szent van ábrázolva. A boltozat zárkövén Krisztus fejét látjuk, a négy bolt süvegen pedig következő festmények fordulnak elő. A zárkő mellett az evangelisták jelvényei. A nyugati boltsüvegen sz. Mária, ki Krisztus által megkoronáztatik, mindketten góth díszítményben ülnek és angyalok által körülvévők, észak felé több szent, angyal és három, mondatszalogokat tartó személy, a déli oldal be van meszelve, a keleti boltsüvegben az atya-isten ül, mellette sz. Mária, és József állva ábrázolvák, e három szent személy szivárványszínű tojás alakú beszegéssel van környezve.

Megjegyzendő, hogy a képek nagyobb része mondatszalogokkal van átfonva, melyek minuskula betűkkel, a szentírásból vett és az ábrázolt tényre vonatkozó mondatokat tartalmaznak. E szentély körül három láb magasságra lábazati díszítmény van. A festmények származási idejét a 14-dik századba helyezhetjük, mire nézve legbiztosb támpontokat nyújtanak a katonák ruházatai. Ha ugyanis a lovak kantározását, a nyeret, a katonák sisakjait (Kesselhaube) páncélt, (Hauberte) a pajzsokat, továbbá a térdvasakat

(Kniekacheln) csonthüllőket (Beinschienen) madárorrú vas cipőket (Eisenschnabelschuhe) összehasonlítjuk a Demmin Ágost fegyverisméjében ábrázolt több festményrel: mindannyiban azonnal a 14-dik század művére kell ismernünk. Említendő, hogy az itteni lelkészek már több ízben megkísértették e festményeket beszemelteni, de a *Rakovszky* család érdemes tagjai mindeddig mindig megtudták e pusztítási vágyat gátolni, sőt Rakovszky István a festmények megóvása mellett a templom fentartásáról is nagylelkűen gondoskodik.

Az oltár-mensa és rakványa ugyan új de a régi ölhvi magasságú szárnyas oltár háta mögött vagyon felakasztva. A szárnyak csinos festményekkel látvák el és igen jó karban vannak. Rakovszky István ezt is helyre állíttatni, és régi helyére visszatéttetni szándékozik. Említenem kell még, hogy a szentély keleti külfalán a *nagy Kristóf* vagyon ábrázolva, de minthogy be van meszelve csak csekély része kivehető. Végre Nagy-Selmecezen említést érdemel még a Rakovszky család ősi várlaka is. (Jánosháza.) Ámbár gazdasági épületekkel körül van építve, és egyik felfelés (zinne) tornyát, úgy hajdan vízzel telt véd-árkát már elvesztette, az épület, annak kapúja, konyhája és szobái őskori szellemükből mit sem vesztek el; úgy, hogy a ház belrendezése ritka mintájául szolgál az akkori úri lakásoknak. Rakovszky István ő méltósága ezen érdekes várat tökéletesen jó karba hozatni őseinek emlékét fentartani, magának pedig örök elismerést fog biztosítani.

September 20-dikán Besztercebányára érkezvén, kevés időnk maradt az ottani régiségek megtekintésére. Itt azt hallottam, hogy alig találni e helyen régiséget, melyet már többen le ne rajzolták volna. Meglehet ugyan, mikép voltak olyanok, kik érdekekkel viseltettek a régi tárgyak irányában, de a kérdés az: mi közöltetett? Dlahotuczky Ferencz zsolnai esperes úr, rajzban adja a bécsi központi cs. k. régészeti bizottmálynak 1867. év közleményében III. lap alatt az ottani főtemplomban lévő keresztelő medenczét és röviden emlékszik egy a 15 századból való faragott szárnyas oltárról. A magyar tudományos akadémia által kiadott régészeti közlemények nincsenek*) kezemnél és így nem tudom, van-e az Arch. bizottságnak *Besztercebányáról* tudomása? ha nincs akkor bátor vagyok a Bizottság figyelmét az érintett oltárra irányozni, állítván, hogy országunkban létezhetik ugyan sokkal szebb és művészi faragványra nézve több igénynyel bíró szárnyas oltár, de alig van egy is, mely ennek nagyságát meghaladná. Ez oltár a blaubeuerni (Heinrich Otte I. Band. Handbuch der kirchlichen Kunstarchaeologie) oltárhoz, hasonlít, csak hogy a szárnyakon képek helyett faragványok vannak.

Az előadottakból a t. olvasó nyer ugyan némi általános áttekintést az általam beutazott vidék régiségeiről, de minthogy az azokról vett rajzaimat, a nagy-selmecezi fal festményeket kivéve, csak odahányt vázlatoknak tekintem, s több érdekes tárgyat mint az *okolitsnoszi*, a *sz.-miklósi* templomot, a *sz.-mihályi szentségházat* és több érdekes tárgyat le nem rajzolhattam, *Hutiba* pedig, hol e vidéken a legrégebb templom létezik, nem is mehettem, bátor vagyok a t. Archaeologiai Bizottságnak következő indítványokat előterjeszteni.

1-ször. Méltóztassék a felsorolt helyekre az érdekes tárgyak mélyebb kutatása, és pontos felvétele végett egy szaktudóst kiküldeni.

2-szor. Minthogy a kassa-oderbergi vasút Árva, Túrócz, és Liptó megyéken fog keresztül menni, s már építésben van, mely körülmény számos idegent fog e vidékre hozni, kik

*) Henszlmann Imre l. tag már közölte e város régiségeit az Arch. közlem. VII. köt. I. füzet 10 és kk. ll. R.

módot fognak találni, hogy a régi tárgyakat kezökre kerítsék : szükségesnek találnám, hogy az illető püspökök figyelmeztessenek, miszerint az alárendelt papságnak hagyják meg hogy a templomok régiségeit semmi áron el ne adják *); minthogy több templomon tapasztaltam, mikép a restauráció valódi nevéen *pusztítás* volt, azért utasítsanak a lelkészek, hogy a restauráció tervét az akadémia Régészeti Bizottságának véleményadás végett minden egyes esetben bemutassék.

3-szor Szóltassék fel Dlahotuczky Ferencz zsolnai esperes úr, miszerint vizsgálja meg az általam érintett kolaroitzi templomot, és a Dubniczán levő nagy góth szent-ségtartót; melyet több helyen a lelkészek magasztalólag hoztak fel előttem.

Könyöki József,

pozsonyi reáltanár.

*) A tervben levő és mint hiszszük legközelebb életbe lépő országos Archaeologiai bizottság kötelessége leendő ezen indítványokról hatályosan gondoskodni. R.

a helységbe. A legelő, egykor szántóföld, fölületén fekete földdel gyéren kevert futóhomok, tizenöt év óta eke alá többé nem került. Tavasszal midőn a szél a maszlag és bogácskórót elvitte, a legelő keleti részétől nyugotnak tartó három holdnyi térségen, láthatni, hogy ez feles számmal földve van vörös s fekete hamvödrök és vörös terra sigillata nagyobb-apróbb cserepeivel, itt-ott régi illatszer-tüveg és fibulák töredékeivel. A durvább szerepek és hamvödrök fenekét a térség keleti részén a finomabb vödrökét pedig annak közép és nyugati részén találtuk. Kő vagy bármiféle épület-téglának legkisebb nyomára sem akadtunk. Főgondunk volt a terra-sigillatából nagyobb darabot szerezni, hogy a domboralakok czélját megérthessük; mi egyik emeltebb helyen sikerülvén, ásni kezdtünk s $\frac{1}{2}$ '-ra a föld színe alatt két különböző nagyságú ilyféle edény nagyobb részeire akadtunk; mindegyik egy tepsi alakú fekete edényben állott, de ez is bár alakban egész, csak töredékként volt kisedhető. Ugyanott egy lábnyi távolra harmadik nagyobb szerű terra cotta hamvödrot is leltünk, melynek karimája és toroka másodfél hüvelyknyi szélesen ribucával (vas-éleg) volt bemázolva; különben az edény oldalai simák; festett alakkal vagy rovattal nem bírtak. Ennek fenekén kevés hamú volt; a terre sigillata edényeknél azonban annak nyomára nem jöhettünk, mert ezeknek egyes oldalrészeit leltük meg.

A talált agyagedények közül figyelemre méltónak tartom a legkisebbet. Szája 8''' , derekának átmérője 10'' , magassága 4'' és 3''' volt. Sajnos, hogy csak hatodrészt mutathatom elő; de ebből az egészre némi biztonsággal következtethetni. Szép párkányzata alatt, mint dombormű hatszor fordult elő ugyanazon jelenet: körben álló gólyóval küzdő, és egy a körön kívül szabadon harczoló ijász. Hogy ugyanazon küzdelem képe fordult elő, onnan lehet következtetni, minthogy ezen edénynek másik darabján ugyanazon alak mint gólyóval küzdő fordul elő.

A második terre sigillata edényen, mely az elsőnél $\frac{1}{3}$ -d al volt nagyobb, két egymásfölött levő sorban látszottak alakok; a felsőben: kör és szabadban küzdők, — az alsóban pedig szabad téren kisebb alakok, mint ezt egy lándzsás katona alak mutatja. Apró töredékei többet nem mondanak. Mindkét edény anyaga rubricával kevert legfinomabb agyag. Fényök és szépségök talán a Samos szigeti edényekével vetélkedett a rajz és kivitel modora mindkettőnél egy kézre utal.

Kedvesen lepett meg a kisebb edény párkányzata alatt levő lemez, melyen a mester neve látható, visszaról olvasva: MESINVS FECL. De mint említém az edények fenekére nem akadtam az eke a nagyobb részekkel együtt egykor azt is kivetette, és a „babás cserép“ talán gyermek-játékká lett. A veszteséget annál inkább sajnálhatjuk, mert a fenekéről egyik legelőkelőbb rómainak nevét — mint gyártulajdonosét tudhattuk volna meg — a pannoniai gyárhelylyel együtt. (1. Marquardt Röm. Priv. Alterth. II. 258.) *Mesinus* nevét Fröhner, Guil. „Inscriptiones terrae coctae, vatorum intra Alpes Tisam Tamesin reptas conlegit.“ (Gottingae 1858) cz. jeles munkájában, a kétezzer római fazekas között nem találjuk említve.

Mindszent mostani helyén csak a múlt század elejekor épült, egykori helye pedig ettől félórányira délnyugatnak „puszta szentegyházi“ emeltebb dülőjén volt; Szilárd homokkőből épült régi templommal (a XII. és XIII. századb. „ad omnes sanctos“) melynek romjait ezelőtt 50 évvel a mindszenti kápolna és a Kálóczyak házának felépítésére használták. A templom 10 öl hosszú és 5 öl széles volt. A dülő keleti mélyedésében legalább tiz forrást láttam, melyek most a rétet ingoványossá teszik. A dülőnek oly jeles földje vagyon, hogy szemet váltva husz év óta sem hagyták parlagon. A rómaiak korában a puszta szentegyházi dülőn népes telep volt, amint ez kitünik azon körülményből, hogy

ámbar a hasznavehető épület anyagot róla már mind elhordták mindamellet a különféle római téglák maradványai és cserépedények töredékei *négyholdnyi téren* a földet egészen ellepik.

Szent Imre, puszta, Pázmándtól északnyugatnak, félórányira. Részletei nyugattól keletnek: Szőlőhegy, völgy szántóföldekkel és egy domb — romokkal, — melyen már a 14-dik században (1323. pannonh. lev. t.) plébánia lak és sz. Imre temploma állott. Ez volt Pázmánd egykori anyatemploma, mely 1683-ban falustól elpusztult. A dombot most két pázmándi gazda birja s az épület anyagát viszi, a ki veszi. A hosszú négyszögöt (délészaki oldala 60°, keletnyugati oldala 40°) képezett kerítő falak s épületek alapjaiból feles számmal római téglákat (ductae) fejtenek ki. Hogy e téglák egy ott állott római épülethez tartoztak, bizonyítják az ott lelt római érmek, melyeket a „római krajezárt“ keresgélő gyermekektől vettem. Ezek a Pázmándon talált érmekkel egy időbeliek. Igen valószínű hogy e dombtól már a rómaiak korában ut vezetett a szentmártoni hegy délkeleti lejtőjéhez, és pedig a pázmándi szőlők a „kapuköz“-nek nevezett alsó utja bemeneténél, mely csakugyan a legalkalmasabb feljárás. Ott az út kauyarulatánál az alapnak anyaga törött kavics, cserép, és apró téglá töredékek, kevés homokkal keverve oly összetartó, hogy egy hüvelyknyi darabot alig lehet belőle törni, mely anyag az erősen tömött föld fölött féllábnyi réteket képez. De tartozott-e szent-imrei domb a rómaiak dunai várrendszeréhez (supercilia Istri, limes ad Danubium), — melynél fogva minden Millia Passuum távolságban alkalmas helyen védhely volt állítandó; s vajjon ez a mögötte levő katona-telepítvényyel úgy függött-e össze, mint ezt *Alexander Severus* kívánta ¹⁾, s ha igen, akkor nem volt-e az előretolt erődnök többnyire egy neve a mögötte levő telepítvényyel, mely azt fegyvereseivel védte és élelemmel tartotta? erre feleletet csak számos és biztos adaton nyugvó analogia fog adhatni.

Selyemcsuk (a 13-dik században Semyansuka) puszta, a szent-imreitől keletnek, hol a péri határt érinti. A puszta délkeleti szögletében 5° magas és 25° átmérőű domb van, melyet „Hajduhalom“-nak neveznek. Ennek délkeleti lejtőjén 18-féle hamvödör cserepeit leltem, keleti derekán pedig több-fibulának charniere-jét és vörös tűzkő-darabokat. A halomtól keletnek ötven lépésnyire számos fehér terméskő látható, melyet az eke amaz épületek alapjaiból vetett föl, mely utóbbiak kétszáz öl hosszant és száz öl szélesen, hosszabb oldalukkal dél- és északnak estek. Téglát e dülön eddig keveset és ezt is csak kisebb töredékben láttam. Nem állíthatni, hogy azon épületek római korbéliek, mert e tájon hajdan major volt; hanem igenis rómaiak a tizenöttnél több darabban szanaszét heverő kézimalmalmok kövei. Fölkértem tehát a puszta t. bérlőjét, Kiss István urat, hogy ha az alapok nyugati táján az eke *itt-ott* téglát vagy hamvödör részeket vetne föl, erről engem sziveskednék tudósítani; s csakugyan a novemberi szántás alkalmával az eke több helyen, de főkép a déli részen sok hamvödör töredéket vetett föl. Ennek híret a reákövetkezett hóval vevén, a szemlét tavaszra halasztottam. Alig múlt el a hó, megnéztem a helyszínét s legalább két holdnyi téren vörös fekete és fénylő hamvasszinú agyagedények töredékeit láttam, melyek közül több példányon új törés fordult elé, ami azt bizonyítja, hogy a nagyobb rész földalatt lappang. Vettem egyszersmind bérlő urnak szives ajánlatát, hogy az épület alapjainál 3—4 négyszög ölet rigolirozni fogja, hogy így az alap alkatrészeit, főkép pedig

¹⁾ Histor. Aug. edit. Teubner I. 270. „Sola quae de hostibus capta sunt, limitaneis ducibus et militibus donavit, ita ut eorum essent, si heredes eorum militarent, nec unquam ad privatos pertinerent, dicens, *attentius eos militaturos, si etiam sua defenderent*. addidit sane his et animalia et servos, ut possent colere quod acceperant.

vakolatját láthassuk — a többi ott romban heverő téglaneműekkel együtt. De ha az említett épület-alapok rómaiaknak bizonyulnának is, abból még mansio- vagy mutatoria következtetést vonni nem mernék.

A pázmánd-nyalkai uttól keletnek negyedóranyira vannak az u. n. *Homokdombok*, melyek nagyobb részt a nyalkai határba esnek. Tíz éve, hogy a nyalkaiak e hálátlan dombokat szőlőmivelés alá vették és sok helyen bár korongon készült, de mégis nagyon durva hamvödrökre akadtak. E hamvödrök párosan (vörös feketével) különféle távolságban fordultak elő s hamun kívül mit sem tartalmaztak; azonban bronz karikák, karperecek s főleg a nyalkai dombokon római érmek elég számmal kerülnek napfényre.

Hálátlanság volna, ha a földműves népnek ügyünk iránti szives részvétét — mely a műveltségnek igen tisztos fokozata — nem említeném, melyet Pázmádon s Nyalkán — kivált a római érmek gyűjtése körül egyaránt tanúsított. Kiténik az érmekből s a lel helyből, hogy mivel azokat Nyalkán nem a helységben, hanem csupán csak a Homokdombokon, Pázmádon pedig a Szent-Imre dombon kívül a helység délkeleti részén a háztelkeken és ezek közel dűlőjén találják, hogy Pázmánd délkeleti részén a negyedik keresztény században római telepítvény volt. Ezt lehet következtetni az érmek korából, melyek Szent-Imre pusztán és Pázmádon ezek: 7 Constantinus M. (3 Sisc.) — 2 Constantinus-Gallus (1 S.). 3 Fl. Jul. Constantius. — 3 Valentinianus I. (1 S.). A nyalkai érmekben nincs meg a következőes idő: 1 Hadrianus. 1 Severus I. Philippus sen. — Diocletian. — 1 Fl. Val. Constantius (3. S.).-4. Constantinus M. (25.) 1. Jovianus. — 1 Valens. (Sisc.).

Gyánt (IV. Béla idézett okmánya szerint villa Ganth) egykori birtoka most a pázmándi és nyalkai határ keleti részét teszi, mai napig gyánti földeknek nevezik és általok a két helység a mindszei határral érintkezik. Maga Gyánt helység a mostani pázmándi határban volt, majdnem egy vonalban a pázmánd-mindszei helységgel, mely utóbbitól nyugatnak félóranyira esett. Elhanyagolt élő forrása ingoványnyá tévé a kis völgyet, melynek keleti oldalán egykor Gyánt épült, és itt egyedül szilárd homokkő-darabok láthatók; a völgynek nyugati emeltebb helyén pedig római telep volt, amint ezt a három holdnyi szántóföldön az igen számos fal és cseréptégla darabok, az agyagedények cserepei és caldarium ürü téglamaradványok bizonyítják.

Tarján. Pánsafő közelében, mely Tarjától alig negyedóranyira délnek; öregebbek tanúsága szerint egykor tizenkét, most husz forrásból oly bőven fakad, hogy öt lépést ezektől D alakú medenczet (tavat), (melynek körülete 150 öl), mint egy hét ezer akónyi friss vízzel tölt meg. A tavat kerekedfőnek nevezik. Téglával kirakott oldalai oly alacsonyak, hogy birka és szarvasmarha itatónak használtatik. A tavat füzek és fekete jegenyék körítik, északról pedig birka-úsztató. Innen ered a Pánsa, mely fél óráig Ravazdnak folyván, ott a Willibald dombnak északi alján a ravazdi „patakkal“ egyesül, Écs-, Nyúl- és Kismegyernek tart s a Rábába ömlik. *Görög* ellenben az 1804-ben készült Gyórmegye térképén Pansát Veszprémmegyéből (mintegy félóranyira Gyórmegye határától) Táp-, Szent-Miklósnak, Töltés-Tavának, Kismegyernek vezet s ennek közelében „Pánsa-Ér“-nek (Bakony-Ér helyett) nevezi; az igazi Pánsát ellenben helyesen vezet ugyan a Kerekedfőből, de *nem* nevezi. Az ily hiba természetesen a történetbuvárt is képes megzavarni, midőn tekintélyes hazai földrajzíró századok okmányainak mond ellen.

Tévedés másrészt az is *egyedül* a nép hagyományon indulva a Ravazdtól délnek alig száz lépésnyire eső forrást IV. Béla kútjának hinni, sőt a nép-hagyományon is túl tévé ezt, ama Sabaria forrásának állítani, melyhez a honszerző Árpád serege egyharmadával érvén „abból mind ök, mind barmaik ivának“ (Névt. Jegyző 50 fej.). Tisztelem a Béla

kútjáról szóló néphagyományt, mert lehetetlenek senki sem mondhatja, hogy midőn a Frigyes által mindenétől kifosztott király országába visszatért, és Urias pannonhegyi apáttól „octingentas marcas fini argenti“ első segítséget nyervén²⁾, sietve folytatta útját, szomját az út mellett levő forrásból enyhítette. De Árpád 70,000 főnyi seregének lovai „Béla kútja“-ból nem is ittak volna, minthogy a forrásnak vize kénköves; vagy ha akkor még kénköves nem volt és a gyéren csörgedező forrásból mégis ittak, — ha csak öt perczet számítunk is minden egyes lovagra és lovára, úgy ez egy itatással félévnel tovább kellett volna a forrásnál időzniök, a mi pedig képtelenség. De a Vértes tájáról jövő seregnek nem is volt szüksége elégtelen s lovainak ártalmas víz után mennie, miután Sabaria forrásánál Pánsafőnél (caput Pannosae) bő és igen jó víznél szállott táborba.

A Névtelen Jegyzőnek azon, helyismereten alapúlt állítását, melyszerint Pánsafő Sabariának közelében van, minthogy „fons-Sabariae“, bővebben ismőtli és felvilágosítja IV. Béla királyunk okmánya (Árpádkori Uj Okm. II. 2.), melyben Pannonhegy jószágait és jövedelmeit megerősíti: „Conterminales autem villas habet has: Hymud que alio nomine Nelka dicitur, Tapan, villam agasonum Regis, villam Toryan, quae est communis sibi et aliis; deinde protenditur terminus eius usque Sabariam, ubi dicitur natus Sanctus Martinus, et ibi in vale media³⁾ est fons sacer, qui vocatur caput Pannoniae, qui cum alis fontibus facit rivulum sub ecclesia sancti Willibaldi et vocatur Pannosa, et inde descendit usque ad villam Ech, et ipse rivulus cum terra circa adiacenti pertinet totaliter ad dictum monasterium, et circum circa rivulum habet plura feneta, stagna tria et totidem loca apta ad molendina; deinde descendit usque ad villam Nul . . .“ A birtok leletezése Albeus nyitrai főesperes vezetése alatt keletről nyugatnak tart és azért Toryan említése után a „protenditur terminus eius usque Sabariam“ nem pedig nyugati részről, Toryan szomszédságában, értendő; mert máskép Aszszonfa, *Told, Pichord*⁴⁾, Ravazd határába hajtunk. Toryantól északnak nem mehétünk, mert különben Toryan castrensium, vagy Vyloch. népes praediumba érnénk; de Szentmárton városáig sem tarthatunk, mert ott vannak villa Ohsun (tettem az u. n. Czipódombra, hol régi alapokat láttam kiszedni) és közelebb Pannonhegye alatt villa Olsuk (= Alsuk, mely nevét 1582-ben Szentmártonnal cserélte föl) és itt „tenentur ad omnia communia servicia, et tenentur per iemem portare ligna super dorsum ad domum vel curiam Abbatis, et purgare, qui omnes sunt servi opticii et donati“ (u. o. 8. lap) Marad tehát szükségképen Sabaria végromjainak, — melyekben jobbgiot vagy mansiot IV. Béla okmánya többé nem említ — és az akkor időben szentnek czimzett forrásának azon tére, mely az elősorolt helységek közé szorult, és ez nem lehet más mind azon dülő, melyet a ravazdiak „Faluhelyé“-nek, pásztorok az ott felbugyogó felszintes forrásról „Forrásrét-“, a szentmártoniak pedig a régi bérlő nevérol „Lakatosrét“-nek nevez-

²⁾ „Quum ad partes maritimas tempore persecutionis gentis Tartaricae, nos ire oportuisset, de pecunia eiusdem monasterii octingentas marcas fini argenti recepissemus ad usum nobilium regni nostri, quia tum fame periclitabantur expedientes, quas postmodum eidem monasterio refundere nequimus . . .“ (IV. Béla 1263. *Fejér*: Cod. dipl. IV. 3. 117).

³⁾ A *ki-Tápról* (= Tapan) jön, látja, hogy a völgynek két terrasza van és látja a valót (in media valle est fons); a ki pedig a veszprémi útról néz, csak felét látja, mert az emeltebb sikot dombnak nézi.

⁴⁾ *Told és Pichord* elpusztúlt helyekről sokszor emlékszik a bold. Ráth Károly által nagy gondal összeállított „Aszszonfai Okmánytár“ a győri Történ. s rég. füzetek I. köt. 15—49. és 116—154. lapjain. — Péterd helység észak-nyugati dülőjét mai napig „Pitscherfeld“-nek; a magyalósi erdőben pedig a kopár helyet Picsordnak nevezik. *Told* helységet oda jelöltem, hol okmányilag elpusztult falú s tempoma maradványait találtam, melynek alapjaiból római téglát (lateres ducti) hoztam.

nek, — melyen csakugyan . . . a Pánsa jobb partján eddig egyes egyedül találtak római téglák cserepek és érmek ⁵⁾. *Innen* gyűjtött érmeim eddig: 1 Nerva (ezüst). 1 Vespasianus. 1 Antoninus Pius (ezüst). 2 Constantius. 2. Constantinus M. (1 s.) 2 Joviances. 1 Valens. — Ide járul egy hajtű.

Midőn e tájt ismételve szemügyre vettem : megkérdeztem Horváth Ferencz ravazdi számtartó úrtól, vajjon 30 éven fölül tett szolgálata közben, nem vett-e észre, hogy a szántóföldeken hosszabb rendes vonalon korábban érik a gabna, vagy hogy a réteken második kaszálás után kiasznak egyes vonalok? s feleletül azt nyertem, a mit vártam; mert a luczernás táblához vezetvén, mutatta az irányt, melyet az ilyen vonal itt az ugynevezett kis-tarjáni domb északi oldala mellett az országút és ravazdi erdő felé követ. A vonal kiindulási pontja Tarján és Kerekedfő közé esik. De az említett irányban sok keveranyagú kő van elszórva, milyenek az egész vidéken másutt nem, csak ott ugyanazon vonal irányában hevernek nagy mennyiségben (legalább 40 szekérre való). Hogy ezek nem természetes kövek, mutatja alkatrészök: kova, téglá, vashulladék és zúzott vassalak, mely anyag az itt részben süppedékes talajhoz igen alkalmas. Hogy nem épület-kövek, bizonyítja az, hogy oly messze terjednek és hogy az eke azokat oly messze nem sodorhatta. Legvalószínűbb tehát, hogy az említett vonal alatt régi és fölvetett részletei tanúsága szerint római út nyomában vagyunk.

Vajjon a „töltések“-nek nevezett utak (*eszteró* nevét itt nem ismerik), melyek a ravazd-écsi erdőben ennek egyes völgyein három-, sőt öt ízben is keletről nyugatra vonulnak át és a giczi határon fölül Tényőnek tartanak, — mások ismét délészaki irányban azokat összekötik, és így a töltések hálóját képezik, — vajjon ezek az említett tarjáni vagy más római útnak ágazatai? ezt a Győrme gyében létezett római utak rendszeres összeállítása fogja földelíthetni. A töltések a völgyek mélységéhez képest fél-egész négy láb magasak, és egy — olykor két kocsit (8' : 16') szélesek; mire részben még most is használatnak továbbá oly tömörek, hogy azokon fa meg nem ered, bokor gyököt nem verhet, s oly rendesen készültek, hogy a mi századaink készítményei nem lehetnek. Strobl Sándor fő-erdész úr, kivel egyszer a töltéseket megtekintettük, legközelebb arról tudósított, miszerint a három-tarjáni erdő keleti és nyugati lejtőjén három, szintén ily fajta töltés a hegynek tart, melyek a hegy hátán egy Románd felől északnak tartó negyedik töltés által vannak egymással összekötve ⁶⁾.

Ez évi marcius végével kimentem a helyszínére s a három-tarjáni és ravazdi erdőben két ilyen töltést keresztben harmadfél láb mélyen feléig felásattam, — de csak erősen tömött agyagot találtam keverve kevés homokkal, amint ez az egész hegység talajában előfordul. A vidék homokkővét mert porhanyos, a kavicsot mert annak itt kevés

⁵⁾ Korántsem szándékom IV. Béla tanúságával azokat megczáfolni, kik a pápák és királyaink okmányaira hivatkoznak, Sabariát Pannonhegyével azonosítják. Inkább kezét nyujtva nekik azt mondom. Ez a mi hegyháta mögött jó föld és víz mellett épült Sabariánk, e tájon valószínűleg az első római telep, melynek fegyveresei a hegyen épült *Sabaria őrhelyt* védik, (*Sabaria* keleti részén egy jó forrás van. 120 öl hosszú 100 öl széles területen a föld római téglá maradvány sat.-vel vagyon fedve, hol már 3 darab szép piros czifrázott tálat találtam) a minek bizonyosságául a ti okmányaitok szolgálnak. Árpád vezérünk nem késik Pannonhegyét — mint örökös szemének alkalmas helyet azonnal fölsimerni, és innen méri ki serege teendőjét a szép föld elfoglalására; és a szemesen körül tekintő tapasztalt rómaiak e helyet nem használták volna a tartomány védelmére? — „De hol vannak a romok?“ Azokat Géza vezér használta föl a monostor építésére.

⁶⁾ A három-tarjáni erdő déli szeléről egy fatuskó alatt talált két hajtűt és két *topányfüző* karikát kaptam (Marquardt, Röm. Priv. Alterth. II. 192. Rich Ill ustr. W. Buch a v. *Luna*).

hire nem használhatták. Ennelfogva Paulus Ödön (Die Römerstrassen, 18. l.) tanúsága szerint itt oly utakkal birunk, „melyek kisebb telepítvényeket egy közel elvonuló hadi úttal összekötötték, s mely utak többször nincsenek kővel kirakva hanem csak tömve és verve.“ Éltesebb embereket kérdeztem mi haszna volt az előttök ismeretes écsi töltéseknek? s ők azzal válaszoltak, hogy a víz felfogására használtak, mikkor a makkolás még divatban volt. Abbeli megjegyzésemre, hogy ott a hegy és dombok hátán szintén ily töltések vannak, — azt a fölvtágosítást nyertem mikép e töltéseken szekerek is járhatnak. Hozzá teszem, hogy a lejtős medenczék csak a töltésnél vajmi kevés vizet foghattak föl, melynek ilyféle használata igen esetleges és az utaknak csak kárára volt. — De én a nagy fáradtsággal és költséggel készült ut-hálózatnak még nemesebb czélt tulajdonítok mint csupán a telepítvények összekötését. A terjedelmes és Rábáig, Dunáig nyuló sokorói hegység könnyebb fölmenettel s kevesebb átszelő völgygyel bír s azért az ellenség berontásainál erdeje biztosabb gyűl — és védhelyet nyújtott a fegyveres erőnek, biztosabb menhelyet a megfutamondott családoknak és ezek ingó birtokának, mint a kisebbszerű és könnyen bekeríthető szentmártoni hegység. Hogy körülményben mily előnyös a jó út a támadás és visszavonulásra: est Vegetius (Epit. R. Milit. III. 6.) szavaival nem szükséges bizonyítunk. Különb az említett és a bakonyi erdőben létező „töltések“ összefüggését adni másoknak vagy máskorra hagyjuk.

A ravazd-écsi „töltések“, mint fentebb mondtuk, *Tényőnek* (13-dik században Thuno) tartanak, hol szintén római telepítvény volt, s hol az ugy nevezett „régí temető“ homokos körében és a Szárhegy keleti aljában sok római hamvödörre akadtam. Fölmentem a majdnem hatszáz láb magas, tojásdad alakú, fenn lapos Szárhegyre is, melynek északi végében egy összezuzott tera cotta sigillata edénynek töredékeire akadtam, miket összeszedvén egy félhüvelyknyi darabon tisztán kivehető zubonyos gyermekalakot találtam, ki tenyerein egy gömböt tart. Nyugati meredek oldalán öt ölnyire leereszkedvén bementem az 1 1/2' széles, 4' magas először keletnek, majd északnak tartó folyosón, mely a tiszta, de porhanyósabb homokkőben 46 lépésnyire van kivágva. Figyelemre méltó csupán a bejárása, mely balról 8' magas s 4' széles sima falat bír, kőfaragó munkáján azonban semmi jel sem látható. Célja ennek az u. n. barlangnak az lehetett, mi a petkevári (nyúlnál) és kis-tarjáni dombok üregeinél, az őrsőknek a zordonabb időben menhelyet adni. Sajnos hogy a mesés de épen azért kétszeresen figyelemre méltó „Patkó hegy“-re föl nem juthaték. A „régí temető“ tájáról nyert római érmek ezek: 1 Nerva. 1 Trajanus (ezüst). 5 Constantinus M. (2 Sisc.) 2 Valentinus (Sisc.) 1 Claudius. 1 Aurelius. 3 Valens. (Sisc.)

Ravazd (a 13-dik századb. Ruozd) a rómaiak idejébeu már csak kies és számos forrással áldott környéke miatt sem lehetett lakosok nélkül. Ravazd leírásában harmincz évvel előzőtt meg minket ns. Rómer Flóris úr Tudománytár 1840. XII. 370—372. l. „Sz. Willibald egyháza és Béla kútja“ czimű tudósításával. Ismerteté a sírföliíratot, melyet Julia Fuscilla harezban elesett két fiának: Julio Paterno és Julio Fusco ezek sírkövére íratott, mely a pannonhegyi könyvtár bemenetének átellenben befalazva őriztetik. E sírkő „Ecclesia S. Willibaldi“ romjaival Szentmártonba (1826. körül) a könyvtár építésekor került. E régi egyház kockakövekből vala építve, s mennyire kiszedett alapjainak nyomából kivehettem, csak 8 öl hosszú, 4 öl széles, és szemtanúk szerint külfala 10' magas volt. Az e dombon talált két hengeres lemezt (Műrégész. Kalauz I. köt. 106. ábr.) nem birtam többé kezemre keríteni, mindamellet kaptam 5 lábnyi mélységből kiásott bölény szarvat és caldarium téglát. Római agyagedény cseréptöredéket nagy mennyiségben találtam. Sajnos, hogy innen eddig csak hat római éremhez juthattam: 1 Agrippa. 1 Aurelianus. 1 Dioc-

letianus. 2 Valentinus. 1 Constantius (Sisc. és 1 bárbar (ezüst). Azonban, ha sejtelmem nem csal, úgy e helyről lesz még elég alkalmam további tudósításokra; például Pószony hegyéről sat.

Kis-Ravazd. Most alkotó részét teszi a ravazdi határnak, de a 13-dik században mint „*villa Cebh Comitum, quae alio nomine similiter vocatur Ruozd*“ (IV. Béla, u. o. 6. l.) s 1363-ban mint „*Cebhroazd és Kys-Roazd*“ (Győri füz. I. k. 25. l.) önálló község, csekély határral bírt, valamint ezt a mainapig ugynevezett kis-ravazdi dűlő mutatja. Határa északról Paczkó erdővel végződött; keletről a Pánsáig nem ért, délről keskeny határával Nagy-Ravazd helységébe nyúlt, nyugatról pedig a nagy-ravazdi szőlő alján keskeny szeletet bírt, melyet egy kocsút választ el a n.-ravazdi szőlőktől (Pannonh. levéltár). Pannonhegy régiség-gyűjteményében találtuk többek közt az 1845-ben a kis-ravazdi hegyben egy szőlőmives által lelt római ékszereket. Czinár Mór könyvtárnok ezekről következő jegyzéket készítette:

„*Fibulae aeneae, spina arcuata, variae formae et magnitudinis, numero 14. effosae in Promontorio Ravazdiensi.*

Fibulae 4. maiores et 13. minores aeneae ex tenui bractea, lineis punctis pulcro ordine dispositis varie ornatae, sed spina destitutae. Adiacent 4 spinae avulsae. Reperta sunt omnia per colonum Ravazdiensem palmitem in vinea sua mergentem, eodem vase fictili cum fibulis integris conclusa. Aderant haec inter globuli pauci, et unum Cardium, velut partes fibularum integrantes, quarum defectus in tanta fibularum copia notus est.

Armillae — ex aere, solidae tres, crassitie et forma diversae. Repertae in eodem vase cum fibulis supra.

„*duae*, ex tenui lamina cuprea, vacuae, relictis intus fors metalli particulis, quae armilla hinc inde agitata strepitum producunt.

„*tres*, prioribus nonnihil minores e tenui lamina cuprea, in arcum fere semicircularem flexa, paratae. Adiacent quinque fragmenta duarum armillarum, sed latiorum et venustiorum. Repertae ibidem ubi reliquae.

Miscellanea ornamenta — frusta 18. Ex his 4. bracteae circulares, 5 bracteae ellipticae, 6 semicirculares, una quadrata cum dependentibus tribus paribus lamellarum strepitui ciendo, et unus circulus solidus 5. quadratis figuris, et 8 triangulis perustus. Denique virgula aenea, forma tripodis, ex quo plurimae lamellae — quarum una tantum *supererat* — dependebant. Reperta sunt in Ravazd, in vase eodem. Intulit collectioni: Norbertus Dulmics Parochiae Ravazd Administrator 1-a Junii 1845.“ (A szőlő és annak gazdája nevét eddig nem tudhattam meg.)

Paczkalló. Említém fentebba Kis-Ravazd határában fekvő Paczkalló völgyét, mely nevét a fölötte volt Paczkó erdőtől vette. Az erdő szántóföld és szőlőnek engedvén helyet, nevét vesztve a ravazdi határhoz csatlakozott; ellenben a völgy, mely a 16-ik század elején irtásföld lett, nevét megtartván, a kis-écsi határba jutott s a népnél most is csak Paczkalló néven ismeretes. A bejárás hozzá a veszprémi országutról; nyugatnak 350. ölre terjed, de ott északnak kanyarul és folytatását Kálmánvölgyének nevezik. A Sorcsányihegy déli lejtője, melyen a völgy a mondott két részre oszlik, még csak tiz évvel ezelőtt, jóval magasabb volt mert belőle hetven szekérnél több fal-, cserép téglát és terméskövet vittek el Szentmártonba a 9-dik sz. alatti ház két láb vastag homlok falának fölépítésére. Két év óta négyszer fondultam még a paczkallói völgyben, honnét ezeket hoztam magammal:

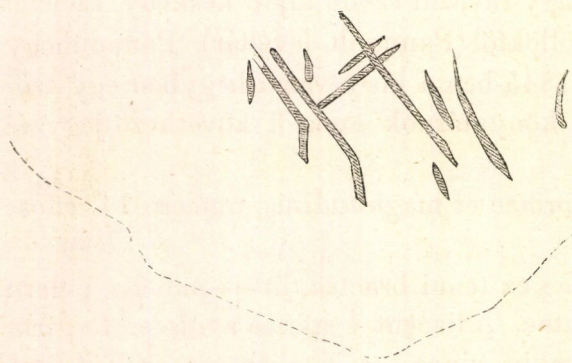
Faltéglát (lateres) 15 1/2'' hosszú, 10 1/2'' széles, 2 1/4'' vastag.

Cseréptéglát (párkányzattal) 16 1/2'' „ 13'' „ 1'' „

Párkányzata	15 1/2'' hosszú, 1'' széles, 1'' vastag.
Párkányfödő (imbrex)	15 1/2'' (Átmérője alant 7'', fenn 5 1/2'')
Lábastéglát	16 1/2'' hosszú, 15'' széles, 1/2'' vastag. Szegleteinek

támasza vagy lába a cseréptégla vastagságával együtt 3 3/4''.

A párkányzat homloktégláját eddig nem sikerült megtalálnom. De a mi figyelme-
met leginkább magára vonta, az a hypocaustum három különféle nagyságú üres téglája volt.
A legnagyobbak hossza 11'', szél. 6'', mélysége 4'' 2''; a legkisebbek fele oly hosszúak
és illetőleg gyengébb oldalúak. Fájdalom, a hosszában 130 ölre terjedt épület vagy épü-

letek fele, s talán a legérdekesebb része, tanú-
ság nélkül évek előtt fölszedetett. Elvittek pe-
dig innen másodfélébnyi faltéglát 250-nél,
üres nagy téglát nyolczvan darabnál többet,
hét darab lábastéglát, a cseréptéglát nem is szá-
mítva. A völgy nyugati berek széléből cser-
mely folyt a ház elé, a mint ezt a három láb
mély partok és a csermely fenekére fektetett
(a párkány-téglánál vaskosabb) imbrex supi-
nus tanusítják. A csermelyt valószínűleg elfoj-

tották, és így a berek déli széle ingoványossá lett. A régi háznak átellenben a csermelyen
túl apród sírt ástak ki, melynek három oldalát 1' hosszú, 1/2' magas és 3'' vastag s fara-
gott fehértermés kövek tették, födelét pedig cseréptégla. Az 1 1/2 hüvelyknyi vastag hom-
lokkövön a fenebbi megfejtetlen felírás vala.

Az apró hamvödörben talált római érem néma volt, mert a nedves helyen a zöld
rozsa megemésztette.

Paczkallón az első lelhelytől beljebb, 250 lépésnyire, egy *második hypocaustum*
földulásához fogtak, mit megakadályozni vagy rendezni nem volt hatalmamban.

Kis-Écs — a veszprémi országút mellett, egynegyed órányira Nagy-Écs alatt, a
folyó század első tizedében Róbert pannonhegyi áldozártól újon ültetett s azért hálából
nevéről címzett szőlő és alatta gyümölcsös kert vagyon. A fáknak tövénél fölkapált
földön, a mostani vinczellér-háztól egészen a déli árokig — negyven lépésnyi szélesség és
150 lépés hosszú téren — föltűntek az ott heverő hamvedrek töredékei. De hallottam azt
is, miszerint a venyige ültetésnél egykor kemenczékre akadtak. Összevetvén a hamvedrek
töredékeit az említett hirrel, azon következtetésre juték, hogy a gyümölcsöskert egy óvi-
lági coemeteriumon áll. Két izbeni ásatásnál, először a gyöpös kocsí út alatt egy beomlott,
másodizben két lábnyi mélységben egy egész csakugyan kemencze alakú columbariumra
találtam. Az elsőben a hamvedrek zuzott, a másodikban ép állapotban voltak, félig telve
hamuval de Charon pénze egyben sem találatott.

Homlokban a keletnek nyíló, másodfél láb magas, egész ív alakú columbarium
három láb széles, hosszában félív alakú, szintén három láb hosszú volt. Belseje rendes
síma falazattal bírt, de a közfal, mely a columbariumot két fülkére választá, szabad kéz
műve és egyenetlen volt. A hamvedreket felényire homokba ültetve páronkint földő nél-
kül leltük. A columbarium, mézszszel kevert agyagból készült, valószínű deszka mintának
alátételével, melyre az agyag reá mázolja kiszáríthaték. A minta kivonása után készül-
hetett 6 közfal, mire a columbarium reá rakott nád és szalma (ezek nyomai minden oldal-
ról láthatók) segítségével oly erősen kiégettett, hogy anyaga félig téglapiros lőn. Mely-
ből a columbarium kívül göröngyös és kormosnak látszik, belül pedig a kevert méz

miatt, fehér. Vörös-kék rovatok, melyeket a borostyánkői (Vas megyében) egy fülkés római sírokban láttam, itt nincsenek.

Hogy a hamvedrek a columbarium alakjával együtt rómaiak, az tagadhatlan. Hogy a columbariumok nem emeletesek ez nem harszol ellenünk, mert most is több a földszintes ház az emeletesnél, s mert tudjuk, hogy Róma déli határában szintén ilyen földszintes columbariumok vannak; a változatosság pedig ebben is, az eddig mondottak szerint vidékünkön nagy volt: az ollának egyszerű földbe tétele, cserép ollarium, s a mi columbariumunk. A nagyszerű e célra készült épületeket *itt* nem kereshettük; különben a valót itt is a további ásatás fogja földeríteni.

Most térjünk vissza *Pannonhegyére*, melynek, kopár és vizetlen hegygerinczén nézetem szerint, a rómaiak rendes lakással nem, hanem Speculával vagy másképp nevezett védhelylyel bírtak. Igaz, hogy árpádkori királyaink és a velök egykoru pápák ime, szavaira: „*Ecclesia S. Martini in Sabaria*“ nagy súlyt kell fektetnünk, mert a romjaiból legalább is ötször felépült fő-monostor római maradványai ki nem mutathatók, de ha a rombolás főhelyétől száz lépésre délnek megyünk: azonnal római maradványokra találunk. Az „*Archaeol. Értesítő*“-nek a régészet terén oly nagy mértékben érdemesült szerkesztője sok évvel ezelőtt, utóbb magam is három párkányzatos cserép-téglának nagyobb darabjait találtam B.-Asszony kápolnája körületében. (De ezek talán mint alkalmas épület anyag máshonnan kerültek ide?) Továbbá a kápolnának nyugati lejtőjén négyrendű római agyagedény darabjait találtam. — 1865-ben pedig a kápolna körületének rendezése alkalmával a munkások két topányfűző karikat és egy hajtít találtak, melyek jelenleg ft. Ebenhöch esperest gyűjteményében vannak. *Itt* talált érmek: 2 Probus. 1 Hadrianus. 1 Diocletianus. 1 Valens. 1. D. Faustina (ezüst).

A szent-mártoni környéket római régiségek tekintetében sokan meddőnek állították; a közlött adatok, melyek csak még *riszqálataim küszöbét* képezik, ellenkezőt bizonyítanak. Ezeknek pedig kora megírására főképp azon remény indított, miszerint azok kik jó akaratjuk mellett több idővel rendelkeznek, honunkat és a tudományt megillető adót e téren szintén lerovandják*). A vállalat könnyebbítése végett figyelembe veendő miképp Pannoniának azon helyei, melyek Árpádkori királyaink okmányaiban említetnek általán ott épültek, hol az új lakosok a rómaiak után épület-anyagot és jó földet találtak. A lelhely megtudására egyik nélkülözhetlen tényező a földműves nép, mert ez földjét s határát legjobban ismeri, és ha látja, hogy e kedves téren való ismeretét becsüljük s tévedéseit a legnagyobb kimérettel igazítjuk ki: célunk elérésére őszinte készséggel nyujtand segédkezet.

*) Én részemről legközelebb szolgálni fogok a Bakony-Tamásiról öt év óta gyűjtött régiségek leírásával; ugy szintén Bársonyos, Káth (Veszprémm.); Péterfalva (Sopronm.) ismertetésével. a)

a) Örömmel számítok reá. Szerk.

Románkori oltárkereszt.

Ebenhöch Ferencz, koronczói esperestől.

Bármily ritkák is hazánkban a románkori egyházak és műemlékek, ezeknél még sokkal ritkábbak az akkori izlésben készült ötvös-művek és kisebb mőtárgyak; mert többnyire becses vagy használható fémekből készülvén, ami ezek közül a tatár-és török — dulást, nem különben a reformáció képirtó dühét szerencsésen túlélte: utóbb a renaissance minden átalakító szenvedélyének esett áldozatul; és most csak azt a keveset¹⁾ tudjuk felmutatni, mi a gyászos pusztulás alkalmával föld alá kerülvén, a régészetnek kedvező utóbbi évtizedekben jött napfényre; s került egyszersmind oly kezekbe, melyek a tárgy történeti műbecsét felismerve, azt a beolvasztás esélyétől megmenteni siettek. Azért a románkori izlésben többé kevesbbé durván alakított réz-bronz arany-ezüst- s. a. t. akár egyházi, akár profán használatra szánt mőtárgyak mindig a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak, és többnyire *unicumok*, oly sajátosságokat és eltérő idomzatokat tüntetvén fel, melyeknek szemlélése új meg új irányba vezetik a figyelmes szemlélő eszmemenetét. Ily ritka és eddig ismeretlen részletekkel tündöklő csaknem sértetlen épségben fenmaradt „románkori oltárkereszt“ játszott a véletlen kezeimbe*).

Ugyanis julius derekán baráti körben figyelmeztettek, hogy *Szerecsenyben* (Győr vm.) egy pórnök igen féuyes feszületet talált; de annak nagyságáról, alakjáról s. a. t. semmi bizonyosat sem tudtak mondani, minthogy az együgyü nő, kincsét nagyon féltvén, azt senkinek sem mutatja. A dolognak tehát nem tulajdonítottam fontosságot s azt tovább nem is nyomoztam. Ki írja le azonban örömet, midőn harmabnapra ismerős kéztől levelet veszen, annak feltörésekor egy románkori feszület rajza hullott elém? „*Ez a szerecsenyi feszület*“! — kiálték önkénytelenül s mindegy ösztönszerűleg; és úgy is volt. Mert említett barátom, tudósítása szerint, abban a perczen lépett be egy *pápai* aranymíves boltjába, midőn az egy idomtalan rézfeszületet egyedül a vastag aranyozás kedvéért beolvasztás végett vett meg pórnöküktől. Barátom legott koronczói „*ócskász*“ barátjára gondolt, ki nek számára a keresztet lefoglalta, s neki a feszület rajzát véleményadás kedvéért megküldötte. Elképzzelheti a nyájas olvasó: hogy addig nem volt nyugtom, míg a feszület enyém nem volt!

¹⁾ Mily gazdagok voltak a középkori nagyobb egyházak főleg fémből készült kisebb mőtárgyakban és készletekben, kitünik az akkori leltárakból; p. Pannonhalmán sz. László korában 14 db. kisebb nagyobb arany és ezüst szebbnél szebb feszület létezett (Mittheil. d. centr. Comiss. V K. 351.) holott manap jelesebb p. báró Rolas du Rosey drezdai enemü gyűjteményében összesen csak 2 db. románkori feszületet lelünk (u. o. 347 l.) ilyenekből talán még legtöbbet bír a *nürnbergi* german és a bajor *nemzeti* muzeum (Mitth. VI. K. 112. l.); természetesen ide nem értvén a francia és angolhoni gazdag muzeumokat.

*) Tudósító úr természetesen leginkább hazáukról szól, mely még eddig *oly keveset van e tekintetben átkutatva és leírva*. Félre esőbb helyeken bizony még találni románkori tárgyakat, csakhogy azok nem annyira a régész mint a *szatócs* kezébe kerülnek mindaddig, míg papjainkat az ilyenek nem érdeklik.

Mielőtt azonban a rajzban mellékelt „oltárkereszt“ koráról, műbecséről s a. t. szólt lanék, szükségesnek tartom a *feszületnek* mint műtárgynak őskori történetéről egyetmást elmondani.

Amily bizonyos, hogy az első keresztények a *keresztet* mint a megváltás eszközét és jelét nagy tiszteletben tartották. [ezért kényszerült Tertullian és más egyházatyák is őket a pogányokkal szemben a „kereszt imádás“ vádjá ellen védelmezni ¹⁾] — szintoly kétségtelen, hogy a felfeszített megváltó festés vagy faragvány általi ábrázolásától gondosan tartózkodtak, nehogy őket, az üldözötteket, e jel a pogányoknak elárulja. A jó pásztor, a bárány, a hal, a galamb, csupasz vagy pedig lombfüzérrel, koszorúval, néha egy két galambbal felékített kereszt, sőt maga az ismeretes monogram volt az egyedüli képlet, mely az üldözött keresztényt a megváltóra, és a megváltás nagy titkára emlékezteté. Így hozta azt magával az okosság és a titoktartás fegyelme, (*disciplina arcani.*) — De mihelyt az üldözés megszűnt, mihelyt milliók követhették a „felfeszített“ tanítását, mihelyt *Ilona* anyacsászárné a sz. kereszt ereklyéjét Golgotha tövénél fölfedezvén, azt drága aranyburokban a sz. sírnak általa épített nagyszerű templomában, mint a hívek tisztelettárgyát felállíttatá; — a keresztények nem tartózkodtak többé előbb ugyan keleten, két századdal utóbb pedig nyugaton is a *keresztet* a *felfeszített üdvözítő* képével felékesíteni, a keresztet mintegy *szólbó képül* használni, melynek előállításában szigoruan ragaszkodtak az őskori hagyományokhoz, t. i. hogy Krisztus urunk 4 szeggel, fapolczon (*suppedaneum*, lábálj) vagy zsámolyon nem egymás felett, hanem egy más mellett nyugovó lábbal, vizirányosan kifeszített karokkal fején töviskoszorúval mult ki a keresztben.

Ehez képest régi leírások és fennmaradt festvények meg mozaikok szerint az V. és VI. században a kereszt négykaru volt, rajta a felfeszített üdvözítő 4 szegen függött, lábai két külön szeggel átverve, polczon egymás mellett nyugodtak, a lábszárak pedig térdben nem voltak meghajtvá; s ámbár az üdvözítő az evangeliumok szerint meztelenül, csak derékon rövid lepellel fődve, függött a keresztben, mégis gyakran egész testét fedő, és bokáig érő köntösben, de legtöbbsnyire deréktől térdig vagy azon is alul érő kötényszerű s néha bojtokkal felékesített zubonykában ábrázoltatott a keresztben. A szerint pedig a mint vagy *élve* vagy pedig *halva* függ, feje egyenes, függélyes helyzetben s nyílt szemekkel, vagy pedig zárt szemekkel és jobb karjára lehajtvá, mindenkor pedig dús, középben elválasztott s vállaira aláhulló hajzattal bajuszos-szakálos arczczal fordul elő; fején töviskorona, kereszt fénykör, néha aranyos korona, vagy egyszerű szövet — diadem látszott; a fej felett pedig az ismeretes czímtábla a hármás, vagy egyszerű felirattal, melyet olykor Krisztus monogramja, vagy nevének kezdőbetűje X, sőt e helyett szintén azon betűvel kezdődő *kéz* (görögül *χειρ*) pótolta.

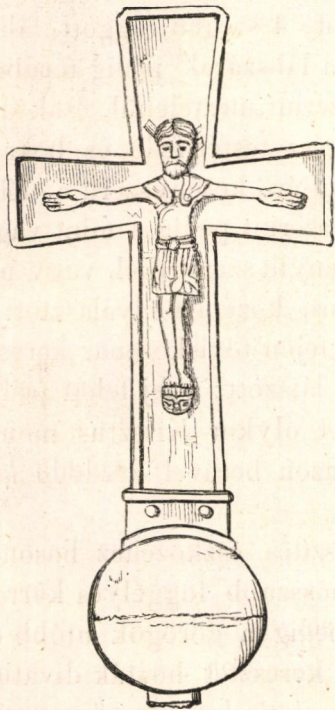
Keleten szintúgy mint nyugaton kezdetben a megfeszítés eszközéhez hasonló négykarú és pedig egy rövidebb keresztkarral, és egy sokkal hosszabb függélyes karral, mintegy *Karóval* ellátott kereszt volt használatban; minthogy pedig a görögök utóbb ez idomtól elállottak, és a négy egyenlő hosszúságu karral ellátott keresztet hozták divatba ezt a X-dik század óta „görög“, a hosszúsárút pedig ellenkezőleg „latin keresztnek“ nevezik

Már *Konstantin* császár idejében arany-ezüstből készült és drága kövekkel kirakott keresztet helyeztek az oltársátor, vagy oltár fölé, mely szokás azután a feszületeknek drágákő és zománczozással való felékítésére is átvitetett, főleg keleten: hol korán kezd-

¹⁾ Tertull. Apolog. c. 16.

ték a feszület 4 karját az evangelisták mellképeivel díszíteni, vagy ehelyett azok jelképeit az ismeretes evangéliumi állatokat használni. A kereszt alatt gyakran az *Isten anyja*, Sz. János és Magdolna, többnyire szikár, nyulánk, komor arcú s modoros redőzetű ruhába burkolt alakjait helyezték el; ily feszületek hátlapján többnyire Sz. Mária látszik a kisedd Jézussal. Mind e képek verve, vagy zománczozva, sőt vésve is, ritkábban ötvös kéz által öntve fordulnak elő; és a feszület ily előállítására hagyományszerűleg s minden legesekélyebb változtatás nélkül a mainapig megmaradt keleten oly annyira: hogy sokszor maga a műértő is haboz: vajjon ősrégi, vagy újabbkori feszület van-e előtte?

E merevséggel ellentétben nyugaton pezsgőbb mozgalom uralkodott, mely a X-dik századon túl az élet minden viszonyaiba behatva, utóbb nagyobb változást idézett elő mind az építészetben, mind a képző-művészetben; nem csoda tehát, ha a feszület is mind idomaiban, mind részleteiben nyugaton nagy változáson ment át, melyet részben a Jeruzsálemből eredt és a keresztfára vonatkozó ajtatos mondának kell tulajdonítanunk. A monda ¹⁾ szerint t. i. Ádám feje vagy agykoponyája a megváltó keresztfájában volt elrejtve, honnan Krisztus halálakor előjött s az aláfoló sz. vért felfogván, az által megtisztult. E hagyomány megörökítésére a XI-dik századtól fogva nyugaton a kereszt tövénél többnyire emberfő vagy koponya látszik, t. i. Ádám feje ²⁾ vagy koponyája. Ehhez járul egy kisebb vagy nagyobb gomb, mely a földgömböt ábrázolja és a feszület alsó végén lombozat vagy más jelképi ezífrázatokkal ékítve, egyúttal közvetítőül vagy összekötő tagozatúl szolgál a kereszt és annak talapzata vagy nyele, azaz hordozó póznája között. A XIII-dik században az őshagyománytól már abban is eltértek, hogy 4 szeg helyett 3 szeggel foglalták a fölfeszített üdvözítő képét a kereszthez, egymásfelé helyezett lábait egy szeggel vervén át,

minek következtében a lábaj vagy polez egészen elmaradt, és a lábokat térdben, nagyon meg kellett hajtani. Megemléntendő még, hogy a fenntebbi hagyományra vonatkozólag a keresztfára ez időtájt sokszor a paradicsomi almafára emlékeztetőleg állítatik elő. A kereszt törzse t. i. nincs megfáragva, hanem az élő fához hasonlólag kerek karja nem áll keresztben, hanem villaszerűleg majdnem függélyesen nyulik fel felé, mely azután sok esetben lombozattal, virágokkal, sőt gyümölcsökkel gazdagon meg van rakva; máskor ismét a lombozat virág alakú csomókba fűzve fedi az élőfa alakú kereszt törzsét, melyen ismét máskor az élőfa ágainak levagdalt csonkái látszanak ³⁾.

Ha most tekintve a mondottakat szemügyre vesszük feszületünket, mely vörösrézből készült s igen vastagon van megaranyozva: azt első pillanatra azon művek közé fogjuk sorozni, melyek gyárilag tucatszámra készültek, a melyek előállításánál tehát a hibátlan rajzra kevesebb gondot fordítottak; mégis a modoros alakítást, a durva kivitel, az inkább zömök mint kinyujtott alakot, a vékony satnya lábszárakat, a fejlettebb, de igen nagy s idomtalan kezekkel ellátott karokat inkább a kornak, melyben

¹⁾ Mittheil. VII. 335. l. — ²⁾ Például az innicheni nagy feszületen, hol Ádám feje egyúttal polez (suppedaneum) gyanánt szolgál Krisztus egymás mellé szegezett lábainak. Mittheil. III. 237. lap. — ³⁾ Például a heltai pacificalén (kézi keresztben). Mittheil. VI. 149. lap.

készült, gyermekded izlése és a művészet kezdetlegességének fogjuk tulajdonítani, sem mint a gyári kivitelnek.

A függélyesen álló fő, mely élő Krisztusra utal, szigorú arczkifejezés mellett mór-doros és a románkort jellegző *lombszerű* szakállal s barkóval van mintegy keretbe szórítva, melyet vastag lecsüngő bajusz egészít ki; a hosszú, középett elvállasztott dús hajzat a vállokra foly alá, és párvonalos mély barázdák által van feltüntetve; maga a fej sem tövis koszorú, sem korona, sem diademszerű szalaggal nincs körülveve, hanem meztelen, valamint fölötte a hagyományos ezímtábla is hiányzik, és helyette a hajdan létezett háromágú fénysugár csonka maradványai látszanak, melyek a fej mögött szeggel erősítve a kereszt-hez. Az arányosabb karok vízszintesen két szeggel vannak fölszegezve, az aránytalan nagyságu kezek szorgalommal, mondhatni némi tökélylyel, de igen reálisticus felfogással idomítvák, az ujjak majdnem egyenlő hosszúságuak, s végeik szerfelett vastagok úgy, hogy a kéz tenyérben keskenyebb, mint az ujjak végénél! Sebhely a mellen nem létezik, a mell maga a bonczani megfigyelés hiányára mutat: a test derékon alul azon sajátságos kihajlást, mondhatnám feszengést láttatja, mely a régibb görög feszületeken a kinszenvedés kifejezéseként szemlélhető. A lábszárak aránytalanul rövidek és véznák, térdben kissé meghajtvák; a lábfejek durva reálistikus rajzban, egymás mellé szintén durván, de jól kidomborított oroszlánfőn mint lábajlon (suppedaneum) helyezvük el; az egyetlen szeg az oroszlánfőt szorítja a vele egy tömegből öntött lábakkal együtt a kereszt-hez. Derékon szélesebb három csokorszerű rózsával, és ezekről alácsüngő alul szélesebb s kerekre vágott szalagokkal ékített övről foly alá, dús, jól kidomborított redőkben, alul rojtokkal ellátott kötényeszerű testelőző (Schamtuch) mely térdig ér, s melynek feldíszítésére mint látjuk oly kiváló gond fordított! Ennek, úgy látszik, kiegészítő része, mert vele együtt az egész testet elfedő és az V-VIII-dik századig igen gyakran előforduló *tunicát* pótolja feszületünkön az eddig még sehol sem észlelt *vállfedő* (humerales) mely mint liturgicus ruhadarab a a miséző papnak a legrégebb korban ugyan fejét (amictus) utóbb pedig vállait fedé! — — ez esetben s felfeszített vállait fedi, fél mellig leér, és háromrétű zsinorzattal van a hónalj alatt a testhez szorítva, redőzetes felkunkorodó végei pedig mély barázdolás által indicálva.

A kereszt maga $\frac{1}{2}$ vonal vastagságu rézlemezből van vágva, magassága nem egészen 7'', keresztkarja pedig majd 5''-nyi, 1'' 3''' szélesség mellett, mely a kereszt végénél 1'' 5'''-1'' $\frac{1}{2}$ '''-ig szélesedik. Ezen különben igen gyenge lemezkereszt erősítésére egy szintén $\frac{1}{2}$ ''' vastag s majd 2''' széles perem van a kereszt széleire köröskörül s pedig annak belső lapján felszegelve, s mellette hozzá is forrasztva. Legalul 2'' 3''' átmérőű s két fél-gömbből összeforrasztott rézgolyó van melynek alján rövidke 7''' nyílású cső közvetítő tagozatul szolgált a most hiányzó talpazathoz, felső részéhez ellenben 10''' magas és 1'' 7''' széles szintén peremmel ellátott vékony rézhüvely van forrasztva, melybe maga a kereszt töve bele van eresztve, és két nagyobbfejű szeggel megerősítve.

Első tekintetre az ember azt vélné, hogy e kereszt valaha zászló hegyére volt tűzve, legalább mainap igen hasonlítanak ehez azon keresztnek, melyeket szintén ily nagyságu golyóval felszerelve egyházi lobogókra szokás tűzni: de valamint mainap senkinek sem jut eszébe krisztussal díszített keresztet tűzni akár zászló akár torony hegyére, mert ott a távolság miatt a parányi alak úgy sem látszanék (pedig nálunk a gyárilag ezer számra készülő szobrocška alkalmazása tetemes költség-külömbséget nem okozna), úgy a régiek is alig alkalmaztak volna ily parányi alakot oly kereszt-re, mely rendeltetésénél fogva magasra emelve, azt mintegy látatlanná teendé, ha főleg azt is fontolóra vesszük, hogy az idétt a kézművesség és gépezet fejletlenségénél fogva ily szorgalommal kiállított szobroc-

kák használata tetemes árkülönbséget okozott volna. Nézetem szerint tehát e feszületnek a golyó alatt, talán néhány tagozat közvetítése mellett akár kerek, akár lépcsőzetes, vagy háromszögű talapzata volt, melyen állva alkalmas volt arra, hogy mint oltár-kereszt az egyház legkitünőbb helyén t. i. az oltár közepén állva annak némi ékességeül szolgáljon.

Ha tekintetbe vesszük a rajz hiányait, mely jobbadán csak a hagyományos schema után indul, s keveset foglalkozik a természet tanulmányozásával, ha látjuk a durva kivített, mely a művezet legközönségesebb akadályait is alig bírja legyőzni s mely az érzékeverés nehézségeit kerülve, az olcsóbb és tartósabb bronz helyett inkább a gyengébb vöröskereszt választotta tárgya készítésére; ha végül látjuk a vastag aranyozást, mely ügyesség hiányában a drága fémet oly kiméletlenül pazarolta e feszületre: önként azon korba fogjuk annak készítését helyezni: melyben nemcsak a művészet, hanem még a művezet is csecsemőkori bölcsőjében ringattatott!

Tüzetesebb összehasonlítás más enemü műtárgyakkal e feszület korának meghatározására biztos újmutatást fog nyújtani. Tartsunk szemlét a románkori feszületekben igen gazdag bajor nemzeti muzeumban. Két rézkereszt közül, melyeket merev alakjuk miatt a szakértők a XI-dik századból kelteznek s melyeken a lábak szintűgy nincsenek a keresztthez szegezve, mint e miénken, az egyikén krisztus feje csak a háromágu fénysugárral van feldíszítve, mint a miénk! Ugyanott több ősrégi és aranyozott vörösrézből készült kereszt karjai végökön szintűgy kiszélesednek, mint azt a miénken látjuk! ¹⁾

Ugyanott egy Bambergből származott és a XI-dik századból keltezett nagy feszületről az mondatik: hogy idomzata durva, nyers, karjai még legtöbb bonczani tanulmányt tanusítanak! nincs-e ez úgy a mi feszületünkön is? Végül a tunica szerű testelőző, főleg a vállfedővel együtt azon korra enlékeztet: melyben a szemérmes keresztény még a keresztben sem nézhette üdvözítő, meztelen tagjait, hanem amennyit csak lehetett, eltakart. Habár pedig a kevésbé meghajtott térdek és a lábajul használt modoros oroszlánfő némelyektől már a XII-dik század reminiscenciái közé soroztatik, mindamellett a fent elősoroltak figyelembevételével feszületünket a XI-dik századnál újabbnak nem merném állítani.

Jelen leírásomat még jól be sem fejeztem, mikor egy másik lelkész barátom több darab szintén megaranyozott régi rézfeszület felfödözéséről értesített; minthogy pedig részint hivatalos teendőim, részint a téli idő akadályozott, hogy személyesen ránduljak a hely színére, barátomat a műtárgyak lerajzolására, és a feltalás körülményes leírására szólítottam fel. Ez rövid időn, bár csak vázlatos rajzokkal, és hiányos leirással kedveskedett is mindamellett igen örvendetesen lepott meg, mert a lelt tárgyak egyike szintén *románkori oltárkereszt* vala, mely mind nagysága mind tökéletes épsége, főleg pedig *képzeletdús rajza* által az enemü fenmaradt legjelesebb remekék közé sorozandó!

Talapja háromszögű lobor, mely gazdag növény- és szörny-fonadékból áll, a szörnyek szárnyas, lombidomu farkban végződő gyikok; ezek közül három a talapzat 3 lábát képezi, melyek fölött a lobor élén szintén egy-egy hasonló proteus lefelé, a lobor mind-egyik lapján pedig kettő-kettő a dús és váltóztatos lombfonadék között felfelé kusz; a talapzaton tehát összesen 12 szörny látszik; említésére méltó, mert az öntés kifejlett művezetére mutat, azon körülmény, hogy e háromszögű talap át van törve, s így mind a növényindák mind a szörnyek szabadon fonódnak egymásba. A lobor tetején hasonló művü és lombfonadékot képező gomb vagyon, hogy a talap és kereszt között közvetítő tagozat-

¹⁾ Mittheil. VI. 112. lap.

túl szolgáljon, az áttört gomb lombfonadékában is két szörny rejlik. E recze- vagy hálóművi gomb felett több vonalnyi magasságra fölül és alul tagozott oszlopocska emelkedik, melynek felső fejezetszerű és négyszögű részében van a kereszt síkjának befogadására szolgáló mélyedés, itt azonban a kereszt alsó végéből egy tagozott, s mint alább látni fogjuk, talán fenyőtoboz alakú lombcsomó, vagy más ilyen hiányzik. Maga a kereszt inkább a görög, mint a latin keresztalakhoz közelít, mivel keresztkarjai majd oly hosszúak, mint a függélyes keresztkar. A kereszt nem négyszögű, hanem élőfához hasonlólag hengerded, mely köröskörül átellenes spárga fejhez hasonló lombcsomókkal, vagy bimbókkal van körülvéve; a keresztkarok végein eredetileg egy-egy fenyőtoboz alakú lombcsomó volt, de ezek közül az alsó a kereszt tövéből, és az egyik kar végéről, összesen tehát kettő hiányzik. Krisztus szikár vézna lábakkal s karokkal, nagy kezekkel, kis lábfejekkel ellátott teste az ismeretes lábajlon nyugszik, lábai egymás mellett, térdben nincsenek meghajtvva, karjai vízirányosan vannak fölszegezve; — függélyes és rövid szakáll s haj által feltűnő fején háromágú korona van; cím tábla vagy egyéb jelvény hiányzik. Az egész feszület magassága állítólag 16—18'', melyből a talpra 6—7'' esik.

Ugyanazon szántóföldön és helyen egy talapzat és Krisztus nélküli kereszt találtatott, mely az előbbihez nagyságra és alakra nézve igen hasonló és ikertestvérének mondható: t. i. ez is élőfaként hengerded, majdnem görög idomú és bimbókkal van körülvéve, csak hogy ezek vésűvel barázdolás által állítvák elő, nem pedig mint az előbbi feszületen, domborművileg öntvék; hossza szintén 10''.

Végül u. o. még két darab ép oly görög ereklyekereszt találtatott, milyent 1858-dik évben Csehország Opočnic nevű falujában egyszerre ötöt is letek¹⁾. Sajnos hogy értesítő barátom ezekről nem írja: vajjon öntve, vésve, verve vagy zománczozva vannak-é? csak annyit mond, hogy megaranyozott rézből levén, a rozsdá igen ellepte és vastagon beborította azokat! Hihetőleg rézlemezből úgy vannak csak verve; sarokban forgó hátlapjuk kinyílik, s a keresztüreg ereklyék befogadására alkalmas. A tökéletlen rajzból csak annyit észlelhetni, hogy az első 4'' magas és 1'' szélességű előlapján Krisztus vízirányos karokkal egymás mellett polczon nyugvó lábakkal, térdig érő kötényszerű testelőzőben függ a keresztben, feje fölött hosszú keskeny cím tábla; a kerekre vágott s némi tagozattal profilozott karvégekben 3 (remszerű mellkép látszik. A kereszt hátlapján a leírás szerint középett a b. szűz karba fogott kisedével, a keresztkarok végeiben pedig ismét 3 éremszerű mellkép vagyon.

A második, ehhez hasonló alakú és művi kereszt előlapján a karok keresztvező pontján kerek érmecsben Krisztus mellképe a szokott névjegygyel IC. XC. áll; a négy kar végein éremszerű keretben 4 olvashatlan mellkép görög felirattal. A hátlapon görög liturgicus ruhába öltözött alak, mellén keresztezett stólával áll, a karvégeket ismét éremalakú mellképek díszítik, természetesen görög feliratokkal körülvéve.

A Vértések alján egy német földműves által saját telkén lelt ezen érdekes tárgyak megszerzésére tettem ugyan lépéseket, de eddig sikertelenül, minthogy a kincsét féltékenyen őrző nem szándékozik azokat áruba bocsátani; azonban lelkes-barátom szemesége kezeskedik, hogy a kincs nem fogja a számtalan külföldre vándorolt magyar leletek nyomán a külföldi gyűjteményeket, ellenkezőleg előbb utóbb a m. nemzeti Múzeum termét ékitve, gazdagítani, — ainsil soit il^{*)}!

Ebenhöch Ferencz.

¹⁾ Mittheil. V. 211. lap.

^{*)} Ez érdekes közlemény által mintegy felhiva kötelességemnek tartom valamelyik füzetben a m. n. múzeum keresztjeit leírni és igen sikerült fametszvényekkel közleni.

<i>Aurelianus.</i>	A	IMP. AVRELIANVS. AVG.	B	ORIENS. AVG. Nap jobbra lép, előtte fogoly; jobbról Γ ; alul $\overline{\text{XXI}}$	1
	A	"	B	" Nap állva, balról fogoly; balfelől B; alul $\overline{\text{XXI}}$	1
	A	"	B	" " ; alul $\overline{\text{T}^?}$	1
	A	IMP. C. AVRELIANVS. AVG.	B	" Nap jobbra lép két fogoly közt, alul olvashatlan	1
	A	"	B	" Nap balra lép két fogoly közt, alul $\overline{\text{P}}$	1
	A	"	B	" " ; jobbról *; alul $\overline{\text{SXXT}}$	1
	A	"	B	" " " V; alul $\overline{\text{XXI}}$	1
	A	"	B	" " ; alul $\overline{\text{XXIT}}$	1
	A	"	B	" Nap balra lép; egy fogoly; alul olvashatlan	3
	A	IMP. AVRELIANVS. AVG.	B	PIETAS. AVG. Két álló alak; alul olvash.	1
	A	IMP. C. AVRELIANVS. AVG.	B	PROVID. DEOR. Sol és Fides állva; alul $\overline{\text{SXXT}}$	2
	A	IMP. AVRELIANVS. AVG.	B	RESTITVTOR. EXERCITI; Csász. és katona, köztök ϵ ; $\overline{\text{XXI}}$	3
	A	IMP. AVRELIANVS. AVG.	B	RESTITVTOR. EXERCITI; Csász. és katona; köztök A; alul $\overline{\text{XXI}}$	1
	A	IMP. AVRELIANVS. AVG.	B	RESTITVT. ORBIS. A csász. egy alak által megkoszorúztatik; $\overline{\text{A}}$	2
	A	IMP. AVRELIANVS. AVG.	B	" " ; köztök B; alul $\overline{\text{XXI}}$	1
	A	"	B	" " ; alul olvashatlan	1
	A	"	B	RESTITVTORI. ORBIS. " ; alul olvash.	1
	A	IMP. C. AVRELIANVS. AVG.	B	RESTITVT. ORBIS. A csász. egy alak által megkoszorúztatik; köztök csillag; alul $\overline{?A\Gamma}$	1
	A	"	B	RESTITVTOR. ORBIS. " ; alul $\overline{\text{AC}}$	2
	A	"	B	" " ; alul $\overline{*I}$	1
	A	"	B	" " ; alul $\overline{*A}$	1
	A	"	B	" " ; al. olvash.	3
	A	IMP. AVRELIANVS. AVG.	B	RESTITVT. ORIENTIS. " ; alul $\overline{\text{P}}$	1
	A	"	B	ROMAE. AETER. A csász. Rómától Victoriát nyer; alul $\overline{\text{Q}}$	1
	A	"	B	ROMAE. AETERNAE. " ; alul $\overline{\text{Q}}$	2
	A	IMP. C. AVRELIANVS. AVG.	B	SOLI. INVICTO; Nap állva; alul $\overline{\text{SXX}}$	1
	A	"	B	VICTORIA. AVG; Victoria; alul $\overline{\text{T}}$	1
	A	IMP. AVRELIANVS. AVG.	B	VIRTVS. MILITVM. Imperator egy katonától Victoriát nyer. $\overline{\text{T}}$	1
	A	"	B	VIRT. MILITVM. " ; alul $\overline{\text{T}}$	2
	A	"	B	" " ; alul olvashat.	1
		Teljesen olvashatlan hátlapú Aurelianus császártól			2
<i>Severina.</i>	A	SEVERINA. AVG.	B	PROVIDEN. DEOR. Sol és Fides állva; alul $\overline{\cup\text{XXT}}$	1
	A	"	B	" " ; alul $\overline{\cup\text{XXT}}$	3

<i>Tacitus.</i>	IMP. C. M. CL. TACITVS AVG. R CLEMENTIA TEMP. Clementia állva; alul XXIZ	1
	M. CL. TACITVS. P. F. AVG. R CONSERVAT. MILIT. A császár, egy koronával állva; alul S	2
	IMP. C. M. CL. TACITVS. AVG. R PROVIDE. AVG. Providentia; alul Q	2
	" R PROVIDENTIA. AVG. " ; alul XXIA	1
	" R SALVS. AVG. Salus; alul XXIΔ	2
	" R SALVS. PVBLI. " ; alul T	1
	" R SPES. PVBLICA. Spes; alul olvashatl.	1
	IMP. CL. TACITVS. AVG. R TEMPORVM FELICITAS, Felicitas; jobb- ról is, balról is A	1
<i>robust.</i>	IMP. PROBVS. P. F. AVG. R ABVNDANTIA AVG. Abundantia állva; al. III	1
	IMP. PROBVS. AVG. R ADVENTVS AVG. A császár lovagolva; alul: R Q Δ	1
	IMP. PROBVS. P. F. AVG. R " " ; alul: R Q Z	1
	" R " " ; alul: R Q Z	2
	IMP. PROBVS. AVG. R " " ; alul: R Q Δ	1
	PROBVS. P. F. AVG. R " " ; alul: R Q Z	1
	IMP. PROBVS. AVG. R " " ; alul: R Q Γ	1
	" R " " ; alul: R Q Z	1
	" R " " ; alul: R S	1
	VIRTVS. PROBI. AVG. R ADVENTVS. PROBI. AVG. " ; alul olvashatlan	1
	IMP. C. M. AVR. PROBVS. AVG. R AEQVITAS. AVG. Aequitas állva; alul: XXI Γ	1
	" R CLEMENTIA. TEMP. Clementia állva; alul XXIZ	1
	" R " ; A császár és egy katona állva, köztök Q; alul XXI*	1
	" R " " ; köztök V; alul XXI	1
	" R " " ; köztök P; alul XXI	1
	IMP. C. PROBVS. P. F. AVG. R CONCORD. MILIT. Concordia két hadi jellel, jobbról L; alul PXXI	1
	IMP. C. M. AVR. PROBVS. AVG. R CONCORDIA. MILIT. A császár és Concor- dia, köztök A; alul XXI	1
	" R " " ; köztök Γ; alul XXI	1
	" R " " ; köztök P; alul XXI	2
	" R " " ; köztök Q; alul XXI	1
	" R " " ; köztök VI; alul XXI	1
	IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. R " " ; alul XXI T	1
	IMP. C. M. AVR. PROBVS. AVG. R CONSERVAT. AVG. Sol állva; alul XXVI	1
	IMP. PROBVS. INV. AVG. R FELICITAS. AVG. N. Felicitas állva; alul XXI	1
	IMP. PROBVS. P. F. AVG. R HERCVLI. PACIF. Hercules; alul SXXX	1
	IMP. C. PROBVS. P. F. AVG. R IOVI. CONSERVAT. A császár és Juppi- ter; alul VXXT	1
	VIRTVS. PROBI. INVICTI. AVG. R " " ; alul VXXT	1

	Db.
<i>Probus.</i> A PROBVS. P. F. AVG. R IOVI. CONS. PROBI. AVG. Juppiter; alul REB	1
A " " " " " " ; alul Q ∞ B	1
A IMP. M. AVR. PROBVS. AVG. R IOVI. STATORI. Juppiter; alul XXI; Juppiter mellett Z	1
A IMP. PROBVS. P. F. AVG. R MARS. VICTOR. Mars trophaeumot vive; alul olvashatlan	1
A IMP. C. PROBVS. P. F. AVG. R ORIGINI. AVG. Romulus és Remus a farkassal; alul XXIT	1
A IMP. C. PROBVS. AVG. R PAX. AVGVSTI. Pax; jobbról T; alul VXXI	1
A " " R PAX. AVG. Pax; balról S; alul XXI	1
A " " R " " ; balról T; alul XXI	1
A IMP. C. PROBVS. P. F. AVG. R " " ; balról P; alul XXI	1
A " " R " " ; balról V; alul XXI	1
A IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. R PAX. AVG. Pax. balról P; alul XXI	1
A IMP. C. PROBVS. P. F. AVG. R PIETAS. AVG. Pietas; balról Γ; alul III	1
A IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. R RESTITVT. ORBIS. A császár és Victoria; köztök P; alul XXI	1
A IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. R ROMAE. AETERNAE. Róma temploma; alul XXIP	1
A " " R " " ; alul XXIVI	1
A IMP. PROBVS. P. F. AVG. R ROMAE. AETER. Roma temploma; alul RQ ∞ Δ	1
A IMP. PROBVS. AVG. R " " ; alul RQB	1
A PROBVS. P. F. AVG. R " " ; alul R ∞ Δ	1
A IMP. C. PROBVS. AVG. R ROMAE. AETERNAE. " ; alul RS	1
A IMP. C. PROBVS. P. F. AVG. R SALVS. AVG. Salus állva; balról VII; alul XXI	1
A IMP. C. PROBVS. AVG. R SECVRIT. PERP. Securitas; alul SXXI	1
A PROBVS. P. F. AVG. R SOLI. INVICTO. Sol quadrigájával, oldalt állva; alul R ∞ Γ	3
A IMP. PROBVS. P. F. AVG. R " " " ; alul RQΓ	1
A IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. R " " szemközt állva; alul XXIT	2
A " " R " " ; alul KAB	1
A " " R " " ; alul K*B	1
A IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. AVG. R " " ; alul KAΓ	2
A PROBVS. P. F. AVG. R VICTORIA. AVG. Victoria; alul R ∞ S	1
A IMP. PROBUS. AVG. R VICTORIA. GERM. Trophaeum foglyok közt; alul R ∞ A	3
A " " R " " ; alul R ∞ A	1
A " " R " " ; alul olvashatlan	1
A VIRTVS. PROBI. AVG. R VIRTVS. AVG. Mars trophaeummal; alul PXXT	1
A IMP. C. PROBVS. P. F. AVG. R " " ; alul olvashatlan	1
A IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. R VIRTVS. PROBI. AVG. Mars trophaeummal, alul XXIVI	1
A IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. R VIRTVS. PROBI. AVG. Mars trophaeummal, alul XXIS	1

- Probus.* * IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. * VIRTVS. PROBI. AVG. Mars trophaeummal; alul XXIQ 1
- * IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. * VIRTVS. PROBI. AVG. Mars trophaeummal; balról V; alul XXI 1
- * IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. AVG. * VIRTVS. PROBI. AVG. Mars trophaeummal; alul XXIVĪ 1
- * IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. AVG. * VIRTVS. PROBI. AVG. Trophaeum; alul XXIS 1
- * IMP. C. M. AVR. PROBVS. AVG. * VIRTVS. PROBI. AVG. A császár nyargalva, ellent szúr le; alul KAB 1
- * IMP. C. M. AVR. PROBVS. P. F. AVG. * VIRTVS. PROBI. AVG. A császár lovon ülve, oly alakban, mint Probus „ADVENTVS. AVG.“ köriratú pénzein látható; a ló alatt V; alul XXIMC 1
- * Mint előbbi; * mint előbbi; a császár lovon ülve egy ellent gázol le; alul XXIP 1
- Carus.* * IMP. C. M. AVR. CARVS. P. F. AVG. * AETERNIT. IMPERI. Napisten állva; alul AK△(?) 1
- * IMP. C. M. AVR. CARVS. P. F. AVG. * IOVI. VICTORI. Juppiter állva; alul KAΓ 1
- * IMP. C. M. AVR. CARVS. P. F. AVG. * PROVIDENT. AVGG. Providentia állva; alul △K 1
- * IMP. CARVS. P. F. AVG. * SPES. PVBLICA. Spes állva; alul SXXI 2
- * ” * VIRTVS. AVGG. Virtus; alul KAΓ 1
- * DIVO. CARO. * CONSECRATIO., Sas; alul K△A(?) 1
- Numerianus.* * IMP. NVMERIANVS. AVG. * PIETAS. AVGG. Mercurius állva; alul KAΓ 1
- * IMP. NVMERIANVS. P. F. AVG. * PROVIDENT. AVGG. Providentia állva; alul VXXI 1
- * M. AVR. NVMERIANVS. NOB. C. * PRINCIPI. IVVENTVT. Numerianus állva; alul KAS 1
- * M. AVR. NVMERIANVS. NOB. C. * PRINCIPI. IVVENTVT. Numerianus állva; alul VIXXI 1
- Carinus.* * IMP. C. M. AVR. CARINVS. AVG. * AEQVITAS AVGG. Aequitas állva; alul KAZ 1
- * IMP. C. M. AVR. CARINVS. P. F. AVG. * AETERNIT. AVGG. Aeternitas állva; alul KAΓ 1
- * IMP. C. CARINVS. P. F. AVG. * IOVI. VICTORI. Jupp. állva; alul KAB 1
- * ” * PIETAS. AVG. Mercurius állva; alul K∪ΓA 1
- Magnia Urbica.* * MAGNIA. VRBICA. AVG. * VENVS. VICTRIX. Venus victrix állva; alul SXXI 1
- Diocletianus.* * IMP. C. C. VAL. DIOCLETIANVS. P. F. AVG. * CONSERVAT. AVGG. Császár és Juppiter; alul XXIB 1
- * IMP. C. C. VAL. DIOCLETIANVS. P. F. AVG. * CONSERVAT. AVGG. Császár és Juppiter; alul XXIBI; balról Γ 1

	Db.
<i>Diocletianus.</i> A IMP. C. VAL. DIOCLETIANVS. AVG. B IOVI. CONSERVAT. Jupiter állva; alul TXXI	1
A IMP. C. VAL. DIOCLETIANVS. AVG. B IOVI. CONSERVAT. Jupiter állva; alul XXIT	1
A IMP. C. VAL. DIOCLETIANVS. AVG. B IOVI. CONSERVAT. Jupiter állva; alul SXXIT	1
A IMP. DIOCLETIANVS. AVG. B IOVI. CONSERVAT. AVG. Jupiter állva; alul XXIB	1
A IMP. DIOCLETIANVS. AVG. B IOVI. CONSERVAT. AVG. Jupiter állva; alul XXIΔ	1
A IMP. DIOCLETIANVS. AVG. B IOVI. CONSERVAT. AVG. Jupiter állva; alul olvashatlan	1
A IMP. C. C. VAL. DIOCLETIANVS. P. AVG. B VICTORIA. AVGG. A két császár, a Victoriát tartva; közöttök A; alul XXI	1
<i>M. Aur. Val. Maximianus.</i> A IMP. C. M. AVR. VAL. MAXIMIANVS. P. F. AVG. B CONSERVATOR. AVGG. Hercules és a császár áldozatot mutatnak be; jobbról A; alul XXIHP	1
A mint előbbi; B VIRTVS AVG. Virtus (?) állva; alul jelek és betűk nélkül	1
A IMP. C. M. AVR. VAL. MAXIMIANVS. AVG. B IOVI. CONSERVAT. Jupp. és a császár; alul SXXIT	1

Van ezen 209 dbon kívül egy, nagyságra nézve a többivel egyenlő érem, melynek betűi részben títés által el vannak lapítva úgy, hogy a császár nevét leolvasni róla nem lehet; különben a pénz olvasható betűi ezek:

A IMP. C(.?)ANVS. AVG. Sugárkoronás fej.	
B LAETINIA(.?) Laetitia állva; lenn XXI(?)	1

Horváth Antal.

Két románkori kerekégyháznak nyoma Győrmegyében.

A győri főesperesség 1698-dik évi egyház-látogatásában, melyet felsőbb parancsra *Lacza János* székesegyházi főesperes tartott június havában, két románkori kerekégyház nyomára akadtam; ezeknek emlékét kívánom jelen soraimmal feléleszteni, nemcsak azért, mivel ez érdekes építményekről még a hely színén sem tudnak már a lakosok; hanem mivel e kor emlékeiben annyira szegény Győrmegye területén csak három pont merül fel viruló oázskint, t. i. a *pannonholmi* főegyház, a *győri* székesegyház két félkörű apsisa, és az *árpási* (dombiföldi) — nagy részben modernizált — egyház! hadd lássák a szakkedvelők, hogy ott, hol most éktelen pusztaság tanyáz, még 170 év előtt a tatárdulás, és törökpusztítás daczára — ha talán nemis remek bazilikák, de mégis szerény kápolnák léteztek, melyeknek elpusztítása a jobb izlés és felvilágosodás hajnalkorába esik.

Megyénk nyugati határán a tóközi járásban és a kónyi egyházkerületben fekszik az egyesített *bödöge-markotai* plébánia, melynek egyházáról az említett canonica visitatióban ezeket olvassuk: „visitavi ecclesiam seu sacellum parvum rotundum satis ab externo ruinatum, ubi tectum latericium procellosis imbris dietim diruitur, toti copulo (cupulae) seu superpositae fornici deturpationem causat, quae ecclesiola seu capella utrum fuerit aliquando consecrata nec ne ignoratur ab incolis, praeterquam quod honori Sanctorum omnium fuerit erecta — — — ab intrinseco fornix ab imbris saepe abluitur ob turriculam in vertice superpositam, ex cujus fenestris lumen etiam recipit; patentibus fenestris saepe non tantum stillat sed et fluitat, in qua reperi altare lapideum — — — Altare hoc ex diversis imaginibus in una tabula depictis antiquorum more constructa (constat) quod ubi volebant aperiebatur, ubi volebant duabus a latere tabulis occludebatur. Inferius se invicem respicientes imagines sunt: S. Barbarae et Agnetis, in superiori parte similiter duae sanctorum regum Stephani et Ladislai confessorum patronorum ungariae depictae. Super has tabulatas imagines Christi crucifixi a lateribus B. Virginis et S. Joannis apostoli depicta noviter, et supra illam adhuc in eodem altari est imago B. Virginis Jesulum in ulnis portantis sat pulchra. Item in eodem altari his omnibus inferioribus imaginibus in medio noviter picta imago depositio Christi crucifixi in ulnis B. Virginis dolorosae — — — candelabra duo aerea — — — antependium lineum variegatum pictum — — — strophiola acu picta? — — — casulam unam acu pictam cum sua stola et manipulo — — — turriculum strophiolum — — — vas aereum pro aqua lustrali — — — sacristia nulla, baptisterium nullum.“

E néhány sorban mennyi érdekes, talán ősrégi, sajnos mainap egytől-egyig elveszett, elpusztult tárgy! Hogy pedig itt kétségkívül románkori kerekégyházzal van dolgunk, bizonyítja a boltozat felett levő kisdud torony, úgynevezett lámpás, melynek ablakain át ömlött a világosság a kápolna belsejébe, s melynek sohasem volt rendeltetése, hogy haranglábúl szolgáljon, mert ez idétt az egyház egyetlen, alig 20—30 fontos harangja az ajtó előtt egy faágason függött; továbbá a sekrestye hiánya, a kőoltár — — — hisz a góth korszakban.

inkább nyolczszögü vagy hosszúdad négyszögü alakban épült volna az, a 15-dik század után pedig sekrestye nélkül éppen nem épülhetett! Sajnos, mainap már e kápolnának semmi nyoma, nemcsak hogy a románkorra emlékeztető díszítvény, vagy kőre nem akadhatam, de még leromlásának évét, avagy a helyet, a hol állott, sem lehet meghatározni: miután még csak emléke sem él a lakosok között! — legkésőbb 1752 évig állhatott, mert ez évben épült itt új templom, valószínűleg kerektemplomunk régi helyén, mert az is „mind-szentek-“hez van czímezve. Mi ezen kerektemplomát kétszeresen kedvessé teszi, azon körülmény: hogy 1698-ban még régi góthizlésű szárnyoltára megvolt, igaz ugyan, amennyire a hiányos leírásból kivehetni, tetemesen átalakítva, sőt a négy sorban egymás fölé helyezett képek által eltorzítva*); mert e szavak: „*S. Joannis apostoli depictam*“ sokkal világosabban utalnak fatáblára festett képekre: hogysen ezen utóbbi képsorban a góth szárnyoltárok tetején támok és csúcsivek között álló szobrok és faragott képekről lehetne szó! — A leírás oly zavart, hogy csak a bezárható szárnyajtók világos említése, és e szó „*more antiquorum*“ teszi kétségtelenné: hogy szárnyoltárral van dolga; sajnos, hogy sem az egyházban, sem a sekrestyében nem akadtam e régi oltár csak legcsekélyebb rommaradványára, vagy árva részletére, sőt még a templom padlásán, a falusi egyházak szokott lomtárában, sem akadtam valami utbaigazító nyomra! Ez időben tehát a szárnyoltárok még nem tartoztak a ritkaságok közé ha bár az új oltárok már a renaissancei torz izlésében épültek; azért mondja ez oltárról főesperesünk „*more antiquorum*“; a nép azonban a szárnyoltárok hőemlékezetével bir és szegényes oltárait az ismeretes szárnyoltárok mintájára az oltár felett egymás mellé és hegygyé aggatott számtalan még rézmetszeti papiros-képekkel is ékesíti, a mint tudja; ilyen volt ezidétt a rábapatonai főoltár, a kónyi fő- és mellékoltár, a gyarmathi fő- és két mellék oltár; talán a régi szárnyoltárookra emlékeztet még a falun sok helyt dívó azon szokás, melyszerint a kath. nép ha lehet a b. Szűz nagyobb képét az asztal fölé a szobasarakba, alá pedig a sírban fekvő megváltó képét függeszti, amattól jobbra és balra szintén egy-egy képet akasztván úgy, hogy az első sz. kép a szárnyoltár fő-képét, hosszúdad alacsony koporsó-kép a praedellát, a jobbról és balról levő pedig a kettős szárnyat ábrázolja, sőt a koporsó-kép alatt közönségesen hasonzélességű szövet, vagy virágos kárpitpapir függ, mintegy az oltár előzőjét (antependiumát) képezvén! Nekem legalább mindig mint a szárnyoltár utánzása tűnik fel e stereotyp, és különben megmagyarázhatlan falusi szokás.

Az antependiumok is még dívnak ezidétt és alig van e főesperességben falusi egyház: hol egy-egy régi antependium ne említették; így a *bödögeiről* mondja visitációnk: „antependium lineum, variegatum, pictum“; a *gyarmathiról* pedig: „focus altaris habet antependium ex tela depictum in medio imaginem B. M. Virginis referens“: ezen oltárelőzők tehát többnyire szövetből, néha gazdagon hímezve, nagyobb részt pedig festve, s ez utóbbi esetben külömbféle szentek képeivel ékesítve is voltak.

A *bödögei* készletben két fém gyertyatartóról, is van szó, mely ha nemis románkori, annál bizonyosabban góth modorú volt, „candelabra aerea duo.“ A gyertyatartók többnyire fából voltak, mert az értékesebb fém-gyertyatartók annyi dűlés és pusztítás közt nem igen kerültek el a végveszélyt. *Gyarmathon* említetik „unum candelabrum aereum a militibus ibi quartilantibus donatum“; másutt talán az oltárról rabolták el, itt ajándékkul tették le az oltárra! Említ továbbá a fentebbi leltár: „casulam unam acu pictam cum sua stola et

*) Nem szükséges, hogy itt eltorzítást tegyünk fel, mert véleményem szerint az újabb képek az oltárszekrénybe helyeztetek el, minthogy az ott létezett képről vagy faragmányról a leíró említést nem teszen.

manipulo“; mi másutt is előfordul p. Fejértón, Börcsön, Gyarmathon. Utóbbiról mondja: „casula ex tela acu picta cum fimbriis leoninis ornata cum suis apparamentis, stolis et manipulis“, megmaradtak ezek a dulás között is, miután a himzés miatt más profán czélra nem használtathattak, igen is feltüntetvén a szent czélt, melyre készültek; nem úgy a vászon- és selyemneműek, melyeket elszabdálva viselni lehetett, így az *öttevényi* bíró is arról vádoltatott a visitor előtt: hogy az ottani egyház ingóságaihoz tartozott himzett kendőt — strophium acupictum — látták a nyakán; ez utóbbi készletdarabok majd minden egyházban említetnek, s mint mainap is falun az oltárközepén a terítő felett és a corporale alatt használtattak; az oltárterítők ellenben sokszor durva kenderszövetből voltak — tela grossa cannabacea — s nem ritkán selyemmel szépen kivarrrva, himezve. A szószerket csaknem mindenütt honi (rácz) vagy keleti (turcico tapete) szőnyeggel terítették be. *Bödögén* említett „strophium turcicum“ talán keleti shwal, melyet alkalmasint mint az ellenséges hadjáratban ejtett prédát ajándékozott valaki egyházi használatra a kápolnának *Fejértón* az egyházi készlet között egy „*toga sericea turcica*“ is említettik!

A másik kerekgyház *Börcsön* a *Rápcza* folyó mellett létezett; erről mondja: „in Böres visitavi sacellum *jam antiquitus erectum per modum castelli alicius in forma rotunda contra irruptiones hostiles in necessitate populo serciens, quod quamvis restaurata fuerit 1668-o tamen jam injuria temporum et a devastatione ultima turcica rimantibus rimis patulis ad 4 partes fere divisa ultimam ruinam minatur, quod valde dolendum talem fornicem cadere debere, si brevi intervallo non meliorabitur, quae nunc facilius adhuc restaurari et a ruina conservari posset si succurreretur citius!* — — — ex visitatione prioris anni 1680 constat in honorem S. Bartholomaei apostoli fuerit consecratum.“ — — — Meglehet ugyan, hogy ezen imola eredetileg a törökök becsapásai ellen a 16-dik vagy 17-dik században épült vára csul, de nem igen valószínű, miután kerek alakja, főleg pedig tömör, erős boltozatja inkább a románkorra látszik utalni, maga a *jam antiquitus erectum* kifejezés is igazolja e vélelményt. Ez időben többnyire minden egyház a körülötte fekvő és általán kőkerítésű temetővel vára csul szolgált a törökportyázók ellen; így a *válapatonai*, a *mérgesi*, a *kis-szent-miklósi* egyházak; csak hogy visitációnk korában e temetői kerítések mindenütt földszintig le voltak rombolva, csak az alapok mutatván a hajdani kőfalak irányát és vastagságát; e vandalizmust a látogató az eretnekek dulásának tulajdonítja, mi okon? nem mondja.

Végül említenem kell a *kajári* kápolnát is, melyről ezt olvassuk az idézett okmányban: „in parte meridionali ante fores ecclesiae visuntur rudera parvae capellae, de qua nescitur a quo et in quem finem aliquando extracta fuerit“ miután nem említi, körded vagy négyszög alakú volt é az, nem is lehet annak építészeti modorához hozzá szólni, minthogy pedig nagyon csekély a tér, hol a hajdani kajári *állítólag sz. István alatt* épült templom állott, a kápolna igen kisdéd lehetett, s valószínűleg temetői-kápolna (Karner) volt.

Ebenhöch Ferencz.

A liptó-andrásfalvi bronzkori temető.

A régészeti tanulmányok iránti előszeretetem, bronzkori gyűjteményem szaporíthatása, s az on körülmény miatt, melynél fogva lelhelyem mint bronzkori lelhely (Acta Mus. Nat. 127 ; Arch. k. II. 293, és Muz. jegyz.) jelezve van, hármass feszültséget és érdeket költött bennem a vasúti földmunkálatok megkezdése. A gyanu indoka, mely az őskori temetők létezését bennem mindinkább megerősíté, azon bronzkori műtárgyak tudata volt, melyeket megyénkben imitt-amott lomkamrákban, régészeti becsértékük ismerete nélkül elszórva találtam, s mely tárgyak minősége és célja okvetlenül feltételezé az őskor ama népeinek helyhez kötött viszonyait, melyek következtében itt nemcsak huzamosabban tartózkodniók s a műveltség magasabb fokára emelkedniók, de temetkezniók is itt kellett.

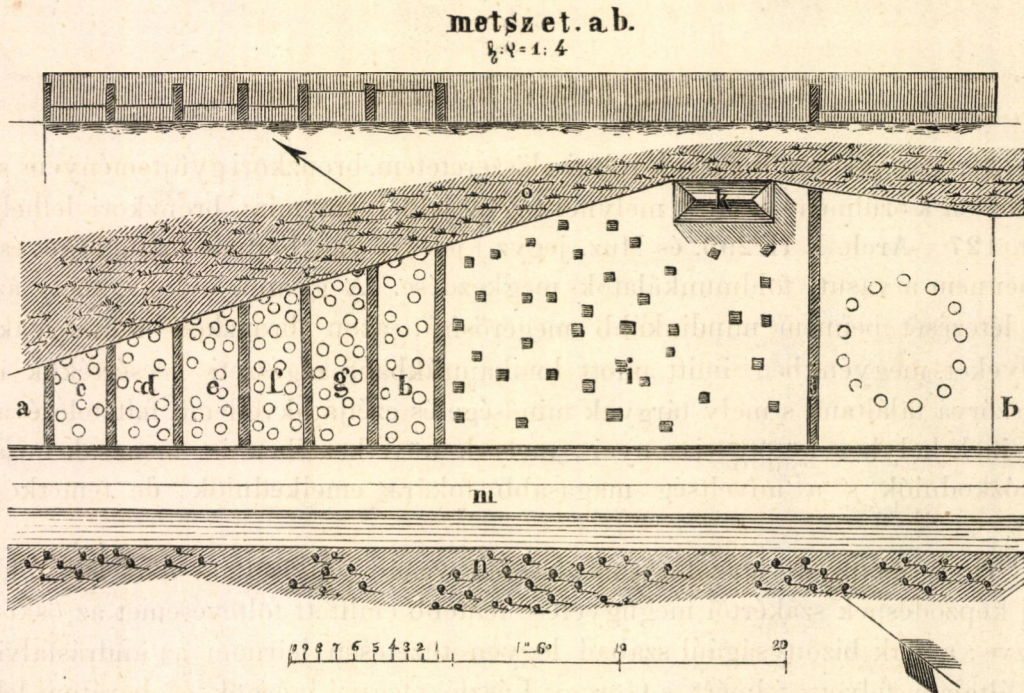
Hogy mennyire igazolta a megkezdett vasúti ásátásoknál felmerült földrétegek és a talaj képződésnek szakértői megfigyelése fentebb említett föltevésemet az őskori temetőkre nézve: annak bizonyosságául szabad legyen tüzetesen leírnom az andrásfalvi leletet, melynek általam felvett, felmért, s Görgey László megyei mérnök és barátom lekötelező szivességéből készült tervrajzát, úgy az ott talált bronztárgyak természetihű nagyságú rajzolatát szintén ide mellékelem.

Andrásfalu, a Pongrácz nemzetség ősi birtoka, alig tíz percnyi távolságra Szent-Miklóstól, északnyugatra egyenközü irányban a magas Tátra legszélsőbb északi végződésénél fekszik. A községtől kelet-felé egy nagyobb terjedelmű tőzeg földből álló lapályos rét vagyon, mely mintegy tíz évvel ez előtt feltörtvén, szántóföldnek használtatik, s a mellékelt alaprajzon „O“ betűvel van jelezve. A most említett rét déli irányban kavicsos legelővé változik, mely 3 lábbal alantabb fekvésű magánál a rétnél, s körülbelől 40 ölnyire terjed a megyei útig, s e mellett hason irányban vagy húsz ölnyi távolságban foly a Vág vize.

Ezen rét délfelé nyúló végét a vasút egész hosszában kelettől nyugati irányban *m* betű alatt hasítja. Az *ab* közötti tér a vasúti anyag-árok, mely az ásátás alkalmával bronzkori temetőnek bizonyúlt.

Sajnálatomra a megyei gyűlés f. é. június 20-án kezdődvén, főjegyzői teendőim miatt nem figyelhettem folytonosan a vasúti munkálatokra, de nem is mutatkoztak az említett napig oly jelek, melyek a lelet feltevésére utalhattak volna, mivel az ásátás „a“ betűtől lefelé nyugatnak folyt. Elfoglaltságom idejére azonban felkértem Bobrovnyczky Tamás alszolgabíró, barátomat és földimmet — ki szerény gyűjteményemet ismervén, s a régészet és tárgyai iránti előszeretetemet méltányolván, érdeklél viseltetett fejtegetéseim iránt, — hogy a netáni gyanújelek feltűntét velem azonnal tudassa: ki is június 22-kén küldöncz által értesített, mikép az anyag-árokban kőfalra akadt. A színhelyre azonnal kimenvén, megsejmléltem a falrakást, mely különféle nagyságú gömbölyü terméskövek-ből rakott kőkerítés volt. Az ott levő mérnököket és munkásokat felkértem, hogy az ását

a legnagyobb figyelemmel folytassák s engem minden legkisebb jelenségről értesítsenek; az ez irányban elért eredményt ismét Bobrovnyiczky Tamás szolgabíró úrnak köszönhetem, ki nemcsak saját hajdúját állította örül oda, de maga is tevékeny részt vett a felvigyázatban, miért neki ezennel nyilvános közönetet mondok. Két nap múlva a munkások cserepekkel vegyesen csont maradványokra bukkantak; most már bizonyosnak tartám,

hogy itt őstemetővel lesz dolgunk, mi okból az ásatás folytatását saját költségemen szakértőleg elrendelvén, azt sajátkezűleg is eszközöltem eredményét van szerencsém alább közölni.

A temető jelenlegi hossza 57', legnagyobb szélessége a „k” betűvel jelzett vasuti cortin irányában 16° 2', legkisebb szélessége pedig az „a” betű melletti külső kőkerítésnél 5°. Az „a” és „h” melletti vonal 3°-nyi széles terméskőből egymásra rakott közönként földdel kitömött minden ragaszték nélküli kőfal, mely a temető egyik részének külső kerítéseül szolgált, az „a” és „h” közötti öt rendbeli, 3' széles lapos, és különféle vastagságú homokkőből rakott egyenközű kőfal; „j” a temető második felének külső szintén terméskőből 3' szélességben rakott kerítése; „m” a vasuti töltés; „n” füzes berek, melynek felszíne az „o”-val jelzett réteg felszínénél 3'-bal mélyebb.

Az „a” és „h” közötti téren a belső puha homokkőből rakott egyenközű falak egymástól távolsága egyik falrakás közepétől a másik falrakás közepéig 4°-nyi, alól a falak közötti téren ismét homokkőből élével felfelé rakva 1°1'-nyi átmérőjű körfalak találtak, melyekben a különféle nagyságú urnák az elégetésnél el nem hamvadt csontmaradványok- s agyag- és homokkal megtöltve egy körfalban 5, 6, 7—9 is elhelyezték. Az urnák szorosan egymásmellé rakva fedő helyett felül lapos 1—1½'' vastagságú s a hamvvedrek szélességéhez alkalmazott nagyságú homokkővel takarva voltak, a hamvvedrek alatt kivétel nélkül szintén hason nagyságú lapos kőveket találtam. A c, d, e, f, g, h-val jelzett téren 83 körfallal kerített sírfészek közül 57-et, 232 hamvvederrel magam emeltem ki, de minden elővigyázatom dacára sem veheték csak egy urnát is egész épségében, részint, mivel az urnák már eredetileg meg voltak repedezve, részint a nedves talaj,

s végre a föld súlya s a munkások megrakott taligái miatt, melyekkel a kiásott földet tova hordották, az urnáknak csaknem teljes összetörését eszközölhették; mely körülményt annál inkább fájlaltam, mivel az urnák alakját egész biztonsággal lerajzolnom lehetlen vala, de a mennyire az egyes nagyobb töredékekből a fenék, s a felső nyílás átmérőjéből ítélni s az oldal domborodásra következtetni lehet: azok, nagyságukhoz viszonyúlva a „Múregészeti Kalauz“-ban 53-ik számmal jegyzett urnához egészen hasonlítottak, azon különbséggel, hogy a cifrázat legkisebb jelét sem viselték magukon, s nem korongon készültek, mert művezetük (technica) a lehető legdurvább, agyagjuk homokszemcsés, nem égetett, csak szabad tűznél felületesen szárított, s valamennyi között irlával feketére festett csak egy volt. Színük fakóbarnás, a legnagyobbnak felső nyílásánál átmérője 17'', a fenék külső átmérője 13'', a legvastagabbnak cserepe 2'', a legkisebb hamveder felső átmérője 6'', a fenék é 4'', a legvékonyabbnak cserepe alig papírnyi vastagságú. A magasságot meghatároznom egynél sem lehetett, mert a hamvvedrek közepe a színig telt agyag és kavics gyurma közé kevert csontmaradványok és faszén által mindeniknél ki voltak nyomva, s a föld átszivárgott nedvességétől szétmállva, a legkisebb érintésre összeestek. Megkísértem a türelem fárasztó szárítást, folyó üveggeli bemázolást, de egyik sem vezetett sikerre.

Az „i“-vel jelzett téren 21° hosszóságban a hamvvedrek egyenközi és körfal nélkül, egyenetlenül ide s tova szétszórva valának, mindenütt kettesével, egy nagyobb s egy kisebb együtt, alul-felül egy-egy lapos kővel fedve és ökölnyi nagyságú kövekkel körülrakva, a kövek nagysága és száma különbözőleg mutatkozott: legtöbb helyütt 5—7, de sehohsem volt több 13-nál.

Az „l“ betűvel jelzett téren 8°-nyi átmérőjű körben 13 egyes hamvvedret egymástól két ölnyi távolban találtam körfal nélkül, mindenütt két lapos kő között oldalain apró terméskővel berakva; a hamvvedrek anyaga, alakja, készítése, kezdetleges művezete, hasonló a többiekéhez.

A hamvvedreknek agyag és homok gyurma közzé vegyített csont és faszén töltelke felett közvetlen az azt fedő felső lapos kő alatt, a hamvvedrek keleti oldalon dél-északi irányban vízszintesen feküdtek, a mellékelt rajzolon látható (1—15) s vörösrézről készült tárgyak. Az itt rajzoltak szerint 27 darab maradt meg eredeti épségében czélját kitüntetőleg, a többi bronztárgy alig $\frac{1}{4}$ vonalnyi rézsodronynyá mállott el; s ámbár nem minden hamvvederben találtunk eszközöket, azonban azoknak egykori jelenlétét a csontdarabokon mutatkozó rézrozda kétségtelenné tette.

A lelt tárgyak igen szép zöld és kékes szíronnyal vannak bevonva, egykori használatásukra nézve pedig az 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 és 14 ik számuak, szerény véleményem szerint, a hajtúalakú női ékességekhez sorozhatók, melyek közül a harmadik érdekes füle, és gombjának, azt három rovátkolt, és három sima háromszögű mezőre beosztó alakulása miatt, továbbá az 5-dik vízszintes és függélyes irányban rovátkolt felső része, s a 9-dik vastagabb végének félkörbe görbülő kanyarodása miatt. A 10, 11 és 15. számuak félreismerhetlenül orsók; a 12 és 13-dik számuak sodrony-karikák, a kisebb talán újjra, a nagyobb pedig karra használtatott.

A c, d, e, f téren levő hamvvedrek az „o“-val jelzett rét felszine alatt 3'-nyi, a g és h téreni 1 $\frac{1}{2}$ '-nyi, az „i“ téreni 3'-nyi, az „l“ téreniek pedig 3 $\frac{1}{2}$ ' mélységben találtattak három különböző alluviális földréteg, nevezetesen legalul fekete agyag, felette szénsavas szürke agyag, s legfelül tőzeg-föld. Maga a lakhely feneke durva kavicsos terméketlen folyam-ágynak látszik.

Az „e“-vel jelzett alulról fölfelé irányuló körfal egyik hamvvedrét a földdel

együtt egészen körülásván, reményem volt azt egész épségében kiemelhetni; azonban két-napi munka, türelmes szárítás és minden elővigyázat dacára, midőn a földet róla leszedtem, a hamvveder oldalfalai már kis darabokban szétrepedezve voltak; mi azon meggyőződésre vezetett, hogy ezen hamvvedrek már eredetileg elrepedtek voltak, talán az imént felhozott okoknál fogva. Meggyőződni akarván ez alkalommal az agyag és homok gyurmának a fenéktől rétegének vastagságáról, a lehántott vedret az alul levő lapos homokkővel együtt felfordítottam úgy, hogy az alja felül, a teteje pedig alul lőn, ekkor a lapos kő eltávolítása után a megmaradt s csak kissé megsérült cserépfeneket a töltelékről levevén. Örömteljes meglepetésemre közvetlen a hamvveder feneké és tölteléke között bizonyos általam meg nem határozható anyagot találtam, mi a hamvveder alján és oldalain mintegy a töltéknek belső búrkaül szolgálhatott, s azon anyag lenyomata, sőt több odaragadt szála is a hamvveder fenekének belső részén tisztán kivehető. Ezen szalma, fű, széna vagy talán farost szála szorosán egymásmellé téve oly szélességben, kanyarúlnak mint minő a hamvveder fenekének átmérője, s ehhez lapúlva a hamvveder oldalain is felhúzódnak. Ezen hamvveder töltelékét egy hüvelyknyire átszelvén, gondos szárítás által az említett anyagtól elvált a föld, s azt jól kiszárítva annál inkább is gyűjteményem legértékesebb tárgyának tartom, mivel ilyféle belső burokról sem a rendelkezésem alatt levő régészeti művekben nem találok említést, sem az itt kiásott hamvvedrek közül nem találok még egy második hasonlóknak nyomára.

Igen örülnék, ha ezen megfigyelt körülmény felderítése által az akkori temetkezési mód megállapíthatásához új adattal járulhatnék. Ezen köralakú belső buroknak átmérője a cserép fenekéhez viszonyítva $5\frac{1}{2}$ "-nyi, de mostani állapotában a szárítás által némileg összezsugorodván, csak $4\frac{1}{2}$ "-nyi.

Az *in situ* tett észleleteimnél fogva különösen feltűnt azon körülmény, hogy ámbár a hulla elégetésének jelei mint a félig elszenesedett csont, sőt egyes széndarabok is majd minden hamvvederben előfordultak, melyeknél fogva az elégetés kétségkívülinek mondható, mindamellet a legszilárdabb csontrészek: mint a koponya, szárcsontok és bordák leggyéribben találtattak, s ellenkezőleg az el nem égett csontmaradványok között legtöbb volt a gerincz-csigolya ízület, térdesukló, felső lábsukló és keresztcsont. Hogyan lehet az, hogy a legszilárdabb csontrészek a máglyán elégték, a gyengébb szervezettek pedig megmaradtak?

A *c, d, e, f, g, h* téren sírgödrök körfalai északi irányban a rétek beljébe terjednek, minek jeleit a vasúti földmunkálat által átmetszett félkörök kiálló körakásai mutatják, s ezáltal a temetőnek eddig ismert hosszúsága kérdésessé vált, mivel nagyon lehetséges, hogy a későbbi kutatások a jelen hosszúságot szélességgé változtatják. Bár az „o“-val jelzett rét magán tulajdon, mindamellet alapos reményem vagyon, hogy az illető birtokos urak: Pongrácz Fedor és Kornél barátaim az igen érdekes ásatások által nyújtandó tudományos tapasztalatok szaporíthatása tekintetéből ezen területek további kutatását meg fogják engedni.

Ezen részletezések után legyen szabad általános nézeteimet és tapasztalataimat röviden a következő sorokba foglalnom.

Legelőször azon kérdés merül fel, vajjon az itt leirt temető a történelem melyik korszakába tartozik, s minő nemzeté volt? Tekintve a nemzeti módot, a sírgödrök és fészkek alakítását, a hulla elégetését, a hamvvedrek durva, kezdetleges, minden czifrázat nélküli művezetét, annak szabadkéz általi készítését, kiégetlen, s csak szabad tűz melletti szárított állapotát: én hajlandó vagyok ezen temető korszakát a kelta korszak

elejére tenni ; azonban ha szemügyre vesszük az otttalált bronztárgyak (3-ik szám alatti) művezetét, mely az oldalfül által nemesak ezfrázati, hanem különös használati ezélt is tüntet fel, idevéve ugyane tárgynak gomb lapját, melyen már tökéletes geometriai alak látható, mely annak felületét rovátkolás által három szögalaku hat egyenlő mezőre osztja ; ez állításnak ellentmondani látszik, s a bronzkorszak későbbi idejére utal. Ez egyetlen eltérés azonban szerény véleményem szerint nem gyengítheti a többi összhangzó bizonyítékok erejét. Bár a bronzkorszaknak is voltak oly epochális momentumai, melyek a kezdetlegesség, a virágzás és hanyatlás jellegeivel bírnak, s ezen jeleket fenmaradt agyag- és réz- emlékeiben magán viseli, s ilykép egyes eseteknél a míveltség állapotára következtetni lehet : mindamellet csekély véleményem szerint, s korlátolt tapasztalataim nyomán, még sem volnék hajlandó a sírban levő temető agyag- és rézművességét a hanyatló későbbi, tehát az átmeneti bronz- és vaskorszakba helyezni. Megengedem, hogy e nézet téves is lehet, mert mi okból tételezné fel a vas kezdetleges ismerete, a bronzművészet hanyatlását, holott már a késő vaskorszakban s illetőleg a római bronzkorszakban újabb és sokkal virágzóbb korszakot alkot a bronzművészet, mint az úgynevezett kelta bronzkorszakban ; de ha áll az, hogy minden művészeti korszaknak durva, kezdetleges, finomabb, kifejlett és ismét a kezdetlegességtől ép úgy mint a tökélytől távol levő egy és ugyanazon anyagu és czélu művei vannak : nem utaltatunk-e ezáltal a kezdetlegességet a művesség első, a finomabb és tökéletesebbet annak fénykorára, a hanyatlót pedig a korszak végére tenni ?

Elodázva magamtól ezen temető korszakára nézve minden positiv és feltűnni akaró meghatározást, én azt a legfeltűnőbb körülmények figyelembe vételével, követve a régészet ez iránybani kifejlett és eddig meg nem ezáfolt irányelveit, Kr. sz. előtti 8—10. századba teszem. Milyen nép lakta ekkor a felföldet? erre nézve ez alkalommal csak annyit bátorkodom megjegyezni, hogy ezen lelet megdönti a pánszlávok ama állítását, mely szerint a magyar felföld és lakosságát szláv törzsünek mondják, s a Kr. utáni 7. század előtti Felső-Magyarországból teljesen lakatlan erdős és vadrengeteget csinálnak.

A temetkezési hely a hamvvedrek alatt egy lábnyi mélységre folyam kavicsot tüntet elé, mi talán arra mutatna, hogy ott ezen temetkezési korszak előtt a Vág vagy más hegyi folyam vize folyt s így a kiásott temető alatt egy másik előbbi korszakbeli épen nincs okunk keresni.

A lelhely és környékének jelen lapályos alakulása későbbkori, s hogy az ama korban dombos volt, a hamvvedrek különböző felszínének mélységéből következtetem ; még pedig a dombozat valószínű magassága, illetőleg teteje a *g* és *h*-val jelzett téren lehetett, mert itt a hamvvedrek mélysége az „o“-val jelzett rét felszine alatt $1\frac{1}{2}$ '-nyi, a *c*, *d*, *e*, *f* 3', az „l“ téren pedig $3\frac{1}{4}$ '-nyi mély, mi a tér lejtőségét világosan elárúlja ; s más részt bajos volna indokolni, hogy ugyanazon temetőben miért készítették volna a sírgödröket és körfalakat egy helyütt mélyebben, már helyütt pedig sekélyesebben.

Bizonyosnak tartom azt is, miszerint ezen temetkezési szokás mellett is a csontmaradványokhoz tett műtárgyak által keletelték a hamvvedreket, mert az ásatásnál 319 hamvvedernél a bronzokat a hamvvedrek keleti oldalán találtam.

Külön temették női, külön férfi halottaikat, ha a mellékelt tárgyakról mint az illetőnek legkedvesbjeiről szabad következtetést vonni, mert ez alkalommal a kiásott hamvvedrekben semmi férfit megillető tárgy elő nem fordult. Ezen állításomat azonban még azon eredménytől teszem függővé, a mit a temető kiterjedésének későbbi kutatásában fogok elérni.

Az elégetett hullának megmaradt csontjai előbb még növényzeti burokba, s csak

úgy tétettek hamvvederbe; ezt egyik hamvveder kiemelésénél tapasztaltam és még két másról említést tett előttem Bobrovnyiczky Tamás ott működött társam, de én nem láttam. Ezen körülményt annyira fontosnak tartom, hogy adandó eseteknél bátorkodom a régészet szakértő művelőit észlelésére figyelmeztetni.

A temetők készítését egy és ugyanazon helyen többféleképen gyakorolták u. m. egyenközű falak között körfalakkal családi sírfészek, elszórtan pórosan, körfalak nélkül; egyes hamvvedrek köralakban külső kerítés és körfalak nélkül, mint ezt az itteni lelet mellékelt térrajza bizonyítja.

A hamvvedrek nem mindig láttattak el cserép-fedővel, ily esetekben a hamvveder takarójául felül, de elül is lapos homokkövet használtak. Itt egy cserépfedelet sem találtam, de lapos homokkövet alul és felül mindenütt.

A hamvvedrek oldalaihoz támasztott ökölnyi nagyságú kövek a halott életének valami emlékére vonatkoznak, s így jelvényeknek állítom, mert itt, hol annyi sok a mázsás és nagyobb nehézségű gömbölyű kő, fel nem tehető, hogy az egyéb kövek által csak a hamvveder körülalazását akarták elérni, mit nagyobb kövekkel bizonyára gyorsabban és kevesebb munkával megtehettek volna. Ilyen apróbb kövekből ötnél kevesebbet s tizenháromnál többet sehol sem találtam.

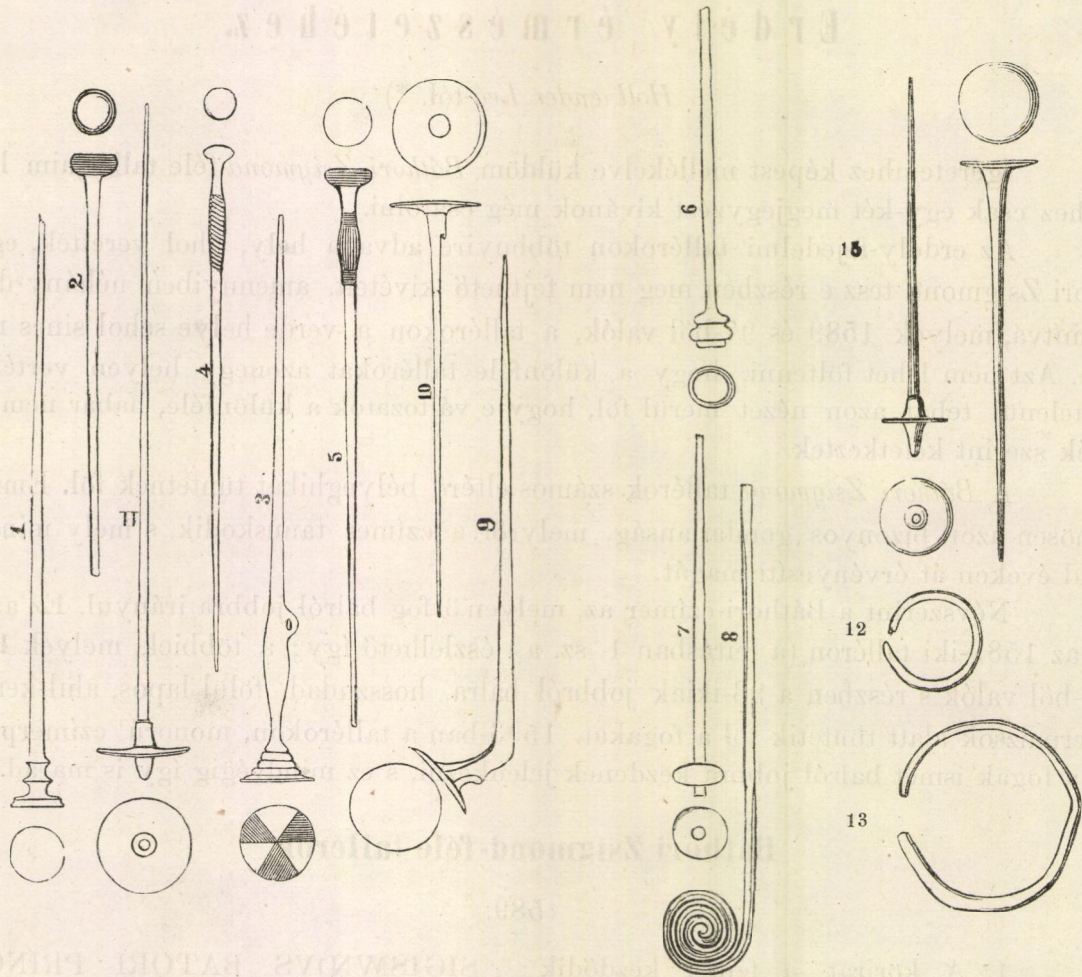
A temetkezési hely — ha nem csatatér — feltételezi az állandó és huzamosabb lakást, ez esetben pedig, ha a lakást az el nem égetett csontvázal keletelték, de még ezen keletelést a hamvvedrekbe rakott eszközök által is megtartották, véleményem szerint a temetők is keletelve valának, azaz: az állandósított lakás, telep- vagy gyarmattól keletfelé készíték azokat; emellett szól a következő körülmény is. A 40-es években, vagy talán még előbb is, Andrásfalván egy úri lak építése alkalmával, midőn az alapokat ásták, igen sok keltakori bronz régiségre akadtak, melyeknek egy része a nemzeti muzeumba jutott, más része elveszett, s egynehány darabja a mult évben hozzám került, mely tárgyak okvetlen arra mutatnak, mikép itt telep volt, s ime! a temető ezen helytől keletre esik. Bátorkodom ebből azt következtetni — nézetemnek azonban nem követelek csalhatatlanságot, — hogy a felásott temetőktől, a hol annak nagysága s a hamvvedrek sokasága feltételezi egy ott állhatott telep valószínűségét, az ilyen telep a temetkezési helytől mindig *nyugati irányban keresendő*, a mit annál inkább is merek ajánlani, mert az ily telepek bizonyára még érdekesebb régiségeket rejthetnek, mint a temetők, melyek felderítése a tudomány szempontjából megbecsülhetlen kiucscsévá válnék.

Az itt temetkezett nép culturállapotát meghatároznom a talált eszközök után vajmi bajos, egyrészt, mert ezen tárgyak csekély változatokkal három részre oszthatók csak, ú. m. pipere, hasznossági és kézműiparira. Az elsőbe sorozom a mellékelt rajz szerinti (l. köv. oldalon) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12 és 13-dik számú tárgyakat: tűket, karpereczet és gyűrűt; a másodikba a 10, 11, 14 és 15-dik számú orsókat, a harmadikba az agyagművességet; másrészt pedig azért igen nehéz, mert férfiui eszközök és tárgyak még eddig épen nem találtattak.

A pipere tárgyak talán feltételeznék a vagyonságot, de ezen sírok egyáltalán szegényekéi lehettek, mert az aranynak legkisebb jele sem fordul elé; — az orsók használatából már biztosabban következik a fonás, ezt előzőleg a vetés, tehát a földművelés; ismét a fonást követőleg a szövés mestersége is, s így a vadbőrök használata mellett talán a szöveteké is. Az agyagművesség kezdetlegességének legelső stadiumára mutatnak: a durva művezet, a legkisebb vonalzás hiánya, a gyurma vastag homokszemcsés alánya és a hamvvedrek égetetlen nyers állapota.

A fémgazdag vidék utalhatna ugyan a bronzművek itteni gyártására, de ezt nagyon kétségbe vonom s nincs okom hinni, hogy az annyira elterjedt keltakori bronztárgyak, melyek művezetőkre nézve majdnem mindenütt feltűnően egyenlők, itt készülhettek volna. *) Az esztergályozás, az orsókat kivéve, ezeken is észlelhető.

A hamvvedrekhez mellékelteni szokott éték-bögréknek semmi vagy legalább igen kétes nyomaira találtam; mert jóllehet a körfalak közzé rakott hamvvedrek mellett

kisebb bögrék is voltak, de ezek is épen úgy telvék valának agyag- és homokgyurmával és el nem hamvadt csontmaradványokkal, az égetés és szédarabok nyilvános jeleivel, mint a többi nagyobb hamvvedrek. Lehetséges azonban, mivel hivatalos elfoglaltságom nem engedvén a folytonos ott időzést, sajátkezűleg csak 232 hamvvedret vehettem ki, összesen pedig 319 találtatott, ide nem számítva azokat, melyek a munkások figyelmét kikerülhették, hogy ott ilyenek mégis voltak.

Majláth Béla.

*) Igen sok helyen fordultak elő kohféle edények, bevégzetlen szerszámok, miért ne lehetne föltenni azt, hogy Liptó területén is ilyesfélék készülhettek volna? R.

Erdély érmészetéhez.

Hollender Leó-tól. *)

Igéretemhez képest mellékelve küldöm *Báthori Zsigmond*-féle tallérjaim leírását melyhez csak egy-két megjegyzést kívánok még csatolni.

Az erdély-fejedelmi tallérokon többnyire adva a hely, ahol verettek, egyedül *Báthori Zsigmond* tesz e részben meg nem fejthető kivételt, amennyiben néhány darabot leszámítva, melyek 1589 és 97-ből valók, a tallérokon a verde helye sehol sincs megnevezve. Azt nem lehet fölteni, hogy a különféle tallérokat azonegy helyen verték. Önkénytelenül tehát azon nézet merül föl, hogy e változatok a különféle, habár nem jelzett verdék szerint keletkeztek.

A *Báthori Zsigmond* tallérok számos eltérő bélyeghibát tüntetnek föl. Említendő különösen azon bizonyos gondatlanság, melyről a címér tanuskodik, s mely minden ok nélkül éveken át érvényesíti magát.

Névszerint a *Báthori*-címér az, melyen 3 fog balról jobbra irányul. Ez azonban csak az 1589-iki talléron (a leírásban 1. sz. a.) észlelhető így; a többiek, melyek 1589—1592-ből valók s részben a 93-ikiak jobbról balra, hosszudad, fölül lapos, alul kerekített címérpaizsok alatt tüntetik föl a fogakat. 1593-ban a tallérokon, monorú címérpaizsokban, a fogak ismét balról jobbra kezdenek jelenkezni, s ez mindvégig így is marad.

Báthori Zsigmond-féle tallérok.

1589.

1. A körirat a fejnél kezdődik: · SIGISMVDVS · BATORI · PRINCEPS · TRANSSIL·; b. n. mellkép csinosan szegélyezett pánczélban, jban buzogány, előtte kócsagos sisak.)(+ MONETA · PRINCIPIS · REGNI · TRANSILVANIA. Korona alatt keresztre fektetve címérpaizs kifaragva, a fogak balról jobbra; fölül oldalt 15—89, alul N—B Madai 1589. Érdi IV. n. 1. Nagysága (Wellenheim szerint) 19. RRR.

2. SIGISMVDVS · — · BATHORI · Keskeny mellkép sima pánczélban, buzogánynyal s kardmarkolattal.)(PRINCEPS · TRANSYLVANIA · 1589 · Korona alatt fölül lapos, alul kerekített címérpaizs; a fogak jobbról balra paizstartókkal. N. 18.

3. · SIGISMVDVS · — · BATHORI, mint a 2. sz. a. Arcz és test kissé szélesebb.)(PRINCEPS · TRANSYLVANIA · 1589. mint a 2. sz. a. N. 19.

4. Mint a 3. sz. a. Az arcz kissé szélesebb; a pánczélon pontozott szegély.)(Mint a 3. sz. a. Az évszám után · Címérpaizs és fogak valamivel szélesebbek. N. 19.

*) Örömmel közöljük e veterán szaktudós becses munkáját, várván, hogy ezen számos évi tapasztalás alatt szerzett ismereteknél fogva fölötte érdekes cikksorozat folytatásával érmészeink gyönyörködtetésére és buzdítására többször fog alkalmat adni.

5. Mint a 2. sz. a. A körirat $\cdot\cdot$ -tal kezdődik. BATHORI után nincs pont.) (M. a 2. sz. a. TRANSSYLVANIÆ N. 19.

6. A körirat a fejnél kezdődik $\cdot\cdot$ SIGISMVNDVS — BATHORI J. n. mellkép, keskeny testtel és sima pánczéllal; bban buzogány, jban kardmarkolat.) (Mint a 2. a. Madai 6762 alatt ír le ilyet: virágos pánczélla, vajjon helyesen-e? RRR N. 19.

1590.

1. $\cdot\cdot$ SIGISMVNDVS — BATHORI A körirat alul kezdődik. B. néző mellkép sima szegélyezett pánczélban; jban buzogány, bban kardmarkolat. A mell előtt pont.) (PRINCEPS TRANSSYLVANIÆ 1590 $\cdot\cdot$ fölül lapos, alul kerekített címertpaizs, paizstartókkal és koronával; a fogak balra. N. 19.

2. Mint az 1. sz. a. A pánczél csinosabb; a nyakon erős bélyegkarcz, elől az iratig, hátul a buzogányon túl terjedő) (M. az 1. sz. a.

3. Mint az 1. sz. a. A betűk kisebbek; a pánczél sima) (PRINCEPS TRANSSYLVANIÆ 1590 $\cdot\cdot$ Különb m. az 1. Czímer és korona kissé szélesebb. Ritka.

4. Mint az 1. sz. a.) (szintén m. 1., csakhogy az Y rendes és $\cdot\cdot$ helyett kis rózsa.

1591.

1. Tallér. — Mint 1. sz. 1590 a hát megett, a váll és fel-kar irányában függélyes vonalak. R: PRINCEPS stb. az évszám távolabb, széles korona. Nagys. 19. s. $\frac{5}{8}$ j.
2. Tallér. 1591 mint az előbbi a körirat végén $\cdot\cdot$. — R: mint fenn nagy C betűvel, évszám szűkebben, a korona keskenyebb. Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.
3. Tallér. 1591. mint 1. sz. alatt a test szélesebb. — R: mint 2. sz. alatt. Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.
4. Tallér. 1591 mint 1. sz. alatt; a vonalak csak a karnál. — R: PRINCEPS stb. az évszám szűkebben Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.
5. Tallér. 1591. mint 3. sz. alatt, a kéz a kard markolatán. — R: TRANSSYLVANIÆ. Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.

1592.

1. Tallér. 1592. a körirat a fejnél kezdődik — * SIGISMVNDVS — rózsa BATHORI rózsa, pánczélos mellkép. — R: PRINCEPS rózsa, TRANSSYLVANIÆ rózsa, 1592 két rózsa, címert. Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.
2. Tallér. $\cdot\cdot$ SIGISMVNDV — S a buzogány által elválasztva. — BATHORI. mellkép díszes vérttel. — R; PRINCEPS * TRANSSYLVANIÆ 1592 $\cdot\cdot$ az RA betűkön karczolás. — Czímer. Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.
3. Tallér. Mint 1. sz. alatt; a körirat kezdetén rózsa. — R: mint 1. sz. a. Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.
4. Tallér. SIGISMVNDVS — rózsa BATHORI rózsa; mellkép, szegélyes vérttel; váll- és kar-vas virágos. R: PRINCEPS rózsa, TRANSSYLVANIÆ rózsa, 1592 két rózsa. — Czímer. Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.
5. Tallér. Mint 2. sz. a. a körirat végén pont; a körirat nincs a buzogány által elválasztva. R: mint 2. sz. a. Nagys. 19. s. $1\frac{5}{8}$ j.
6. $1\frac{1}{2}$ tallér, csegely. SIGISMVNDVS rózsa, BATHORI rózsa; a körirat a fejnél kezdődik. — Mellkép, kereszttekkel szegélyezett vérttel, a kar-vas kereszttekkel díszítve; a mell előtt kereszt. R: PRINCEP S rózsa, TRANSSYLVANIÆ rózsa, 1592 két

rózsa. — Czímer. A csegely szegletében háromszögbe helyezett pontok és I. Ngys. $2^{6/20}$. s $2^{5/16}$ j. RRR.

7. Tallér. Mint 5. sz. a. SIGISMVNÞVS a buzogány D betűnél, 5. sz. a. V-nél. — \mathfrak{R} : mint 5. sz. a. Nagys. 19. s. $1^{5/8}$. j.
8. Tallér. Mint 7. sz. a. a D betű hibátlan. — A buzogány D és V között. \mathfrak{R} : mint 7. sz. a. 1592. a számok egymástól távolabb. Ngys. 19. s. $1^{5/8}$. j.
9. Tallér. Mint 4. sz. a. rózsák helyett kereszttek; a körirat kezdetén pont. \mathfrak{R} : mint 6. sz. a. Ngys. 19. s. $1^{5/8}$. j.
10. Tallér. SIGISMVNDVS — BATHORI mindegyik szó előtt és után rózsa. — Mellkép bordás, elől kissé hegyes vérttel; a bordák közt pontok. A váll virágos. — \mathfrak{R} : PRINCEPS TRANSSYLVANIÆ 15. 92; a princeps szó előtt, valamint minden szó és az évszám után rózsa, — Czímer. alul kis kivágással és $\ddot{\cdot}$. Nagys. 19. s. $1^{5/8}$. j.
11. Tallér. 1592. $\ddot{\cdot}$ SIGISMVNDVS — rózsa, BATHORI rózsa. — Mellkép bordás, szegélyes vérttel; váll- és kar-vas virágos. — \mathfrak{R} : mint 10. sz. a., a címer alatt cifrázat. — Ngys. 19. s. $1^{5/8}$. j.

1593.

1. Tallér. SIGISMVNDVS — BATHORI rózsa. — A körirat a fejnél kezdődik. — Mellkép, virágos vérttel; — a mell előtt kereszt. — \mathfrak{R} : PRINCEP S rózsa TRANSSYLVANIÆ 1593; koronás címer. Ngys. 18. s. $1^{1/16}$. j.
2. Tallér. — Mint 1. sz. a. rózsa nélkül; mellkép pontozott és kereszt szegélyű vérttel kar-vas keresztkéssel, a váll virággal díszített, a mell előtt kereszt. — \mathfrak{R} : mint 1. sz. a. az évszám után két rózsa, a 9-től a címertartón keresztül karczolás. — Ngys. 19. s. $1^{5/8}$. j.
3. Tallér. Mint 1. sz. a. mellkép keskeny bordás pánczéllal, a mell előtt $\ddot{\cdot}$. — \mathfrak{R} : mint 2. sz. a. karczolás nélkül. Ngys. 20. s. $1^{5/8}$. j.
4. Tallér. Mint 2. sz. a. a körirat után rózsa. — Mellkép virágos pánczéllal, a mell előtt $\ddot{\cdot}$; \mathfrak{R} : mint 2. sz. a. karczolás nélkül. Nagys. $18^{1/2}$. s. $1^{5/8}$. j.
5. Tallér. — A körirat a fejnél kezdődik: SIGISMVNDVS — BATHORI virágos vért; a mell előtt kereszt. — \mathfrak{R} : PRINEEPS TRANSSYLVANIÆ rózsa, 1593 rózsa; korona alatt tojásdad címer; alul liliom és pontok. — Ngys. 18. s. $1^{5/8}$. j.
6. Tallér. SIGISMVNDVS rózsa — rózsa BATHORI rózsa. Pánczélos mellkép, a mell előtt kereszt. — \mathfrak{R} : PRINCHRS rózsa, TRANSSYLVANIÆ rózsa, 1593 rózsa; címer mint 5. sz. a. Ngys. 18. s. $1^{9/16}$. j.
7. Tallér. Mint 6. sz. a.; a körirat végén nincs rózsa. — \mathfrak{R} : PRINCHPS. • TRANSSYLVANH rózsa, 1593 két rózsa. Czímer mint 6. sz. a. liliom nélkül. Ngys. $18^{1/2}$. s. $1^{21/30}$. j.
8. Tallér. Mint 5. sz. a. — \mathfrak{R} : ugyanolyan, nagy bélyegkarczolással. Ngys. 19. s. $1^{5/8}$ j.
9. Tallér. Körirat mint 7. sz. a. Mellkép, szegélyes, bordás pánczéllal; a váll virágos, a kar-vas cifrázott; a mell előtt kereszt s e mellett kis bélyeg-karczolás. — \mathfrak{R} : PRINCHP | S nagy rózsa, TRANSSYLVANIÆ nagy rózsa, 1593 nagy rózsa, különben mint 6. sz. Ngys. $18^{1/2}$. s. $1^{5/8}$. j.
10. Tallér. SIGISMVNDVS \times — \times BATHORI \times Mellkép keskeny bordás, szegélyes pánczéllal; a váll- és kar-vas cifrázott; a mell előtt gyengéd kereszt. — \mathfrak{R} : PRINCIEPS \times TRANSSYLVAN IE rózsa, 1593 két rózsa, különben mint 7. sz. a. Ngys. 19. s. $1^{5/8}$. j.

11. Tallér. SIGISMVNDVS—BATHORI. — Mellkép díszes, keskeny bordájú, pontozott pánczéllal keresztkékből álló szegélylyel, a váll virágos, kar-vas keresztés; a mell előtt kereszt. — R: PRINCEPS rózsza, TRANSSYLVANLÆ nagy rózsza, 1593 +. — Tojásdad címér liliummal. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
12. Tallér. SIGISMVNDVS — BATHORI. — Mellkép, bordás, szegélyes, pontozott pánczéllal, a mell előtt kereszt. a kar-vas, szegély és váll virágos; a körirat a fejnél kezdődik. — R: PRINCEPS TRAS SYLVANLÆ mindegyik szó után kis rózsza 1593 ✱. Czímer mint 5. sz. a. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
13. Tallér. Mint 7. sz. a. Az előlapi körirat végén ✱ — R: PRINCHRS különben mint 9. sz. mindkettőnél a címeren és címertartókon bélyegkarczolás vonul át. — Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
14. Tallér. 1593. SIGISNVNDVS, különben mint 12. sz. a. 1593. R: Ugyanolyan. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.

1594.

1. Tallér. SIGISMVNDVS rózsza BATHORI. Csíkos pánczélú mellkép, a csíkok közt pontok, a váll cifrázott, a kar-vas pontozott, a mell előtt kereszt †. — R: PRINCEPS rózsza, TRANSSYLVANLÆ rózsza, 1594 rózsza. — Tojásdad címér erős bélyegkarczolással, alul lilium. — Ngys. 18¹/₂. s. 1²²/₃₂. j.
2. Tallér. Mint 1. sz. a.; a körirat végén pont. — Pontozott, bordás pánczél, a mell előtt †; R: mint 1. sz. a. karczolás nélkül. Ngys. 18. s. 1⁵/₈. j.
3. Tallér. SIGISMVNDVS rózsza — * BATHORI. Virágos pánczélú mellkép, felül kereszt, a mell előtt †; R: Mint 2. sz. a. Ngys. 18. s. 1⁵/₈. j.
4. Tallér. SIGISMVNDVS kis rózsza, BATHORI kis rózsza. Virágos pánczélú mellkép, a vállon oroszlánfő, a mell előtt †, lejjebb egy pont. — R: Mint 2. sz. a. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.

1595.

1. Tallér. SIGISMVNDVS—BAHORI ✱ Csíkos pánczélú mellkép, a váll cifrázatokkal, a kar-vas keresztékekkel díszített, a mell előtt +. — R: PRINCEPS·TRANSYLVANLÆ: ✱ 1·5·9·5: ✱ Tojásdad címér, a paizstartók kigyóban végződnek alul lilium, mindegyik oldalon pont. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
2. Tallér. 1595. Av. mint 1. sz. 1595. R: PRINCEPS ✱ TRANSYLVANLÆ ✱ 1595 ✱ ✱ ✱ a címertartók nem végződnek kigyóban. A címeren alul nem lilium, hanem ·:· Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
3. Tallér. SIGISMVNDVS — BATHORI. Mellkép széles bordájú pánczéllal, a vállon cifrázatok, a mell előtt +, a kar alatt ✱. — R: ✱ PRINCEPS ::: TRASYLVANLÆ ✱ 1595 ✱ ✱ Czímer liliummal. — Ngys. 18. s. 1⁵/₈. j.
4. Tallér. SIGISM·VND·V·S· ✱ — BATHORI ✱ Mellkép sűrű bordájú pánczéllal, a bordák közt karikák, a vállon cifrázatok, a mell előtt +. — R: PRINCEPS ✱ TRANS SYLVANLÆ ✱ 1595 ✱ Czímer mint 2. sz. a. Ngys. 19. s. 1²²/₃₂. j.
5. Tallér. SIGISMVNDVS ✱ — * BATHORI. Mellkép keskeny bordájú pánczéllal, a mell előtti kereszt irányában karika, a váll cifrázott, a kar-vas karikákkal díszítve. R: PRINCEPS: :: TRANSSYLVANLÆ ✱ 1595 ✱ Czímer mint 2. sz. a. Ngys. 18¹/₂. s. 1⁵/₈. j.
6. Tallér. SIGISMVNDVS ✱ — * BATHORI ✱ Mellkép a gazdagon díszített pánczélon, szalagról ékszer lóg; váll sima, kar-vas pontozott, a kar alatt pont. —

- ℞: ✱ PRINCEPS :: TRANSYLVANLÆ * 1595 ✱ ✱ Czímer liliummal s e felett hét pont. — Ngys. 18. s. 1⁵/₈. j.
7. Tallér. SIGISMVNDVS ✱ — BATHORI ✱ Mellkép; a pánczél és váll gazdagon díszített, a kar-vas csíkos, a mell előtt +; a kar alatt ✱ ✱; ℞: ✱ PRINCEPS :: TRANSYLVANLÆ · 1595 ✱ · Czímer liliummal s ez alatt pont. Ngys. 18¹/₂. s. 1⁵/₈. j.
8. Tallér. SIGISMVNDVS ✱ — BATHORI. Mellkép, széles bordájú pánczélal, a váll díszített, kar-vas sima. — A mell előtt kereszt, a kar alatt ✱ ✱; ℞: A czímer kissé jobbra van helyezve, úgy hogy a kigyóban végződő paizstartó nem fogja; a liliumot karczolás takarja. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
9. Tallér. SIGISMVNDVS ✱ — BATHORI ✱ Mellkép széles bordájú vérttel, a csíkok közt pontok, hosszúkás erelőkékből álló szegély, a váll cifrázott, kar-vas pontozott, a mell előtt kereszt; a kar alatt ✱ ℞: ✱ PRINCEPS :: TRANSYLVANLÆ ✱. Czímer liliummal. — Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
10. Tallér. ✱SIGISMVNDVS✱ — ✱BATHORI. Mellkép mint 6. sz. a. a kar-vas sima, mell előtt kereszt. ℞: :: PRINCEPS :: TRANSYLVANLÆ * 1595 * Czímer és lilium. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
11. Tallér. SIGISMVNDVS ✱ — BATHORI ✱ Mellkép mint 6. sz. a. ℞: PRINCEPS TRANSYLVANLÆ :: :: 1595 :: :: Czímer és lilium. — A paizstartók kigyóban végződnek. — Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
12. Tallér. SIGISMVNDVS ✱ ✱ BATHORI ✱ Mellkép virágos vérttel, a váll sima, kar-vas pontozott. — A mell előtt kereszt, a kar alatt ✱, a nyakon ékszer. — ℞: PRINCEPS TRANSYLVANLÆ :: ✱ A ferde helyzetű czímer felett korona; különben mint 10. sz. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
13. Tallér. Mint 8. sz. ℞: PRINCEPS TRANSYLVANLÆ :: 1595 :: Czímer mint 8. sz. a. A czímertartók kigyóban végződnek. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. j.
14. Tallér. Mint 9. sz. ℞: Szintén olyan, a pontok helyett öt keresztke. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
15. Tallér. ✱SIGISMVNDVS — BATHORI ✱ Mellkép bordás pánczélal, a bordák közt keresztkek, szép szegély, váll virágos, a mell előtt kereszt. ℞: mint 13. sz. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.

1596.

1. Tallér. SIGISMVNDVS · — BATHORI · Mellkép csíkos pánczélal, a váll virágos, kar-vas pontozott, a mell előtt kereszt, az orr előtt IV; a kar alatt pont. ℞: PRINCEPS :: TRANSYLVANLÆ ✱ 1596 :: Tojásdad czímer, a czímertartók kigyóban végződnek. Ngys. 19. s. 1²/₃₂. j.
2. Tallér. Mint 1. sz. a. Sigismundus után pont nélkül, és az orr előtt nincs semmi. — ℞: PRINCEPS :: TRANSYLVANLÆ :: 1·5·96 :: különben mint 1. sz. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
3. Tallér. Mint 2. sz. a körirat végén pont, a kar alatt kereszt. ℞: Mint 2. sz. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. j.
4. Tallér. Mint 1. sz. az orr és áll előtt pontok és vonalok. ℞: PRINCEPS :: TRA; a lilium által elválasztva NSILVANLÆ :: 1596 :: különben mint 1. sz. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. j.

1597.

1. Tallér. Mint 2. sz. 1596. R: PRINCFS * TRANSYLVANLÆ * 1 5 9 7. Kezsztre függesztett koronázott paizon czímer, mellette alul N—B Mad. 6763. Széch. III. 1. sz. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. j. R.
2. Tallér. * SIGISMVNDVS * D * G * TRANRYLVANI * Mellkép, a mell előtt kezsz. — R: MOLDAVI: WALA: TRAN: S: R: I: PRIN: 1 5 9 7 * mint 1. sz. a. Mad. 1601. Széch. III. 2. sz. Ngys. 18. s 1⁵/₈. j.

1601.

Tallér, csegely. SIGIS · TRANS · ET — SAC · ROM IMP. PRIN · Aranygyapjuba foglalt koronázott kétfejű sas, mellén Báthori czímer négy szegletében liliummal. — R: Felül három sorban: DEO VINDICE PATRIÆ — Brassó város czímere, a téren 16—01; alul a szegletben lilium. Mad. 4093. Széch. III. 3. sz. Ngys. 2¹/₁₆ s. 1⁵/₈. j. RR.

Bethlen Gábor.

Ezen fejedelem érmelesi viszonyai tág mezőt nyújtanak oly gyanításokra, melyek felderítésre várnak.

Feltűnő, hogy e fejedelem uralkodása első hét évében nem veretett egyetlen egy nagy ezüst pénzt sem, úgy hogy 1621-dik évig nem található rendes tallér vagy forint; noha az 1616—19-dik években veretett 10 ₰ értékű aranytallér. — Létezik ugyan nagy ezüst érme 1619-dik évből, de ez sem nem forint sem nem tallér, mert 1 ³/₃₂ lat súlyú, s ezért csaknem hajlandó az ember fémernek tartani. — Azonkívül ez érme azon különöséggel bír, hogy két faja létezik, az egyik finom, a másik rosz ezüstből. — Úgy látszik, hogy ez utóbbi elvonatván a forgalomból beolvasztatott s ezért ritkább is. — Egy Schönwiesner által idézett és Doboczki úr birtokában levő 1620-dik évi 10 aranyos darabnak gyönyörű veretét birom ugyanazon évről ezüstben, mely 1 ³/₁₆ lat súlyú s eddig egyetlen. Mint 1621-ig, ép úgy 1624. és 25-ik években sem veretett sem tallér, sem pedig forint. — 1623-ik évből csak egyféle, igen ritka csegely-forint ismeretes. — 1626-dik évről vannak tallérok, kettős tallérok és 4 talléros csegely, melyek mivel belőlök kevés veretett, a ritkábbak közé tartoznak.

A nagyobb ezüst érmeknek teljes hiánya és azon kevés, a mi az említett évekből ismeretes, annál kimagyarázhatlanabb, mivel Bethlen Gábor 1621. és 22-dik, 1627, 28 és 29-dik években nagyszámú forintot, 2, 3 és 4 forintos csegelyt, — egyes, kettős és négyes tallért, egyes, kettős és hármás csegely-tallért veretett. — Az első két évben Körmöcz- és Nagybánya tűnnek fel mint pénzverő helyek. — Az 1626-ból való érmeken C C fordul elő a pénzverőhely jegyeként — 1627-ik évben Nagybánya és M C mit Medias Civitas-nak magyaráznak. 1628-ban Nagybánya és C C: Civitas Corona; ugyanezek fordulnak elő 1629-ben. — A pénzverőhely mindenütt felül, vagy alul a czimer oldalánál van megjelelve. — Kivételt tesz egy kettős tallér 1629-dik évről, melyen a pénzverőhely nincs megjelelve, ellenben a mellkép alatt látható czifrázatban, mint pénzmesteri jegy kapa fordul elő s mellette igen kicsiben M—L a pénzmester neve, mi az erdélyi talléroknál soha nem fordul elő.

Ezen pénzmesteri név felderítésére a következő gyanításokkal éltem. — Bethlen Gábor 1629-dik évben halt meg s utódja Katalin brandenburgi hercegnő volt. — Ezen tallért Bethlen Gábor halála után Katalin verethette, a bélyeget pedig talán Liborius Müller azon időbeni brandenburgi pénzmester szolgáltatta, megkülönböztetésül azonban brandenburgi talléraitól, melyeken L. M. van, ezen M. L. betűket vétette. — Meglehet, hogy Müller szerződésileg volt lekötve Brandenburgban és saját jegye alatt nem volt neki lehetséges másutt kibocsátani érmeket.

Ezen magyarázatot csak eddig akarom fenntartani, míg valaki jobbat nem talál. — Az említett érem mindenesetre szintén *unicum*.

Megemlítendő még e fejedelemről, hogy tőle fémereink is vannak, és pedig egy tojásdad, és egy kerek kucsmás mellképpel, melyek különösen Erdélyre, és 2 tojásdad fedetlen fejű mellképpel; melyek Oppelnre vagy Ratiborra látszanak vonatkozni.

A mellkép, körirat és czimer különféle változatait, még ugyanazon évből és pénzverőhelyről is az egyes példányok részletezésénél a következőkben adom.

F é m e r e k.

1. Évszám nélküli fémer — GABRIEL · D · G · REGNORVM · HVNGARIÆ mellkép tollas, magas kucsmával, magyar öltözékben. — R: TRANSYL · PRINCEPS · AC · SICVLORVM · COM · korona alatt gömbölyű paizson a magyar és erdélyi czímer, közepén a Bethlen czímerrel. Ngys. 17½. s. 1¼ lat. j.
2. Tojásdad fémer évszám nélkül, mint 1. alatt a körirat kezdetén rózsa. R: mint 1. sz. a. tojásdad paizs; — a korona másféle. Nagys. 19/15. s. 1⅛ lat. m. 2. sz. RR.

F é m e r a l a k ú t a l l é r o k.

1. Tallér 1619-ből. — * GABRIEL BETH — D · G · PRIN · TRAN mellkép magyar öltözékben alacsony, kócsagtollas kucsmával. — * PAR · REG · HVNG · DOM · ET · SICVL · COM · 1619 három paizs egymás mellett, melyek felett két oroszán koronát tart; alul apró paizsacska CM. 19. j. s. 19/32. rozsz ezüst. 10 latos. RR.
2. Tallér 1620-ból. GABRIEL · D · G · ELECTVS · HVNG — ARIÆ · DALMA szakállas mellkép pánczél és köpenyben alacsony, kócsagtollas alacsony kucsmával; a vállon csillagos boglárval. R: CRO · SCLA · C · REX · TRAN · PRIN · ET · SIC · COM · 1620 · Nagy korona alatt czifrán metszett czímerpaizs oldalt A—I, — Schönwiesner említ egy ily 10 # darabot. — Ngys. 18. s. 19/32 m. j. *Egyetlen.* RRRR. A körirat mindkét lapon két szemcsés kör közt van.

1621. N a g y - B á n y a.

1. Tallér, GABRIEL — D · G · EL · HVN · DAL · CROA — SCL · REX ☉ Mellkép keskeny bordájú pánczélal. — A körirat közt jobbra czímer, balra Mária kisdével. — R: PRIN · TRAN · ET · SICVLOR · COM · ES · 1621, — lapos korona alatt kivágott paizson a négy mezejű czímer és középpaizs. Oldalt czifrázatokban N—B. Ngys. 19. s. 19/32. j. RR.
2. Tallér. GABRIEL — D · G · EL · HVN · DAL · CROA — SCLA · REX nagy rózsa. — Nagyfejű mellkép virágos pánczélban és mentében. — R: PRINC · TRANSYL · ET · SICVLOR · COMES. 1621; keresztelen korona alatt a négy mezejű czímer és középpaizs, díszesen reczézett paizsban. Oldalt N—B Nagys. 20. s. 19/32. m. j.

3. Tallér. Mint az előbbi, a mente cifrázott. — \mathfrak{R} : A körirat mint az előbbin, csakhogy szűkebben, a koronán kereszt van; az N és B felett a pontok közelebb állnak. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
4. Tallér. Mint 2. sz. a. a rózsza helyett \mathfrak{G} \mathfrak{R} : mint 2. sz. a. a korona a paizshoz közelebb van, a kettős kereszt vékony; N—B felett és alatt a pontok hiányzanak. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
5. Tallér. Mint 2. sz. a. SCL · A; a rózsza helyett \star ; \mathfrak{R} : Mint 2. sz. a. a korona szalagjai közt nincs meg a két lilium: a paizs mélyebbre nyulik s ezért az alsó cifrázatok kisebbek. N—B kicsi és pontok nélküli. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.

1621. K. B.

1. Tallér. GABRIEL — D · G · EL · HVNGARLE · DAL · CR · — SCL · REX \star Kisfejű mellkép, keskeny bordájú, pontozott és rózsás vérttel. — \mathfrak{R} : TRANS · PRINCEPS · ET · SICVLOR · COM · 1621. Korona alatt, melynek mindkét oldalán pontok vannak, a 4 mezejű czímer középpaizszsal; oldalt K—B. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
2. Tallér. Körirat mint 1. sz. a. az üstök nem ér a kerületig, a vért csíkos és egyszerűen rózsás. — \mathfrak{R} : Mint 1. sz. a. a kereszt kissé különbözik. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
3. Tallér. Körirat és mellkép mint 1. sz. a. szélesebben csíkol, pontok és rózsákkal ékes pánczélban; a szakáll különböző. — \mathfrak{R} : Körirat mint 1. sz. a. a pontok helyett keresztké; a korona mellett jobbra rózsza; a szalagok közt pont. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
4. Tallér. Körirat mint 1. sz. a. az X kissé nagyobb; a vért különböző, valamint a szakáll is. — \mathfrak{R} : Mint 1. sz. a. a paizs cifrábban van kimetszve; a K nagyobb mint a B. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
5. Tallér. Mint 4. sz. a. GABRIEL szó után pont. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.

1622. Nagy-Bánya.

1. Tallér. GABRIEL — D · G · EL · HVN · DAL · CRO: — SCLA · REX \mathfrak{G} Nagyfejű mellkép, pánczélban és mentében; az üstök lefelé konyult. \mathfrak{R} : PRIN · TRANSYL · ET · SICVL · COMES · 1622. Korona alatt czímer; oldalt \mathfrak{N} — \mathfrak{B} ; Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.
2. Tallér. Mint 1. sz. a. \mathfrak{R} : mint 1. sz. a. a kettős kereszt kissé alacsonyabb, a magyar czímerben levő csíkolatok cifrák; a sas nem érinti a középpaizsot. — Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.
3. Tallér. GABRIEL — D · G · EL · HVN · DAL · CRO · — SCL · REX a közepszerű fejű mellkép, csíkos és rózsás pánczélal; a fej felett karika, ötszögű csillag és pont. \mathfrak{R} : PRIN · TRANSYL · ET · SICVL · COMES · 1622. Korona és czímer, kerek középpaizszsal; oldalt \mathfrak{N} — \mathfrak{B} ; Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.
4. Tallér. Mint 3. sz. a. \mathfrak{R} : Mint 3. sz. a. a kettős kereszt magasabb, a magyar czímer csíkolatai cifrák; a középpaizs tojásdad. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.
5. Tallér. Mint 4. sz. a. a fej felett három pont. — \mathfrak{R} : mint 4. sz. a. a korona és czímer közt rózsza. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.
6. Tallér. Körirat mint 5. sz. a. a kicsi fej felett \mathfrak{G} a pánczél csíkos, rózsás; — \mathfrak{R} : Mint 5. sz. a. a korona laposabb; a csíkolatok cifrák; a középpaizs tojásdad. \mathfrak{N} — \mathfrak{B} ; Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.
7. Tallér. Mint 1. sz. a. \mathfrak{R} : Mint 1. sz. a. az évszám 1022. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.

1622. K. B.

1. Tallér. Mint 4. sz. a. 1621. KB. R: mint 1. sz. a. 1622. KB; a korona és címér közt pont. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
2. Tallér. Mint 1. sz. a. GABRIEL után pont; és DA·L; a szakáll különböző. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.

1622. Nagy-Bánya királyi cím nélkül.

1. Tallér. GABRIEL·D·G·SA·RO·IM·ET·TRANS·PRINCEPS nagy rózsza; nagyfejtű mellkép bogláros mente és vérttel; a váll mögött 1622. R: PAR·RE·HVN·DO·SIC·CO·AC·OPO·RATIB·DVX. Korona alatt a négyemeztű címér, a paizs recézett középpaizszal; oldalt N—B. Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j. RR.

1626. C. C.

1. Tallér. GABR·D·G·SA·R·IMP·ET·TRANS·PRINCEPS *·* Mellkép csikos és rózsás pánczéllal, a vállon czifrázatok; a buzogány oly alacsony, mint a váll. R: PAR·RE·HVN·DNS·SI·CO·OP·RATIB·DVX·16·26; a korona alatt, melynek mindkét oldalán kis rózsza, a magyar és erdélyi címér kerek középpaizszal; oldalt C—C. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j. R.
2. Kettős tallér. Mint 1. sz. a. a körirat előtt és után ; a fej felett ; R: mint 1. sz. a. Ngys. 20. s. 3¹/₄. m. j. RR.

1627. M. C.

1. Tallér. GAB R·D·G·SA·R·IMP·ET· — TRANS·PRINCEPS; kisfejtű mellkép; a fej felett két rózsza; alul czifrázatban lilium mint pénzverői jegy. — R: PAR·RE·HVN·DNS·SI·CO·OP·RATIB·DVX·1627; a korona alatt, mely felett oldalt rózsák vannak, a magyar és erdélyi címér, kerek középpajzszal; felül oldalt M—C. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
2. Tallér. Mint 1. sz. a. A körirat rendesebb, a betük vastagabbak, a buzogány csak vállmagasságig emelkedik; bélyegmetszői jegy nincs. — R: mint 1. sz. a. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
3. Kettős csegely-tallér. — A körirat betűi vastagabbak. R: Mint 1. sz. a. RATI·; Ngys. ²⁸/₂₀. s. 3¹/₄. m. j.
4. Forint. GABR·D·G·SA·R·IMP·ET·TRANS·PRINCEPS, ötszögű csillag. Mellkép, keskeny csikokkal s ezek közt egymástól távol eső pontokkal díszített pánczélban, a buzogány a vállmagasságig emelkedik. — R: Mint 1. sz. a. Ngys. 16. s. ²⁵/₃₂. m. j.
5. Tallér. A körirat mint 2 sz. a. különben mint 1. sz. Nagyfejtű mellkép; a váll sima; a buzogányfej vastagabb; R: mint 3. sz. a. korona mellett pontok. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
6. Kettős tallér. Mint 5 sz. a. Ngys. 20¹/₂. s. 3¹/₄. m. j. RR.
7. 1¹/₂ csegely-tallér. Mint 5. sz. a. fej mellett mindkét oldalon × R: mint 5 sz. a. Ngys. ²⁸/₂₀. s. 2⁷/₁₆. m. j. R.
8. Kettős csegely-tallér. Körirat mint 5. sz. a. a kissé nagyobb fej mellett rózsák, a vállon pontok. R: mint 5. sz. a. Ngys. ²⁸/₂₀. s. 3¹/₄. m. j. R.

1627. N. B.

1. Tallér. GAB·D·G·SA·RO· — ET·TRAN·PRIN. † Nagyfejű mellkép hosszú szakállal, mente és vérttel. — R: PAR·REG·HVN·DOM·SIC·CO·OP·RATI·DVX·1627; Korona alatt a négymezejű erdélyi címér, tojásdad középpajzs-szal; oldalt N—B. Mindkét lapon magas karima, melyre a betűk felgömbülnek. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
2. Tallér. Mint 1. sz. a. a szakáll szélesebb. — R: Mint 1. sz. a. a korona kissé keskenyebb; a karima lapos. Nagys. 20. s. 1⁵/₈ m. j.
3. Tallér. Mint 1. sz. a. R: Mint 1. sz. a. a korona más alakú, keskenyebb és lilium nélküli. A címérpaizs gazdagabban metszett. N—B. alább áll. Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.

1628. C. C.

1. Hármás csegely-tallér × GABR·D·G·SA·R·IMP·ET·TRANS·PRINCEPS : × : Mellkép csíkos és rózsás pánczéllal. — R: PAR·RE·HVN·DNS·SI·CO·OP·RATIB·DVX·16·28. A két kereszt közt levő korona alatt csinosan metszett pajzson a magyar és erdélyi címér középpajzs-szal; felül C—C; Ngys. 2⁹/₂₁ s. 4¹⁵/₁₆. m. j.
2. Hármás csegely-forint. × GABR × D × G × SA × R × IMP × ET × TRANS × PRINCPES [sic.] Mellkép mint 1. sz. a. R: Mint 1. sz. a. csakhogyl alul a lilium helyett cifrázatban pont. — Ngys. 2²/₁₇. s. 2⁷/₁₆. m. j. RR.
3. Forint. Egészen mint 2. sz. a. Ngys. 16. s. 1³/₁₆. m. j. R.
4. Forint. Mint 2. sz. a. R: Mint 2. sz. a. a korona mellett a kereszték helyett pontok, alul nincs pont. Ngys. 16. s. 1³/₁₆. m. j. R.
5. Tallér. × GABR × D × G × SA × R × IMP × ET × TRANS × PRINCEPS × Mellkép mint 1. sz. a. R: PAR·RE·HVN·DNS·SI·CO·OP·RATIB·DVX·16·28; a korona alatt és mellette mindkét oldalon egy-egy keresztke; magyar és erdélyi címér középpajzs-szal; oldalt C—C; alul lilium. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈ m. j.
6. Tallér. Mint 1. sz. a. 16 × 28; ngys. 20. s. 1⁵/₈ m. j.

1628. N. B.

1. Tallér. Kis irással: GABRIEL·D·G·SA·RO·IMP. — ET·TRAN·PRIN· Kucsmás és pánczélos mellkép. R: Nagy irással: PAR·REG·HVN·DOM·SIC·CO·OP·RAT·DVX·1628; a korona alatt, mely mellett pont van, a négy mezejű címér, tojásdad középpajzs-szal; oldalt N—B; Ngys. 20. s. 1⁵/₈. m. j.
2. Tallér. Mint 1. sz. a. R: szintén ugy, csak a korona másféle és szélesebb. N—B kisebb és lejjebb van; a középpajzs kerek és kicsi. Ngys. 19. s. 1⁵/₈ m. j.
3. Tallér. Mint sz. a. R: Szintén olyan. 1628; a középpajzs tojásdad, de kisebb. — Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.
4. Tallér. GAB·D·G·SA·RO·IM·ET· — TRAN·PRINC· Hosszúkás arcú mellkép; a kucsmaprém keskenyebb; a vért sima és szegélyes. R: PAR·REG·HVI·(sic)·DOM·SIC·CO·OP·RAT·DVX·1628, a körirat a hibás verés által tisztátalan; a keskenyebb korona mellett pontok, alatta négy mezejű címér tojásdad középpajzs-szal; oldalt a középtájon N—B Ngys. 19. s. 1⁵/₈. m. j.
5. Tallér. GAB·D·G·SA·RO·IM — ET·TRAN·PRIN, hosszú és keskeny arcú mellkép; szűk kucsma széles prémmel; sima vért csipkés szegélylyel. — R: Mint 4 sz. a. szabályos körirattal: Ngys. 20. s. 1⁵/₈ m. j.

6. Tallér. GAB·D·G·SA·RO·IM·—·ET·TRAN·PRIN: nagy rózsa; nagyfejű, hosszú szakállú mellkép, vért és :: csattos mentében. — R PAR·REG·HVN·DOM·SIC·CO·OP·RAT·DVX·1628; a korona mellett pontok, alatta négy mezejű czimer, erős metszésű kis középpaizszsal; oldalt alant N—B kicsiben. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈ m. j. R.

1629. N. B.

1. Tallér. GAB·D·G·SA·RO·IM·ET·TRAN·PRIN·; összenyomott képű és rövid szakállú mellkép kucsmában; a vért sima és szegélyes. R: PAR·REG·HVN·DOM·SIC·CO·OP·RAT·DVX·1629; a korona mellett pontok, alatta 3 mezejű erdélyi czimer középpaizszsal; oldalt középtájon N—B Nagys. 19. s. 1⁵/₈ m. j.
2. Tallér. GAB·D·G·SA·RO·IMET·— különben mint 1 sz. a. az évszám szorosabban. — Ngys. 19. 1⁵/₈ m. j.

1629. C. C.

1. Tallér. Mint 4. sz. a. 1628. — Ngys. 20. s. 1⁵/₈ j.
2. Hármás csegely-tallér. Mint 1 sz. a. A körirat határozottabb. Ngys. 2⁸/₂₀ s. 5. l. m. j. R.
3. Kettős tallér. Mint 1. sz. a. SA-val; a körirat alul czifrázat által van megszakasztva, melyben kapa s oldalt a czifrázat felett kicsiben M—L; — R Mint 1. sz. a. C. C. nélkül. — Ngys. 21. s. 3¹/₄ m. j. RRR. Ez a fenebb említett, még sehol le nem irt tallér.

Kiseb közlemények.

I.

Két gyulai lelet.

I.

Fikker Ferencz kötélgyártó mester ez előtt négy évvel tagosított gyulai tanyáján, — mely a várostól mintegy ezerszázhatvan folyó ölnyire nyugatra — „a töviskes szállások düllőjében“ fekszik, az ottani gazdasági épületét gyarapítandó tavasszal bizonyos vonalban árkot ásatott, mi közben a földben két lábnyi mélységre csontvázra bukkantak, melynek kézsár csontjai mellett ércnemből készült, de elporhanyúlt karperecz maradványai mutatkoztak, s azon fölül pedig a nyak környéken: fehér, veres, zöld, kék és barna — kisebb nagyobb nagyságú, némelyek laposok, nagyobbbrészt azonban som gyümölcs alakú és nagyságú — üveg-gyöngy-caláris szemek *) találtattak, melyekből Fikker úr egy füzérkét a gyulai iskolai muzeumnak sziveskedett ajándékozni. Ugyancsak városunk ezen érdemes lakosa előttem megemlítette: hogy e leletbeli csontváz koponyája mellett egy cserép fazék is volt, de a melyet napszámosaitól, kik közül azt egy magával elvitte, máig sem szerezhetette vissza.

Az említett színes-üveg-calarisokból — a pálya vidéken találtakkali egybehasonlítás és a különbség felismerése végett — egynéhány szemből álló kis füzérkét kötelességemnek tartottam a nemzeti muzeum részére küldeni, azon megjegyzéssel: hogy a som alakú egy veres, és egy hatszögű zöld szemet, mivel a leletkor csak annyi találtattott — s mint a gyulai muzeumnak ajándékozottakat kénytelen voltam visszatartani, de különben is olyanok, milyeneket a vaspálya vidékén találtak közül küldött füzérben (a 16. szám között, három darab vereset és hét darab zöldet) küldöttem.

Tájékoztatóul azt is meg kell említenem, hogy a gyulai pályaudvari lelet a várostól északra mintegy ötszáz folyó ölnyire, a töviskes szállási pedig a Fehér-Körösön innen a várostól nyugatra mintegy ezerszázhatvan folyó ölnyire, e szerint egymástól, a határ más területén, nagy távolságban történt.

II.

Czégényi István gyulai lakos 1867-ik év körül „a Széles-Ér Laposa“ északi oldalán létező gyulai határbeli földbirtokán — mely a várostól nyugatra kilencszázhatvan folyó ölnyire esik — téglát veretett, mi közben munkásai az ottani tanyája előtti környék

*) El nem hallgathatom, hogy az ezen leleti üveg-calaris szemek közül a fehérek és zöldek nagyobbacska som gyümölcs alakjuknál fogva a gyulai vasuti-pálya-udvarhely szomszédságában délnyugatról a Csomor Antal gyulai szőlője nyugat-északi részén 1870-ik év nyarán kiásottakkal anyagra nézve meg, de szerkesztési alakjukra épen nem egyeznek, kivéve a vereseket, melyek a fennemlítetttekkel anyagra, színre, és szerkezetre nézve egyenlőek, — mind som gyümölcs idomúak, és egyetlen egy hatszögű zöldszem volt csak közöttük hasonló — mint majd ugyanazon kéz (?) művei, a pálya-udvarhely szomszédságában találtakkal. — A Fikker Ferencz tanyáján talált caláris szemeket, midőn hozzám kerültek, bizonyos kellemes illatúaknak tapasztaltam.

emeltebb részén, két helyen, két lábon aluli földrétegben három hamvvedret*) találtak, melyek közül kettő egész épségben fedőstül, a harmadik igen sértett állapotban vétetett ki, a bennök volt hamuval s apró csontocskákkal együtt. Ugyanott emberi csontváz — szembetűnő nagy állkapeza csonttal; — lócsontok és sarkantyú alakú rozsdás vas darabok is találtattak. Igen sajnálom, hogy e leletet csak a folyó (1870.) évben tudtam meg, a midőn az ép hamvvedrekből egyik a békési, a másik pedig a temesvári iskoláknak jutott birto- kába, és így az ilyenekben szükölködő gyulai iskolai muzeumnak egy sem maradt.

Id. Mogyoróssy János.

II.

(*Hazai régi könyvtárainkra*) kissé nagyobb figyelmet kellene fordítani, mint ezt eddig tenni jónak és elégségesnek tartottuk. Úgy látszik, hogy még a múltvebők nagy része is azon véleményben van, hogy csak *Corvin Mátyás* királyunk budai könyvtára érdemli meg a figyelmet és kutatást, pedig könnyen be lehetne bizonyítani azt, hogy Mátyás király előtt is volt királyainknak könyvtára, sőt hogy püspökeink, káptalanaink és szerze- teink becses könyvekben hiányt nem szenvedtek. El vannak ezek szórva hazánkban és a külföldön is, hol reájuk csak leginkább a magyarországi buvár fog némi súlyt fektetni, míg a tulajdonosok csak festményeikkel vagy szövegekkel foglalkoznak.

Mióta a *fehérvári* Domokos nevű prépostnak, utóbb több helyen püspöknek, *lambachi codex* feltűnést okozott, és mióta *czimerét* ismerve családi nevét szorgalmaztuk, sikerült nekem nemcsak *Zágráiban* egy díszes könyvére akadni (melyekről az Arch. Ér- tesítő I. kötet 106, és a II-dik kötet 276 és 278. ll. tettem említést,) hanem megfordulván Bécsben, szokásom szerint a cs. kir. műipari muzeum *kézirati osztályát* tanulmányoztam, hol *Falke Jakab* ör úr egy csinos festett codexre irányozá figyelmemet.

A codexet futólag megtekintvén a *lambachi*-nak tartottam, de mivel az ör úr a könyvet a herczeg *Lichtenstein*-féle könyvtárból valónak állította, jobban megnéztem és csakhamar meggyőződtem arról, hogy ez már most a *harmadik példány*, melyet e könyv- szerető és vagyonos főpaptól birunk

Kálmanczay hártya könyve, melynek jegye 1. 4. 12. (mint könyvtári álláshely- száma pedig ¹⁰⁷ N. III. pl. 3. újabb közlésén e czimmal bir:

Missale
Breuiarium
Cisterciensi . . .

Az ismert czímmel, díszesen írt, arany alapon festett kezdőkkel bőven ellátott codex- nek hiányzik címlapja; a naptárban azonnal kerestem magyar szentjeinket és csakugyan *April* 23-ánál találtam: *Alberti martyris* vörössel, mint nagyobb ünnepet, jelelve.

Május 30-ánál: *Translacio sancti Stephani regis*, feketén írva.

Junius 27-énél: *Ladislai regis*, vörössel.

Julius 29-énél: *Deposicio Sancti Ladislai regis*, vörössel.

Augustus 20-ánál: *Stephani regis*, vörössel.

September 2-ánál: *Deposicio s. Emerici Ducis*, feketével.

November 5-énél: *Emerici ducis*, vörössel.

November 19-énél: *Elyzabeth vidue*, vörössel.

*) E leletet azért voltam bátor közleni, hogy ama téves állítást, miszerint Békésmegyében s annál fogva Gyulán soha nem találtattak a földgyomrában római hamvvedrek, megczáfoljam.

Ezen sorozatból eléggé bebizonyúl az: hogy ezen codexet a magyar főpap nemcsak vette, hanem hogy ez magyarországi megrendelő számára is iratott, mert különben szentjeink ünnepeit nem tartalmazná.

A díszesebb, aranykeretű lapokon sok kacskaring arany fekete szemszörös golyó, madárka sat. fordul elő.

A Kálmanezai címér fölött mindenütt a fehér, gyöngyös infula áll, a vörös orszlán jobbra növekszik arany talajon, az alsó kék mezőben ott van a hatágu arany csillag.

Egyik lapon a kezdőben fehéröltönyű barát harangot üt két bottal, bár a harangnak van szíve.

A többi keretek közt a florenczi szíjtagos keret a préposti címerrel mintegy hatszor fordul elő.

A könyv egészen ép, gazdag díszítményekben és aranyzásban, 19. centim. széles, 25 centim. magas. Az irás két oszlopban áll.

Hogyan került a hercegi könyvtárba? nem tudatik.

Jó lesz a fenebbi jelekre, főleg a címerre figyelni, talán sikerül még másutt is ily becses hazai régiséget találunk!

R. F.

(*Igazolásunkra.*) Nem csekély megilletődéssel tudósítottunk arról, hogy nem rég nyilvános helyen nem épen hizelgő észrevételek történtek a m. n. muzeum régiségtárára nézve, mint a melyben *hazai művelődési történetünkre vonatkozólag* daczára annak, *hogy az ország ezen intézetre oly sokat költ*, eddig tanulmányokat tenni nem lehet. *Ezen vád*, mely a szak-képzettségre vágyódó ifjúság előtt tétetett, oly súlyos, hogy ezt magunkon száradni állásunk fontosságánál, lelkiismeretesen töltött hivatalos kötelességünk öntudatánál fogva, szó nélkül nem hagyhatjuk.

A ki újabb időben tanulmányozás végett akár az éremterembe, akár a gyűjtemények termeibe lép: elfogultság nélkül be fogja vallani, hogy a tárgyak kiállításában, korszerinti rendezésében sok történt; és a kinek fogalma van arról, mit tesz egy fegyvertárt egészen újra elrendezni és tudja, hogy ez három téli hó alatt, fűtetlen helyiségben történt, ki a bronz, római és ékességi gyűjteményeknek egészen újjá való elhelyezését, a több ezer éremnek más rendben való felállítását *tanulmányozások* közt észrevette, nem fog oly tisztí személyzet ellen vádlólag fellépni, mely minden alkalommal unszolja a tudománykedvelőket, hogy szakkönyvtárát használják, a gyűjtemény tárgyait *tanulmányozzák!*

A *munka* a tisztí személyzet közt úgy van felosztva, hogy az ő maga a *bronz-tárgyak* lajstromozásán, több éremleletnek leírásán és berendezésén kívül alig győzi a látogatók irányában tisztét végezni. A *segédőr* urnak majd egész idejét a számos *vételek* és *ajándékok* lajstromozása veszi igénybe, míg az *örsegéd* (assistens) a szaki könyvtár kezelésével, és az éremtár lajstromozása felügyelésével van elfoglalva.

Igaz, hogy a világ abból semmit sem lát, hogy előbb három, később öt *díjnok* a 80,000-re becsült éremtárnak okszerű lajstromát készíti, és eddig 8500 éremnél több darab rendeztetett, melyeken kívül a kettősök közül 1000 darab az országos intézetek számára kiválasztva és rendezve vagyon.

Ezen munkát azért tartók első rendűnek, égető szükségnek, mert leginkább az éremknél kell tudnunk mink van, hogy a vételek alkalmával fölöslegeket drága pénzen ne szerezzünk. Hogy pedig ezen munka, ha lelkiismeretesen keresztül vitetik, időszerű, mindeki tudja, ki érmészettel foglalkozott.

De mind a mellett, hogy az éremtár rendezés alatt van, szívesen szolgáltunk azoknak, kik *tanulmányozás* végett hozzánk fordultak. Említjük a tudós örmény érmészeket P. *Sibilian* Kelement, és P. *Simon* Antoniant a mechtaristák rendéből, kik keleti érmeinket nézegették; *Dechant* Norbert urat a bécsi skót Benczések közül, kinek a raguzai érmészet főtanulmányai, Dr. *Missong* és *Kolb* urakat kik *Probus*, *Tacitus* és *Florianus* érmeikről terjedelmes monographiát készítenek, *Hollaender* Leo hazánkfiát, ki az erdélyi gyűjteményt nézte át, és *Doboczky* Ignácot ki magyar érmeinkről behatóbb tanulmányokkal foglalkozik. Hogyan fogadtuk ezen urakat, és készek voltunk-e semmi fáradságot sem kímélve mindent elkövetni, hogy céljukat elérhessék, tanúsítják írásbeli nyilatkozataik és hálás leveleik, melyek kezeink közt vannak.

De a *képes kalauz* előszavában előforduló ezen ajánlat: „*A kik a kiállított tárgyakról bővebb tudomást kívánnak maguknak szerezni, azoknak az ör-személyzet szívesen szolgálnd kellő felvilágosítással*, sem maradt irott malaszt; tanuskodhatik erről *Uminszi Péter* úr, ki hetekig fegyvereinket tanulmányozta, tanuskodhatik *De-Linas* az *arrasi* muzeum igazgatója, és *Hildebrand* János *stockholmi* muzeumi ör, kik szintén majdnem két hétig a tárgyakat vizsgálták, és még a ki nem állított darabok leírásával és lerajzoltatásával is foglalkoztak, tanuskodhatnak gr. *Przdieszki*, *Czartoriczki* herczeg, b. *Pascolini* és más számos külföldi szaktudós, kik elégedetten távoztak régiségügyi termeinkből; a két honi érmészen kívül hogy valaki akart volna valamit tanulmányozni, senki sem emlékezik, bárnem egyszer unszoltuk és kértük értelmiségünket, hogy a nemzeti kincset használja és érvényesíteni segítse!

Valóban váratlan tehát a fenebbi vád, melyre tudtunkkal okot nem adtunk; mert bár lehetetlen az említett zavaró foglalkozások mellett úgy haladnunk, mint becsületérzésünknel fogva szeretnénk, hogy a tárgyak tudományos ismertetéséhez foghatnánk, azért még sem fogja akárki is azt mondhatni, hogy az, a mi van, *tanulmányozásra* élvezhetetlen.

A külföldi muzeumokban is, ha ki biztosan kíván haladni, a kalauzoló jegyzékeken kívül a tudományos személyzethez folyamodik, és valóban azok előzékenységéből megtanultuk azt, hogy mi is azokká legyünk. Gyanúsítónk alaptalansága ellen nincs egyéb fegyverünk mint a: *male informato praeceptore ad melios informandos auditores* hivatkozni. Tessék, kísértsék meg ez utóbbiak, lehet-e a régiséggyűjtésben, a téli fagyok után nemzetmívelődési tanulmányokat tenni, és ha az őri személyzetről csakugyan meg fognak győződni, hogy az országos áldozatok mellett, hanyagul, hűtlenül sáfárkodik, akkor folyamodjanak a nyilvánossághoz és tegyék pellengérré azokat, ha állomásaikra érdemetlenek!

A m. n. muzeum régiséggyűjtésének tisztjei.

Régészeti közlemények

Ormós Zsigmond,
akadémiai tag, temesmegyei főispántól.

I. Bersovia (Zsidovin).

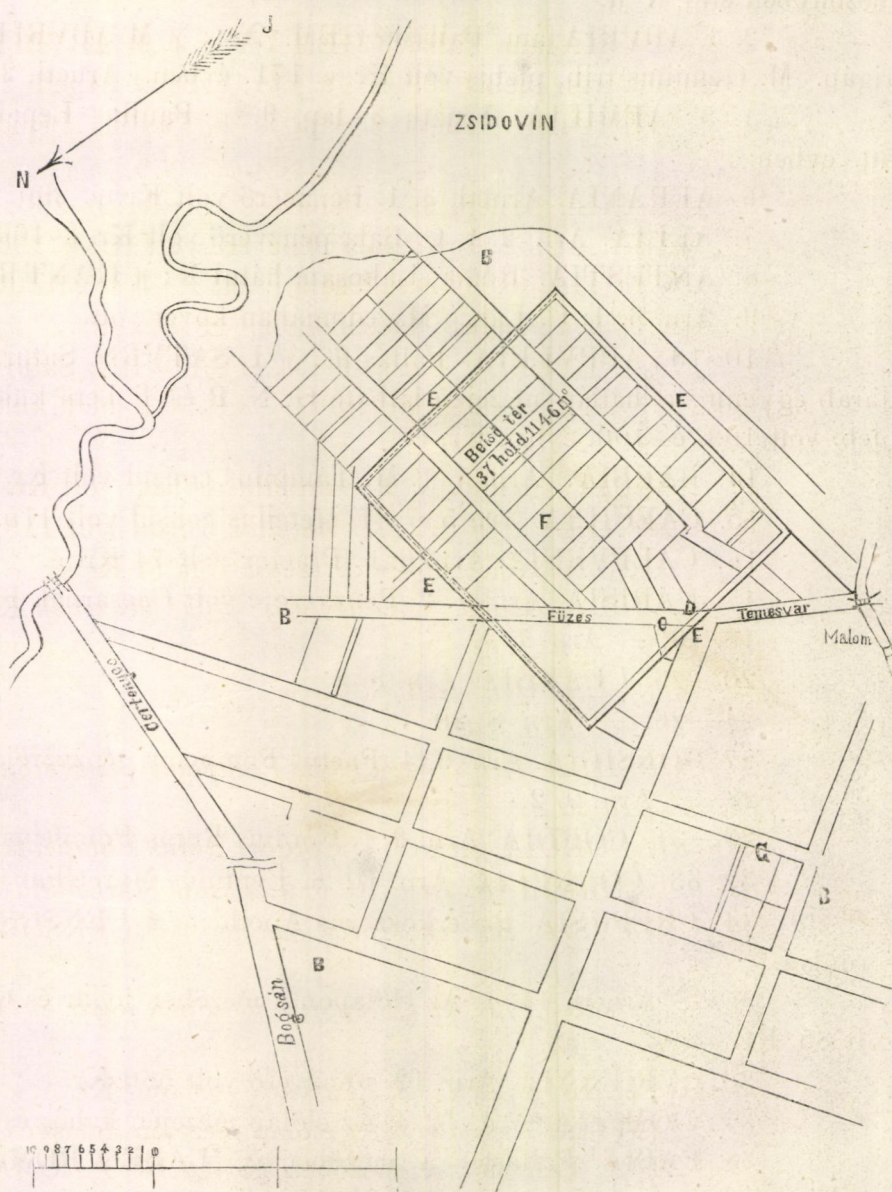
Az „Archaeologiai Értesítő“ valamelyik számában e következő szavakat olvastam: „Legyenek szakférfiaink, kik kincseiket nem rejtik önzőleg véka alá, hanem, a mi ilyen kincsgyűjtésnek legnemesebb célja, a hazai irodalom mezején is kibocsátják.“*)

Ennek folytán elhatároztam magam: hogy régészeti s éremgyűjteményem köréből némely adatokat, a mint időm engedni fogja, közlök.

Ez alkalommal közleményemet éremgyűjteményem köréből, és honunk délkeleti része egyik legnevezetesebb lehelvényének Zsidovinnak ismertetésével megkezdem.

Zsidovin Krassó vármegyében Bogsán bányavárostól nyugati irányban, egy óra tá-

volságra a Berzava folyó mellett fekszik, mely a helységet déli részén környezi. A vallás- és közoktatási miniszterium alatt álló közalapítványi uradalomhoz tartozik. Népsége rumán.

*) „Archaeologiai Értesítő“ III. évf. 4-dik sz., 101. lap. R. Fl.

Mióta a régészettel foglalkozom gyakran kaptam családi s császári érmekeket, tégladarabokat a római korból, magyar pénzeket Zsigmond király idejéből, melyeknek Zsidovin volt lelhelye.

Zsidovinből származó régészeti emlékeim annyira szaporodtak, hogy egyedül ezek kisdud gyűjteményt képeznek, és keblemben a háladatos kegyelet egy nemét ébresztették fel ezen hely iránt, melyet illőbben nem vélek leróvhatni, mintha ezen helyet régészeti lelhelyeink sorába bevezetve, a régészettel foglalkozó közönségnek bemutatom.

Érem-gyűjteményem következő darabjai származnak Zsidovinből :

1. ALEXANDER. Hercules feje oroszlánbőrrel;)(AAEΞANΔP O Y BΛΞIAEΩΣ; Jupiter ülve, kiterj. jobbájában sas, bjval kormánybotra támaszkodik; a mezőnyben elül A M.

2. 3. ABVRIA fam. Pallasfő GEM · X ·;)(M ABVRIROMA. A napisten quadrigán. (M. Geminus trib. plebis volt Kr. e. 171. évben.) Arneth 2. 3.

4. 5. AEMILIA. Arneth 3. lap, 9.*) Paullus Lepidus pénzverő volt Kr. e. 50. évben.

6. AFRANIA. Arneth 3. 1. Pénzverő volt Kr. e. 200. évben.

7. AELIA. Arn 2. 1. C. Bala pénzverő volt Kr. e. 100. évben.

8. ANTESTIA. Róma sisakosan, hátul X;)(CANTROMA Jupiter quadrigán.

9. Arn. 3. 1. C. Labeo Macedoniában követ volt.

10. 13. APPVLEIA. Pallas-fő;)(L SATVRN. Saturnus quadrigán. A négy darab egyenlő, a hátlap mezején látható G, N, P és T betű különbséggel. Saturnus trib. pleb. volt 103. és 100. évben Kr. e.

14. BAEBIA. Arn. 5. 1. M. Tampilus consul volt Kr. e. 184.

15. CAECILIA. Arn 5. 7. M. Metellus consul volt 115. Kr. e.

16. CALPVRNIA. Arn. 6. 6. Praetor volt 74 Kr. e.

17. CARISIA. Arn. 7. 2. Pénzverője volt Caesarnak Kr. e. 49—45.

18. 19. — Arn. 7. 4.

20—23. CLAVDIA. Arn. 8. 3.

24—26. — Arn. 8. 20

27. CONSIDIA. Arn. 9. 4. Paetus Pompeius pénzverője volt 105. Kr. e.

28. — Arn. 9. 2.

29—31. CORDIA. Arn. 9. 1. Cordius Rufus Pompeius pénzverője volt 40 Kr. e.

32. 33. CORNELIA. Arn. 10. 6. Lentulus Marcellinus consul volt. 56. Kr. e.

34. CREPVSIA. Babérkoszorus Apollo;)(LCENSOR. Férfiú, oszlophoz háttal fordulva.

35. — Arneth 11. 1. Az előlapon a mezőben jogar és O betű. Publius pénzverő volt 85 Kr. e.

36. CVPIENNIA. Arn. 12. Pénzverő volt 560 Kr. e.

37. DOMITIA. Arn. 12. 4. Az előlap mezején kalász és X. Consul volt 592. Kr. e.

38. FABIA. Pallasfő, a mezőben X, LABEO ROMA;)(ESVLIAN. Jupiter quadrigán. Quintus Labeo pénzverő volt 150. Kr. e

39. FABIA. Arn. 13. 1. Cajus pénzverő volt 95. Kr. e.

*) Rövidség okáért az érmekeket Arneth: *Synopsis numorum romanorum* stb. számaival jeleljük.

40—47. FLAMINIA. Arn. 14. 1. Az előlap mezején X. M. Chilo Caesar pénzverője volt 44. Kr. e.

48. GELLIA. Arn. 15. Az előlap mezején X.

49. HERENNIA. Arn. 15. A hátlapon Γ. M. Herennius consul volt 93. Kr. e.

50. HOSIDIA. Arn. 15.

51. HOSTILIA. Arn. 15. 2.

52. — Arn. 15. 3.

53. 54. IVLIA. Arn. 15. 4. Az egyik példány hátlapja mezején S, a másikén D. L. Caesar Consul volt 90. Kr. e.

55. — Arn. 51. 1. L. Juli. Bursio pénzverő volt 85. Kr. e.

56. — Arn. 15. 6. Lucius Kr. e. 183. praetor volt.

57. — Arn. 31. 13. Cajus Caesar Augustus elődje.

58. — Arn. 31. 2.

59. — Arn. 15. 1. L. Bursio pénzverő volt 85. évben. Kr. e.

60. 61. — Arn. 31. 1..

62—66. IVNIA. Arn. 16. 5. Az előlapon az egyik példányon C, a másik kettőn N, egy harmadikon E. D. Silanus pénzverő volt 665. Kr. e.

67. LVCILIA. Arn. 17. M. Rufus Trib. plebis volt 690. Kr. e.

68. 69. LVCRETIA. Arn. 17. 1.

70. CORNELIA. Arn. 10. 22. Proquestor volt 54. Kr. e.

71. MARCIA. Arn. 18. 10. Quint. Philippus pénzverő volt 125. Kr. e.

72. MINVCIA. Arn. 19. 6.

73. 74. PINARIA. Arn. 21. 1.

75. PLAETORIA. Juno-fő, hátul lándzsahegy;)(M PLAETOR. Caduceus.

76. PORCIA. Arn. 23. 7.

77. 78. — Arn. 23. 1.

79. — Arn. 21. 3.

80. — Arn. 21. 6. C. M. Laeca pénzverő volt 120. Kr. e.

81—83. PROCILIA. Arn. 24. 1.

84. QVINCTIA. Arn. 24. 1.

85—88. RENIA. Arn. 24.

89. RVBRIA. Arn. 24. 3.

90. — Arn. 24. 4.

91. SERGIA. Arn. 26.

92—97. TITIA. Arn. 27. 1

98. TITVRIA. Arn. 27. 3.

99. 100. — Arn. 27. 4.

101. TREBONIA. Arn. 28. 1.

102. TVLLIA. Arn. 28.

103. VALERIA. Arn. 28. 4.

104. VIBIA. Arn. 29. 1.

105. — Arn. 29. 3.

106—111. Bizonytalan családi érmek.

112. NERO (császár) Arn. 51. 31.

113. HADRIANVS (császár). A császár feje balra; körirat olvashatlan;)(Har-

czos győzelmi jelvények közt. S C. Ezen utóbbi 113. szám bronz érem, a többi itt leírt pedig mind ezüst denár.

Hogy *Zsidovin* jelenlegi helyén hajdan római telep volt, ezt a még mai napig látható építészeti maradványok, s a fentebb elősorolt római érmek is kétségtelessé teszik.

Az érmek különböző időben és helyen, de mind *Zsidovinban* találtattak.

Az öt darab Junia családbeli érem a keresztény időszámítás előtt 665 évben veretett, s a legkésőbbi Hadrián császár idejéből 117—138. évről tanuskodik.

A jelzett két időszak korán sem jelenti azt: hogy a rómaiak uralma ezen vidéken Krisztus születése előtt oly messze időre visszavezethető, vagy hogy az Hadrian idejével végét érte volna.

A rómaiak állandó uralma ezen vidéken, mely hajdan Dacia ripensis név alatt volt ismeretes, a vitéz és harezias római császár Trajánnal kezdődik (98—117 Kr. e.), ki damaskusi Apollodorus építész által a Dunán épített híddal a nagy folyamon nemcsak az átkelést, hanem Róma uralmát is biztosította.

Trajánnak Dacia elleni hadjárata Róma építésének 854-ik vagyis Kr. u. 101-ik évre esik. Decebal fejedelme, és Sarmisegetuza — Várhely — fővárosa volt ez országnak.

A római imperator ellenét teljesen legyőzte. Decebal előtte leborulva saját és alattvalói nevében hűséget esküdött, s évenkénti adófizetésre lekötölte magát. Decebal hatalma elvesztése után tovább élni szégyenítőnek tartván, önkéntes véget életének.*)

Aurelián alatt (270—275. Kr. u.) ki Dacia ripensisben jelentéktelen családból származott, a rómaiak uralma a góthok betörései miatt előbb ingadozóvá lőn, utóbb pedig a hunnok foglalásai következtében végkép megszűnt.**)

A rómaiak azonban az időtájt a műveltség zászlóvivői s Dacia szomszédai lévén, pénzeik ezen vidéken bizonyosan már előbb is kelendőséggel bírtak.

Innen magyarázható ki azon körülmény, hogy *Zsidovinban* egymástól annyira távoleső időszakok érmeivel találkozunk. A gyűjteményemben levő, s *Zsidovinban* talált érmek nyolcz százados időszakot képviselnek.

Bersovia a jelenlegi *Zsidovin* területén áll. Bersovia a fennmaradt nyomok tanúsága szerint a szomszédos rafnai erdőig és a gertenyesi határ mellett egész a rittbergi utig terjedt. Bersoviát Traján császár Dacia elfoglalása után alapította több más várossal együtt, melyek a meghódított tartomány felvirágzását hatalmasan elősegítették.

A Moesiát Daciától elválasztó Duna folyam átjárásaitól kezdve Traján három hadászati utat építtete Sarmizegetusába, Decebal fővárosába.

Ezen hadászati utak egyike a legnyugatiabb, mely Lederatánál vert hajóhidon — Uj-Palánka — kezdődött.

Lederata Aschbach szerint Uj-Palánka, Kanitz F. szerint ellenben Rama, mely a Duna jobb partján Uj-Palánkával szemben fekszik.***)

*) A Traján-oszlopon levő dombormű ábrázolása szerint Decebal kétségbe esett helyzetben bal térdére ereszkedve, jobbját mellére irányzott tőrrel magasra fölemeli. Ezen Traján-oszlopot a császár a 106-ik évben bevégzett második dácziai hadjárat emlékére állíttatá Rómában a Forum Ulpiummal, és két diadalkapuvál együtt, hogy dácziai győzelmeit megörökítse.

***) Franz Griselini: Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvárer Banats. Wien, 1780.

****) Serbien, von F. Kanitz. Leipzig, Verlagsbuchhandlung von Hermann Fries. 1868. pag. 418. 419.

A második út a Taliatis — Kolumbina — mellett vert másik hajóhíddal kiindulva ad Mediam — Mehadián — keresztül hasonlólag Tibiscumnál egyesült.

A harmadik hadászati út a Vaskapu közelében épített kőhidat — Traján hídját — kötötte össze Dacia fővárosával.

A győztes Trajánnak ügyelnie kellett, hogy ezen hadászati utai biztosítva legyenek, mert ezek a Duna folyam túl partján fekvő birodalmával az összeköttetés fentartására szükségesek voltak. Az utak e végből katonai állomáshelyekkel, városokkal, vagy erődökkel erősítették meg.

Bersovia, mint katona állomáshely, ezen körülménynek köszöni keletkezését. *)

Griselini említi, hogy Bersovia valószínűleg a még mai nap is létező hasonló nevű folyó mellett állt. Griselini idejében a hajdani Bersovia Zsidovin helysége határába be volt keblezve, de maga a helység a régi romok színhelyén még nem létezett, s így e félreeső romok akkor a figyelem tárgyát nem igen képezték, különben Griselini nem valószínűséggel, hanem bizonyossággal írta volna, hogy Bersovia a hasonló nevű Berzava folyampartján, a mostani Zsidovin helyén áll.

A híres Peutinger-tábla, mely a kelet-római birodalom legnagyobb részének katona-átvonulási utait a harmadik század első feléből feltünteti, és melyet Aschbach tanár Traján császár dunai kőhidjáról kiadott értekezésében kivonatban közöl, **) valamint ezen régi földabrosznak legújabbán megjelent terjedelmes francia kiadása ***) Centum putei és Abihis állomáshelyek közé Berzoviát helyezi, mely a Berzava folyó bal partján fekvő Zsidovin helységgel azonos.

Világos ezekből, hogy a mai Zsidovin a hajdani Bersaviával azonos, és hogy ez Traján császár idejében a második század kezdetén épült. És mivel gyűjteményemben consularis érmek a keresztény időszámítás előtti 665. évből is vannak, melyek Zsidovinban találtak, észlelés alapján egyúttal azon eredményhez jutunk, hogy az ókor szilárdveretű pénzei hasonlóan tovább tartják fen magukat a keringésben, mint jelenkorunk gyöngébb kiállítású pénzei, melyeknek élete nem századokra, hanem csak évtizedekre terjed.

Zsidovin a csákovári s köveresi közalapítványi uradalmak többi községeivel együtt a jelen század első tizedében csere útján ment át a kincstár birtokából a közalapítványi alapok birtokába.

E század elején még a kincstár a hosszú töltés mentében, a piacon Zsidovinban ásatásokat tétetett.

Ez alkalommal épület-maradványok fedeztettek fel, melyek valószínűleg a praetor, vagy legio-parancsnok épületét képezték. Jelen századunk közepén az épület beosztása még igen jól ki volt vehető.

Az előcsarnok — peristil — mely a kert oldalán colossalis faoszlopok által volt körülvéve, a művészileg alkotott kertnek négyszög-alakú térségével, ennek háttérében a calidarium és frigidarium fürdők, és a hűtő-csarnok jól kivehetők, és a vízvezető-csövek

*) Prof. Dr. Aschbach. Ueber Trajan's steinerne Donaubrücke. Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1858. évi 8-dik szám.

**) Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1858. évi 8-dik szám.

***) La Table de Peutinger d'après l'original conservé a Vienne par Ernest Desjardins Paris, Hachette et Cie 1869. et années suivantes. A 12 füzetre számított műből eddig 7 füzet jelent meg.

láthatók voltak. Az alapok után itélve az épület beosztása a pompeji házakéhoz hasonlított.

A templom háta mögött levő magaslaton ugyanakkor szintén történetek kutatások. Itt a fölfedezett falazaton téglaveres szín tűnt fel. A falak mély fekvése, valamint alkotása általában azon hiedelmet ébresztették, hogy a hajdani épület börtön helyiségül szolgált.

A rittbergi út felé elnyúló zsidovini kaszállókon az úgynevezett „holt mocsár“ mellett táborhely alakú földfelhányás, különböző nagyságú s idomu falazat-téglák voltak láthatók; s ugyancsak ezen út mellett levő rafnai erdőben a gertenyesi határhoz közel, a helységben levő romokhoz hasonló épület-maradványok találtak, melyek valószínűleg a szemben állott főerőd véderődei voltak.

Maga az absolut kormány is oly nagy fontosságot tulajdonított a hajdankori emlékekben gazdag helynek, hogy a zsidovini romok történelmi eredetének kifejtésére az akkori cs. kir. kerületi segédet Joaneszko Istvánt fölkérte, ki a részszettel mint műkedvelő foglalkozott volt.

Joaneszko jelentése másolatának birtokában vagyok. A jelentést 1856-ik évi február 28-án Lippáról terjesztette be a tisztartóssághoz. Az egész egy ívre terjedő kézirat.

Tartalma e jelentésnek két részre osztható. Az első történelmi visszaemlékezésekre, a másik pedig jelentést tevőnek saját tapasztalataira vonatkozik.

A történelmi visszaemlékezések adatainak kútforrása megemlítve nincsen, némely tekintetben az ismert adatokkal ellenkeznek is, s ezért nyomatékkal nem bírnak.

Annál készségesebben elfogadhatjuk azonban Joaneszkonak öntapasztaláson épült adatait.

Joaneszko állítása szerint egy sas töredék része találtatott Zsidovinban, melynek sárgaréz talapzatán következő felírás volt:

C. Æ S. A. N. T. O. N. I. N. O. P. P. I. III. (?)

Továbbá fehér öntött-kő rakművek durvább alakban, kard töredékek, ércz saskörmök, néhány Vespasian, több Ulpius Trajanus, még több Commodus, Severus, legtöbb a Fülöpök idejéből származó ezüst érem szintén találtatott, melyeket némely kiásott téglá s vízcsatorna-darabokkal 12 év lefolyása alatt a községi elüljáróság útján a földműves lakosoktól összevásárolt, egy darab ezüst éremért három huszast, egy aranyért, mely két arany súlyával birt. 22 ezüst forintot is adván.

Főlemlíti végre a jelentő kerületi segéd, hogy Lippára hivatalból és rögtön történt távozása alkalmával, gyűjteményét neje nélkül hagyta, ki halálosan beteg gyermeke ápolásával annyira el volt foglalva, hogy sikkasztás, elhányás, és elvesztés következtében egész kisdud gyűjteménye nyomtalanul elenyészett.

A folyó év május havában tett körutazásom alkalmával Zsidovin helysége szomszédságában Gertenyesen tartózkodván, örömmel használtam fel az alkalmat, hogy több barátom társaságában a classicus helyre, melyből érem-gyűjteményem már eddig is oly nevezetes gyarapodásokat nyert, kirándulást tegyek, s a hajdan korból fenmaradt rommaradványokat megszemléljem, és ha lehet, új szerzeményeket tegyek.

Zsidovinba érkeztem után az egybegyűlt polgársághoz intézett ezen kérdésemre: vajjon nincsenek-e valamely régiség birtokában, melyet átengedni hajlandók volnának? azon választ nyerém, mikép a régiségek egy idő óta igen kapósakká lettek, sokan tudako-

zódni utánuk, s az emberek azonnal tudnak rajtuk; a helybeli kovács azonban több darab régi pénz birtokában van.

Maga a kovács-műhely classicus földön, s azon helyen áll, melyen hajdan a praetor vagy legio parancsnok épületei állottak. Az udvarban nagy halom kő- s téglarakás, vízvezető-cső maradványok, melyek a házhelyen és kertben volt alapfalakból nagy bajjal nyertek.

A kovács köralaku négy darab rézlemez régi pénz gyanánt előmutata, melyek fényesre csiszolva voltak; de három darabon tán az erős csiszolás miatt egyetlen betű, vagy más jel sem volt kivehető.

A negyedik sárgaréz pénz volt, az előlapon Hadrián alakját mutatá.

Hogy a látogatásról emlékem legyen, jobb darab hiányában a kovácstól ezen pénzt 20 kr.-on megvásároltam.

A község elöljárói netán létező valamely községi térkép iránti tudakozásunkra, egész készséggel 1803-ik évről egy elavult térképet mutattak elő, mely a községnek Füzesről délkelet felé volt fekvéséből, jelenlegi helyére történt áttelepítése alkalmából készítették.

Ezen térképnek Petrovics Milos temesmegyei főmérnök úr által készített másolatát használat végett ide mellékelem.

A. betű a régi templom helyét tünteti fel, hol Zsidovin községe az előtt állott.

B. B. B. B. a község jelen belterületét.

C. a füzes-temesvári út mellett a község-házát mutatja.

D. a kovácsműhelyt.

E. E. E. E. azon négyszöget jelöli, mely a római korból származó erős alapfalakkal vagyon körülvéve és melynek belső területén *F.* hasonló alapfalak a jelenlegi házhelyeken különböző irányban szabályosan feltűnnek.

Ezen négyszög jelenben 47 házhelyre felosztva, s mérnöki felszámítás szerint $37^{1146}/_{1600}$ catastralis holdat teszen.

G alatt $1^{259}/_{1600}$ catastralis holdat tevő azon második terület van, melyen a hajdani római épületek és alapfalak rommaradványai szintén láthatók.

A *D* és *G* alatti terület 1803. évben, midőn a község jelenlegi helyére átszállítottatott a régi épületek rommaradványaival annyira el volt halmozva, hogy a települők e miatt e területeket házhelyekül elfogadni nem akarták, s ezek „Altes Gemauer und Schutt“ nevezet alatt jelöltetvén ki a térképen, mint haszonvehetlenek közalapítványi alapok birtokában megmaradtak.

Vajha az illető főtisztség, melynek e rommaradványok fentartása kiválóan nemes kötelességei közé tartoznék, előbbeni állapotában érintetlenül meghagyta volna ezen házhelyeket, s ezekkel együtt a romokat.

Korunk haszonkereső anyagi irányja a Zsidovinban volt római falmaradványokat már nagyrészen elpusztította, s hangya-szorgalommal folytonosan pusztítja.

Ez előtt nyolcz évvel vállalkozók akadtak, kik a romborította helyek megvásárlására ajánlkoztak. Így azután a *D* házhely 120 forinton felében a kovácsnak, felében a bírónak engedték át. A *G* térséget pedig egy élelmes rumän paraszt 40 frton vásárolta meg. Ez utóbbi kisedes faházát oly módon építette a régi romok fölé, hogy a hajdani épületeknek egy ölnyi magas alapfalai négyszögben bolthajtás nélküli pinczét képeznek.

Az egy órai távolságra fekvő Bogsán bányaváros tehetős kereskedője Bl. . . . ty a zsidovini határban terjedelmes földbirtokokat vásárolt, s a hajdankor szilárd építészeti anyagának látásakor azon gondolatra jött, mikép ezen építészeti anyagot gazdasági építkezéseire felhasználja.

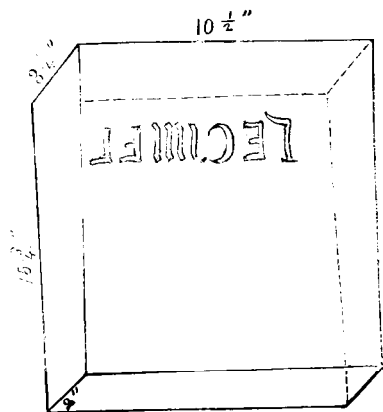
Tudtára adta a lakosoknak, hogy a régi építészeti anyag köb-ölét 6 frton fizetni hajlandó, ezen az *E. E. E. E.* négyszög terület birtokosai jelenben házhelyeiket és kertjeiket vakondok módjára feldulják, a termő földréteggel borított régi alapfalakat fölkeresik, az erős mészvakolat által elválaszthatlan anyaggá egybeforrt többnyire sárgás, ritkábban fehér gránit kődarabokat a földből kiaknázzák, s az élelmes kereskedőnek eladják.

Jellemző, miszerint az alapfalak szétrombolására s kiaknázására fordított munkaerő a köb-ölenként fizetett összegnél többet ér, és hogy ezen emberek a házhelyeik és kertjeik feldulásával okozott károkat nem veszik tekintetbe.

Az *E. E. E. E.* négyszög a kiaknázott kövekkel minden irányban el vagyon borítva és rövid idő múlva Zsidovinban a római épületek emlék-maradványai végkép el fognak enyészni.

A falakban több gránit, mint téglá látható. Cserepek és csövek hasonlólag égetett téglá-anyagból szintén találtak. A téglák igen szépek, alakjuk és nagyságuk különböző. A rumán lakosok többnyire kerítésfalakra és kapuzatokra használják, mint-hogy lakházaik fából építvék.

A legszebb téglá-példányokból néhányat ez alkalommal megvettem, s ezek közül egyiknek leírását adni czélszerűnek tartom.

A téglá *H* alakban igen szép, szélei élesek, anyagja annyira jó minőségű, hogy a jelenkori téglák közt ilyet nem találunk. Felülete oly sima, mintha síkárólva volna, s az anyagkészítés annyira tökéletes volt, hogy *LEG. III. FL.* bélyeg oly élesen ki van nyomva, mint égetett agyag vagy porcellán edényeinken szokott lenni.

A téglá négyszélű, szabályos ék alaku hasáb. Sulya 25. bécsi font. Átméretei pedig következők: szélessége $10\frac{1}{2}$, hossza $15\frac{3}{4}$, magassága a vastagabb részén $3\frac{1}{4}$, vékonyabb részén 2 hüvelyk. Köbtériméje $433\frac{1}{2}$ köbhüvelyk, vagyis $\frac{1}{4}$ köbláb.

A Traján-oszlop dombormű alakjai mutatják, s a régészet terén nagy nevű irók ezzel összhangzásban bizonyítják, hogy hajdan a római katonák kötőréssel, ásással, tégláégetéssel, favágással és falépítéssel is foglalkoztak.

Ugyanezt a Zsidovinban nagy számmal található téglák, melyeken a bélyeg „*Legio III. Flaviania*“ olvasható, eléggé bizonyítják.

Dacia elfoglalása után Traján „*Legatus Augusti*“ czim alatt helytartót rendelt, továbbá az V. macedoniai és XIII. Gemina legiót, ezen legiók segédcapataival a tartományban állandóul elszállásolta.*)

Egyes épületrészekben nemcsak Zsidovinban, hanem másutt is, hol ilyenek a

*) Lásd erről Aschbach tanárnak fentebb idézett művét.

római korból fölfedeztetnek, gyakran találtak tégladarabok, melyek az építésnél vagy tégláégetésnél elfoglalva volt Cohorsok bélyegjegyét mutatják. A Traján-híd oszlopkövein a XIII. Gemina legion kívül, mely Daciában állomásozott, Coh. II. Hisp. valamint H · P · C · R · E · — co Hors Prima Civium Romanorum Equitata — felirások is olvashatók.

A zsidovini téglák kétségtelenné teszik, mikép ott a legio quarta Flavianá tégláégetéssel vagy építéssel volt elfoglalva.

Kanicz Szerbiáról kiadott fentebb idézett érdekes művében főlemlíti, hogy Nándor-Fehérvár *Singidunum* név alatt Moesia superiorinak már a Claudius Ptolemaeus által főlemlített dunai városai közt előfordul, mely egyuttal a Legio III. Flavia Felixnek állomás helye volt.

E szerint Traján a Felső-Moesiában állomásozott negyedik flavia legiót használta Bersovia fölépítésénél.

Ha vajjon Bersovia hajdan város, vagy egyszerű castrum volt-é? — ezt egykoru irók hiányában bebizonyítani igen nehéz.

A Peutinger-féle földabrosz Bersavia neve után városra lehet következtetni, minthogy civitas a nőnemű Bersoviával összhangzik.

Ellenben az erős alapfallal szabályosan körülkerített *F* térség alakja s terjedelme, mely egyetlen épületnek nagy, városnak pedig kicsiny, valamint azon körülmény, hogy ezen térségen kívül a római kor építkezésének maradványai Zsidovin helységében csak *F* és *G* alatt, a helységen kívül pedig a rittbergi ut melletti kaszálóban, s közel a gertenyesi határhoz a rafnai erdőben találtak, azon föltevésre utalnak, hogy Bersovia hajdan castrum volt.

Mind ez azonban a hely érdekességéből mit sem von le.

Az eddig napfényre jött régiségek Zsidovint a régészet terén nevezetessé teszik.

Hogy azonban a hely régészeti értéke végkép el ne enyészszék, hogy emlékezete ne csak a multban álljon fen, hanem a jövőre is kihasson, és a föld rejtekében még eltemetve levő régészeti emlékek napfényre jőjjenek, mulhatlanul szükségesnek tartom:

1. Hogy a még fenlevő romok vandal pusztítása azonnal beszüntetessék.
2. Hogy szakavatott fölvételek, és mérések után a régészetileg nevezetes helyek térképei hiteles rajza készíttessék, és végre
3. Hogy további kutatások eszközöltessenek.

A kutatást már csak azért is szükségesnek tartom, mivel a hajdani római telepnek több helye, melyek szükségkép léteztek, és régészeti kiaknázásokra valószínűleg még sok becses adatot és tárgyat nyujtanának, mint a pogány imola s temetkezési hely, mind-
eddig fölfedezve nincsenek.

Robert Károly (1308.—1342.) király 1335-dik évi érmeleési szerződése.

Dr. Érdy Jánostól.

Robert Károly király, mint tudjuk, veretett nálunk először magyar aranyakat és magyar ezüst garasokat; de mikor? Megmondani ki tudja?

E királynak az ismeretes érmeleési rendelete, vagy azon szerződés, mely szerint a körmöczi kamara érmeleését és kezelését Hypolit mester árvai várnagynak egy évre hasznóbérbe engedi, Visegrádon 1342-dik évi február 2-kán kelt. Robert Károly ugyanazon 1342-dik évi május hóban már beteg volt és azon évi július 16-kán megszünt élni.

Robert Károly 1342-dik évi utolsó érmeleési rendeletének eredeti példánya a magyar kamaránál van letéve; régi másolata a körmöczi levéltárban őriztetik.

Ez érmeleési rendeletet Schönwisner a Corpus Juris szövege után magyarázatokkal tette közzé.¹⁾ Adja Fejér György is, nem eredeti, hanem szintén a Corpus Juris után.²⁾ Mint-hogy e rendeletekben tavali, harmad- és negyedévi denárokról többször tétetik említés, Schönwisner hihetőnek tartja, hogy Robert Károly első érmeleési rendelete már négy évvel előbb, t. i. 1338-dik évben kelt, és csaknem panaszra fakadt, hogy Robert Károlynak az előbbi években kelt érmeleési rendeletei korunkra nem jutottak, vagy ismeretlenül a levéltárakban hevernek.³⁾

Hogy Robert Károly 1338-dik évi érmeleési rendelete az első, az azért nem hihető; mert ez évben már magyar aranyforintok voltak forgalomban. Gervasii Péter pápai adószedő számadásaiban 1338-dik évre följegyzé: Berengarii Jakab sz. Benedek rendi szerzetes a szent szék követe Magyarországon adott át száz magyar aranyforintot (centum florenos auri de Ungaria.)⁴⁾

Fejér György kivonatban közli Robert Károly 1335-dik évi érmeleési rendeletét és megjegyzi: „Originales in Archivo Camerae“. ⁵⁾ Másodszor is adja kivonatban Robert Károly mind ezen 1335-dik, mind az 1338-dik évi érmeleési rendeletét ily megjegyzéssel: „E Tabulario primatiali.“ Coll. Hevenesy Tom. LXI. sub. R., pag. 37. ⁶⁾ Hevenesy kéz-iratai közt találhatók azon okmányok jegyzéke, melyek Ghymesii Forgách Ferencz (1607—1615) bibornok-primás kérelmére a kamarai levéltárból tétettek át a primás levél-

¹⁾ Notitia Hungaricae rei numariae, pag. 288—312.

²⁾ Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. IV. pag. 560—576.

³⁾ Notitia, pag. 312.

⁴⁾ Coll. Dec. pont. III. 262.

Itt a pápai adószedők számadásait, a magyar kir. pesti egyetem III. kötetnyi kéziratából idézzük.

⁵⁾ Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. VII. pag. 268.

⁶⁾ Cod. Dipl. Tom. VIII. Vol. IV. pag. 82.

tárába,⁷⁾ mely jegyzetben előfordulnak Robert Károlynak 1335-dik és 1338-dik évi érmeleési rendeletei, melyek jelenleg is a primás világi levéltárában B. fiókban (ladula) 11. csomóban (fasciculus) 114. és 115. számok alatt őriztetnek.

Robert Károly király 1335-dik évi márczius 26-kán a körmőczi érmeldét, az ahhoz tartozó vármegyékkel és kerületekkel, Hypolit mester árvai várnagynak, az esztergami érsekség tizedével, részint garasokban, részint az általa veretendő aranyforintokban fizetendő hatszáz giráért, egy évre haszonbérbe engedi úgy, hogy háromféle érmet legyen kötelel veretni :

I. Aranyforintokat, mint a florenczi forintok tiszta, szín- vagy 24 fokú (karat) aranyból, melyekből a forgalomban négy tegyen egy színezüst girát, három és fél közönséges vagy fizetési girát.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy az arany és ezüst érmek forgalmi értéke, azok sulya, sulymennysége (Schrott), vagy a benne foglalt színarany és színezüst szerint becsültetik. Az arany sulya szintűgy, mint az ezüsté gira szerint mérlegeltetik; de az arany tartalmának meghatározásában, a gira 24 fokra (karat), a fok 12 szemerre (Gran) osztatik fel; a színarany tehát 24 fokot tartalmaz úgy, hogy 288. szemer tesz egy girát; mert $24 \times 12 = 288$.

Nagy hirre kapott a florenczi aranyforint (fiorino d'oro), mely nevét vagy Florenza, Firenze várostól nyerte, hol az 1252-dik év óta legtöbb és színaranyból veretett, vagy a lilimtól (a flore lilii), mely rajta ábrázoltatik hivatott így. Veretét majd az egész Európa fejedelmei utánózták. A magyar aranyforint változatairól, már máskor szó-lottunk.⁸⁾

II. Garasokat, milyeneket taval (1333.) a budai polgárok vertek, 16 latos vagy színezüstből (sedecimae combustionis). Verjen 72 garast egy girából, melyekből 64 adasék egy színezüst giráért és 56 közönséges vagy fizetési giráért.

A fentebbiek megértésére szükséges tudnunk, hogy az ezüst tartalmának meghatározásában, az ezüst gira, vagy 8 obon (uncia) 16 latra, a lat 18 szemerre osztatik fel; a színezüst gira tehát 16 latot tartalmaz úgy, hogy 288 szemer tesz egy girát; mert $16 \times 12 = 288$.

A garastan (Grossologia) szerint, a vastag ezüst érmek, numi crassi, vagy denarii grossi, röviden grossi, garasok, Velenczében 1194-dik évben verettek, Franciaországban IX. szent Lajos (1226—1270.) francia király alatt Tours városban, GROSVS TVRONVS hátlapú körirattal verettek először, mely várostól Gros Tournois, Grossi Turonenses, Tournoson nevet nyertek. E francia garasok Magyarországon is voltak forgalomban; mert a pápai adószedő 1332 évre ezeket jegyzé föl: „In Dioecesi Colocensi plebanus de Poch solvit — — 60 grossos Turonenses pro marca“.⁹⁾ A Tours városi garasok 15 lat és 6 szemer tartalmuak, Franciaországban 58 ment egy girára.

⁷⁾ Josephi Nicolai Kovachich, Notitiae praeliminares ad Syllogem Decretorum Comitium, Pestini, 1820., 8. pag. 109.

Helytelenül állítja Kovachich: „Res montaria privato juri Regali competens“; mert az érmeleés egyik lényeges része a törvényhozásnak, melyet a király és országgyűlés, vagy ennek nem létében az országos tanács közösen gyakoroltak.

⁸⁾ Egyetemes magyar Encyclopaedia. III. 711.

⁹⁾ Coll. Dec. pont. II. 149.

A cseh, vagy prágai garasokról Adauctus Voigt¹⁰⁾, ki legjobb munkát adott a cseh éremtan szakában, határozottan állítja, s igazolja, hogy II. Venczel (1278.—1305.) cseh király, a Cseh-Lászlónak nevezett Venczel (1301.—1303.) magyar ellenkirály atyja, a kuttengeri gazdag ezüst bányák fölfedezése után Olaszországból érmészeket hivatván, Prágában 1300-dik évben verette az első prágai garasokat színezüstből, melyek előlapján:

Kisebb körben:

‡ WENCESLAVS · SECVNDVS ·

Nagyobb körben:

‡ DEI GRATIA REX BOEMIE olvasható, közepett a cseh korona látható.

Hátlapi köriratuk:

‡ GROSSI · PRAGENSES ·

A téren cseh oroszlán ágaskodik.

Hogy ezek az első prágai garasok, az azért kétségtelen; mert az egykorú prágai krónikában ez áll följegyezve: „Anno igitur Domini MCCC. mense Julio moneta fuit facta grossorum Pragensium.¹¹⁾”

Voigt megéri Dederdek¹²⁾ és Carpov tévedéseit, kik a prágai garasok érmeletését II. Venczel koránál jóval előbbre teszik, Voigt ellenében Schönwisner¹³⁾ ezek védelmére kel, ki Wagner sárosi okmánytárában¹⁴⁾ olvasta II. Endre király 1209. évi okiratát, melyben már akkor nálunk forgalomban volt prágai garasokról van szó; de ez okmány épen azért gyanus; mert prágai garasokról tesz említést oly korban, melyben még garasok Olaszországot kivéve, sehol sem léteztek. Schönwisner engem is tévuttra vezetett II. Endre 1209-dik évi okiratával.¹⁵⁾

III. Apró denárokat a budai denárok szerint, hármás ötvű (tertia combustionis) ezüstből; az így ötvözött girából veressék 13. pensa; a kicserélésben, vagy beváltásban adassék azokból 10 pensa egy giráért.

Ezen háromféle érmeinket: aranyforintokat, garasokat és apró denárokat az idén, mind a mondott kamara grófjának, mind a többi kamarásnak meghagyjuk, hogy sulyra, ötvözésre s értékre egyenlő érmekeket verjenek úgy, hogy háromféle érmeink az egész országban egyenlően és változás nélkül cseréltesse be a budai gira szerint.

Szükségesnek tartom itt fölemlíteni, hogy hármás ötvű ezüst (tertia combustionis) az, melynek harmada réz, 10^2_3 latos; mert $16_3 = 5^1_3 + 10^2_3 = 16$.

Schönwisner a pápai adószedők számadásaiból előadván a különféle girák értékét írja: „A budai számítású gira állott 56 széles garasból, (grossis latis)¹⁶⁾ Szélesekek nevezi a garasokat más helyeken is; de a pápai adószedők megkülönböztetik a garasokat a szélesektől. A pápai adószedő 1333. évre írja: „Joannes de S. Jacobo Vesprimiensis Dioecesis solvit unum grossum et duos latos.“¹⁷⁾ A szélesekek nem voltak garasok, hanem

¹⁰⁾ Beschreibung der Böhmischen Münzen 4. Bde mit Kupf. Prag, 1771—1781. 4.

¹¹⁾ Des neuer öffneter Groschen-Cabinets, Zwölftes Fach. Leipzig und Züllichau, 1765. 8. S. 172.

¹²⁾ Silesia Numismatica. s. t. 1708. 4.

¹³⁾ Notitia, pag. 168. 169.

¹⁴⁾ Caroli Wagner, Diplomatarium Sárosiense. pag. 47.

¹⁵⁾ Tudományt. 1²39. 8. febr. füzet. 103. lap. Török János, Magyarország primásai. Pest, 1859. 4. 215. l.

¹⁶⁾ Notitia, pag. 274.

¹⁷⁾ Coll. Dec. pont. II. pag. 85.

apró denárok. A pápai adószedő 1333-dik évre megjegyzi: „A szalai esperességben volt behajtandó: a budai számítású 6 és fél gira, 3 pensa *aprókban*, volt még 4 pensa s 25 széles dénár.“¹⁸⁾

A pensa, mely a mérlegeléstől vette nevét, nem jelent határozott érmet, hanem érmek mennyiségét. A pápai adószedő 1341-dik évre írja: „A veszprémi káptalantól kaptam 13 girát és 3 pensát *apró bécsi* denárokbán, 10 pensát egy girára s 40 denárt egy pensára számítva.“¹⁹⁾

A Sz.-István királyról nevezett esztergami kórházi keresztetek konventje Jakab mesterének, 1328-dik évi okmányában Családföld Nyitra vármegyében, adatik el úgy, hogy a vevő készpénzben 40 girát, részint csak garasokban, részint *bécsi szélesekben*, 10 pensával számítva, fizetni tartozzék.²⁰⁾ Tehát az apró bécsi denárok és bécsi szélesek egy értékűek voltak, mind ezekből, mind amazokból 400 ment egy bécsi girára.

A pápai adószedő 1319. évre följegyzé: „Az egri püspöki megyében ürességben volt az eperjesi lelkész helye, kinek jövedelme fölment összesen 15 bécsi girára, 400 bécsi denárt számítva minden girára, melyekből urunk (a pápa) részére felét választottam, úgy mint 7 és fél girát, melynek mindegyike ér 3 és fél forintot.“²¹⁾ A lelkész vonakodott fizetni és egyházi átok alá esett, mint estek mind azok, a kik fizetni nem akartak.

Robert Károlynak 1335-dik és 1338-dik évi érmelési rendeleteit lemásoltattam, ki is kellett volna legalább az elsőt egész terjedelmében adnom; de a leíró sok helyütt az olvasást annyira eltévesztette, hogy összehasonlítás előtt, az eredetivel gondos egybevetés nélkül, hitelesen egyiket sem adhatom.

¹⁸⁾ Coll. Dec. pont. II. pag. 104.

¹⁹⁾ Coll. Dec. pont. III. pag. 266.

²⁰⁾ Prai, Msc. XVI. pag. 110.

²¹⁾ Cott. Dec. pont. I. pag. 38.

Aquincum történetének vázlata.¹⁾

Irta Hampel József.

I.

Bevezetés.

Caesarban fogamzott meg azon nagy gondolat, hogy a római birodalom fönlását az észak felől a határokat fenyegető hatalmas barbar népek ellen a Rajnáig és a Dunáig terjedő hódítások által okvetlenül védeni kell. Ő maga csak részben létesíté ezen eszméjét, a mennyiben egyedül Galliát sikerült meghódítania. Idő előtti halál érvén őt, a Duna melléki barbar törzseken győzedelmeskedni s így ezen oldal felől is biztosítani a birodalmat csak utódainak sikerült. Caesar közvetlen utóda, Augustus még 35-dikben Kr. e. azzal fogott a nagy műhöz, hogy Illyria felől a Dráva és Száva közti részekbe nyomúlva az itt lakó pannonok s velök rokon népek legyőzésére tört és azoknak földjét mintegy a barbarok területei közé szorúlt éket minden további hadműveleteinek kiindulási pontjává tette.²⁾

Nagy és hosszú évi munka volt a harczedzett és szabadságát mindenek fölé helyező nép legyőzése.³⁾

A pannonok ismételve föllázadtak és mindannyiszor évekig tartó hadjáratokban legyőzettek. Midőn e háborúk folyama alatt a Moesia-, Noricum- és Rhaetiabeli néptör-

¹⁾ A jelen értekezés, melynek czélja leginkább a föliratok, s az egykorú írók segítségével ezen pannon város történetét röviden föltüntetni, részben átdolgozott mása azon koszorúzott egyetemi pályaműnek, melyről az „Archaeologiai Értesítő“ is tett említést. (II. köt. 30. lap). Az ama pályaműhez kapcsolt „corpus inscriptionum aquincensium“ közrebocsátása elmaradt, mert az Aquincumot illető, sz. által összeállított, mintegy 273 fölirat, már itt-ott elszórva, közre van bocsátva a különféle kül- s bel-földi szakmunkákban.

Könnyebb áttekintés, s a föliratokat tartalmazó munkák czímei sokszoros ismétlésének elkerülése végett a jelen értekezés végén folyó számok alatt összeállítvák azon művek, melyekben a fölhasznált föliratok találhatók.

²⁾ *Th. Mommsen*, Res gestae divi Augusti. 1865.

Katanchich, Istri adcolarum geographia vetus. 489. l.

Schönwisner, Historia et antiquitates Sabariae. I. fej.

³⁾ Dio Cassius XLIX. k. 36. fej. — *Becker-Marquardt*, Handbuch der römischen Alterthümer, 1851. III. k., 102. l.

Mannert, Geographie der Griechen und Römer. III. k. 578. l.

Még kimerítőbben mint az említett munkák tárgyalja ezen harcok történetét *Kenner*, ily című legújabb művében: Noricum und Pannonia. Eine Untersuchung über die Entwicklung, Bedeutung und das System der römischen Vertheidigungsanstalten in den mittleren Donauländern. Wien, 1870. 2—19. ll. — Ezen műre gyakran fogunk hivatkozni, de néha szembe is kellend szállnunk az abban kifejtett egyes téves állításokkal.

zsek a pannonokat segítenék, Augustus e kedvező alkalmat (15-ben Kr. e.) fölhasználta és a nevezett területeket is elfoglalta, és ekkor a közép-dunamelléki celta törzsek is római kéz alá kerültek.

Noricum mintegy az első Kr. után való század közepéig szövetségi viszonyban hagyatott,⁴⁾ míg a sokkal fontosabb Duna és Száva közti föld Pannonia neve alatt már 11-ben Kr. e. római tartományi szervezetet nyert.⁵⁾

Az új tartomány határa észak és kelet felé a Duna,⁶⁾ nyugat felé akkor még a Rábca volt, délnyugat- és dél felé pedig a határ valószínűleg Poetovio és Celeja közt a Kulpa és Száva alatt a Duna felé vonult.

Soká tartott az új tartomány végleges lecsöndesülése. Valamennyi pannonharcz közt az ötödik, 6-dikban Kr. után kezdődő lázadás volt a legvéresebb.

A pannonok ekkor egy időben Marbod, markomann királylyal és a dalmatákkal, oly veszélybe ejték az államot, minőben az a pún háborúk óta nem volt.

Ez utolsó, Tiberius, Germanicus és Silvanus Plautius által mintegy kétszáz-ezernyi sereggel folytatott harc, a Száva melléki Pannonia tökéletes elpusztításával és a harc képes pannonok elhurezoltatása- és kiirtásával 8-dikban Kr. u. végződött.

Pannonia még csak ez időtől kezdve tekintethetett véglegesen meghódítottnak.

Belső zavaroktól menten Pannonia fontossága által mint a birodalom északkeleti, a barbar támadásokat századokon át visszaverő végtartománya és mint a nyugati és keleti tartományokat összekötő kapocs rövid idő alatt kitűnő rangra emelkedett.

A tartomány felső határa a markomannok ellen, középső része a quadok és jazygok, alsó része pedig másfél századon át a dákok ellen védte Italiát.

Pannonia meghódítása és a Duna melletti erődítmények emelése Caesar eszméjének teljes megvalósítása volt.

Jelen cikkünk a pannoniai védelmi hálózat egyik igen fontos pontjának, *Aquincumnak* ⁷⁾ ismertetésére szorítkozik.

⁴⁾ Muchar, Das römische Noricum. 1825. I. k. 146. l. és Kenner i. m. 8. sk. ll.

⁵⁾ Becker-Marquardt, Handbueh stb. i. h., Mannert, i. h. 588. l.

⁶⁾ Muchar, Die grosse römische Reichsgränze an der Donau. Hormayr, Archiv. 1821. 4. sk. l. Aurelius Victor, VI. könyvben: „Fines dati romano imperio Rhenus et Danubius ad septentrionem“; másutt: „populi objectu maximorum fluminum Rheni Danubii que seclusi sunt“ — s ismét: „Alpinis omnibus victis noricorum provinciae accesserunt et limes inter barbaros ab Augusto per Vindeliciam, per Noricum, Pannoniam ac Moesiam constitutus est.“

Augustus végrendeletében utódainak meghagyta, hogy a Dunán túl ne terjeszkedjenek; lásd Gibbon, History of the fall of roman empire. 4. l. — Tacitus, Annales I. és II. — Dio Cassius, LVI. fej.

⁷⁾ Nem tartjuk fölöslegesnek mindjárt értekezésünk elején az általunk ismertetendő város helyes megnevezése iránt tisztába jönni, mivel erre nézve még újabbkori írók sem mindig értenek egyet.

A régi írók közül első Ptolemaeus, a ki a várost megemlíti; (II. 15.) ő *Ακινκύν*-ról szól egy helyen, mely valószínűleg a leírók vigyázatlansága miatt sok hibát tüntet fel. — Ammianus Marcellinus (XXX. 5.) az általunk még alább idézendő „Acincum prope castra commovit“-féle helyen, valamint a *Notitia dignitatum* (Böcking-féle kiadás, II. k. 1. c. 8, c. 32, c. 39.) és az *Idatius-féle Fasti consulares* 294-ben „Acincum“-ot írnak. Egy Bátaszéken talált feliratban (javítgatásokkal) szintén Acincum olvasható. (L. Katanchieh Istri adcolarum geographia vetus II. k. 474. l.). Az „*Itinerarium Antoninianum*“ legújabb kiadásában (Parthey és Pinder, Berlin, 1848.) „Acinquo“ áll. — *Blandinianus* egy korábbi kiadásban „Aquinquo“-t tesz oda, míg egy más codexben „Acineo“ olvasható, mit *Wesseling* (245. l., 263. l. és 264. l.) Acinco-ra javít. — *Sidonius Apollinaris* a Majoranus császárért tartott dicsbeszédben a 107-dik sorban „Acintus“-ról szól, mi újabb írók szerint Acincusnak volna olvasandó. Nem mondhatni

Ezen pannoniai város fekvése-, neve- és eredetére vonatkozó némi adatokat elősorolni, azon fölül védponti fontosságát, katonai, polgári s végre közműveltségi és vallási állapotait föltüntetni, léssen föladatunk a következőkben.

absolut pontossággal, hogy ezen elnevezések közt melyik az egyedül helyes, mivel tudjuk, 1. hogy a városok nevei igen sok változásnak vannak alávetve, 2. hogy a régi írók geographiai ismeretei nem igen alaposoknak mondhatók, 3. hogy ha mindjárt eredetileg helyesen nevezték is meg e várost, a leíró által számtalan változás csúszott be az eredeti szövegbe.

Az írók tehát nem minden kifogáson fölül álló tekintélyek ez ügyben.

Ha szemben velük azt találjuk, hogy nem „Acincum“, vagy „Aquinum“, vagy „Acintus“ stb., hanem Aquincum fordul elő leggyakrabban hiteles kútfőkben — világos, hogy ezt fogjuk a város valószínű nevének tartani. „Aquincum“ mellett szól, 1. A Peutinger-tábla, lásd a *Scheib* és *Desjardin*-féle kiadásokat.

2. Szólnak ez elnevezés mellett a fölíratok. Ezek közt első helyre teendő a *Katanchich* (*Orbis antiquus* I. 317.) és *Orelli* (506. sz.) által fölhozott emlékkő: DM | IVLIO IVLIANO | EVOK · AVG · DOMO | SEPT AQVINCI · EX PANNONIA · INFERIORE | IVLII · SERENVIS · ET · IVLIA | NVS · FILII · ET · HEREDIS | PATRI · KARISSIM · B · M · F · C · |

Kevésbé tökéletes a 91. számú fölírat: DEAE ESI | PRO SALVTE | AVRELIAE AVDE | NTIAE FILIAE | SVAE ET PRO SVA | INCOLVM · AVR | AVDENTIVS R. I. P. | AQVI. SACER PRO | VINCILIBENTI ANI · MO SVSCEPTA | COMPLEVIT |

„Aq.“ rövidítésben számtalanszor fordul elő fölíratokon, péld. az általunk 28, 32, 34, 37, 39, 40, 41, 42, 45, 228 és 263. alatt idézett mértföldmutatókon; továbbá a 30, 53, 62, 78, 91, 110, 153, 175, 176, 178. 181, 193, 228 és 237 alatt idézett áldozati és síremlékeken levő fölíratokban. Városunk neve tehát „Aquincum“ volt, s e részben a legtöbb újabb író mellettünk szól. Így nevezetesen: *Timon*, *Imago antiquae Hungariae* lib. I. — *Szentiványi*, *Severinus*, *Pannonia illustrata*. 29. l. — *Bél*, *Notitia nov. Hungariae* t. 3. p. 165. — *Reinesius*, *Var. lectionum* libr. 2. cap. 15. — *Marsigli*, gyakran idézett művének II. köt. 3. lapján. — *Salagius*, *De columna milliaria ad Budam nuper reperta* dissertatio 17. l. — *Schönwisner*, „*De rudibus*“ stb. számtalan helyein, valamint „*Commentarii*“ I. könyv, 187. l. — *Katanchich*, *Istri adcolorum geographia vetus* I. k. 474. l. és *Orbis antiquus*, I. 317. — *Mannert* az idézett helyeken Aquincum mellett Acincum-mal is él, míg *Muchar*, *Das römische Noricum* I. 295. „Aquincum“-ot mond.

Schams, Häuffler, Ficker — a magyar írók közt Halitzky, Németh, Paur, Römer stb. mind „Aquincum“ névvel élnek. —

Hogy ez „Aquincum“ nevezet honnan ered? — ez igen alárendelt fontosságú kérdés, melyet azonban említenünk kell, miután többen foglalkoztak vele. Így nevezetesen *Häuffler* és *Németh*, *Aquae* és *quinque-ből* származtatják, *Németh* (*Tud. Gyűjt.* 1823. 1—20. l.) még *Bél* segítségével a források ötös számát is előszámlálja „a Rómaiak szokásuk szerint (?) azt akarják megjelölni, hogy ott öt igen nevezetes meleg forrás van és onnan nevezték meg Aquincumot. Ezen öt meleg forrás meg van még máma 1. Békásmegyér helysége alján Petersberg nevű szőlők alatt, hol most is malom vagyon. 2. Attól kelet felé néhány ezer lépésre vagyon a síkon, hol most (1820) a puszkaporos malom fokszik, egy forrás. 3. Forrás vagyon a Margitsziget és Pest közt a Dunában, mely csak akkor látszik, ha a Duna apad: *Bél* in *Notit. Hung.* tom. III. p. 12. „VI. Vix inde (szentendrei szigettől) quartam partem milliariis processit flumen, cum fisso iterum variae alveo, insulas facit alias. Certè a Budae veteris territorio, usque ad recentis Budae suburbia, plures numeraveris. Harum ceteris minutis duae sunt ampliores. Superior altera, que incipit contra Sicambriam et desinit contra Budam veterem. Hanc iterum aliae circumstant. Quae Budae veteri proxime objecta est, rudera habet cultus romani. Inter alia hiatus occurrit, cryptae hydraulicae similis, quem glareae varie pictam atque ornatam fuisse ruinae adhuc arguunt. Locum, quo est, totum virgulta et spissa veprium silva, ita offudit, ut non sine molestiis adiri possit. Sed quemadmodum insulam hanc minutiosem ornat hortus, et varia rudera; „Ea parte (a sziget közepében) rasa est et aperto sabulo offusa. Fons hic calidus compluribus scatebris ebullit, colore ex albido fere caeruleo, tanto caloris fervore, ut nudato pede, ferri nequeat. Fama est, thermas hic olim fuisse: cujus rei fidem faciunt locus et haud obscura baptisteriorum vestigia. — Sed unde tam calidus humor, tam in exili frigi-

Értekezésünk ennél fogva a következő részekre oszlik :

II. Aquincum geographiai fekvése. — III. Aquincum eredete. — IV. Aquincum, mint a pannoniai limes védpontja. — V. Aquincum, mint a legio II. adjutrix táborzási főhelye. — VI. Aquincum sorsa Pannonia végső idejében. — VII. Aquincum lakosairól. — VIII. Aquincum közigazgatása. — IX. Aquincum vallásügye. — X. Aquincum közműveltségi állapota. — XI. Az aquincumi fölíratokban szereplő személyek névsora. — XII. A fölhasznált fölíratokat tartalmazó munkák jegyzéke.⁶⁾

II.

Aquincum geographiai fekvése.

Aquincum történetirója nincs azon kellemes helyzetben, hogy e város egykori területét mai nap elfoglaló nemzedék traditioiban támaszpontokra akadna, melyek őt földadatában segítenék. Az idők folyamában mindig más és más népek lakván e földet, a nagy római város egykori létének emlékezete annyira elhalványult, hogy még rövid idővel ezelőtt Ó-Buda lakosai közül vajmi kevesen ismerték az általuk lakott térségnek még hajdani nevét is. E név csak a régi földirattal foglalkodó külföldi s honi írónál volt röviden említve s még csak a múlt század végén Schönwisner kezdte — úgymint előbb Saba-riának — Aquincumnak múltját is a fenmaradt emlékek nyomán földeríteni.¹⁾

d'issini fluminis insula? Plus enim quam dua millia passuum, a *Baiis* recedit Budensibus, totiusque fluminis intercento alveo, ab iisdem diuimitur. Sunt qui partem insulae Leporariae fuisse aiunt. Ea enim passuum vix trecentorum lato Danubii ramo, rescinditur in meridiem, estque contra thermas budenses, quas vocamus caesareas; una illic intermissa una minutiore insula, quae ad urbem pertinet E homoksziget majdnem minden évben szokott a vízből föltűnni; ez különösen 1811 és 1822-ben történt.

4. A császárfürdői forrás.

5. A Gellérthege alatt lévő forrás.⁴⁾

Németh ez öt forrásról föltelezi, hogy a rómaiak ismerték s azokat oly fontosaknak tartották, hogy a várost rólok Aquincumra keresztelték. Eltekiutve attól, hogy pusztá föltevés, másrésről, miszerint a rómaiak sem kevesebb, sem több forrást nem ismertek s használtak — még a philologia szempontjából is kifogást tehetni e magyarázat ellen. Ficker t. i. említett értekezése 2-dik lapján igen helyesen azt állítja, hogy a rómaiak, ha az igen gyakran használt „Aqua” helynevet közelebről akarták meghatározni, melléknevet tettek mellé. Így például: Aquae cumanae, mattiacae, sextiae, calidae, (lásd Pauly-Realencyclopaedie I. 650. l.) vagy például septem aquae (Cic. ad. Att. IV. 15. 5.) Ha a melléknevet összevonták a főnévvel, a melléknev mindig megmaradt, péld.: Aquicaldenses (Spanyolországban); a számnevekkel való kapcsolatoknál a számnév mindig elül áll, péld.: Septimontium, Quinquenium, Quinquegentani stb. Az aquae és quinque Aquincumba való összeolvastása tehát a latin nyelvnek nem volna megfelelő s azért föl sem tételezhető.

De ha ez összetételt el is ejtjük, mindamellott föltehető, hogy e térség általános vízbősége szolgáltatott a név eredetére alkalmat, de vajjon az „aqua”-vel összeolvadt utószótagok latin vagy celta származásuak-é, s hogy mi volt eredetileg ezen szótagok alakja s jelöltősége? — nem lehet tudni.

⁶⁾ A pannon erődtvényekről, s így Aquincumról is, miként értesülünk, *Rómer* szándékozik beható topographiai tanulmányokon alapuló nagyobb terjedelmű monographiát közrebocsátani, melynek ezen czikk mintegy epigraphikai előmunkálatául tekinthető.

¹⁾ *Schönwisner* elődei közül különösen említendőek: *Lazius*, *Reipublicae romanae in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae commentariorum libri duodecim. Romae. 1578.* — *Ortelius*, *Theatrum des Erdbodens. Antwerpen 1672.* — *Hogelii*, *Buda urbium atque arcium per Europam celeberrima.*

Ezóta Ó-Buda lakosai között mindinkább elterjedett azon öntudat, hogy ők 2000 éves történeti múlttal bíró földön járnak s hogy azon emlékek, melyeket elődjeik versenyezve az idő u. n. vasfogával, évszázadok óta pusztítottak, egy nagy római város romjai voltak, melyhez képest a mai Ó-Buda kicsinynek mondható.

Hogy ezen város, melynek egyes romjai — u. m. a nagyszerű vízvezetés pillérei, a Flórián-téren lévő hypocaustum, a hajó-gyári szigeten lévő fürdőromok, a Kreml malomnál fenmaradt fürdő s épületnyomok, ugyanott egy hajdani erődítvény alapfalainak részletei, ezen kívül számos sarkophag, a nagy mennyiségben lelt sírok, téglák s kőragasztöredékek az ó-budai földeken, földalatti csatornák, sírkövek, mértföldmutatók, kisebb házi eszközök s végre a római érmek sokasága, ²⁾ — a sok pusztítás daczára még mai napig fenn vannak: csakugyan *Aquincum* maradványai, erre több egymással összhangzásban álló indok utal.

Erfurt, 1687. — *Schardii*, Buda historico-mathematice delineata Lipsiae. 1687. — *Marsigli*, Danubius pannonio-mysicus. Haag, 1726. — *Rhetores tyrnavienses*, dissertatio altera de coloniis Romanorum in Pannonia. Tyrnaviae. 1753. — *Severini*, Pannonia veterum monumentis illustrata cum Dacia tibiscana. 1770. — *Schönwisner* monographiája következő czím alatt jelent meg: „De rudibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi Budae, 1778.

Schönwisner ezen művét kiegészíti a két évvel utóbb megjelent: „In Romanorum iter per Pannoniae, ripam a Tauruno in Gallias ad leg. XXX. usque, commentarius geographicus. Budae, 1780.

Ezen kitűnő munka első részének 85—98. lapjai, valamint a második részhez mellékelt számos fölírat s azoknak magyarázatai igen sok, Aquincumot illető adatot tartalmaznak.

²⁾ Ezen aquincumi régiségekről Schönwisner után tudományosan vagy felületesen értekeztek a következő kisebb-nagyobb terjedelmű művek: *Salagii Steph.* de columna romana milliaria ad Budam nuper reperta dissertatio. 1780. — *Severini*, de modo inveniendi situs veterum Pannoniae oppidorum, Posonii, 1781. — *Katanchich*, De Istro, ejusque adcolis. — *Schönwisner*, Abhandlung über einige römische Säulen in Promontor, Windisch. Ung. Magazin. III. k. 60—90. ll. — Az *Acta musei nationalis*-ban (Buda, 1818.) a nemzeti muzeumban lévő számos ó-budai emlékköről értekeztek Halitzky 205—278. ll. ugyanaz u. o. 297—310. lapokon: *Equeias musei nationalis hung.* — *Halitzky*, Rövid értekezés stb. Tud. Gyűjt. 18. 20. III. k. 9. s k. l. — *Schams*, Vollständige Beschreibung der kön. freien Hauptstadt Ofen. Ofen. 1822. 647. s k. l. — *Német Sándor* . . . észrevételei az ó-budai határban találtató és látható régiségek iránt. Tud. Gyűjt. 1823. VI. k. 1—20. — *Halitzky Antal*, némely római emlékkövekről Tud. Gyűjt. 1824. III. 3—30. l. — *F. J. Miller*, Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de urbe Budensi. — *Cimeliotheca musei nationalis hung.* 1825. — *Katanchich*, Orbis antiquus etc. Budae. 1824. — *Katanchich*, Istri adcolarum geographia vetus. 1824. I. k. 357. s k. l. — *Y.*, Az ó-budai maradványok római hőfürdők (Laconicum, caldarium) dűledékei-é? Tud. Gyűjt. 1829. 59—81. l. — *Kiss Ferencz*, Ó-Budán lelt római szabályozó mérték, Tudománytár. 1839. V. k. 197—200. l. — *Kiss Ferencz*, Hippona vagy Epona, magy. akad. Értesítő, 1847. 235. l. — *Seidl*, Beiträge zu einer Chronik der Funde im öst. Kaiserstaate, Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen. IV. köt. 1849., VI. köt. 1850., IX. köt. 1853., XIII. köt. 1854., XV. 1856., folytatta újabban Kenner. — *Paúr Iván*, Még egy lap archaeologiai tárczából; Új magy. muz. 1851—52. 852—866. l.; u. a., Ismét egy lap archaeologiai tárczából u. o. 1854. 328. l., u. a., Archaeologiai tárczából u. o. 1855. — *Häufler*, Buda-Pest, 1854. 3. l., 26. l. — *Érdy* jelentése 1848-ban Ó-Budán felásott római sírról, Akad. Értesítő, 1854. — *Kiss Ferencz*, Régészeti adalékok, magy. akad. Értesítő. 1856. 93. l. — *H. Ficker*, Aquincum und seine Überreste, Jahresbericht des Ofner Gymnasium's. 1857, 1—18. l. — *Paúr Iván*, Egy Duna-balparti római erőd a pesti határban, magy. akad. Értesítő. 1857. 222—232. l. — *Paúr Iván*, 25 kiadatlan pann. fölírat, Arch. Közlemények, 1859. I. k. — *Ifj. Kubinyi Ferencz*, Margit-sziget műemlekei, Arch. Közl. 1861. II, k. — *Ipolyi A.*, Magyar régészeti repertorium, Arch. Közl. 1861. II. k. — *Rómer Flóris*, Pannonia területén Magyarorszában fenmaradt néhány római várnáról, Arch. Közl. 1862. III. k. — *Rómer Flóris*, Újabb kiadatlan latin fölíratok, Arch. Közl. 1863. III. k. — *Ipolyi A.*, Magyar régészeti krónika Arch. Közl. 1863. III. k.

E mellett szól mindenek előtt Ptolemaeusnak helyhatározása, ³⁾ mely Aquincum fekvését a 43-ik hosszúsági s a 47-ik és $\frac{1}{2}$ szélességi fok alá helyezi. Az újkori mérések ⁴⁾ Ó-Budát $47^\circ 30'$ -nyi szélesség alá helyezik — mely összhangzás csakugyan meglepő. Ptolemaeus állításának alaposágát gyengíti ugyan némileg azon kifogás, hogy ő 12 részre osztja a fokot és a tizenkettedrészben alul levő törtet nem számítja; — de más részt nem is kívánhatunk ó-kori tudóstól oly pontosságot, mint a minővel az ilyenmű mérések mai nap végeztetnek.

Ptolemaeus hossz-számítása a maival — $36^\circ 41' 42''$ — azért nem egyezik meg, mert ő a föld felületét 900 négyszögmérfölddel kisebbre tette, mint a minő az valóban, s miután a kisebb felületet még is színén 360 meridianra osztá, ezek közelebb esnek egymáshoz s e különbség tekintetbe vételével Ptolemaeus hossz-számítása is Ó-Budára illik.

Azon források közül, melyek alapján Aquincum geographiai fekvését meghatározhatni, második helyen említendő az „Itinerarium Antonini“ féle, Septimius Severus idejéből származó, utazási zsebkönyv. ⁵⁾ Ezen zsebkönyv nem eredeti szövegében, hanem egy negyedik századbéli Aethicus által készült átdolgozásban maradt reánk.

Ezen Itinerariumban nemcsak az utak iránya, hanem az utakba eső nagyobb helységek egymástól való távolsága is meg van határozva. Lehetséges tehát e régi okmányban közölt adatok segítségével, kiindulván egyes meghatározott pontokból, a helybeli viszonyok tekintetbe vételével s a régi hoszmérföldeket mai távolságokra változtatván — a régi állomások geographiai fekvését kiszámítani.

Ezen eljárásomóddal élt Schönwisner ismeretes munkája ⁶⁾ első kötetében, azon helységek helyhatározására nézve is, melyek Alsó-Pannoniában a Duna-melletti útba estek. Schönwisner szerint (Sectio II. 65. l.) a régi, M. P. CLXVIII-ra tett Mursa (Eszék) és Aquincum között való távolság az Eszékéről Ó-Budára vezető út 35 osztrák mérföldnyi hosszával, (elszámítva természetesen a régi iránytól való eltéréseket) megegyezik.

Épen úgy felel meg a régi Vindobonát s Aquincumot összekapcsoló útnak hossza a mai Ó-Budától Szönyön, Győrön, Sopronyon s Petronellen át Bécsbe vezető út hosszával.

Ezen kívül megegyezik az ezen utakon feküdt egyes helységek távolsága Aquincumtól, a mai Ó-Buda s a régi helységek területén fekvő helységek távolságával.

Fölvilágosítást szolgáltat továbbá az ötödik századbéli „Notitia imperii occidentalis“-féle statistikai zsebkönyv is. ⁷⁾

— *Rómer Flóris*, Pannoniai latin fölíratok, Arch. közl. 1864. IV. — *Érdy*, Tétényi római sírok, Arch. Közl. 1864. IV. k. — *Rómer Flóris*, A Buda környékén felásott római sírokról. Arch. Közl. 1864. IV. k. 101—124. l. Ugyancsak R. Fl.-tól az Arch. Közl. minden kötetében, valamint az „*Archaeol. Értesítő*“-nek négy első kötetében számos czikk.

³⁾ II. k. 15. fej. lásd. *Ficker* i. h. 4. l. — *Schönwisner*, „De Ruderibus stb.“ 228. l. szintén fejtegeti e tárgyat; későbbi munkájában „Iter stb.“ 87. l. előbbi állításait visszavonja s *Hell Miksa* után $43^\circ 47' 30''$ -ra teszi Budát, de ezen számítás sem pontos.

⁴⁾ Lásd *Hunfalvy János*, Magyarország természeti viszonyainak leírása 1866. I. k. Buda; ifj. *Palugyay Imre*, Buda-Pest szab. kir. városok leírása 1852.

⁵⁾ *Katanich*, orbis antiquus I. 317. l. — *Ficker* i. h. 2. l. — *Salgii* i. h. 17. l. — *Muchar* Das römische Noricum 262. l.

⁶⁾ *Schönwisner*, In Romanorum iter per Pannoniae ripam a Tauruno in Gallias ad leg. XXX. usque commentarius geographicus. Buda. 1870.

⁷⁾ *Böcking*, Annotatio ad notitiam dignitatum Imperii Romani. Bonn. 1839.—53. II. k. 8. fej, 23. lap.

Ezen birodalmi schematismus a birodalom egyes tartományaiban állomásozó haderőket felsorolván, Aquincum, pannoniai város mellé odairja a legio secunda adju-
trix-ot, kijelentvén ezzel, hogy e város az említett legio állandó tábora. Mivel joggal felte-
hetni, hogy e legio ott tanyázott valaha, a hol egykori létének legtöbb tanujelét hagyta
az utókorra és mivel csakugyan 50-nél több föliratos követ tudunk fölmutatni Ó-Buda
vidékéről, eltekintve a minden lépten nyomon előforduló leg. II. adj.-féle bélyegű téglák
nagy mennyiségétől, nem mondhatjuk-é egész bizonyossággal, hogy valaha Ó-Budán volt
a legio secunda adjutrix táborhelye. Mindezekon kívül még számos mértföldmutató is fenn
van, melyek legnagyobb pontossággal jelölték meg valaha az Aquincumtól való távolsá-
gokat, s melyek részben, a föld gyomrából eredeti helyükön kerültek felszínre. Elég e részben
a Promontóron talált több mértföldmutatóra utalnunk, nevezetesen *Marcus Aurelius* től
lásd 34., Severus Alexandertől 33., 35., Philippustól 39., 40., s. b., melyen mind „AB. AQ.
M P. VIII.“ olvasható; azaz 8 római mértföldnyi távolságban Promontórtól fölfelé kell
keresnünk Aquincumot, azon colonia*, mely ezen mértföldmutatók megjelölésére kiindu-
lási pontul szolgált. Hogy ha tehát ezen távolságot mai hosszmérőkre átváltoztatván, azt
találjuk, hogy csekély nyolcz ölnyi különbség van a régi s az új mérés közt, (8 római
mértföld = 6210 bécsi öl s Promontór Ó-Budától 6218 öltre tekszik; lásd Schönwisner
i. h. 89. l.) lehet-é az iránt kétség, hogy Aquincum csakugyan a mai Ó-Buda területén
feküdt?

Legvégül azon többi föliratos emlékekre hivatkozunk, melyek Ó-Budán s hatá-
rában századok óta föltűnnek, s az egykori Aquincum hírét még azon esetben is föntar-
tanák, ha e város fekvését semmi egyéb irott kútfőből sem lehetne meghatározni.

Azon személyek, kiknek névsorát e cikk vé-én a XI. fejezetben, összeállítot-
tuk, legnagyobb részt itt éltek, itt működtek, itt haltak meg, s számos oly fölirat vagyon,
melyekben Aquincum kezdőbetűi Aq. tisztán olvashatók.

Ez emlékek s az előbb felsorolt kútfők alapján Aquincumnak geographiai fekvését minden kétséget kizáró módon meghatározottnak véljük. *)

*) Már *Simler* állította, hogy Aquincum Ó-Buda tájékára teendő, ugyanezt tartották *Marsigli*, *Jordanus* (App. geogr. sect. XXVII. n. 419. de provincia Valeria) és *Wesseling*. *Lazius* a Csepel szigetén kereste volt Aquincumot, de már *Jordanus* megzavarta őt. Egyes írók Ó-Budán egy más város romjait vélik látni t. i. az u. n. Sicambria dűledékeit. Ezen hit egy *Bonfinius*-féle (Reg. Hung. Decades I. l. I. p. 24.) föliraton alapul; a fölirat ez:

LEGIO SICAMBRORVM · HIC · PRAE
SIDIO · COLLOCATA · CIVITATEM
AEDIFICAVER · QVAM EX SVO · NO
MINE SICAMBRIAM VOCAVERVNT.

Bonfinius szerint ezt Ó-Budán egy királyi palota építése alkalmával lelték.

Lazius, *Bél* és *Gruterus* minden fönakadás nélkül elfogadták e koholmányt, csak *Schönwisner* „De ruderibus etc.“ 206. lapján emelt alapos kifogásokat ellene, ép úgy *Katanchich* „Istri adcolarum etc“ I. 448. l. Bonfiniust arról vádolják, hogy a fölirat 1. nem pontos; ezen vád Bonfiniuson kívül, *Laziust* s több 17-ik és 18-ik századbéli gyűjteményt illet, lásd *Orelli*, *Inscriptionum latinarum etc. collectio Turici*. 1828. a bevezetésben. — 2) *Schönwisner* föltűnőnek találja azt is (u. o. 213. l.), hogy az ilyen fontos tárgyról szóló fölirat időhatározást nem tartalmaz, és nincs megnevezve sem a legatus, sem a tribunus, sem a decurio neve nem látszik. 3) Hogy van az, hogy sem a legionak, sem ama városra vonatkozó emlékek semmi nyoma sincs, míg a leg. II. adj.-nak s Aquincumnak oly sok emléke maradt. (u. o. 214. l.) — 4) Ha ezen maga nemében páratlan kő Bonfinius idejében kiásatott, miért nem mondja ő, vagy

III.

Aquincum története. Eredete.

Midőn ezen ó-kori város eredetéről szólunk, nem lehet föladatunk kikutatni, ki által s mely évben vettetett meg Aquincumnak alapja s mily különös körülményeknek köszönte lételet.

E kérdés ily részletes megoldása sem mai nap nem lehetséges, sem megfejtése a jövőben nem várható.

Minden, mi a tudomány mai színvonalán e kérdés tekintetében tehető, annak

más egykorú író, hogy hová lett, mikor Mátyás idejében oly gonddal őriztek minden régi korbéli emléket, s mikor e kő olyan valamiről tanuskodott, mi az összes ókori írók előtt ismeretlen volt.

Miután Béla király névtelene sem említi Sicambriát, ámbár az ó-budai római romokról említést tévén alkalma volt volna — föltehető, hogy a Thuróczi előtti időben keletkezett e hit, mit maga Bonfinius i. h. 24. l. is említ: „Supra Budam veterem in eadem Danubii ripa, vetustissimae urbis vestigia nunc cernuntur, magnumque murorum ambitum referunt, *Sicambriam nunc juniores dicunt.* 5) Egy „*legio Sicambrorum*“ nem építhetett itt várost, mert nem létezett. Nevét nem találjuk először a római legiok azon sorozatában, mely a Kr. u. második századból származván egy kerek márvány oszlopba be van vésve és előbb a Capitoliumon Rómában volt, most pedig a vatikani muzeumban őriztetik. Lásd Gruterus 513. 2 és 3; Orelli 3369 és 3468; Borghesi, Annali dell'istituto di Corrispondenza archaeologica, XI. K. 1839. 176. l. Becker-Marquardt III. K. 2. rész 358. l; Aschbach leg I. und II. adjutrix. Sitzungsberichte der Wiener Akademie XX. K. 325. l. Ezen sorozatban 28 legio fordul elő de „*legio Sicambrorum*“-nak nincs nyoma. A legioknak még pontosb jegyzékét adja Dio Cassius LV. K. 23. fej; ő 211—222-ig írta művét s a legioknak Al. Severusig való állapotát festi. Minden legiónak megmondja az alapítóját s megnevezi a tartományt, melyben állomásozik; itt sem találjuk ez állítólagos legio nevét följegyezve.

Végre a nagy Theodosius korabeli igen részletes „Notitia“ sem ismeri a leg. Sicambrorumot, vagy „Sicambriát“.

A kő tehát koholmány, a fölirat nem hiteles. Ezzel azonban nincs mondva, hogy Sicambria egyáltalán nem létezett, csak hogy a Rajna, s nem a Duna mentében s nem is legio alapította azt, hanem a Maeotis tó felől a Rajna torkolatához vándorló pusztításból s rablásból élő frank törzs. A mit a frankokról Fredegar a VII-dik század közepe felé, a IX-dik században u. n. Chronikon moissiacense s a XII-dik századbeli Chronikon urspergense mond s a mi ezek folytán Thurócziink chronikájába is átment: I. fej. 66. l. „Tradunt Franconem post trojanae urbis excidium in Pannoniam, quae olim magni Alexandri aevo superiore Graecia vocabatur, magno cum populo venisse et sub monte Sycan secus fluvium Istrum, qui et Danubius dicitur, civitatem amplissimam aedificasse et illi nomen a monte praedicto, Sycambriam imposuisse et tandem orientalium metu nationum abinde ad partes occidentales declinasse et regionem circa fluvium Sycana (nunc Sequana) occupasse, illamque a praefato Francone duce eorum Franciam appellasse et regione in eadem civitatem condidisse et illam in memoriam paterni nominis Paris denominasse“.

Ez részben nélkülözi a történeti alapot, részben pedig a tények elferdítése, a mint a német történetírók ki is mutatták. Abban valamennyien megegyeznek, hogy a Duna mentében a frankok várost nem alapítottak s e nézetnek legújabbán Wormstall ad kifejezést „Die Herkunft der Franken von Troja, 1869.“ című munkájának 37. lapján, midőn azt mondja „Die Mittheilung des Bonfini etc. beruht erwiesener Massen auf Fälschung.“ Kézay mesterünk Sicambriát a húnokkal hozza kapcsolatba. Szerinte Attila Berni Dietrich és Macrinus legyőzése után Sicambriában üti fel tanyáját, s azóta hazai chronikáinkban Sicambria folyton mint Attila székhelye szerepel, innen van hogy még újabb időben Sicambria hire fön van a népnél, míg Aquincumnak még neve is elhalványult.

megfontolásában áll: vajjon még csak a rómaiaknak köszönte-e Aquincum lételet, vagy már egyéb, a rómaiakat e földön megelőző népnek?

Ennyire némi valószínűséggel megfejtjük a kérdést.

Föltett kérdésünk fejtegetésében a város neve nem nyújt fölvilágosítást. Városunk neve, miként az első fejezethez csatolt egyik jegyzetben láttuk, kétes származású, valószínűleg római összetétel, azonban semmi esetre nem szolgálhat bizonyosságul arra nézve, hogy a rómaiak vetették meg Aquincum első alapjait.

Tehát más az etymologia körén kívül fekvő támpontokat kell keresnünk s azokat a régiebb s újabb írónál, magyarhoni őskori leleteinkben és az Ó-Budán színre került föliratos kövek által nyújtott epigraphikai anyagban leljük.

Minden kétséget kizáró módon állíthatjuk, hogy hazánk dunántúli része már századokkal Krisztus előtt be volt népesítve s hogy a rómaiak idejövetelekor önálló, bizonyos állami szervezettel bíró kisebb nép törzsek laktak itt.

Ez áll különösen azon síkrészekről, melyek posványoktól vagy rengeteg erdők által nem borítottak s így megközelíthetők valának, és első sorban a Duna hosszában elterülő lapályokról. Ilyen van hazánkban kettő: a felső kisebb és az alsó nagyobb, a Dunán túl a Balatonig terjedő s fölfelé az Ó-Budán túl Szt.-Endrénél végződő síkság.

Bennünket az alsó síkság ezen dunántúli része érdekel.

A Plinius ¹⁾ és Ptolemaeus ²⁾ által még a Krisztus utáni első s második században ismert s névleg fölemlített pannoniai törzsek közt előfordul egy Aravisci ³⁾ és Eravisci (hibásan Arivates) nevű is.

Ezen a czelta családhoz ⁴⁾ tartozó törzs itt létének számos jelét hagyta reánk.

Ó-Buda környékén, valamint oda négy-öt mértföldnyi távolságokra találni bronzkori eszközöket, melyek közül a feltűnőbbeket elősoroljuk:

1854-ben a budai *Gellérthegy* tövén a Fehérvár felé irányuló út közelében bronzkori sírok, esontok, urnák, lapos tál, bronztűk, spirálok s csigák egy urnában; ⁵⁾ más alkalommal bronzvésűk; ⁶⁾ *Pesten* a város területén bronzkard, ⁷⁾ a városligeti tóban hamvedrek kerültek fel színre. ⁸⁾ *Soroksáron* bronzkori hamvederre bukkantak ⁹⁾ s ismeretes, hogy *Tétény* és *Dunapentele* egymással bronzkori régiségek tekintetében versenyezhetnek. ¹⁰⁾

¹⁾ *Historia nat.* III. k. 25. f. és *Katanchich*, Commentarius in Gaii Plinii Secundi Pannoniam. 1829.

²⁾ Ptolemaeus II. 14. és 15. stb.

³⁾ *Érdy* egy helyen az araviskokat = uzoknak = hun-skytha családbeli népnek tartja! (Ak. Ért. 1848. 139. l.)

⁴⁾ *Czech János*, a győri vidék a legrégebb időben és a Rómaiak alatt. Akad. évk. I. köt. 315. skl. — *Mannert*, i. h. III. K. 582. l. — *Csaplovits*, Ungarns Alterthümer und ehemalige Bewohner, *Hor-mayr Archiv.* XX. K. 5. l. — *Zeuss*, Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. — *Diefenbach* *Celtica*. — *Görres*, die drei Grundwurzeln des celtischen Stammes. — *Kontzen*, die Wanderungen der Celten. Leipzig. 1861.

⁵⁾ ⁶⁾ *Seidl* i. h. *Archiv für die Kunde österreichischer Geschichtsquellen.* 1856. XV. 295. l. stb.

⁷⁾ *Seidl*, u. o. I. köt. 233. l.

⁸⁾ *Arch. Közl.*, III. k. 173. l.

⁹⁾ *Arch. Közl.*, V. K. 169. l.

¹⁰⁾ *Arch. Közl.*, IV. K. 170. l.

Szent-Endrén négy szalagféle hajlatból álló tekeres, melynek két végét gömbölyű tekeresek fődik és orsóféle eszköz,¹¹⁾ azon fölül csúcsos rézboglár és rézkarperecz találtatott.¹²⁾

Pátyon lapos fenekű, felül csonka kis cserépbögre, csákány alakú nyolcz újjnyi hosszú rézdarab, kilencz darab szívalakú lószerszámékesség bronzból, harminczhat darab bronz-pikkely, negyvenöt darab hasonló kisebb pikkely, tizenhárom darab lemez és sodrott réz fordult elő.¹³⁾

Figyelemre méltó továbbá, hogy 1865-ben *Esztergom* és *Dorogh* közt a kőszén bányákban bronzkori eszközök találtattak, nevezetesen: egyik végén élesített hét hüvelyk hosszú, lapos bronzcsákány, hátulsó tompa vége felé átyukasztva, azon kívül két darab négy hüvelyk hosszú bronzvéstü, szélesb végén ívszerűen élesítve, végre egy négy hüvelyk hosszú vékony bronzvéstü, mely egyik végén éles.¹⁴⁾

*Dunaföldvár*ról ugyanaz évben hosszas négyszögletű bronzlemez, mely közepén végig van hasadva s mely bronzkori öntödére utal, került a nemz. muzeumba.¹⁵⁾

Végre hivatkoznunk kell azon barbar éremleltre,¹⁶⁾ mely két órányira Budától Bián 1796-ban fordulván elé, új érv nézetünk mellett. Az említett lelet¹⁷⁾ hatszáz ezüst denárból állott, melyek közt vagy nyolczvan darab RAVIS és RAVISCI föliratu,¹⁸⁾ a többi római családi és néhány Augustus, Tiberius s egy Caligula-féle denár volt. Mommsen, hivatkozáván az általunk fölemlítt régi írókra és a szent-iváni „BATOTRANTONIS FIL. ARAVISCVS“-féle föliratra (Seidl, Beiträge 4. 25.) az araviskoknak tulajdonítja ez érmekeket és e czélta törzset ide helyezi, egyetértvén Érdyvel, ki a kelenföldi síkságot hajdan czelták által benépesítettnek mondja.¹⁹⁾ Hogy a Közép-Duna hosszában lakó eme czelta népfaj épen az ó-budai síkot, mely oly sok tekintetben igen czélszerű tartózkodás-helyül kínálkozott, nem lakta és inkább az erdős bérczeket választotta — föl nem tehető.

Érdekeseknek és fontosaknak tartjuk az újabban e részben Ó-Budán a szeszégető részvénytársaság telkén tett tapasztalatokat.

Ott t. i. a nagymennyiségű római téglasír s téglaréteg alatt, a legremekebb terra sigillata és csinos agyagedények közepében, a legdurvább cserepek is eléjőnek.

¹¹⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1848. b. V. A. 10, 11, 12.

¹²⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1851. 51. (8, 9.)

¹³⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1846. 12.

¹⁴⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1865, 6.

¹⁵⁾ *Nemz. muzeumi napló*, 1865, 19.

¹⁶⁾ Még eddig nem igen nagy gonddal voltunk az u. n. barbar érmek iránt, s míg a francia, angol s német nyelven írt, czelta érmekről szóló értekezések és szakművek egész könyvtárt képeznek, addig a mi régészeti irodalmunk két három értekezésnél többet nem bir fölmutatni ezen érmekről, melyek pedig nálunk nagyobb mennyiségben szoktak színre kerülni, mint egyébütt.

¹⁷⁾ *Mommsen*, Geschichte des röm. Münzwesens. Berlin, 1860. 696. l. — *Arnth*. Dipl. 72. l.

¹⁸⁾ *Eckhel*, Doctrina numorum veterum. Vindobonae. 1794. IV. 178. l. így írja le ezeket: „Av. Caput genii barbatum diadematum. R. RAVIS. Sceptrum laureatum, globus, gubernaculum. ar III. Typus ex denariis Corn. Lentuli.“ és „Av. Caput Junonis Sispitae. R. RAVIS. Gubernaculum, globus, tridens, vel fulmen. ar III. Antica ex denariis gentis Papiæ vel Rosciæ, aversa ejusdem Corn. Lentuli.“

A berlini muzeum öt ilyenféle érem birtokában van, nemz. muzeumunknak 18 példánya van.

¹⁹⁾ *Érdy*, Kelenföldi pogány sírok. Arch. közl. II. k. 73. l. „E szerint Buda város területén a Sz.-Gellért hegyen alúl elnyúló síkságon hajdan czelták, vagy görögösön kelták laktak és az 1847-ben Brunner Antal szőlejében elrombolt sírok, valamint a Hausner telkén fölasatott sírhelyek, czelta temetők“ stb.

Ezen kívül békateknő darabok, s a téglaréteg alatt barbar tűzhelyek s ezek közelében csigahéjak, s kagylók találtak. ²⁰⁾

Ezek oly jelenségek, melyek nézetünk támogatására látszanak szolgálni annyiban, hogy rómaiak előtti, ha mindjárt a czeltákat megelőző korra utalnak.

Végül említendőknek tartom az Aquincumban lakott barbarok személyneveit is, melyek a fölíratokból ismereteseek, jelesül:

Ael. P.... f. Verodumna, 184.	Au Macimari f., 236.
Verondacus Vervici filius, 227.	Lobasiniarcus (?) 229.
Victor Ressai fil, 75.	T. Attia Lemontina, 213.
Verbacius Verondaci fil, 227.	Jugius Sept. Jupiannus, 257.
Julia Utta Ei..... ponis f. Florinna, 249.	Sept. Junila, 195.
Kania Utsia, 216.	Jantuna, 169.
Terso Precionis f. <i>Scordisc</i> , 229.	ila (?) Gemella, 258.
Aur. Taurininus, 235.	P. Attlus T. f. (?) 242.
Sisuna nepos Aniculae, 242.	Atressa Vindonis fil., 230.
Retimarus, 231.	Jul. Amilatus lib., 258.
Petronia Resilota, 48.	Busio. 230.
Oxetius Naevionis f. Erav, 1.	Brogimara Dallonis f., 169.
M. Ulp....? otriclilius, 225.	Comatima Raquitae f., 239.
Pacatus mucaris, 182.	Cobromara Regili.... 249.
Matsiutu Vionis f., 171.	

Nem állíthatjuk, hogy ez általunk említett 31 személy maga is mind czelta volt a rómaiak megtelepülése idején itt lakott; de hogy az Aquincumra vonatkozó eddig ismert harmadfél-száz fölíratos emlék ily jelentékeny számú barbar család emlékét főtartá, ez oly körülménynek látszik, mely az elősorolt adatokkal együtt csakugyan aravisk telepre utal. Ha figyelembe vesszük, hogy a rómaiak csak az ellentálló városokat pusztították el, a békésen meghajló, jó helyen fekvő községeket pedig meghagyták s saját céljaikra fordították — akkor kimagyarázható, mint hódolt meg a földműveléssel és kereskedéssel foglalkodó aravisk község a rómaiak előtt, kik megszállták s utóbb virágzásra emelték.

Ép oly akadálytalanul miként a mi telepünk, mehetett át a rómaiak hatalmába a Közép-Duna mentén fekvő többi czelta telep is, és a római íróknak Pannonia dunamenti része meghódítására vonatkozó hallgatása így könnyen megfejtethető. Czech állítja, ²¹⁾ hogy pannon eredetű törzsek laktak volna itt. Ez nem való; mert ha ez áll, a pannonok negyven évig tartó lázadásai érintetlenül nem hagyták a rómaiak itteni uralmát és — miután a háborúk rendszeren igen részletesen tárgyaltnak a régiek által — Aquincum első korszaka sem volna oly homályos előttünk, mint most midőn a felsorolt csekély adatokra kell szorítkoznunk.

²¹⁾ *Czech* i. h. 32. l.

²⁰⁾ *Arch. Értesítő*, II. k. 93. l.

IV.

Aquincum, mint a panonniai limes egyik védpontja.

Midőn a rómaiak Pannoniát meghódították volt, minden törekvésük oda irányult, hogy ez új tartományt azzá tegyék, mivé azt már Caesar tenni akarta, t. i. a birodalom valóságos védbástyájává.

A Duna, mely e tartomány egyik oldalán végig folyt, volt azon természetadta határ, melyet kezdve Augustustól a legkitűnőbb imperatorok, u. m. Vespasianus, Trajanus, Marcus Aurelius, Septimius Severus, stb. századokon át állandóan az imperium minden módon védendő határának tekintettek.

Mennyire jogosult volt a Dunán túl lakó barbar népektől való félelem, azt az alább röviden előadandó, gyakran évtizedekig tartó háborúk története eléggé tanúsítja.

Pannonia északi részén a markomannok ¹⁾ ezektől keletre a quadok ²⁾, a Közép-Duna mentében pedig a jazygok ³⁾ s velök rokon törzsek, azok szomszédságában a dákok ⁴⁾ folytonos nyugtalanságban tartották a provinciát.

A panonok ismételt lázadásainak megszünte után tehát első teendő volt a birodalmi határ „limes imperii“ védelméhez fogni; és hogy a rómaiak már Augustus és közvetlen utódai idejében csakugyan a Duna hosszában fekvő főbb barbar telepeket megerősítették és egyéb alkalmas helyekre őrségeket tettek, igen valószínű.

A később oly tökélyre vitt és Septimius Severus idejében virágzása tetőpontját ért panonniai védelmi rendszer, melyet ujabban Kenner részleteiben ismertetett, (alapvonalaiiban legalább) már ez időben vette kezdetét.

Kenner ⁵⁾ ugyan nem egészen egy véleményben van velünk e pontban és különösen a mi a közép-dunai erődöket illeti, azok megalapítását későbbi időre teszi — mindáltal némi támpontokat vélünk a mi nézetünk helyessége mellett fölhozhatni.

Föl nem tehető mindenek előtt a rómaiakról, hogy midőn északfelé a markomannok ellen erősítették a folyamot, azok szomszédságában a quad államot római clientela alá hajtották és az alsó Duna, Száva és Dráva közt tömeges számmal emeltek várakat

¹⁾ A markomannok akkor, midőn a római hódítások Augustus korában kezdődtek a Duna jobb partján a mai dunántúli Magyarország felső részét lakták; utóbb midőn vissza kellett vonulniok, a Duna bal partjára mentek s a Duna és mai Morvaország közti vidéket benépesítették. Lásd *Zeuss*, *Die Herkunft der Bayern von den Markomaunen*, és *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*; *Mannert Geographie* etc. III. k. és *Csaplovits*, *Hormayr Archiv* XX. k. 5. l.

²⁾ A quadok a Duna bal partján a mai Garan és Ipoly s Felső-Magyarország legnagyobb részében a markomannok szomszédságában laktak; lásd *Richter*, *Hormayr. Archiv* XVI. k. 598. l. és 1816. VII. k. 502. l.

³⁾ Ezek a quadokkal szomszédságban a Felső-Tiszánál s az Alsó Tisza és Duna közt laktak. Róluk a régi írók közül *Plinius*, *hist. nat.* III. 25., IV. 12, *Ptolemaeus*, II. 15; *Strabo*, VII. 5. §. 3. — emlékeznek. — Az újabbak közül *Katanich*, *Istri adcolarum* I. 35. és *Commentarius in Gaii Plinii Secundi Pannoniam* 1829. több helyein, *Köleséri*, *Auraria R. Dacia* 1780. 17. l.; *Horváth* I., *Tud. Gyűjt.* 1829. VII. skk.

⁴⁾ A dákok népek történetét, legyőzését s a mai Erdély elfoglalását lásd *Vass* J. „Erdély a Rómaiak alatt 1863“ — című művében 16—29 ll. — *Hohenhausen*, *Die Alterthümer Daciens.* 1775. *Vetus Dacia ex probatis scriptoribus depromtu* 1725. *Claudiopoli*.

⁵⁾ *Kenner*, *Noricum und Pannonia.* 1870. 13., 25., és egyéb lapjain.

— épen a folyam azon részét, mely tág kaput nyitott a mindenféle sarmata népek betöréseinek, erődítvényekkel el nem látták. Pedig, hogy a jazygok az Alsó-Dunán nyáron hajóikon⁶⁾ télen pedig midőn a Duna be volt fagyva, lóháton csakugyan már a római imperium első idejében, nevezetesen még a pannon lázadások alatt, utóbb Tiberius⁷⁾ idejében (14—37 Kr. u.) végre Claudius alatt is 45-ben Kr. u. betörték⁸⁾, ismeretes.

Ép oly ismeretes tény azonban, hogy visszaverettek, a mi másképp nem gondolható, mintha föltételezzük, hogy a Közép-Duna is erődítvényekkel el volt látva.

A mi különösen az ó-budai sikságot illeti, itt alkalmas helyen fekvő telepre akadtak, mely mindjárt eleitől fogva erős helynek kínálkozott a dunántúli barbarokkal szemben.

Meglehet, hogy kezdetben a pannoniai hadvezérek nem fogták föl e hely fontosságát oly mértékben, mint utóbb s csak csekély katonai őrsgéggel látták el. De azon körülmény, hogy városunk már (mint alantabb látandjuk) Vespasianus idejében legioi tábor rangjára emeltetett és már a második század elején municipiummá tétetett — e korai homályos évtizedekre is enged következtetni.

Azért állítjuk, hogy Aquincum mint védpont már kezdettől szerepelt és hogy Augustus,⁹⁾ Tiberius és Claudius idejében már megvoltak mindazon alkatrészek elemei, melyek a város későbbi korszakaiban Aquincumot erős várrá tették.

Aquincum ezen védponti fontosságát tüntetjük föl e helyütt, tekintvén a helyi

⁶⁾ A 175-ben Marcus Aurelius által a jazygokkal kötött béke egyik föltétele az is volt, *hogy többé hajóik ne legyenek a Dunán*. Dio Cassius LXXI. c. 19.

⁷⁾ Aur. Victor, de vita et moribus imp. c. 2.

⁸⁾ Tacitus, (XII, 29.) szerint Claudius L. Atilius Histert bizta meg a Duna védelmével és azt parancsolá „*legionem ipsaque e provincia lecta pro ripa componere*“. Kenner i. h. 13. lap. Tacitus ezen szavait következőkép értelmezi: „Diese Worte gehen deutlich auf die Bildung eines Observations Corps, dessen Bestandtheile aus andern Gegenden der Provinz herbeigezogen wurden (*e provincia steht offenbar im Gegensatz zu ripa.*) Dies wäre nicht nöthig gewesen, wenn ständige Besatzungen in Ufer-Castellen vorhanden gewesen wären, und insoferne ist diese Stelle ein Beweis dass solche damals noch nicht im Donaulande bestanden, das Stromufer also damals, wo es nöthig war noch durch Detachments aus dem Innern der Provinz und mit Hülfe der Flotille vertheidigt wurde“. Nézetünk szerint Tacitus említett szavainak nem a Kenner által kifejtett értelme van. Mi úgy hisszük, hogy nem a „provincia“ szón, hanem az ipsaque“ szón nyugszik a fősúly. Claudius t. i. Histernek megparancsolá, hogy magából a már tökéletesen megbízható közép-pannoniai törzsekből gyűjtse a segédcsapatokat és azokkal gyarapítsa a folyam mellett emelt erődítvényekben elhelyezett, de azok ellátására elégtelen legio erejét. Hogy a rómaiak már ekkor hajóhadat vihettek a Dunán, midőn kétségkívül a jazygok is ilyen fölött rendelkeztek — arra látszik utalni, hogy biztos menhelyeik is voltak hajóik számára. Végre egyes kisebb csapatokat ide küldeni, melyek minden biztos támpont nélkül verjék vissza a jazygok tömeges támadásait, nézetünk szerint igen veszélyes volt volna s a mindig óvatos rómaiak részéről nem tételezhető föl. A minduntalan más-más helyeken támadó ellenségeket mindig készen kellett fogadni, másképp rajtuk győzedelmeskedni nem lehetett volna, pedig tudjuk hogy nem egyszer verték őket vissza a rómaiak már ez időkben is.

Mindezek úgy látszik a dolog természetéből következnek.

⁹⁾ Augustus önmagáról mondja az ancyrai táblán „*protulique fines Illyrici ad Istri fluminis ripam*“; és Rufus Breviariumában így szól: „*alpinis omnibus victis Noricorum provinciae accesserunt, et limes inter Romanos et barbaros ab Augusta per Vindeliciam, per Noricum, Pannoniam ac Moesiam constitutus est*“.

Kenner e szavakat megerőtleni iparkodik azt állítván, hogy általuk egyszerüen a határ iratik le; igaz, de meddig maradt volna a Duna határ, ha azt meg nem erődítik?

viszonyokat, az általán mértékadó erődítési szabályokat,¹⁰⁾ a romokat s végre a régi írók adatait.

Aquincum északfelé szélesbülő s hajdan mocsároktól környezett sík téren feküdt. Paulus, Vetter stb. a Rajna és Duna közti tartományokra vonatkozólag kimutatták, hogy ép ily helyeken: hegylánczok alján, épültek rendszeren a főtáborok. Keletfelé Aquincumot a Duna határolta és délfelé a magaslatok oly közel állnak a Dunához, hogy az erre lefelé vonuló katonai közlekedési főutat könnyen el lehetett zárni.

Aquincum ily előnyös fekvése mellett fénykorában a római hadi művészet állandó és mindenütt, a mennyire csak lehetséges volt, alkalmazott szabályainak megfelelő erődítvényekkel volt ellátva.

Közepett volt a főtábor helye, melyet köröskörül „procastra“ kerítettek be; ezek az esetleg keresztülvonuló sereg azon csapatjai fölvetelére szolgáltak, melyek a főtáborban el nem fértek. Az őrhelyek (praetenturae), melyek a főtábortól bizonyos távolságokban épültek, a főtábort véletlen támadásoktól óvták meg.

Míg az őrhelyek rendszeren a síkságban vagy kissé lejtős helyeken épültek, addig a vigyázó tornyok (speculae) emelkedettebb helyekre tétettek azon czélből, hogy a főtábort az utak hosszában, esetleg a Dunán túl fekvő őrhelyekkel s egyéb kisebb-nagyobb önálló táborhelyekkel jeladások által folytonos eszmecserében tartsák.

Az említett szerzők kimutatták, hogy eme vigyázó felső tornyok a Duna s Rajna

¹⁰⁾ Újabbban a római védelmi rendszerről Vetter bocsátott közre jeles munkát (lásd ismertetését e czikk szerzője által az Arch. Ért. II. köt. 268-dik sk. lapjain) „Über das römische Ansiedlungs- und Befestigungswesen im Allgemeinen“ stb. 1869. czím alatt. V. e munkájában azon reudszert kutatja, mely valamennyi római hadi építmény alapjául szolgált. Előbeszéde, melyben az ez irányban tett eddigi kutatásokról szól, igen találó s nagyrészt viszonyainkra is alkalmazható. Azt mondja a többi közt: „Wo die einen Forscher lediglich den römischen Autoren, das Land selbst nicht näher kennend folgten; andere auch bei uns nur solche Kunstbauten und eine Kultur wie sie ausser in Rom und Italien nur noch in einigen wenigen der bedeutendsten Provinzstädten vorhanden waren, erwarten und zu finden glauben, während den Philologen in der grössten Zahl, einzig wichtig dünkt was Inschriften trägt; wo endlich jene, welchen der Zufall irgend einen römischen Fund erschliesst oder welche in diesen Forschungen mehr nur eine noble Passion erblicken, sich abmühen, dem Gefundenen eine grösstmögliche Bedeutung beizulegen, dabei einfache Landhäuser oft zu ganzen Städten, gewöhnliche Wacht Häuser zu Plätzen „von bedeutender militärischer Wichtigkeit zu erheben bestrebt sind weil ihnen der Überblick über das Ganze meist abgeht; da folgte ich dem entgegengesetzten Principe und versuchte alle Erscheinungen, wie und wo sie sich darbieten, in den Kreis der Forschung hineinzuziehn, dieselben zusammen zu halten und das Einzelne nur als ein Glied des Ganzen, dessen Bedeutung nur in der innigen Zusammengehörigkeit der sämtlichen Theile lag, zu betrachten und allen römischen Anlagen ein allgemein gültiges Gesetz zu Grunde zu legen“. más helyütt: „Dass der Schwerpunkt der römischen Überlegenheit und Macht in ihren militärischen Anlagen mehr noch als in ihrer Taktik zu finden ist, dass dem militärischen Princip in den Provinzen alles Übrige sich zu unterordnen hatte, sollte uns Grund genug sein, jenen Bauten unsere vorzugweise Beachtung zu Theil werden zu lassen. Und dennoch geschieht es so selten und heute noch begnügt man sich damit von römischen „castra“ oder „castella“, oder was noch geläufiger ist, von „römischen Stätten“ zu sprechen, ohne sich recht bewusst zu sein, was denn eigentlich darunter zu verstehn ist, welches die unterscheidenden Merkmale derselben sind. Und doch ist das von der Römern bei der Anlegung ihrer Werke befolgte System ein so einfaches und naturgemässes, dass es wahrscheinlich gerade deshalb bisher nicht erkannt wurde; denn an die Stelle des Mystischen tritt Klarheit und an Stelle der Phantasie-Gebilde eine beinahe mathematisch sichere Schlussfolgerung Solche Worte auszusprechen bin ich durch eine Reihe schwerwiegender Thatsachen berechtigt, ohne dass man mich deshalb der Überhebung beschuldigen kann“.

mentében összefüggő lánczolatot képeztek. Csak így magyarázható meg, hogy mikép volt lehetséges a keleten állomásozó seregeket aránylag igen rövid idő alatt a nyugaton csatázó seregek segítségére rendelni és viszont.¹¹⁾

A főtáboron belül köröskörül, a mint a tábor helyviszonyai megkívánták, a mai citadelláknak megfelelő „castella“ állottak. A katonai város maga erős falakkal volt bekerítve és négyszögű vagy kerek tornyok könnyítették a védelmet.

Közvetlenül a falak előtt mély s széles árok futott, (mint annak nyomait csakugyan még manap is láthatni az Ó-Szönyön fönlévő castrum körül) s bizonyos távolságra ettől egy külső árok valamennyi erődítményt bekerített.

A külső árokkal kapcsolatosan a „vallum“ még megközelíthetlenebbé tévé a belső falat. A külső és belső erődítmények, vagy földalatti utak vagy jeladások („signationes“) által közlekedtek egymással. A tábor két főkimenetelét castellumok védték. Szintén a táborban belül, rendesen emelkedettebb helyen állott a fellegvár¹²⁾; ez volt a legatus vagy praefectus laka s nagyobb városban nem szokott hiányozni.

Ezen „castra“, „procastra“, „castella“, „praetenturae“ és „speculae“ egyes elemei azon erődítményi csoportoknak, melyek szakadatlan lánczban a Duna jobb és bal partján, mindig tekintettel a topographiai viszonyokra, épültek és a tartomány belsejében lévő visszavonulási pontokkal a „limes imperii“-t képezték s a tartományi várrendszer fogalmát nyújtják.

Ezen várak falaiból vajmi kevés rom maradt reánk! Ha a régi helységek megállapításában csakugyan lelkiismeretesen eljárni, nem pedig légvárakat építeni akarunk, — meg kell vallanunk, hogy, daczára Kenner szellemdús munkájának, még sok névleg ismeretes erődítmény valóságos topographiai fekvése kétes.

Ha a bennünket jelenleg foglalkodtató aquincumbeli védelmi csoportot szemléljük, akkor is azt találjuk, hogy a hajdani várnak mai nap már csak igen csekély nyomai vannak fön és a mit ezekről tudunk, az is kevés.

Mindössze egy castellumnak helyét ismerjük, mely talán az északi kapu védelmére szolgált, ezenkívül egy más castellumnak helyét gyanítjuk.

Ezen erődítményekről régebben megemlékeztek Marsigli és Bél, ujabban főlemlítették azokat Schönwisner, Hálitzky, Érdy, Paúr, Schams, Häufler, Sacken, Ficker és Seidl.¹³⁾

Legujabban a régészeti bizottság tette Aquincum tanulmányozását kiváló feladatává,¹³⁾ melynek meg is felelt Rómer, midőn elődei kutatásait egybefoglalván, azokat a hely színén tett tapasztalások által bővítette. Rómer szerint¹⁴⁾ az említett „castellum“-ok egyike, t. i. az Ó-Budához közelebb álló ott keresendő, hol mai nap az egykori selyemgombolyító intézet romjai állanak; ott találjuk a római sánczok nyomait is.

Ez azon castellum, melyet Marsigli második helyen említ. Az u. n. Kreml-malomnál szintén vannak sánczok s falak nyomai. Ide helyezi R. a. Marsigli-féle „kisebb négyszögű, téglákból s homokból épült“ castellum-ot.

A Dunán túl, Aquincummal szemben az u. n. ördög-ároki viz a Dunába való

¹¹⁾ Vetter, i. h., 3. skl., 44. l.

¹²⁾ Vetter, i. h. 46. és 49. ll.

¹³⁾ Az első fejezetnél idézett helyeken.

¹⁴⁾ Arch. Közl., III. k. 170. l. 559. sz.

¹⁵⁾ Arch. Közl., III. k. 35—53. ll.

ömlése közelében szintén vannak romok, melyeket annak idején Halitzky,¹⁶⁾ újabban Paúr¹⁷⁾ és Rómer¹⁸⁾ tettek figyelmük tárgyává. Ezen még most fönlevő csekély romok valószínűleg egy Aquincum erődítvényeihez tartozott „praetentura“ utolsó nyomai.¹⁹⁾

Ez mind, mit a múlt századok s részben a közel múlt idő romboló dühe reánk hagyott.²⁰⁾

Nem ismerjük Aquincum katonai részének, azaz a tulajdonképeni álló tábornak kiterjedését, nem a valószínűleg létezett fellegvár helyét, nem az egyéb, kisebb nagyobb erődítvények hálózatát, végre nem találtuk még meg az u. n. „speculae“ nyomait, melyek kétségkívül az Aquincum mögött elvonuló magaslatok ormain álltak.

¹⁶⁾ Tudom. Gyűjtemény 1820, III. k. 9—26. l.

¹⁷⁾ Akadémiai Értesítő 1857. 227. l.

¹⁸⁾ I. h. 51. l.

¹⁹⁾ Ezen erődítvény Paúr (i. h. 228. l.) szerint 1848-diki nov. 28-ikán sánczásás alkalmával földöztetett föl, de miután a falak az akkori sánczolati munkákkal összhangzásban nem voltak, leromboltattak vagy kis részükben föld alá kerültek. A falak vegyes anyagból építvék s a téglák közt több Quadrib. fölíratu volt. Az ezen körülményből vont azon következtetést, hogy Quadriburgium volt ezen erőd tulajdonneve, Rómer helytelennek tartja s Quadriburgiumot köznévknek mondja, mely mint nálunk a földvár névge használhatott erődítvények megjelölésére. E véleményt igazolják a más helyütt is előforduló téglák nevezetesen:

1) Tóth megyében Kömlöd helységében lásd. Acta musei 178. l. Cimeliotheca 134. l. 2) Baranya megyében Csáth helységében. 3) Esztergam megyében Sárizsap körül lásd Katanchich Istri adc. I. 473. l. Schönwisner Comment. II. 240. l. 4) Baracsi pusztán Fehérmegyében Arch. Közl. VI. k. 98 l. a hol leg II. adj. féle téglák is találtattak. 5) Pilis Maróthon szintén leg II. adj.-féléllel együtt lásd Arch. Közl. IV. k. 58. l. 6) Végre Németország alsó részében is volt Quadriburgium, melynek emlékét föntartá Amn. Mus. XVIII. 2. és az Itin. Ant. Wesseling. 370. l. Lásd Schönwisner Comment. geogr. II. 234. lapján.

Halitzky (T. Gyűjt. 1820. III. 9—26.) VINCENTIA fölíratu tégláról tesz említést, mely ez erőd helyén találtatott s mely a nemz. muzeumban meg van. Újabban ismét ilyféle téglák találtattak ott, lásd Arch. Közl. VI. 108., második legiobeli téglákkal együtt. Zell Handbuch der röm. Epigraphik II. k. 337. l. ugyan mondja hogy a téglák fölíratai néha az épületet jelentik, melyre használtattak, de nem valószínű, hogy e szerint Vincentia ez erőd neve volt volna. Ez ellen legalább azon körülmény szól, hogy régebben 1827-ben (lásd Máthés, Veteris arcis strigoniensis Descriptio 1827. 70. és Szeles az esztergami templom feliratai leírása t. h.) és újabban 1864. is (Arch. Közl. IV. 58. l.) Esztergomban ily féle téglák találtattak. A Vincentia melléknév inkább talán, miként Halitzky s Rómer hiszik — egy cohorsra vonatkozott.

Miután tehát sem Quadriburgiumnak sem Vincentianak nem keresztelhetjük ez erődöt talán Transaquincumnak nevezzük? Egy Contraacincum-ot említ Idatius Fasti consulares (Sismondi opera 1728. tom II. col 528.) „Constantio et maximino, his consulibus facta in Sarmatia Contra-Acincio et Bononia“ és a Notitiában olvassuk: „Auxilia vigilum contra Acinco (trans) in Barbarico“ s más helyütt „Praefectus legionis Transacinco“. E két tétel arra utal, hogy túl a Dunán nagyobb római telepet keressünk.

Ilyen kisszerű építményről, mint a minőnek ismerjük a Duna-mellet lévő romokat, a „fasti“ nem tettek volna említést, sem a praefectus abban nem székelhetett volna. Ez Paúrnak is véleménye. (Arch. Közl. III. 53.)

Nézetünk szerint tehát ezen eddig különféleképp elnevezett kis négyszögü erődítvény valószínűleg „praetentura“ volt, melyet a legio II. adjutrix egyik cohorsa (Vincentia) épített s mely miután négy tornyú volt, úgy miként egyéb négytornyú erődök — quadriburgium — nevét viselte.

²⁰⁾ Kenner említett művének 102-ik lapján ismerteti az aquincumi védelmi csoportot s e részben szintén Marsigit és Rómert követi.

S mégis mindezeknek létezniök kellett, s nemcsak Aquincumban, hanem a Dunahatár minden nevezetesb pontjain.

Ha az emlékekben és írókban feltalálható adatokat a fennlevő romokkal összehasonlítjuk, lehetetlen azt nem hinni, hogy sok, igen sok elpusztult, mit a római imperatorok parancsaira e tartomány helytartói a birodalom védelmére itt építettek. Álljon itt néhány adat ez állítás fölvilágosítására.

Augustus működéséről főntebb emlékeztünk.

Vespasianusról olvassuk, (Josephus Flavius VII. k. 4. fej.) hogy Augustus példájára azon helyeket, hol a barbarok könnyen betörhettek, megerősítette. Trajanusról tudjuk, hogy az elődei által épült erődítményeket javíttatta s újakkal megtoldatja. Aur. Victor „De Caesaribus“ czímű munkájában róla mondja, „Castra suspectioribus atque oportunis locis exstructa“. Hadrianusról, ki Aquincumban mint tribunus militum szolgált²¹⁾ s így a viszonyokat közvetlen tapasztalásból ismerte, Dio Cassius a (69. könyvben így szól: „aedificat, atque in summa non modo quae ad universum exercitum pertinent, arma dico, machinas, fossas, aggeres“. Marcus Aurelius túl a Dunán is 38 stadiumnyi távolságra új erődöket épített.

Későbbi századokból említjük Probest, ki szintén sok várat épített a barbar földön, lásd Herodianus III. k. 171. l., Flavius Vopiscus 159. l.

Diocletianus e tekintetben kifejtett működéséről értekezik Zosimus II. k. 689. l. „Nam cum imperium romanum externis in limitibus ubique Diocletiani providentia, quem admodum a nobis supra dictum est oppidis, castellis, atque burgis (πόλεις και φρούροις και πύργοις) inclusum esset, omnesque copiae militares in iis domicilium haberent: fieri non poterat, ut barbari transirent, ubique copiis hostium repellendorum causa occurrentibus“. Ugyan ő róla szól Mamertinus dícsbeszédeiben I. k. ilykép: „Vos tanta reipublicae administratione suscepta, quae huc atque illuc tot urbes, tot castra, tot limites, tot circumjecta romano imperio flumina, montes, litora, vocant, tantum auimis ac fortuna valetis, ut in unum convenire possitis, nihilominus orbe securo. Neque enim pars ulla terrarum majestatis vestrae potentia caret, etiam cum ipsi abesse videamini. Netantum quidem barbarae nationes audent animos attollere, quod vos in interiorem imperii vestri sinum secesseritis; quin imo ipsi magis in vobis fiduciam pertinescunt, quod se contemni sentiunt cum relinquuntur“.

Nagy Constantinusról Aurelius Victor ekkép szól: „pons per Danubium ductus, castra castellaque plurimis in locis commode posita“ Julianus a vele egykorú Ammianus Marcellinus tanúsága szerint a 25-dik könyvben, szintén a határ védelméről gondoskodott. Ugyanazon író a 29-dik könyvben Valentinianusról ezt mondja: „Valentinianus enim studio muniendorum limitum glorioso quidem, sed nimio ab ipso principatus mitio flagrans, trans flumen Istrum in ipsis Quadorum terris, quasi romano juri jam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit“. A. M. öt egyenesen „Oppidorum limitumque conditor tempestivus“-nak nevezi (30. könyv). Hasonlót mondanak a történészek Gratianusról, valamint utódairól.

Az írók által fölhozott emez adatok számos hazánkban lelt fölírat által támogattnak. Elég e tekintetben a híres battai Antoninus Pius-féle fölíratos kőre hivatkoz-

²¹⁾ *Spartianus*, c. 2.

nunk, melyet Érdy közzétett, s melyben egyenesen kimondatik, hogy a „latrunculi“ támadásai ellenében alkalmas helyeken az egész part hosszában „praesidia“ épültek.²²⁾

Az írók és a még fönlévő nyomok alapján a Bregaetiumtól Sirmiumig terjedő közép-dunai erődítvényekből, melyeknek központja Aquincum volt, körülbelül a következő főbb pontok állapíthatók meg.²³⁾

Aquincumon fölül a Duna hosszában közvetlenül a bregaetiumi csoporthoz csatlakozik a Crumerum-Salva-féle és a Salva s Aquincum közti összeköttetést biztosító erődítvényi csoport.

Az előbbi csoport melynek főpontjai *Crumerum*²⁴⁾ (Nyerges Újfalu), *Gardelacca*²⁵⁾ (Tát) és *Salva*²⁶⁾ (Esztergom) Ó-Szőny alatt a Duna mellett lévő nyílt lapály s a Bakonyhegységbe szolgáló keleti szoros védelmére épült. Ezen szoroson belül a mai Csév falu mellett keresendő az itinerariumbeli *Lacus felicis*²⁷⁾, melynek neve talán eredetileg *Locus Veneris felicis* lehetett. Salvával szemben, a Dunántúl a Garam torkolata mellett, Párkány közelében állott az *Anabum*²⁸⁾ nevű castellum.

Ezen csoporttal közvetlenül a másik csoport függött össze, melynek föladata volt a Dunának délre hajlása által képezett háromszöget támadások ellen biztosítani. A Duna ezen részén a Bakony és a Kárpátok végső ágai közé szorúlván, partjain csak két igen keskeny lapály mutatkozik.

Az első Szt.-György mezejétől Dömösönig vonul s vele szemben az Ipoly Helemba közelében igen magas partok közt a Dunába foly; alább pedig Nagy-Maros és Zebegény közt a balpartján lévő hegyormok annyira szűkítik a Duna medrét, hogy az ellenség e pontról föl és lefelé megakadályozhatta a hajózást és támadásokat könnyen intézhetett a jobb partra.

Ezen hátrányok ellensúlyozására szolgált a Dömös közelében épült *Ad Herculem castra*.²⁹⁾

A második laposság Verőczen fölül kezdődik, de a Duna egyik ága által ketté szakíttatik, míg Szt.-Endrén alul ismét a két Dunaág egyesül és a Rákos mezején folytatását leli. Közel a szt.-endrei sziget kezdetéhez körülbelül Váczezal szemben, feketett a *Cirpimanio*³⁰⁾ nevű erőd, Szt.-Endre közelében pedig, a Pilis-patak mellett volt az *Ulcisia castra*³¹⁾. Ez említett erődöknek a Dunántúl valószínűleg szintén kisebb „praetenturae“

22) Akadémiai Értesítő 1847. 286. l. IMP CAE | TONINVS AVG PIVS SAR | BRIT · PONT · MAX · TRIB · POT . . . | COSIII · P · P · RIPAMOMNEM . . . BV | . . . OLO · EXTRVCTIS ITEM PRAE | DIS PER LOCA OPPORTUNA · AD | CLANDESTI NOS LATRVNCVLO | RVM TRANSIT VS · OPPOSITIS · MVNIVIT · PER |

Ez emlék 212-ben Kr. u. emeltetett.

23) Lásd Kenner i. m. 101. és kll.

24) Schönwisner, Iter stb. 107. l.

25) Schönwisner, u. o.

26) Schönwisner, u. o.

27) Schönwisner, Iter stb. 103. l.

28) Böcking, Notitia stb. p. 669. l.

29) Kenner i. h. 101. l.; vsd. ö. — Schönwisner, i. h. 189. l.

30) Kenner, i. h. 101. l.

31) Kenner, u. o.

Aquincum alatt *Campona*³²⁾-val (Tétény) kapcsolatosan az alföldi síkság dunántúli részén öt csoport állapítható meg. Az első azon völgy szoros védelmére szolgált, mely Bicske felül a Csepel szigetének alsó vége felé nyílik s Aquincum mögött Bregaetiumba vitte volna az ellenséget. E nyílt helyet két pont védte, *Matrica*³³⁾ (Ercsény közelében) és *Vetus Salina*³⁴⁾ (Adony).

A második igen fontos csoport *Intercisa*³⁵⁾ (Duna-Pentele), *Annamantia*³⁶⁾ (Duna-Földvár) és *Lussunium*³⁷⁾ (Kömlöd) erődökből állott. Az Intercisa és Annamantia közti vonal lehetett az, melyen az ellenségek leggyakrabban áttörtek; ez onnangyanítható, mert a Duna itt igen keskeny. Még Marsigli az ottani védművek egész láncolatáról tesz említést. Az egész csoport fontosságát onnan nyeri, mert az ország szívéig, a Balatonig terjedő síkság védelmére szolgált.

Az ezekhez csatlakozó *Alisca*³⁸⁾ (Tolna), *Lugio*³⁹⁾ (Bátaszék) és *Antiana*⁴⁰⁾-beli (Lak) csoportok kevésbé fontosak, mert a Duna ezen alsó részén igen széles, jobb partja többnyire igen magas és azon fölül a Trajanus-féle sáncz a Duna és Tisza közti földet fölfelé a barbarok ellen védte; e három csoport főleg a *Mursa*-val való összefüggés fontosságát élvezte.

Valamint fölfelé Aquincum, úgy lefelé *Mursa*⁴¹⁾ (Eszék) volt a közép-dunai erődítvények főpontja, mely egyszersmind ezen pontokat a Szávafölddel összekapcsolta.

Ezen említett dunamelléki csoportoknak visszavonulási támpontjai is voltak a tartomány belsejében.

Ilyenekül említendőek mint legfontosabbak *Sabaria*⁴²⁾ (Szombathely), *Fortiana*⁴³⁾ (Maros-Hidvég) *Mogentiana*⁴⁴⁾ (Fenék) és *Sopianae*⁴⁵⁾ (Pécs).

Úgy a dunamelléki, mikép a visszavonulási pontok Aquincumból kisugárzó katonai utak által össze voltak kötve.

Legfontosabb kétségkívül a dunamelléki, melynek Schönwisner önálló munkát szentelt.⁴⁶⁾ A távolságok ezen uton lefelé Mursáig, mely 160 római mértföldnyire feküdt Aquincumtól fölfelé Crumerum-ig, Aquincumtól kiinduló mértföldmutatókkal voltak meg-

³²⁾ Kenner, i. h. 102. l. vsd. ö. *Katanchich*, de col. mill. Rom ad. Essekum rep. 74. és 76. l. és *Schönwisner*, Iter, stb. 84. l.

³³⁾ Kenner, i. h. 103. l.; vsd. ö. *Schönwisner*, Iter stb. 80. l.

³⁴⁾ *Schönwisner*, u. o.

³⁵⁾ *Arch. Közl.* IV., 61. l.

³⁶⁾ *Marsigli*, Danabius pann.-mys. stb. I. k. 8. tábla, II. k. 2. tábla, 2. ábra; II. k. 5. l. — *Katanchich*, de col. mill. stb. 71. l.

³⁷⁾ *Schönwisner*, Iter stb. 78. l. *Katanchich*, de col. mill. stb. 66. l.

³⁸⁾ Kenner, i. h. 108. l.

³⁹⁾ Kenner, i. h. 109. l.

⁴⁰⁾ Kenner, i. h. 110. l.

⁴¹⁾ *Katanchich*, De columna milliaria ad Essekum reperta, 1787.

⁴²⁾ *Schönwisner*, Antiquitatum et Historiae Sabariensis libri XI. 1791.

⁴³⁾ Kenner, i. h. 112. l.

⁴⁴⁾ Kenner, i. h. u. o.

⁴⁵⁾ Kenner, i. h. u. o.

⁴⁶⁾ A gyakran idézett, még mai nap sem elavult „In Romanorum iter per Pannoniae ripam stb. commentarius geographicus Budae 1780.“ című könyv, 2. köt.-ben.

jelölve. Tanuskodik erről számos reánk maradt mértföldkö, melyeknek seregéből csak a következőkre hivatkozunk.

Első helyen említjük az 1744-ben *Eszéken* fölül a Baranyavár felé vezető úton lelt követ, ⁴⁷⁾ melynek két utolsó sora ez: AB AQ M — — | CLX. |, azaz: 160 mértföldnyire Aquincumtól. *Paks* határából Egyed Antal említ egy mértföldmutatót ⁴⁸⁾ a következő helyhatározással: AB · AQ · MP. LXXIII. *Duna-Pentelén* egy kő: AB AQ | MP XLVII | — — (45. sz.); és AB AQ IV | XL · V · MP | — — (44. sz.); *Adonyon* M. P. | — — | (41. sz.); egy *Tárnokon* talált követ: AB AQ . . | — — — — |; u. o. talált más követ ⁴⁹⁾: AB AQ — — ; *Promontoron* talált köveken AB AQ. MIL | P. VIII. |, AB AQ M. P. | — — — — (33. sz.), AB. AQ. M. P. | VIII. | (34. sz.), AB AQ. MP VIII. (39. sz.), AB AQ MP | VIII | (40. sz.); *Buda és Promontor* közt a nádorkerttel szemben ⁵⁰⁾: AB AQ MP VI. |; végre *Buda-Ujlakon* ⁵¹⁾: AB AQ ? I |.

A dunamelléki erődítvényeket összekapcsoló út Aquincumon fölül lévő részéről a következő *Szt.-Endrén*, vagy annak szomszédságában lelt mértföldmutatók távolságait említjük: AB. AQ. M. P. VII. (43. sz.), AB Q MP | VIII — — (42. sz.), AB. AQ. MP | VIII | ⁵²⁾, és — — AB. AQ. MP | VIII |. ⁵³⁾

Egy másik főút, mely Aquincumból vette kiindulását, volt az Aquincumot a belföldi nagy támaszponttal, Sabariával összekötő út. ⁵⁴⁾ Ezen út „A Sabaria Acinco“ az Itinerariumnak Wesseling-féle kiadásában ⁵⁵⁾ a 263-dik lapon említetik és ott az általa érintett belföldi helyek is megneveztetnek. A fő útból a Dunához vezető négy út sugárzik ki, s vele Floriana alatt (Boglár vidékén) az Itinerarium által részletezett „A Sopianis (Pécs) Acinco“-féle út is egyesült. ⁵⁶⁾

Végezve említendő az Aquincumból Vörösváron s Dorogon át vezető s a régi Salva és Gardelacca közt a dunai uttal egyesülő rövid, de mint összeköttetési vonal fontos út. Ez a bregactiumi leg. I. adj. és a leg. II. adj. egyesítését könnyíté, ha a quadok részéről támadásról kellett tartani.

Az utak közül legrégebb volt a dunamelléki, a belföldi sabariai, valamint az utoljára említett harmadik út csak későbbben épültek.

A szárazföldi utakon kívül a dunamelléki erődök összeköttetését a dunai hajó-

⁴⁷⁾ *Katanchich*, De columna mill. stb. — *Schönwisner*, Iter stb. I., 67. l. és II. 161. l.

⁴⁸⁾ *Paks* leírása Egyed Antal által, Tud. Gyűjt. 1829. II. 68—75. l. — A kő jelenleg a nemz. muzeumban van.

⁴⁹⁾ *Katanchich*, Istri adc. stb. I. 52. sz.

⁵⁰⁾ *Arch. Közl.*, VI. 169. l.

⁵¹⁾ *Arch. Közl.*, VII. 184. l.

⁵²⁾ *Acta musei*, 263. l.

⁵³⁾ *Acta musei*, 262. l.

⁵⁴⁾ *Kenner* i. h. 103. skll. részletesen bocsátkozik az összes belföldi utak rendszerének fejtegetésébe. Kitézött földadatunk körén kívül fekszik e helyütt *Kenner* állításainak helyességét latra vetni; elég itt megjegyeznünk, hogy *K.* műve igen széleskörű tanulmányokon alapszik.

⁵⁵⁾ *Vetera Romanorum itineraria, sive Antonini Augusti itinerarium cum etc.* MDCCCXXXV. Ezen kívül lásd *Lapie*, Recueil des itinéraires anciens, Paris. 1845.

⁵⁶⁾ Ezen útról értekezett *Henszlmann* „A székes-fehérvári ásatások eredménye“ című művének negyedik fejeletének 127. sk. ll.

⁵⁷⁾ A dunai hajóhadakról t. i. a pannoniai és a moesiáról, lásd *Cardinali*, diplom. milit. 281. l., *Orelli*, 3061. sz. és *Böking*, Adnotat. ad. not. dign.

Archaeol. Közl. VIII. köt. III. füz.

*had*⁵⁷⁾ is közvetítette; ennek székhelye ugyan nem Aquincum, hanem a felső-pannoniai Carnuntum volt, mindazáltal azt, mint a védelmi rendszer egyik igen lényeges momentumát, itt is említendőnek tartjuk. A hajóhad egyes kisebb osztályai a Közép-Dunán a dunáninnen és dunántúli erődöket folytonos érintkezésben tartották; ez azért volt fontos, mert hidak tudunkkal csak egyes kiválóbb alkalmakkor verettek a Dunán. A központon Aquincumban valószínűleg folyton néhány hajó állott a legatus rendelkezése alatt katonák szállítására és a jazygok hajóinak féken tartására.

Így állott körülbelül a közép-dunai védelmi és közlekedési rendszer, melynek központjául Aquincumot tanultuk fölismerni és melyet úgy tűntünk föl, a mint annak nyomai virágzása korából reánk maradtak. Mint fejlődött városunk külső és belső körülmények behatása alatt, azt röviden föltüntetni a következőkben lészen föladatunk.

V.

Aquincum mint a legio II. adjutrix táborzási főhelye.

Az előbbi fejezetben Aquincum stratégiai fontosságát iparkodtunk feltüntetni: abban a közép-dunai védelmi hálózatnak oly rajzát nyújtottuk, minőnek azt virágzása tetőpontján, a harmadik században képzelünk kell.

E rendszer és központja *Aquincumnak* létesítésében az idők folyamában több tényező működött közre.

1. Fejlesztése s gondos fentartása indokául szolgáltak a birodalom veszedelmes szomszédjainak folytonos, ritkán szűnő támadásai, melyek mindig új meg új hiányok pótlását tették szükségessé.

2. A védelem szervezésének megindítását, illetőleg végrehajtását egyes imperatorok és hadvezérek vitték stratégiai tehetségükhöz képest.

3. Végre harmadik tényezőnek a legiot kell ismernünk, melynek Aquincum századokon át köszönte létét s melynek hadi tettei, illetőleg viszontagságai a város sorsával legbensőbb kapcsolatban állottak. A barbarok támadásainak története, továbbá az imperatorok és hadvezérek itteni működéseire s a legio II. adjutrixra vonatkozó adatok képezik tehát, némely a város belső fejlődését föltüntető, historiatlag megállapítható adatokkal együtt a város történetét, kezdve az első század második felén túl, egészen a negyedik század végéig. Ezen határokon innen és túl homály uralkodik; de az időszakon belül Aquincumon is azon fejlődési fokokat észlelhetjük, melyeken a fontosabb tartományi városok szoktak volt keresztül menni.

a) Aquincum az első századbeli homályból akkor lép ki, midőn legioi táborra alkalmassá vált; b) a második század közepén municipiummá lett, és c) a harmadiknak elején colonia rangjára emelkedett.

Ezen fejlődési momentumok alapján három alkorszak szerint csoportosulnak adataink.

- a) *Vespasianus, Domitianus és Trajanus kora.*
(70—117. Kr. u.)

Aquincum első századainak kétes történetéből legelőször Vespasianus idejében lépünk biztos alapra.

Ekkor a birodalom belsejében Vitellius és Vespasianus a főhatalomért elke-
seredett harcot vívtak, míg Judaeában a zsidók ellen, Germaniában pedig a Civilis vezér-
lete alatt fölkeltek germánok ellen folyt a háború.

Pannoniából a legiokat a nyugati csatatérre kellett vinni s így mindössze
két legio maradt meg, a VII-dik és a XIII-dik, melyek azonfölül a polgárháborúban is
részt vettek. ¹⁾

Pannonia ezen kétes helyzetét egyrészt a markomannok, másfelől a jazygokkal
egyesült dákok fölhasználndók, (70-ikben Kr. u.) azok a Duna északi részét fenyeget-
ték, emezek pedig a Közép- és Alsó-Dunán törtek át.

Mindkét támadást Mucianus, Vespasianussal tartó legatus, szerencsésen visz-
szaverte. ²⁾

Vespasianus, ki ez alatt az egyeduralmat a maga számára biztosította volt, Mucia-
nus győzelmei dacára eléggé méltányolta a Dunával határos népek folytonos veszélylyel
fenyegető magatartását és a Duna védelmét különös gondjai tárgyává tette.

A markomannokkal szemben a Felső-Dunán Vindobonát és Carnuntumot emelte ³⁾
és a quadokkal az előbbi barátságos viszonyt fentartotta; de első sorban a dákokat
vette szemügyre. Ezen nép a mai Erdélyből mintegy természetvédele várból kiindulván,
végtelen számmal árasztotta el a közép- és alsó-dunai síkságokat és bennök a jazygok
mindig biztos szövetségesre számíthattak.

Vespasianus tehát arról gondoskodott, hogy az elődjei által talán nem elég
vigyázattal őrzött határt ezentúl ez oldalról is biztosítsa.

Ilyen szándékkal a közép-dunai védelmi vonal rendszerezéséhez fogott és észak-
felé *Aquincum*, délfelé pedig *Sirmium* lettek a határnál állandósított védelmi építmények
és haderők főpontjai. ⁴⁾

Aquincum téli tábor „*castra hiberna*“ lőn és ezentúl a legio II. adjutrix tartóz-
kodási helye volt.

A legio II. adjutrix-ot a ravennai hajóhadban szolgált „*classici*“-ből alakította
volt maga Vespasianus. Ők a Vitelliustól való elpártolásért jutalmul, a kevésbé terhes
legioi szolgálatba bocsáttattak és számuk a szintén Vitelliustól átértelt leg. I. *classica*
egy részével szaporított. ⁵⁾ Ez új legiobeli katonák azonnal római civitas-t nyertek,

¹⁾ Tac. Hist. III. 46. — Dio Cass. LXVI. 3. — Augustus halálakor (14-ben Kr. u.) három
legio tartotta a limest megszállva, a legio VIII augusta, a legio IX. hispana és a legio XV. apollinaris
Tiberius alatt 23-ban két legio volt itt „*ripamque Danubii legionum duae in Pannonia, duae in Moesia
attinebant*“ (Tacitus Annal. IV. 64. 65.). Akkor a kilencedik Afrikában volt, de onnan visszatérve 24-
ben itt maradt 43-ig; mikor a kilencedik jött, a tizenötödik valószínűleg Felső-Germaniába ment vissza.
Claudius császár (41—54) Pannoniába hozta a XIII. gemina-t, mely előbb a Rajna partjánál volt.
Nero alatt (54—68) a VIII. Augusta Moesiába, a XV. apollinaris Armeniába került; azok helyébe
Galba (68) az általa alakított VII. gemina galbiana-t tette. Galba halálakor tehát két legio volt Panuo-
niában. Vsd. ö. *Pauly*, Realencyclop: Legion, s *Kenner*, Pannonien und Noricum, 16. 19. stb. II.

²⁾ Tac. Hist. III. 46. IV. 4.

³⁾ Vsd. ö. *Kenner*, u. o. 21. 22.

⁴⁾ Vsd. ö. *Kenner*, u. o. 23. I.

⁵⁾ *Tacitus*, Hist. lib. III. 50. „*Ad has copias e classicis Ravennatibus legionariam militiam
pescentibus quisque adsciti*“ és III. 68. „*E recens conscriptis secunda legio*“

A legio mindjárt eleinte a pia felix melléknevet kapta; a p. f. közvetlenül az adjutrix után
szokott állani lsd. a 73, 122, 145, 202 s egyéb számok alatt említett fölíratokat.

s a veteránok a legionariusok minden jogaival bocsátattak el. A legio a többi tábori jelvényekkel együtt megkapta a sast ⁶⁾ s számára állandó főtáborhely a hozzátartozó földekkel jelöltetett ki, melynek talán tekintettel a legioban lévő számos pannonra, ⁷⁾ az alsó pannoniai Aquincum lőn kiszemelve. A legio azonban táborhelyét mindjárt el nem foglalhatta, mert kénytelen volt egyéb legiókkal együtt addig, míg Vespasianus Vitellius ellen harczolt (69-ig) s míg a Civilis-féle bataviai zendülés az Alsó-Rajnáan tartott, a Rajna mellett küzdeni. ⁸⁾ Itt szerezte e legio az irók tanúsága szerint első babérait, itt szentelte be vitézsége által az új sast. ⁹⁾ E zendülés utolsó idejében Batavodurumban (Dunstrede tájékán Utrecht tartományban), állomásozott, ¹⁰⁾ s csak e harczok befejezése után foglalhatta el tényleg rendeltetése helyét: Aquincumot.

E város falai, az aquincumi erődítvények, melyek legnagyobb részt az ő keze műve voltak, szolgáltattak neki századokon át menedéket. Innen csapatjait és segédszerepjait föl- és lefelé küldte a legatus, folytonos figyelemmel lévén a Dunán túl lakó népekre.

A barbarok ösztönszerűen érezték, hogy a római hatalomnak Pannoniában való megszilárdulása az ő szabadságukra nézve nem leendő üdvhozó. E gondolat nem engedte őket nyugodni és már kevés idő múlva, Domitianus alatt (86-ban) új támadásoknak vagyunk tanui, melyek ez alkalommal Decebalus dák királytól indulnak ki.

Domitianus e háború végett kénytelen volt Pannoniából két legiot: a carnuntumit és a sirmiumit elvonni, — és valószínű, hogy a mi legionk egyrésze is az alsó Dunához került. Még e háború folyama alatt a clientela alatt levő quadok a lygiai törzs ellen segítséget kértek Domitianustól, s midőn ez nekik 100 lovast küldött, ezt sértésnek vévén a jazygokkal támadásra egyesültek ¹¹⁾ Azon fölül a császártól a segélyt is megtagadták, midőn második dák hadjáratához fogott.

A császár tehát elindult, őket engedetlenségükért megbüntetni s midőn kétszer követek által bocsánatért esedeztek, azokat meggyalázta és kivégeztette.

A barbarok erre (86. Kr. u.) haragjukban szomszédjaikkal egyesültek, és a császári hadat, mely mindössze talán a legio XIII. gemina és a legio II. adjutrix egy részéből állott, megrohanván, azt a császárral együtt futásra készítették. ¹²⁾

⁶⁾ Tacitus, Hist. lib. V. 16, Cerialis beszédében a legiokhoz a batavok elleni csata előtt: „illa primum acie secundanos nova signa novasque aquilas dicaturos.“

⁷⁾ Lsd. Érdy, „A Magyarországon s Erdélyben lelt becsületbeli bocsátványok“ az Akad. Évk. IX. kötetében.

⁸⁾ Tacitus, IV. 68. (T. számok tekintetében nem mindig pontos) „Legiones victrices sexta (olvasd. XI.) et octava, Vitellianorum una et vicesima, e recens conscriptis secunda (azaz II. adjutrix p. f.) penninis cottianisque alpibus, pars monte Graio traducuntur.“

⁹⁾ Tacitus i. h. és V. 16.

¹⁰⁾ Ez tulajdonkép nem volt legioi tábor, hanem segédszerepjek tartózkodási helye. — Tacitus, V. 20. „Praesidia . . . legionum uno die Civilis invaserit, decimam legionem Arenaci, secundam Batavoduri“ Fuchs, Geschichte von Mainz. I. 23. és Steiner, Codex inscript. Rhenan 377. sz. Rajna mentében föltalált MIL . . . II. A DI. félye bélyegekről tesznek említést. A schwarzwaldi Alpírsbachban is találtak 1825-ben föliratot, mely a mi legionk s vele együtt harczoló legiok emlékét föntartá: ABNOBAE | Q. ANTONIVS | SILO > LEGIA | DIVTRICIS ET | LEGII · ADIVTRI | CIS ET LEG III AVG | ET LEG IIII FF | ET LEG XI CPF | ET LEG XXII PFD | VSLLM | Lásd: Brambach, Corpus inscriptionum rhenanarum. 1857. 303. l. 1626. sz.

¹¹⁾ Dio Cass. LXVII. 7.

¹²⁾ Dio Cass. LXVII. 5. 7.

A barbaroknak Nerva alatt (98-ban) tett támadásáról is van tudomásunk, melynek részleteit azonban nem ismerjük. De tudjuk, hogy ez a barbarokra nézve nem volt ily szerencsés ekkor a legio az ellenségek harczmodorait már ismerhette s azon fölül Trajanusnak neve, ki Germaniából jövén, a pannon sereg élére állott, rettegésbe ejtette a támadó germánokat és jazygokat. ¹³⁾

Nerva utódja Trajanus (98—117) azon imperatorok közé tartozott kik Pannonia fontosságát államférfini és hadvezéri szemmel tekintették. Ó nem elégedett meg azzal, hogy a barbar népek főfőizgatóit, a jazygok támaszát, a dákokat féken tartsa, hanem azokat saját földjükön fölkereste és megigázta.

Trajanus két hadjáratban fejezte be Dacia meghódítását, 101—103 és 105—106-ban. E háboruban a legio II. adjutrix is vett részt O. Gl. Atilius Agricola vezérlete alatt és azon időből Auridius második legiobeli primipilus emléke fön vagyon, ki „IN BELLO CONTRA DACOS“ szolgált. ¹⁴⁾ Dacia meghódítása közvetlen és igen érezhető hatással volt a Közép-Dunára.

Ha ez előbb bevehetetlen fészek volt, melyből a dákok zsákmányra indultak s mely egyszersmind a Kárpátok mindkét oldalán lakó törzsöket érintkezésben tartotta egymással: akkor ellenkezőleg római kéz alatt az erdélyi havasok s közvetve a Kárpátok mindannyi akadály volt a barbar törzsek együttes működésére. A mi különösen a Közép-Dunával szemben lakó jazygokat illeti, ezek most a Duna és Tisza közt jobbra-balra római tartományok közé voltak szorítva.

Ezentuli veszélytelenségük onnan is látszik, hogy 107-ben, midőn Hadrianus helytartósága alatt betörték, legyőzve római clientela alá kerültek. ¹⁵⁾

Ezen eseményeknek következményeül tekintendők azon változások, melyeket Trajanus a védelem tekintetében úgy a középső, valamint a felső védelmi vonalon keresztül vitt.

Aquincum most inkább az ellenséges quádokkal szemben nyer fontosságot; mert most a quad határ hosszában épülő erődök jobb szárnyát képezi, melynek fölfelé a mai Ó-Szőnyön épült Bregaetium, a leg. I-adj.-al felelt meg. A markomannok ellen ismét a Vindobona- és Carnuntumban székelő legiok szolgálnak, miként Vespasianus idejében. ¹⁶⁾

Ezen fölosztásnak megfelelt a tartomány kettészakítása felsőre és alsóra. Alsó-Pannoniának Aquincum lön főhelye, a mennyiben itt székel a két alsó-pannoniai legio főparancsnoka, ¹⁷⁾ kinek a quádok mellett a jazygokat is szemmel kellett tartani és a Száva melléki földdel való összeköttetésre őrködni.

Barbarok támadásairól a nagy dák hadjáratok befejezése után mitsem tudunk s így valószínű, hogy a béke jótékonyan hatott városunk fejlődésére, mely Hadrianussal a második stadiumba lép.

¹³⁾ Plinius: Panegyricus, stb. c. 8. 12. 16. — Lásd azon kívül Kenner, Pannonien und Noricum, 28. lapján lévő 4-dik jegyzetét.

¹⁴⁾ Orelli, 5450. és 7081. — Vass, Erdély a rómaiak alatt, 34. l.

¹⁵⁾ Spartianus, in Hadrian. c. 3. — Amm. Marcell. szerint (XII. 12.) a jazygok mindig clientelae voltak. Lásd e kérdés részletes fejtegetését Kenner, i. m. 31. l.

¹⁶⁾ Kenner, i. m. 32. sk. ll.

¹⁷⁾ Lásd alantabb a VIII. fejezetet.

b) *Hadrianus és az Antoninusok kora.*

(117—193. Kr. u.)

Már főntebb méltányolva volt Hadrianusnak a végvárak építése körül kifejtett tevékenysége; említettük, hogy ő a legio II. adjutrixnál szolgált vala és utóbb Alsó-Pannonia császári legatusa lett.

Midőn imperatorrá lőn, uralma különösen két cselekvénye által vált városunkra nézve emlékezetes. -

Első helyen említendők a Trajanus által oly bölcs belátással szervezett határvédelemben tett változásai. Hadrianus nem fogta föl Dacia fontosságát a birodalomra nézve s nem birt azon tetterővel, hogy a Daciára törő ellenségeket fegyveres kézzel visszaverje s a tartományt továbbra is biztosítsa. Ha a dáciai számos római telep sorsán nem aggódott vala, önkényt lemondott volna e tartományról s mióta Marcius Turbo pannoniai s egyidőre pannoniai és dáciai helytartó idejében (117—120) a jazygok a roxolánokkal együtt Dáciát megtámadták ¹⁸⁾ volt, a tartomány vesztét már csak idő kérdésének tekintette.

Ez eshetőséggel szemben a Trajanus által épített, a Dunán átvezető nagy hídát lerontatta, „hogy azon a barbarok ne jöhessenek által“ és a szávamelléki vidék védelméről gondoskodott, mely ekkor első sorban volt volna támadásnak kitéve.

Ezen észjárással a dunamelléki változások szoros összefüggésben állottak.

Vindobonában és Bregatiumban megmaradt ugyan egy-egy legio, de Carnuntumból Flexumba (Magyar-Óvár) tétetett a XIII-dik, és *a mi főhíba volt: Aquincumból a legio II. adjutrix eltávolított* és a szávamelléki vidék védelmére részben Acumincumba (Szalánkemen) részben Mursára (Eszék) tétetett át. ¹⁹⁾

A Felső-Dunánál most három legio volt míg a leginkább veszélyeztetett Közép-Duna védetlen maradt és legionok oly helyeken állomásozott, melyek a vallum trajanumon innen lévén, a barbarok támadása elől biztonságban voltak.

Mennyire veszedelmessé lett a legio, eltávoztása és a védelmi vonal megszakadása által támadt rés nemcsak városunkra, hanem az egész közép-dunai vidékre nézve, látandjuk alantabb, midőn Marcus Aurelius működéséről lészen szó.

Hadrianus korából második emlékezetes eseményül említjük Aquincumnak *municipium rangjára való emelését*. Több adat utal arra, hogy a várost e kitüntetés csakugyan Hadrianus részéről érte. Nevezetesen egy római fölirat, melyben „AEL“ melléknév áll Aquincum mellett. ²⁰⁾

Továbbá egy 169-ből való fölirat ²¹⁾ M.-mel (municipium) jelöli meg városunkat s miután sem Marcus Aurelius, sem Antoninus Pius Pannoniában coloniákat vagy municipiumokat nem alkottak, de igenis Hadrianus, (Aelium Carnuntum, Mursa) ki a közigaz-

¹⁸⁾ Dio Cassius, LXIX. 15.

¹⁹⁾ Kenner, i. m. 37. l. — E tekintetben támaszpontul szolgál 1. azon körülmény, hogy Aquincumból sem Hadrianus, sem Antoninus Pius korából leg. II. adj.-ról szóló föliratot nem ismerünk; 2. Mursából azonban ilyen, 137-ben Hadrianusnak emelt emlék ismeretes, Kat. I. 367. N. 19.; 3. Ptolemaeus, ki a második század közepe körül élt, Aquincum mellé nem helyezi a nevezett legiot, de igenis Acumincumhoz. (II. 14.)

²⁰⁾ Orelli-Henzen, 6791. sz.

²¹⁾ Lásd 30. sz.

gatás tekintetében számos újítást tett, Hadrianus korabeli municipiumnak tarthatjuk Aquincumot is.

Az évet, melybe ez esemény tehető, pontosan meg nem tudjuk jelölni, de közelítőleg meghatározhatjuk.

Hadrianus 120-ban kezdé körútját birodalma tartományaiban és azon sorrend szerint, melyben azokat meglátogatta Gallia, Germania és Britannia után Noricumba jött ²²⁾. A különböző tartományokba való érkezését érmek által örökítette meg. Pannonia nevére azonban érmet nem veretett s így föltehető, hogy e tartományban nem járt, talán azért, mert azt úgysis helytartó korából alaposan ismerhette.

Meglehet tehát, hogy a Pannoniát illető intézkedéseket a császár Noricumban való tartózkodása idejében indította meg, t. i. 112 körül. Még valószínűbb azonban, hogy a pannoniai újítások Aelius Caesar pannoniai helytartóvá történt kineveztetése alkalmával, 136-ban eszközöltettek. Pannonia is ekkor állítatik elő legelőször római érme-ken ²³⁾ és a Mursában Hadrianusnak emelt hálaemlék is 137-ből való.

Nem messze járunk tehát az igazságtól, ha az Aquincumot ért kitűntetést inkább az utóbb említett időpontra helyezzük.

A város ez esemény megörökítésére Hadrianus üdvéért hálaemléket emelt, melynek fölirata következőleg hangzik: I · O · M · OB SALVT · HADRI | ANI · AVG · | PV · PO. ²⁴⁾

Antoninus Pius békés uralma korából (138—161) csak igen kevés említeni való vagyon.

Hadi tettekre nem igen volt alkalom és csak egy fontos esemény adta elé magát kormánya alatt, mely itt hallgatással nem mellőzhető azért, mert az aquincumi védelmi vonalat közelről érinté.

Ez esemény a quadok fölötti clientela megújítása, melyet két bronz érem örökít meg. ²⁵⁾ Az érmek, melyek 140—143-ik évből valók, előlapja a következő köriratot mutatja: ANTONINVS AVG. PIVS P. P. TR. P. COSIII; a hátlapon REX QVADIS DATVS S. C. olvasható; az ábra a balra álló Antoninust tünteti fel, ki a quadok királyának kezét nyújt. Az érmek csak előlapjuk tekintetében különböznek, a mennyiben az egyikén Antoninus feje, a másikon pedig annak mellképe látszik. Aquincum beltörténetéből említendő, hogy az aquincumi augustales testülete Antoninusnak ismeretlen okból templomot, vagy oltárt emelt. ²⁶⁾

Schönwisner az ezen eseményről megemlékező fölirat magyarázatában ²⁷⁾ ezt hálaemléknek mondja, mely az Antoninus által történt telepítéssel összefüggésben álla-

²²⁾ Lásd: az „Adventus Augusti Norici“ körirattal ellátott érmet; Cohen, II. 187., 623.

²³⁾ Lásd: Wiener munismat. Monatshefte, 1866, 206. l. — Cohen, II. 271. 35.

²⁴⁾ Lásd 87. sz. — Schönwisner e föliratot két helyütt közli (De rud. stb. 178. l. és Iter stb. II. 118.) és AVG. helyett AVGV.R.-t. olvas, minek következtében azután az emlékkő magyarázatára említi, hogy azt az aquincumi augurok azért emelték, mert Hadrianus „per omnem vitam Augurio mire deditus“ volt és „Pannonas ab hac divinatione celeberrimi erant“.

²⁵⁾ Cohen II. 383. l. 759. és 760. sz.

²⁶⁾ Lásd 10. sz.

²⁷⁾ Schönwisner, Iter stb. II. k. 121. l.

na, s felhossa az 1778-ban Tarján területén lelt Antoninus Pius-féle becsületbeli bocsátványt.²⁶⁾

E békeszerető fejedelem kimúlta után, Marcus Aurelius uralma alatt ismét igen zivataros időket élt városunk; az ellenséges népmozgalmak hullámai harmincz éven át újra izgatottságban tartották a limes lakóit.

A 164-dik és 166-dik év közt kezdődnek a quadok és markomannok támadásai, melyeknek közelebbi czélja és indoka a rablási vágy, távolabbi oka pedig az észak felől nagy seregekben lefelé törekvő góth, germán és dák eredetű néptörzsek nyomása volt. A legatusok eleinte vissza nyomták e népek segítségével eszközölt támadásokat, bár igen csekély hadi erő állott rendelkezésükre. 167-ben vagy 168-ban a jazygok is a szövetséghez járultak.²⁹⁾ Macrinus Vindex negyven-hatvanezernyi sereget a Duna mellett egyesített, de megveretett és az ellenség az összes dunamelléki várakat elfoglalva Aquileja felé vonúlt.³⁰⁾

Míg a markomannok Carnuntumon és Sabarián jöttek át, a quadok pedig Bregatiumra törtek, addig a jazygok a victovalokkal együtt a közép-dunai vonalat védelem nélkül találván, erre hatottak a tartomány belsejébe.³¹⁾

M. Aurelius új sereget gyűjtött és a parthok fölötti győzedelmeiről visszatérő Lucius Verus seregét magához vevén, az ellenségre törts azt a Dunán való átfutásra kényszeríté.

E győzelem következménye az egész tartomány visszanyerése volt, a közép-dunai vonalnak a birodalom kárával járt elhanyagolása megszűnt, Marcus Aurelius annak fontosságát teljes mértékben fölfogta és a Parthiából jött legio II. adjutrix-ot harmincz év óta elhagyott táborába visszahelyezte,³²⁾ melyben az a város végeig megmaradt. A legio részvétét a parth háborúban egy fölirat tartotta fen is a „legyőzhetlen“ császár üdvére és szerencsés visszajötte miatt ugyanazon legio egyik tribunusa a katonaság isteneinek és a hely geniusának „ara votivá“-t szentelt (13. sz.)

165-ben június 9-dikén a császárért aquincumi T. Fla. Macer és P. Ae. Januarius ILVIR · M. EIVSDEM emelnek oltárt (lásd 30. sz.) A 169-dik év tavaszán a barbarok az eddiginél még nagyobb erővel támadták meg a birodalmi határt.

Még az évben jött Marcus Aurelius, 170- és 171-ben az ellenségeket visszazsörtotta, a következő években (172, 174.) egyenként előbb a markomannokon, azután pedig a quadokon győzedelmeskedvén, azokkal békét kötött és utoljára a jazygok ellen fordúlt, hogy azokat egyszer-mindenkorra tönkre tegye.

A jazyg nép azért volt a legfélelmesebb, mert az egész háboru folyamában idegen, góth törzsbeli népekkel szövetkezett volt.

E hadjárat egy nagy csatában lelte végét. Midőn t. i. az egyesült ellenségek 175-ben januárius vagy februárius havában a Dunán áttörnének, döntő csatára került az

²⁸⁾ E becsületbeli bocsátvány 145-ben állíttatott ki és a misenumi hajóhadban szolgált katonáknak szól. Közzétette legelőször Wessprémi, Biogr. med. hung. Cent. II. Tom I. p. II. p. 148. utóbb Schönwisner i. h.; *Arnth.* Röm. Militärdiplome, 59. l.; *Katanichich*, Istri adcol. I. 362.; *Érdy*, Magyarországon stb. lelt becsül. bocsátványok; végre *Sacken und Kenner*, Die Sammlungen des k. k. Münz- und Antikenkabinetes. Wien 1866. 118. l.

²⁹⁾ Lásd ezen háboruk részleteit *Wietersheim*, Gesch. der Völkerwanderung jeles munkájában, II. k., 49. s. k. ll.

³⁰⁾ *Lucianus*, Alexander pseudomantes c. 48.

³¹⁾ *Kenner*, i. h. 46. l.

³²⁾ U. o., i. h. 45. s. k. ll.

ügy, melyben a rómaiak győztek, a futó ellenséget a jégre követték a hol ez visszafordulván a rómaiak által újra megveretett.³³⁾ Ez esemény folytán vette föl a császár a „sarmaticus“ czímet.³⁴⁾

A hadjárat folyama alatt a quad törzs a békét megtörte és a jazygokat segítette volt³⁵⁾; most a quadok újra bocsánatért esedeztek és alávetették magukat, hasonlóképp a markomannok is. E népnek megadta a császár a békét, hogy a jazygok elleni élet-halál-harcban annál nagyobb erőt fejthessen ki. 176-ban azonban keleten történt lázadásról értesülvén, velök is békére lépett³⁶⁾, melynek emlékére a senatus egy „CLEMENTIA AUGVSTI“ köriratu érmet veretett.

A békében a jazygoktól megtagadtatott a hajózási jog, a foglyokat szabadon kellett bocsátaniok, továbbá nyolcz ezernyi lovas csapatot kellett a római sereghez állítaniok, végre a Dunától 76 római mértföldnyire (= 2 német m.) visszavonulniok.³⁷⁾

Hogy szomszédjaikkal ne közlekedjenek: a quadokkal és dákokkal közös vásárokat megtartásától és egyáltalában a quadok földére való átlépéstől eskü letétele mellett eltiltattak.

Egyes kisebb törzsek a Dunán innen és egyéb római tartományokban földeket kaptak és gyorsan egybeolvadtak a rómaiakkal.

A dunántúli erődöknek most vettetett meg alapja, most épülhetett a Salva nevű és a vácsi vidékenlevő, valamint az Aquincummal szemben fekvő erőd; Aquincumon alúl nem igen volt ily erődöknek czélja. A nevezett három nagyobb erődnek a határ védelmén kívül még az egyes népek elkülönítése is volt föladata, melynek sikeres megoldására az Ipoly mentén épült (főnemlített) kisebb védművek is szolgáltak.³⁸⁾

A háborúk által félbe szakított útépitési munkálatokat a császár most folytatta.

Ezt bizton föltehétjük, bár a háboru utáni időből Aquincum környékebeli mértföldmutatóink nincsenek; de van 161-ből, uralkodása elejéről.³⁹⁾

Már a következő év kiragadta a pannoniai sereget a béke munkálataiból.

Mert a 176-ban kötött béke a barbarok előtt már a 177-ik évben igen nyomasztónak látszott; a föltételeknek nem tettek eleget s daczára annak, hogy Condius és Maximus által legyőzettek, 178-ban a háborút újra kezdték.⁴⁰⁾ Most Marcus Aurelius ismét személyesen jött ide s részben híi és jeles hadvezére Pertinax, részben maga élte végéig (180.) nagy sikerrel küzdött ellenük, s ha halála közbe nem jő, úgy a markomannok, mint a quadok és jazygok földét ugyanannyi tartománynyá teszi.⁴¹⁾

A háborúnak még csak *Commodus* (180—190.) vetett véget, ki távol lévén attól, hogy elődje nagy eszméit fölfogta s létesítette volna, 183-ban az ellenséges szomszédokkal békét kötött, melyben azok a nyomasztóbb föltételek alól feloldattak; de a Dunához most is csak két mértföldnyi távolságra volt szabad közeledniök.

³³⁾ *Dio Cassius*, LXXI. 13. — *Amm. Marcellinus*, XVII. 13.

³⁴⁾ *Cohen*, Marc Aurel, 200., 306., 775. sz.

³⁵⁾ *Dio Cass.*, LXXI. 11.

³⁶⁾ *Dio Cass.*, LXXI. 16.

³⁷⁾ *U. o.*, LXXI. 19.

³⁸⁾ Vsd. ö. *Kenner*, i. h. 54. l. és *Wietersheim*, i. b. II. 73. l.

³⁹⁾ Lásd a 25-dik szám alatt.

⁴⁰⁾ *Dio Cassius*, LXXI. 33.

⁴¹⁾ Vsd. ö. *Kenner*, i. h. 57. és k. ll.

Igy végződött az u. n. markomann háború, melynek a jazygok ellen vívott csaták mindannyi fénypontjai voltak.

A római történetírók ugyan sem Aquincumnak e háborúban vitt fontos szerepéről nem emlékeznek meg, sem a legio II. adjutrix viselt dolgairól nem szólnak, de nem utal-e a háborúnak általunk nyújtott átnézetes rajza is eléggé arra, hogy a dunai védelemnek két csoportja közt a délinek és az öt dunamelléki legio közt a II. adjutrixnak tulajdonítandó benne a legfontosb szerep?

A jazygok, kik annak idejében, Dacia meghódítása után, három oldalról be lévén kerítve a rómaiak által, valami nagyon veszélyeseknek épen nem tartattak, most mint az északi és keleti vándorló nagy népcsoportok előőrsei igen fenyegetőleg lépnek föl, azok támogatásával három irányban: Dacia, Moesia és Közép-Pannonia felől léphették át a római határt és szüntethették meg az e tartományok közti összefüggést.

A következő századokban pedig, Dacia veszte után még szembetűnőbb lesz vidékünk fontossága, mire nézve ismét a nagyobb számmal fönlevő emlékek szolgáltatandják a kellő fölvilágosítást.

c) *Aquincum Septimius Severustól a népvándorlás korszakáig.*

(193—400. Kr. u.)

A pannoniai legiók a húsz évig tartott nagy markomann háborúban küellen-ségekkel szemben a birodalom oly hatalmas védőinek nyilvánultak, hogy nemcsak a római birodalom valamennyi serege közt legnagyobb tekintélyre tettek szert, hanem ezen túl nekik a birodalom belviszonyaiban is, különösen a trónbetöltés kérdésében mérvadó szerep jutott.

A pannoniai sereg élén álló helytartó oly erőt egyesített kezében, mely a századok folyamában több ízben pannoniaikat juttatott a trónra.

A minő fontos volt a tartomány birtoka a birodalomra nézve, oly veszedelmessé válhatott az ily alkalmakkor a római trón birtokosával szemben, kitűnő geographiai fekvésénél fogva, mely a dunamelléki seregek központosítását Italia kapuja előtt, Aquilejánál legrövidebb idő alatt lehetségessé tette.

Szintén ily előnyös volt a tartomány fekvése a nyugati és keleti tartományokkal szemben, mint azt Kenner, Pannonia legújabb történetírója, igen szépen fejtegeti.⁴²⁾

A legio II. adjutrix mint azt „exercitus illyricus“ kiegészítő része és a határvédelmi legiók egyik legedzettebbike szintén szerepelt ezen, akkor világfontossággal bíró eseményekben és annyiban szerény városunk történetében is meg kell azokról emlékeznünk. Az első eset, melyben a pannoniai sereg túlsúlya mutatkozott, volt *Septimius Severus* trónrajutása 193-ban *Pertinax* meggyilkoltatása után.

A trónra emelésben a legio közreműködött és azon felül *Septimius Severus*, *Pescennius Niger* és *Clodius Albinus* ellen folytatott háboruiban folyton segítette.

Azért kettős jutalom érte a legiót; a császár a legio nevét éremmel örökítette meg és saját nevének viselésére jogosította fel.

Az ezüst érem előlapja: IMP · CAE · L · SEP · SEV · PERT · AVG; jobbra

⁴²⁾ Kenner, i. h. 72. s. k. ll.

néző babéros fő. Hátlapja: LEG · II · ADIVT · TR · P · COS; legiói sas két katonai jel közt áll, nyaka körül ék.⁴³⁾

A Severiana melléknévvel következő aquincumi feliratokon találkozunk.

(27. sz.) SEPT · CAR | VSMIL · LEG | II · AD · P · F · SEV · | stb. — (127. sz.) M · AVR · REDITVS | BF · LEG · II · | ADI · P · F · SEVERIANAE | stb. — (103. sz.) VALE(N?) S | MILLEGII · ADIVTR | SEVERIANAE — — | stb. — (268. sz.) — — LEG | I I ADI · P · F SEVE | R | .

De nemcsak a legio, hanem annak álló tábora s a város is Septimius Severus különös gondjaiban részesült.

Ő ismerhette Marcus Aurelius és Commodus korából a végvárak állapotát s tudta, hogy mennyit szenvedtek azok a barbarok becsapásai által.

Dio Cassius nyomán a károk nagysága iránt megközelítő képet alkothatunk magunknak, megfontolván a barbarokkal való békekötések általa közlött feltételeit, melyek értelmében az ellenségek 198,000 embert és nagymennyiségű elrabolt baromfit kényszerültek visszaadni.

Ez semmiesetre sem a valódi szám, melyet megmondani Dio Cassius a római név érdekében nem tartott czélszerűnek; de ez is a dunamelléki városok lakókban ez idő szerint való szűkölködésére eléggé enged következtetni. Septimius tehát telepítések által újra benépesíté e városokat, nevezetesen Carnuntumot, Bregaetiumot és *Aquincumot*.

Aquincumnak Septimius Severus által történt benépesítése mellett két, Rómában lelt fölirat tanúskodik.

Az egyik (168. sz.) következőleg szól: D · M · | IVLIO · IVLIANO | EVOK · AVG · DOMO | SEPTAQVINCI EX PANNONIA · INFERIORE | IVLII SERENVVS ET IVLIA | NVS FILII ET HEREDES | PATRI KARISSIM · B · M · F · C · |

Az ezen feliratban előforduló SEPTAQVINCI egyedül helyes olvasása SEPTIMII AQVINCI.

A másik Septimius Severusnak emelt hódolati emléken lévő és Orelli-Henzen által 6857. szám alatt egész terjedelemben közölt felirat, melynek tizenhetedik sorában ezeket olvassuk: | PAELIVS P · F · AEL · SEPT · ROMVLVS AQVINQ | . Henzen a felirathoz kapcsolt jegyzetben így szól: „Junge Aelia Septimia Aquinco; colonia igitur nova a Severo eo deducta est.“ Miután ez olvasást helyesnek kell elismernünk, az utóbb említett felirat, (mely 210-ből való) alapján Aquincum colonisatiója a harmadik század elejére tehető.

Ezen újjászületése óta Aquincum *colonia* czímet visel a feliratokon. Példáknál a következőket idézzük:

(102. sz.) SIL | ACCI MAX | IMVS · DIC | COL · AQ | VIQQ · V · | S · L · M · . . — (174. sz. a harmadik sorban) . . . ET P · AEL · PROVINCI | ALIS · SEV · COL · AQ · | stb. — (175. sz.) MEMORIAE Q · MVVI RAEI | AVG COL AQ · | stb. — (176. sz.) D · M · | CRITONIVS | DANVVIVS | AVGCOL AQ | VIVO SIBI F · | . — (178. sz.) M · AVRELIVS TERTVLLVS | SEXVIRVM COL · AQ | stb. — (228. sz. a harmadik sorban) QVIRIVS | AVG · COL · | AQV · . . . | stb. — (261. sz. a negyedik sorban) KARVS · | DEC · COL · AQ · | IIVIR | stb.

⁴³⁾ Cohen, III. k. 252. l. 160. sz.

A város benépesítésén kívül annak fölépítése és az utak jókarba helyezése körül is fáradozott az imperator.

Még 185-ben midőn a két Pannnonia az ő keze alatt egyesülve volt ⁴⁴⁾ kezdé meg ebbeli működését.

Mióta császár lett, az önszemével tett tapasztalatokat még inkább felhasználta és erélyes tevékenysége mellett szől az uralma korából fönlevő számos mértföldmutató és hálaemlék.

Így például egy 192-ből való felirat (lsd. 32. sz.) a dunamelléki út újraépítése mellett tanúskodik, mely 194-ben még folyton épült, mint a két tárnoki kő feliratából látszik (lsd. 36. és 37. szám); 195-ben L. Balbius Caecilianus vezeti ez út építését (11. sz.). 197-ből csonka feliratot birunk, melyen a legio II. adjutrix említettik (162. sz.)
 | II ADIVIV · S · L · M · LATERANO ETRV FI | NO COS | .

A 199-dikből való vörösvári mértföldmutató (28. sz.) arról látszik tanuszkodni, hogy az előbbi fejezetben említett, a hegyeken át Salva féle vezető út Septimius alatt épült. Ezen út arra szolgált, hogy a bregaetiumi és aquincumi legiok együttes működése megkönnyíttessék. ⁴⁵⁾

Ugyanazon évből való a báttaszéki felirat, melynek értelmében még mindig az említett Caecilianus vezeti az utak építését mint „AVGG · PR · PR.” ⁴⁶⁾

Talán a következő évek egyikébe teendő azon két felirat, melyben a legio IIII. flavia ittlétéről győződünk meg. Az egyikben (lásd 205. sz.) IVLIVS VIC | TORI-
 NVSŽ LEG IIII FL stb. fordul elé; a másik (lásd 212. sz.) így szól: | MIAE
 MEDILEG · IIII FL · MARITO | PIEN TISSIMO | AVR · MAI | VXOR
 INFE

A legio quarta flavia ittléte úgy magyarázható, ha tekintetbe vesszük, miszerint a legio II. adjutrix a többi pannoniai legiokkal kezdettől fogva a császár kedvencz legioi közé tartozott és a hadjáratokban annak zömét szokta képezni. ⁴⁷⁾ Miután tehát a legio nagy része időnként távol volt, a határt védtelenül nem lehetvén hagyni, ideiglenesen a moesia legio quarta egy csapatja tétetett át.

Legionk a császárt valószínűleg syriai hadjáratában is kísérte; arra látszik utalni egy Jupiternek szentelt oltár, melyet ismeretlen egyén a syriai expeditióból való szerencsés visszajövele alkalmából emelt, (67. és 68. sz.) . . . O . . . | ABEXPED SVRIAT
 · REV | RSVS · V · S · L · M · .

A császárnak a város felvirágoztatására czélzó s a sereget minden módon kitűntető eljárása bizonyára igen sok, közköltségen, vagy hivatalos s magán személyek által emelt hálaemlékre szolgáltatott alkalmat. Reánk azokból mindössze kettő maradt, melyekben Septimius Severus Geta és Caracallá-val együtt jelenkezik.

(20 sz.) D · | PRO SAL · DD · NN · SE | VERI ET ANTONINI AVGG ET
 GETAEN | OBIL CAES CIVL | EVTICVS · V · S · L · M . — (70. sz.) I · O · M | PRO-

⁴⁴⁾ Herodianus: „idemque tunc praeerat Pannoniis universis nam unius adhuc regebantur imperio“; mennyiben veendő igaznak az „adhuc“, tudjuk a föntebbiekből.

⁴⁵⁾ Vsd. ö. Schönwisner, Iter stb. II. 131. s. k. II.

⁴⁶⁾ Vsd. ö. Sacken und Kenner, Die Sammlungen des k. k. Münz- und Antiken-Kabinetts. Wien. 1866. 102. l. 6. sz; Schönwisner, i. h. II. 75. és II. 136; Katanchich, Istri adcolarum geogr. stb. I. 370 37.

⁴⁷⁾ Vsd. ö. Kenner, Pannonia und Noricum. 145. l.

SALVTE | IMP L · SEPTI · SE | VERI · M · AR A | TONINI · E | GETAE C
S | AVGG NN · M · AVREL · PRISCI | NVS · PEC LEG D · |

Septimius Severus idejéből (201-ből) végre egy kevésbé fontos, de minden esetre érdekes eseményről van tudomásunk. A kézművesek testülete t. i. azon évben (NVNCIANO ET FADIANO COS) C. Julius Severust választá elüljárónak, magisternek, a mely megtiszteltetésért ez Aquincumban saját költségén szökőkutat csináltatott (lásd 4. sz.)

Ezen, aránylag elég bő adatok képezik Aquincum chronikáját Septimius Severus alatt.

Utódja *Caracalla* (211—217.) alatt 213-ban a sarmaták csapnak Illyricumba ⁴⁸⁾; valószínűleg már előbb is fenyegették a határt, mivel a 212-ből való híres tárnokvölgyi felirat egyenesen kimondja, hogy a császár alkalmas helyeken védműveket épít. (Lásd Ak. Ért. 1847. 286. l.) IMPCAE | TONINVS AVG PIVS SAR |
BRIT · PONT · MAX · TRIB · POT . . | COS III · P · P · RIPAM OMNEM . . . BV |
. . . OLO · EXTRVCTIS ITEM PRAE | . . DIS PER LOCA OPPORTVNA · AD |
CLANDES TINOS LATRVNCVLO | RVM · TRANSITVS · OPPOSITIS | MVNIVIT.
PER | | (8. sz.)

A barbarok támadásait Pupienus verte vissza. A legio valószínűleg e háborúban tett szolgálatai miatt kapta az „Antoniniana“ melléknevet, mint következő, a császár üdvéért emelt s még fenlévő emléktárok felirataiból kitűnik.

(13. sz.) DIS MILITARIBVS | ET GENIOLOCI PRO | SALVTE ET RĒ
DITV | IMP · CAES · M · AVR · ANTONINI PII | INVICTI AVG CLOD | MARCELLI-
NVS S · C · | TRIB · MIL · LEG II . . . | A · P · F · AVT TRANSLAT | EX LEG X
FRAVTNV | MI NI EIVS SEMPER | DEVOTISSIMVS |

(23. sz.) PROSALVTE · D · N · | M · AVRELI . . . | P I FELICIS AVG · | L
· SEPT CONST | ANTINVS OPTIO | SPEILEG II | ADIF · ANTONI | NIANAE · V · S ·
M · ADVENTO · COS · |

Ez oltárok felállítása talán összeesik *Caracalla* itt létével (213-ban), midőn a sarmaták támadásai legyőzése után Parthiába indult a parthok elleni háborúra.

Valószínűleg ugyanazon évbe teendő a Schönwisner által közzétett ⁴⁹⁾ csívi felirat: IOVI · OPTIMO · M · | NEPT VNO · SERAP · PROSA LVTE · · CTO · · · |
ET · PERPET VITATE | IMP · CAESARIS | . . . AVREL P · F E | LICIS ·
AVG. | . . VS · ANTIANVS . . . | EIVS · PR · PR · | PROV · PANN · INF · |

Szintén az említett háborúval látszik kapcsolatban lenni a katonai jelek s az istenek és császárok képei őrizetére szolgáló épület újra építése Aquincumban. (216-ban) (6. szám). E feliratban is előfordul legionk *Antoniniana* mellékneve a harmadik sorban: CORNIC · LEG II ADI ANTONI | NIANE P · S · | stb.

Heliogabalus idejéből (218—222) emlékezetes, hogy Aelius Capito Silvanusnak oltárt emel „IMP ANT AVG II ET | ADVENT . . . C |“ (lásd 112. sz.) t. i. 218-ban és hogy Budaörsön Mithras temploma épül, 222-ben.

Alexander Severus kora (222—234) ismét sokkal sűrűbben hagyott reánk emlékeket, annak jeléül, hogy uralma alatt fordultak elő események, melyekben úgy a császárnak, mint a legionnak s a városnak volt része.

⁴⁸⁾ Capitolinus in Pup. et Balb. c. 5.

⁴⁹⁾ Schönwisner, i. h. II. 141. l.

Mindjárt uralma elejéről a quadok és markomannok támadásairól értesülünk, ⁵⁰⁾ melyeket a legio II. adjutrix felső-pannoniai társaival Varius Macrinus vezérlete alatt visszavert.

A háborúban szerzett babérjai számára a császár neve után Severiana (Alexandrina) melléknevet eredményeztek, melylyel több emléken találkozunk, nevezetesen a 2. 14. és 123. számú alább idézendőkön.

A császárnak utak építése dolgában tett fáradozásairól több általa állított mért-földmutató tanuskodik, nevezetesen a 263-dik szám alatti hiányos felirat, melyben Dio mint az utak építésével megbízott legatus fordul elő; továbbá egy más szintén évhatározás nélküli (269. sz. alatt). Az útépitési munkálatok egész uralkodása végső éveig eltartanak, mire nézve a 226 (?) illetőleg 229-ből való következő fenlevő feliratok szolgáltatnak világosságot: (42. sz.) IMP · CAES · | | . . SEVERVS | | P · F · AVGVST · · | PONT MAXI | MVS · TRIB · | POTEST COS · P · P · | RESTITVIT | AB Q MP · | VIII | · (26. sz.) IMP · CAES · | M · AVRELIV | S · SEVERVS | ALEXANDER · P · F · AVGVST · | PONT · MAXI | MVS · TRIB · | POTESTA · · | VIII · COS · P · P · | RESTITVIT AB Q MP |. (37. sz.) IMP CAESAR | MARCVS AVRE | LIVS SEVERVS | | FELIX AVGVSTVS | PONTIFEX MAXIMVS | TRIBVNICIAE | POTESTATIS | VIII COS | III P P R L S T | | AB · AQ · M · P · |. A 230—231 évből valók következők:

(35. sz.) IMP · CAESAR | MARCVS AVRE | LIVS SEVERVS | A PIVS | FELIX AVG · PONT | IFEX MAXIMVS | TRIBVNICIAE POTESTATIS | VIII · COS · | III · P · P · | RESTITVIT | AB AQ · MIL | P · VIII · |. — (36. sz.) IMP · CAES · | M · AVR · SEVERVS | ALEX · · · · | AVG · PONT · · MAX · | TRIB · POT VIII | COS III P · P · | RESTITVIT | AB · AQ · · · | MP XIII |.

A katonák békés foglalkozásait 232-ban ismét a germánok s a sarmaták részéről intézett támadás szakasztá félbe. ⁵¹⁾ A császár akkor keleten volt, s a perzsák ellen küzdött, de a dunamelléki vezérek kérelmére eljött Pannoniába, s mielőtt Rómába indult a perzsák fölötti győzelmeért diadalmenetet tartandó, valószínűleg visszaverte az egyesült támadásokat.

Az ellenségek szerencsés legyőztetését gyaníttatja velünk azon 234-dik évi emlék, mely a császárt s anyját megörökíti s mely a legio praefectasától eredett. (12. sz.) HERCVLI AVG · S · | OB SALVTEM ET RE | DITVM DN IM PSE . . | A . . . P · F · AVG | ET IVLIAE . . A . . . | AVGVSTAE MATRIS | AVG · N · ET CAS TRORVM | C · I · . CANINIVS PRAEF | L . . II | EX | RIS | V · S · L · M · |.

⁵⁰⁾ Lampridius, Vita Sev. Alexandri. — Egy sabariai emléken: SIGNVM ILLIC VICTORIAE | AQ GAUDIO MAXIMOET | Q PORCIO PRISCIANO MAGISTRIS | COLLEGII GENIO IVVENTVTIS | PANNONICAE POSITVM | stb. Schönwisner, Hist. et. Ant. Sab. I. cap. 14. 4. sz.

⁵¹⁾ Minő fontosak voltak ekkor e harcok, leginkább onnan látszik, hogy az illyr procuratorok egyre hívták a Perzsiában tartózkodó imperatort, tudtára adván a birodalmat fenyegető veszélyt: „quapropter illyricas nationes, Italiae conterminas, haud leviter periclitari, opusque essē ipsius praesentia, totoque quantum secum habebat exercitu. Haec et formidinem Alexandro et maestitiam illyricis militibus attulere. Metuebatur prae ceteris Italiae, neque enim par periculum a Persis atque Germanis impendebat, qui ab Italia solis Illyrici angustiis dirimebantur“. Hogy a Perzsia s utóbb Germania térein viselt hadjáratában pannoniaiak is voltak, látni Herodianus hist. lib. VI.-ből „festinatio itinere cum illyricas etiam gentes exercitusque lustrasset, magnis inde quoque vestibus collectis“.

Talán ugyanazon évből való egy másik felirat is, mely valószínűleg emlékszo-
borhoz tartozott volt s mely következőleg szól: (22. sz.) PRO · SAL · IMP · CAES · |
M · AVR · SEVERI | ANTONI | P · F · AVG · PONT · MAX · |.

A legio történetére nézve nagyon érdekes a „schola speculatorum“, mely a leg. I. ad-
jutrixszal közösen állott fenn Aquincumban, 228-ik évi okt. 1-én történt megújítására vonat-
kozó következő fölirat: (27. sz.) SCHOLA SPECVLATORVM LEGIONVM | I. ET II.
ADIVTRICIVM PIARVM FIDELIVM | SEVERIANARVM REFECTA PEREOSDEM |
QVORVM NOMINA INFRASCRIPTA SVNT | DEDICANTE FL AELIANO LEG AVG
PR PR | KALOCTOB MODESTO ET PROBOCOS | stb; következik huszonegy név.

A város lakosai magán életéből végre, két 229-ből való, és egy 231-ből fenn-
maradt ara votívát ismerünk, melyek több tekintetben figyelemre méltók. Az egyikben
(14.) a legio S-sel (= Severiana) jelöltetik meg: LEG · II · AD · P · F · S · | V · S · L ·
M · | IMP DN SEVE | ALEX AE CASSI | DIONE COS |. — A második (15.), szintén
datált felirat így szól: M · AVR · LICI | NIVS ADIV | TOR OFFICI | COS CVM | SVIS
V · S · L · M · | IMP · D · N · A ANDRO | AVG III T E DIO | NE COS |. — A
harmadikban (27. sz.) a legio Severiana melléknévének más rövidítési módja észlelhető,
t. i. „SEV“⁵²): Q · ME CENIO | SEPT · COGI | TATVS GA . | T · SEPT · CAR ·
VS · MIL · LEG | II · AD · P · F · SEV · | V · S · L · M · | POMPEIAN | ET LIG
NANIO | COSS |.

Alexander Severus utóda *Maximinus* alatt (234—238) ismét megindult a sarma-
ták elleni háború. Ő ugyan ellenök nagyobb hadjáratra készült, de akkor a góthokkal
szövetkező jazygok és rokon törzsek már sokkal erősebbek voltak, semhogy végleg meg-
lehetett volna őket törni.

Mindazáltal valószínű, hogy Maximinus ideiglenesen visszaszorította őket; a
császár üdvéért emelt, s a n. muzeumban lévő oltár (24. sz.) legalább szerencsés sikert
gyanított velünk.

A 235-dik évből ugyanott fennlevő mértföldmutató, mely C. Julius Verus Maxi-
minus neve mellett meg C. Jul. Verus Maximus (nobilissimus Caesar) nevét is tartalmazza,
(251. sz.) az utak s a várak körül kifejtett tevékenységéről tesz bizonyosságot.

A Maximinus ellen a senatus által kinevezett *Gordianus* (238—244), Afrikából
megjövén, Pannoniában a szüntelen támadó sarmaták és góthok ellen harczolt.

Daczára annak, hogy Gordianus nem volt a pannon legiok választottja, gyorsan
közkedveltségűvé tevé magát a seregnél; mert már 240-ből ismerünk a legio II. adjutrix
által tiszteletére állított hódolati emléket. (19.) IMP CAESAR IM | ANTONIO GOR |
DIANOPIO FEL | INVICTO AVG | PONTI FICI MAX | TRIB POTEST III COS
PR OCOS · PP | LEG II ADI PF | GORDIANA | . . E VOTA NVMINI | MAI ESTA
TIQVE | EIVS.

⁵²) Klein a Severiana melléknévről értekezvén azt mondja (Bonner Jahrbücher XXII. 119.
l.), hogy SEVERIANA mint a legiok melléknéve rendszeren tökéletesen ki szokott írva lenni, vagy pedig
SEVER, SEV gyanánt rövidítették; csak ritka, majdnem kétes esetekben S-sel jelöltetik meg s ennek
bizonyítása végett hivatkozik Orelli 1177-dik számú feliratára, hol LEGII · AD · P · F · S · V · L · M
helyett olvasandó P · F · V · S · L · M. Ezen utóbbi állításnak ellen mond a (123. sz.) felirat,
melynek negyedik sora így szól: ARTEMIDORVS | BF · LEG LEG | II. ADI · P · F · S |. AGENS
stb., hol az S. határozottan Severianá-nak olvasandó, a mint azt Schönwisner (Iter II. 248.), Katanchich
(274. sz.), Sestini (Viaggio, 259. l.) és Aschbach (i. h. 334. l.) is olvasták.

E feliratokból látjuk, hogy a legio vitézsége miatt a „Gordiana“ ezímet kapta volt; ugyan e ezímet viselte a „COHI. \overline{cX} HEM“, mely Dunapentele vidékén állomásozván, ezen igen veszélyes ponton valószínűleg vitézül tartotta volt magát.

A felirat következőleg szól (21. sz.): IMP · CAES · M · | ANT G · ORDIANO | P · F · IN VICTO AVG · | PONTIF MAX | TRIB POT III | PATRI PATRIAE | COS PROCOS | COH I \overline{cX} HEM | GORDIANA | SAGITT EQ CR | NVMINI EIVS | DE VOTISSIM |.

Philippus korából (244—250) két mértföldmutatót birunk. Az egyik, mely 245-ből való (40. sz.) kivüle még fia és felesége is megneveztetnek: IMP CAES | M · IVL · PHILIPPO AVG · | PONTI FICI MAXIMO TRIB · | POTES TATIS COS · PP PRO | COS · ET M · IVL · PHILIPPO · NOBILIS SI · CAESARI ET | MARCIA EOTA CILIAE SEVERAE | SANCT ISSIMAE CON IVGI AVG · N · | AB AQ MP | VIII |.

A másik 247-ből való (39. sz.), ezen a császáron kívül csak a felesége jelenkezik: IMP · CAES · | MIVL [IO] PHILIP [PO] | P · F · AVG · PONTIF [ICI] | MAXIMO TRIB · PO TESTATIS · COS · II · P · P · PROC [OS] S · ET | MARCIAE O [S] TACILIAE SEVERE SANC TISSIM [A] E | AVG · CONIVG [I] AVG · N · | AB AQ · MP VIII |.

Decius Trajanus (250—252) a pannoniai sereg támogatása mellett küzdött *Philippus* ellen, s ennek legyőzése után a pannoniai sereg segítségével a trónra jutott.⁵³⁾

Uralma első évéből (250) maradt reánk a felirat, melyen mellette *Quintus Herennius Etruscus* és *C. Valens Hostilianus* is megneveztetnek (247. sz.). A mértföldmutató, mely *Vörösvártt* találtatott, *Deciust* invictusnak nevezi, mi arra látszik utalni, hogy neki a barbarok ellen is voltak küzdelmei.

Egy más, *Adonyon* lelt mértföldkö (41. sz.) hiányai miatt meg nem határozható, de valószínűleg 252-ből való: IMP · CAES | C · MESSIO | QVINT O T R A | IANO DECIO | P · FIN VICTO | AVG · PONTIFICI | MAXIMO TRIB · POT .. COS | | M · P · | . . |.

Aemilianus (253—254), úgy mint *Ingenuus* megválasztásában legionknak is volt része.⁵⁴⁾ Az utóbbiról tudjuk, hogy vezérlete alatt legionk ismét megmérkőzött a sarmatákkal.

Midőn *Ingennus* 258-ban *Gallienussal* (261—268) szemben megbukott, a sereg *Regillianust*⁵⁵⁾ a sarmatokon győzedelmeskedő hadvezért kiáltotta ki császárnak. Utána ismét *Aureolus* kerekedett fölül, de az erős akaratú és kemény fegyelmet tartó, a katonaságnál mindazáltal kedvelt *Gallienus* a pannoniai legiokat saját vezérük ellen vitte (267) s győzött.⁵⁶⁾

Ez évből való a legio praefectusa *Valerius Marcellinus* és *Clementius Silvius* (bizonyosan előkelő személyiség) által a császár geniusának emelt oltár (9. sz.): GENIO | IMP | INVICTI · AVG · | CLEMENTIVS | SILVIVS · VE AVG · ET | VAL · MARCELLI NVS | PRAEF LEG · PROP AVG · NAVIL · MVMICIP | . . EXPROVINTIA | RAETIA S · L · L · M | PATERNO ET | ARCESILAO · COS |.

⁵³⁾ *Zosimus*, I. 22.

⁵⁴⁾ *Aurelius Victor*, De vita et mor. c. 31. — *Zosinus*, I. 28. — Vsd. ö. *Wietersheim*, i. h. II., 259. és *Kenner*, i. h. 8. l.

⁵⁵⁾ *Triginta tyr.* c. 8.

⁵⁶⁾ *Trebell. Pollio vita Gallien*, c. 2. — *Trig. tyr.* c. 10.

A szorosán városi történet további jellemzésére szolgál a következő évből (268) reánk maradt felirat (78. sz.), mely szerint Cl. Pompejus Faustus, az aquincumi gyarmat tanácsnoka s kétszemélynöke, a kézművesek testületének elnöke és pártfogója, egészsége helyreállítása után július 25-dikén a megnevezett testületet ünnepekkel összekötött lakomával tisztelte meg. Mindezt egy „ara votivá“-ból tudjuk, melyet a nevezett Jupiter tiszteletére szentelt. A felirat így szól: I · O · M · PROSALVTE | CL · POMPEIVS | FAVSTVS DEC | COL · AQ · AEDIL | II VIRAL · PRAEF | COLL · FABR · ITEM | QVE PATRONVS | DVXIT · COLL · SS | INAMBVLATI | V KAL · AVG · |.

II. *Claudius* korában (268—270.) a katonai thermák újra épülnek 268-ban (3. sz.)

A legio II. adjutrix neki köszöni a sextum pia, sextum fidelis constans claudiana melléknevet, melylyel a következő évben, 270-ben a pannoniai legiok által választott⁵⁷⁾ császár tiszteletére emelt oltárfeliratban (l. 16. sz.) találkozunk: IMP · CAES · MAVREL · CLAVDIO GERMANICO | P · F · INVICTO AVG | PONT · MAX · TRIB · POTEST III · COS · PRO | COS P · P · LEG II · ADI · | VI · P · VI · F CONSTANS | CLAVDIANA NVMI NI MA | IESTATIQVE | EIVS | DICATISSIMA |. *Claudius* közvetlen utódja *Aurelianus* is a mi legiok közreműködésével lön imperatorrá.⁵⁸⁾ Alatta a sarmaták ellen eleinte kétes, utóbb kedvező szerencsével folyt a harc, ő is átkelt a Dunán mint hajdan Marcus Aurelius, és saját határaikon belül hadakozott ellenök. Az alatt azonban a markomannok Italiába törtek. Háromszor indult ellenök, míg végre a pannoniai legiok vitézsége döntötte el a harcot, úgy, hogy a barbaroknak régi lakhelyeikre kellett visszavonulniok.

Aurelianus után ismét *Frobus* (276—282) lett a dunamelléki sereg által imperatorrá⁵⁹⁾.

Az írók nyomán tudjuk, hogy *Probus* a végvárakban levő veteránok iránt különös figyelemmel volt és hogy „urbes et castra in solo barbarico posuit.“ *Carus* alatt (282—284) ismét a sarmaták ellen folyt a háború. Ő is pannoniai volt valamint a trónkövetelő *Julianus*. (183.)

Julianus volt az utolsó legatus, ki a határvédelmi sereg túlsulya folytán trónkövetelőül lépett fel, miután *Diocletianus* (285—305.) a birodalom új felosztása s egyéb reformok életbeléptetése által a legatusok hatalmát általán s különösen a pannoniakét végkép megtörte.⁶⁰⁾

A nagy terjedelmű minden oldalról veszélyeztetett birodalmat s négy külön fejedelem közt osztotta fel. Noricum, Pannonia s az illyricumi egyéb tartományok *Galerius Valerius*nak jutottak osztályrészeül.

Galerius uralmát azzal kezdé, hogy a Rába, Duna és Dráva közt levő, majdnem

⁵⁷⁾ Vsd. ö. *Wietensheim*, i. b. III. 2.

⁵⁸⁾ *Vopiscus*, Vita *Aurelian*. c. b., c. 37.

⁵⁹⁾ *Herodianus*, l. III. p. 171. — *Flav. Vopiscus*, p. 159, 161. — *Muchar*, Die gr. röm. Reichsgränze, Hormayr Archiv 1821., 55. l.)

⁶⁰⁾ Sokkal jellemzőbbek ez időre vonatkozólag *Mamertius*nak *Diocletianus* és *Maximianus* dicsőítésére mondott szavai, sem hogy itt meg ne említenők: „Non emin in otiosa aliqua deliciisque corrupta terrarum parte nati institutique estis; sed in his provinciis, quas ad infatigibilem consuetudinem laboris atque patientiae, fracto licet oppositus hosti, armis tamen semper instructus, miles exercet, in quibus omnis vita militia est, quarum etiam foeminae ceterarum gentium viris fortiores sunt“ (In Pannegyr. Vat. T. I. p. 145.); más helyütt: „In illo limite, in illa fortissimarum legionum sede“.

szigetet képző földet szabályozta, a Peiso ⁶¹⁾ (Balaton) tavát lecsapoltatta, s ez úgy szólván még csak mostan hozzáférhetővé lett földet Valeria név alatt új tartománynyá tette ⁶²⁾ melynek főhelye ⁶³⁾ az ősidők óta virágzó Aquincum lön. Az irók ezentúl sürűbben említik e várost, mint azelőtt.

A háboruk, melyek azelőtt még is csak kisebb nagyobb szűnetekkel folytak, úgy látszik, rendes állapotá váltak, s most még sokkal inkább függött, mint valaha a birodalom önállósága a határerődítmények erősségétől s az azokban tanyázó legiok vitézségétől.

Ez időben, 294-ben épültek túl a Dunán „Sarmatiaban“ Contra-Acincum ⁶⁴⁾ és Bononia.

Felirati emlékek nem nagy számmal maradtak a harmadik század utolsó tizedeiből.

Maximianustól (286—304) csak egy van, az is csonka (18. sz.) A negyedik század elejéről két emlékünkn van, mindkettő Maximinus Daza (305—312) idejéből való: egy mértföldmutató, melyen Jul. Verus Maximus Caesar is szerepel (251. sz.) és egy áldozati oltár 312-ből (24. sz.) A sarmatákkal II. Constantius alatt ismét szerencsésen folytak a harcok, a mennyiben a saját földjükön épült római erődök a harczoló legiot segíték.

A barbarok ekkor hajlandóknak látszottak a békére, s a birodalomba való felvételt kívánták. A császár tehát eljött a tartományba és megengedte, hogy a barbarok nagy része a Dunán átkeljen. A szerző, Ammianus Marcellinus, ez eseményekről szólván, így folytatja beszédét ⁶⁵⁾ „proinde vallo prope Acimincum (olvass Aquincum) locato, celsoque aggere in speciem tribunalis erecto, naves vehentes quosdam legionarios expeditos alveum fluminis proximum observare sunt jussae.“ A magaslatról az imperator megszólítja a barbarokat, s szavai eleinte jó hatást látszottak előidézni, de csakhamar egyikük saruját „marrha, „marrha“ felkiáltással légbe vetvén, ezzel általános lázadásra adott jelt és csak a testőrök közbenjárásának sikerült a császárt megmenteni. E hűtlenséget a császár azzal boszúlta meg, hogy őket legyőzvén, majdnem teljesen kiirtotta (359. Kr. u.).

Ezen jelenet *Aquincum* közelében történt, nem *Acimincum*-ban ⁶⁶⁾; mert ez utóbbi

⁶¹⁾ *Aur. Victor*, i. h. c. 40. — *Mannert*, (Geographie etc. III. 676. l.) szerint eleinte majdnem csak a folyók mentében voltak e vidékeknek lakói; a 4-dik század előtt nem fordul elő egy helynév sem e területen, még *Sopianae* is csak ezen időből származik. Onnan van, hogy *Galerius* mondhatta miszerint ő tette lakhatóvá tartományát. Vsd. ö. *Kenner* gyakran idézett munkáját „*Pannonia und Noricum*“.

⁶²⁾ *Valeria* nevét ez új tartomány *Galerius* feleségének, *Diocletian* leányának tiszteletére nyerte, s miután a Duna partja volt egyik határa, másik a *Rábeza*, harmadika a *Dráva* partja azért illették *ripensis* „melléknévvel. A *Constantinus*-féle felosztásban *Pannonia secunda* neve alatt szerepel. — Vsd. ö. *Notitia dign. imp. occ. e. d. Böcking* és *Kenner*, i. h. 64. l.

⁶³⁾ *Aquincum* fekvése e tartomány közepében, kitünő rangja mint a *limes* egyik főpontja, természet és mesterség által adott erőssége a tartományi főnök s helytartó székhelyéül igen alkalmassá tették. Ha nem is tudnók a feliratokból, hogy itt székelte a *praefectus*, *legatus*, utóbb *dux* — már azon körülmény is, hogy egész *Valeriában* ez volt az egyedüli „*colonia*“ eléggé okadatolná állításunkat.

⁶⁴⁾ Lásd, az előbbi fejezet 4-dik jegyzetét. *Forbiger* szerint (*Alte Geographie* III. k. 477. l. 84. jegyzet) *Contra-Aquincum* nem egészen *Pest* helyén volna keresendő, s *Ptolemaeus*ra utal (III. 7. 2.), a ki a *Ἰαζυγες Μετανάζαι* földjén lévő városok közt *Pestet* — *πέσσιον* — már ismeri. Újabban azonban módosítja ezen nézetét (*Pauly, Realencyclopädie* V. K.) és *Mannert*tel (i. h. IV. 185. l.) *Kecskemétre* helyezi *πέσσιον-τ* s előbbi állítását visszavonja.

⁶⁵⁾ *Amm. Marc.* XIX. 11.

⁶⁶⁾ *Gibbon*, ismeretes történetének III. kötetében 198—200 l. részletesen tárgyalván ezen eseményt, szintén *Buda* közelében lévő síkról szól. — *Schönwisner*, (*Comment.* I. 47.) *Acumincum*ról

(a mai Karansebes) nem is feküdt Valeriában s azon fölül több kéziratban csakugyan „Acincum“ olvasható, a mely kitétel többször áll Acincum és Aquincum helyett. ⁶⁷⁾

Kevéssel utóbb (359-ben) Aquincum tanuja volt a Constantius ellen harczra kelő és a dunái hajókon lefelé siető Julianus-féle seregnek. Julianus Germaniából jött, Laureacumnál hajóra szállt és tizenegy napi hajózás után Bononiánál partra szállván, Syrmumban valamennyi pannon legiot összegyűjtött, s Constantiuson győzedelmeskedett (361-ben).

Ezután a barbarok ellen fordult; de közbe jövén halála, a quadok veszélybe ejték a határokat.

Julianus utódja *Valentinianus*-tól (364—375.) birjuk az utolsó föliratot, mely az előbb említett Jul. Maximinus-féle mértföldmutatóra a régi fölirat közébe van bevésvé és Valentinianuson kívül Val. Maximianus nevét is föltünteti. (251. sz.)

Valentinianus a félben hagyott háborút folytatta, szerencsével vitte és ellenséges földön épített új várak által féken tartotta egyideig a quadokat. ⁶⁸⁾

De kevéssel utóbb a várak építése és királyuk álnök meggyilkoltatása új támadásokra izgatá őket és vad pusztításaik áldozatja lón Carnuntum, előkelő felső-pannoniai város, mely ezentúl soha sem birt régi fényére emelkedni. ⁶⁹⁾

Valentinianus ekkor nem volt Pannoniában de eljött 375-ben megboszulandó a quadok tettét, a pusztán álló Carnuntumba itt három hónapot töltött nagy serege fölfegyverzése végett, és előre küldött egyes csapatokat, hogy a quadok földét pusztítsák ⁷⁰⁾ Ő maga utóbb Aquincum-féle jött és mint a többször idézett Ammianus mondja: „Acincum prope castra commovit navigiisque ad repentinum casum conjunctis et contabulato celeri studio ponte per partem aliam transiit in Quados speculantes quidem ex diruptis montibus ejus adventum, quo plerique ancipites incerti que accidentium cum suis caritatibus seceserunt: sed stupore defixos cum in regionibus suis, contra quam opinabantur, augusta cernerent signa. Progressus ergo coacto gradu, in quantum res tulit, jugulataque aetate promiscua, quam etiam tum palantem subitus occupavit excursus, et tectis combustis rediit cum incolumibus cunctis, quos duxerat secum: itidemque apud Acincum moratus autumno praecipiti per tractus conglaciari frigoribus assvetos commoda quaerebat hiberna: nullaque sedes idonea reperiri (praeter Sabariam) poterat, quamvis eo invalidam tempore adsiduisque malis adflectam.“

Inuen Bregetioba indült a császár, hol őt azon évi november 17-dikén a quadok követeihez intézett haragos beszéd alatt a guta megütvén, azonnal meghalt.

Ez érdekes idézetben említett azon körülményt, hogy Valentinianus Aquincu-

értekezik s bőven fejtegeti a kéziratba belecsúszott írási hibát. — *Schlosser*, (Übersicht stb. III. k. 2. r. 331. l.) téved, midőn ez esemény színhelyét a Duna és Dráva közt keresi. — *Ficker*, gyakran idézett jeles értekezésében. 7. l. szintén Aquincum mellett nyilatkozik.

⁶⁷⁾ Lásd az első fejezet 7-dik jegyzetét.

⁶⁸⁾ Amm. Marc. XXVI. 6.

⁶⁹⁾ A római hadi erő a 4-dik század vége felé egyrészt külső számarányra, másrészt belsőre nézve igen megfogyott volt. *Számerőre*, mert számtalan magak közt vitelt csatában mint péld. a Mursa melletti csatában 351-ben rendkívül sok római vitéz hullott el, mint Aur. Victor in Epist. p. 544. mondja „in quo bello paene numquam amplius romanae consumtae sunt vires totiusquo imperii pessum datae fortunae“; *belerőre*, mert ez időkben ezrekre ment az előbb kizárólag római polgárokból alakított seregekbe föl vett barbarok száma.

⁷⁰⁾ Amm. Marc. XXX. 5.

mot téli táborúl alkalmasnak nem találta, véleményünk szerint nem oda magyarázandó, mintha Aquincum a quad pusztítások által tönkre ment volna, ⁷¹⁾ hanem hogy egyáltalán nem volt alkalmas ily nagy tömegű seregnek, mint a minő Valentinianusé vala, elhelyezésére. ⁷²⁾

A 375-dik évben volt a nagy góth háború, ⁷³⁾ mely a nyugati góthok Pannoniában való letelepülésével végződött. Ez év az, melylyel a limes felbomlása kezdődik, ⁷⁴⁾ mely a 400-dik évben leli befejezését, midőn a római határórség utolsó maradványai is a veszélyeztetett Italia védelmére rendeltettek a barbarok végtelen sokaságú seregeinek engedvén át Pannonia négy századon át vitézül megvédett vidékét. ⁷⁵⁾

VI.

Aquincum sorsa Pannonia végső idejében.

A római katonaság elvonulta és a tartománynak idegen népek által történt végleges elfoglalása után Aquincum megszűnt a római birodalom végvára lenni és talán mint város is megszűnt szerepelni.

Helybeli kútfőink elhallgatnak, a római írók cserben hagynak, és csak egy hazai chronikában akadunk érdekes adatra, mely Aquincum sorsára az ötödik században némi fényt vet.

Az ötödik század negyedik tizedében itt találjuk Pannoniában a hunokat, kik

⁷¹⁾ Az omlított esemény nem közvetlenül a mai Ó-Buda vidékén, hanem föntebb a Duna délfelé hajlásánál történt; mert az elbeszélésben a tulsó part sziklásnak mondatik s azon fölül, hogy a quadok „in regionibus suis“ várták meg a sereget, tehát az Ipoly és Garam közelében.

Aquincum maga nem volt veszélyeztetve; de hogy, mint *Ficker* (i. h. 8. l.) mondja, sokat szenvedett, igen valószínű,

⁷²⁾ Schönwisner (*De ruderibus etc.* 229., 230. ll.) Laziust czáfolya, ki ez eseményről szólván, Aquincumot a Csepel szigetén keresi s a hajóhídról igen furcsa nézetben van. *Schams* és *Häufler* azt hiszik, hogy e híd kőhídfőkkel volt ellátva, s hogy a fön említett praetentura a pesti oldalon ilyen kőhídfő volt. Lazius (*Comment. rom. reipubl. stb. lib. XII. c. 12.*) és Bél (*Not. Hung. T. III. sect. I. §. 2.*) azt akarják velünk elhitetni, hogy ez alkalommal Aquincum végleg elpusztult, s hogy a sicambrok új, várost alapítottak Aquincum helyére.

⁷³⁾ Lásd e háború részleteit: *Aschbach*, *Geschichte der Westgothen* 60. s. k. ll. — *Wietensheim* *Geschichte der Völkerwanderung*, III. k. — Dr. Richard Nitzsche, *Der Gothenkrieg unter Valens und Theodosius dem Groszen. (376—382) nach den Quellen bearbeitet.* Altenburg 1871.

⁷⁴⁾ Claudianus (in IV. Cons. Honor. edit Patav. 124. l.) igen találóan festi ez időt: „... cum misto turbine gentes

„Jam deserta suas in nos transfunderet Arctos

„Danubii toto vomeret cum proelia ripae,

„Cum Geticis ingens premeretur mysia plaustris

„Flavaque Bistonias operirent agmina campos“.

⁷⁵⁾ Érdekesen és alaposan szól a negyedik század eseményeiről: *R. Köpke*, *Die Römer und Germanen im IV. Jahrhundert.*

442-ben Attila vezetése alatt települtek meg a Dunán túli vidéken és 448-ban már egész Pannonia Noricumig kezükben volt. ¹⁾

Attilának Aquincumban való tartózkodására, s annak akkori állapotára vonatkozik az Anonymusunkban található következő hely, mely talán az igazsághoz közel jár. Anonymus t. i. Aquincumnak Attila által való elfoglaltatását festvén, így szól: „és királyi lakot alkotta magának a Duna mellett, a hévvizek fölött, és minden régi műveket, melyeket ott talált, megújította és igen erős kőfallal megépíté, melyet magyar nyelven most (XI-dik vagy X-dik században) Budavárnak, a németek pedig Eczilburgnak neveznek.“ ²⁾

Aquincumnak nagy része talán csakugyan el volt ekkor hagyva, ámbár a névtelen szavai annyiban irányzatósaknak látszanak, mennyiben Attilát akarja Magyarország későbbi központja ősalapítójának felütni.

Valószínű, hogy katonai ótalom hiányában, a lakosság nagy része elvonult volt a hunok elől. Aligha fogunk azonban tévedni, ha azt véljük, hogy a hunok alatt, de sőt azok bukása után, a keleti góthok uralma alatt, még laktak Aquincumban rómaiak, kik Theodorik halála után talán ismét némi túlsúlyra vergődtek. ³⁾ A góthok után a gepidák és herulok foglalták el Pannoniat ideiglenesen, míg végre 548-ban Justinianus császár szerződésileg volt kénytelen az egész tartományt a longobardoknak átengedni. ⁴⁾

Ha egyes erősb helységekből még volt római katonaság és hogyha Aquincumban néhány jeles római család föntartá magát — ekkor bizonyosan elhagyták e földet — a többi szegényebb sorsu lakosság szolgaságba esvén.

Húsz évvel utóbb (568-ban az avarok követték a longobardokat, s ez időből Aquincumnak semmi nyoma sincs az írónál.

Midőn végre a magyarok e vidéket megszállták, a római eredetű pannoniai városok közül még csak Carnuntum, Sabaria és Siscia állottak fen.

Aquincumnak már lakói nem, csak puszta romjai voltak. E romokról ismét megemlékezik Anonymus, beleszövében azokat a honfoglalás történetébe.

A névtelen ugyanis elmondván hogyan ütött Árpád tábort a rákos mezején s hogyan kelt át a Dunán Megyernél, így folytatja: „átkelvén a Dunán, tábort ütének a Duna mellett felhévvizig.“ ⁵⁾ S ennek hallatára a Pannonia földjén lakó rómaiak mind futással menték élőlököt. Másod nap pedig Árpád vezér minden előkelői, Magyarország minden vitézeivel egyben, bemenének Attila király városába és megnézék mind a királyi palotákat, *némelyeket földig rontva*, némelyeket nem, és szerfölött bámulják vala mindazon kőépületeket, és kimondhatatlanul örvendének, mivel hogy harcz nélkül bevenniök sikerült Attila király városát, kinek nemzetségéből származott vala Árpád vezér. És naponként vendégeskednek vala Attila király palotájában“ és alantabb „akkor Árpád vezér és övéi örömlökben husz napig maradának Attila király városában“ ⁶⁾

¹⁾ Priscus rhetor. T. II., P. I. p. 37—63. — Vsd. ö. a népvándorlásról szóló fönidézett szerzők műveit.

²⁾ Anonym. I. fej. 4. l. Szabó Károly jeles fordítása szerint.

³⁾ Zosimus, IV. C. 45. és 46.

⁴⁾ Procopius, De bello gothico, III. 32.

⁵⁾ Aquae calidae superiores — alatt a mai Császárfürdő környéke értendő, hol a középkorban hasonnevű külön község létezett, mely nevét a budai felső vizektől vette. (Szabó K. jegyzete i. h.) Vsd. ö. Rupp Jakab, Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest. 1868.

⁶⁾ Szabó Károly, fordítása, 46. fej. 66. l.

Ezen rajz több tekintetben igen tanulságos. Látható belőle, hogy évszázados pusztítások után mennyi maradt volt meg még az egykori nagy városból; látható mikép őseink, daczára annak, hogy (Anonymus tanusága szerint legalább) dicső emlékezet füződött e falakhoz, azokat még is pusztították; látható végre, hogy az Aquincum tájékán később tanyázó kegyelet nélkül való utódok csak őseik példáját követték, midőn (gyakran szükség nélkül) dúlták, rombolták a múlt idők emlékeit.

Ezen időponton fejezzük be az adatok gyér voltánál fogva hiányos rajzunkat, más írónak engedvén át azon korszak leírását, melyben az egykori római város nevének emléke végkép kihalván, a holt romok új városnak adtak lételt. ⁷⁾

⁷⁾ Aquincum romjain Buda épült. A hegyek ormai később népesültek be, azért az előbbi Ó-Budának ez utóbbi újnak neveztetett. A 13-dik században Ó-Buda mindinkább háttérbe lép s Mátyás idejében már csak kis mezőváros volt, míg ifjabb testvére virágzott. Vsd. ö. *Rupp* említett művét.

Magyar viseletképek a bécsi es. kir. könyvtárban.

(IV táblával.)

Perger A. úr, a nevezett könyvtárban a rézmetszetek osztályának őre, szíveskedett az archaeologiai bizottság részére több általa karczott horgony-táblát átengedni, melyeket itt, a metszetekhez csatolt jegyzeteivel együtt, főleg azért közlünk, mert reméljük, hogy egyrészt festőinknek kedves előképekül szolgálhatnak, másrészt pedig talán másokat is hasonló képek közlésére fognak serkenteni.

A ki újabb szent képeinket, melyek legnagyobb részt hazánkon kívül készülnek, figyelmesen vizsgálja, a külföldieskedés elvitázhatlan nyomaira fog azokon akadni. Nem mondhatjuk azt, hogy a kutatások mai álláspontja szerint valamikor képesek lehetnénk legrégebb szentjeinket vagy a vezérek idejében divatban volt ruházatot híven rajzolni, mert erre minden kútfő hiányzik; de ennek megközelítése némileg lehetséges, ha t. i. a XIV-dik és XV-dik századok rajzait vagy festményeit felhasználjuk, és a királyok öltözetét legalább úgy adjuk, a mint azon időben állítatott elő, mi mégis némi haladás, és a jelenleg alkalmazott képzelmenyes és mindenestre hamis öltözetnél inkább ajánlható.

Mint hogy nemzeti szentjeink majdnem minden templomban előfordulnak, azoknak képeit különféle korszakból számtalan változatban birjuk. Igaz, hogy ezek nem fognak a nagy közönségnek tetszeni, mivel értelmetlen festőink által újabban a szentekre illesztett ruházattól elütnek; de azért lassankint, a mi jobb, a mi valószínűbb, az lenne behozandó és felkarolandó, hogy így idővel a botrányos, nevetséges képek templomainkból, imakönyveinkből eltűnjenek, és jobbak által pótoltsanak.

E téren a Sz.-István- és Sz.-László-társulat, és a magyar püspöki kar igen sokat tehetne s hogy e tekintetben valami fog is történni bizalommal reméljük.

Lássuk már most a régi magyar képeket.

Nem annyira a képek korát, mint az általok ábrázoltakat tartjuk szem előtt, s így ismertetésünket Sz.-Istvánnal kezdjük meg. A kép melynek aláírása ez:

S. Steffan kunig zu hungern (I. tábla); egy papirkéziratban, melynek könyvtári száma Nr. 7867. a 12-dik lapon fordul elő. A rajz a XVI-dik századból való, és festéssel van diszítve. A király hosszú, homlokát majdnem a szemig fedő, vállaira lehullámzó haja szőke, álla szakálatlan, de még bajsza sincs a királynak, a mint ezt a kép készülte korában rendszeren találjuk. A liliomos korona, a levelekkel diszesített szentfény, a keresztvirágba végződő, jobbában tartott jogar, a földig érő, bojtokba végződő, és hátul uszályos, köpeny szegélyei aranyosak. Ugyanazon anyagból való az öv, melyet baljával érint és a kissé hajlott markolatú, egyenesen elvágott kardnak hüvelye is. A köpeny kelméje sárga, vörös és zöld keresztül huzódó csikokkal. A térden alul érő kabát, tunica, valamint

a harcsa-orru lábbeli rózsaszínűek. E gazdag ruházaton minden ékítmény arannyal van diszítve, még a kettős kereszt is aranyosak. A festmény alatt az alúl kerekített négy osztályú magyar címert tűnik fel. Az 1-ső és 4-dik mezőben a váltogató vörös és fehér pólók foglalják el a díszhelyet, a 2-dik és 3-dikban a fehér kereszt emelkedik a zöld hármaskörből.

A 39 képhez, melyek császárokat, királyokat és királynékat ábrázolnak, *Hugo Blotius* készítette a tárgymutatót, mert ez alatt nevét találjuk, bár évszám nélkül. Honnan és kitől jött ezen kézirat a császári könyvtárba, nem tudatik, azonban Blotius neve által megállapíthatjuk az, hogy már 1570-ben a könyvtárban őriztetett, minthogy Blotius azon évben neveztetett ki a császári intézethez könyvtárnokká.

A képek a nevezett munkában kissé durván festvők, talán mások után készültek. Nem tarthatjuk valószínűnek azt, hogy Sz.-István az „*Imagines variorum Imperatorum*” című munkában akár arckép, akár a régebbi magyar festmények után készült volna, hanem igen valószínűleg csak a kiadó képzelmenyének szüleménye lesz. Mennyiben egyezik meg, vagy tér el a többitől, csak a megsejtelés után ítélnék meg.

Van e codexben még „Ladislaus Posthumus kunig zu Hungern” képe is, de erről Perger úr azt írja, hogy kevésbé jó, mint Sz.-Istváné. Az ő szempontjából igaz lehet, de mégis kár, hogy másolatát nem bírjuk.

A II. tábla az előbbinél érdekesebb, mert itt nem csak Zsigmond király fordul elő, a mennyire pecsétjeiről ismerjük, elég hű képben, hanem két magyart is látunk, azon kornak divata szerint öltözve.

A kéziratról, mely papírra írva, mint betűi tanúsítják a XV-dik század vége felé készült és a *Sachsenhausen* nevű kolostorból származik, értesítő ezt közli: találtatik 3044. sz. alatt ezen címmel: *Ulrich von Reichenthal's „Chronik des Conciliums von Constanz”* fol. 109. b. lapon, azaz azon levélnek hátsó lapján.

Az írás így hangzik: „Also sech vnser her der kunig sechen den ungerſch die nit edel ſind die muſtent im geben f (auf?) das sy fur im komen mugent sint wederſ hueru aber pſawen machſ pffeffer oder anders (dergleichen?)“ azaz: „Igy adott urunk királyunk a nem-nemes magyaroknak hűbéreket, ezeknek adni kellett, hogy színe elé juthassanak vagy tyuktojásokat, pávákat, viaszt, borsot, vagy egyéb hasonlókat.”

A császári korona, jogar és a király trónja aranyból vannak. Alsó ruhája világos zöld, fehér gerezna szegélylyel, felső ruhája vörös hölgymenyét prémmel. Öve fehér aranyos csatokkal.

A térdelőnek, ki szalma kosárban tojásokat ajánl fel, ruhája zöld, lábbelije vörös, az előtte fekvő kalap világoskék. A hátrább álló bajszos férfi, ki sárga zsákban viaszt vagy borsot hoz, ruhája rózsaszínű, hasonló színű kalapja is, lábbelije pedig világos-zöld.

Feltűnő, hogy ruházatukon semmi zsinórozás nem fordul elő. A térdelőnek ruhája felül csikosnak mutatkozik, mint azt Aquila festő ruháján is látjuk. Ezen huzások alkalmasint a tűzőgetéstől származnak. Hegyes cipőjük, valamint kalapjuk is a XIV-dik század általános divatára emlékeztet.

A III-dik táblán felül címlapképet látunk ezen munkából: „Warhaftige Anzeigung wie es im Lager vor Ofen ergangen ist. 1541. 4°. A nyomtatási hely kitétele nélkül.

A fametszet meglehetősen durva. A magyarok kópjakkal, ijakkal és nyilakkal támadják meg a törököket. Kucsmaikon magas, egyenes tollak lengedeznek. A legszélső

lovagnak czombja báránybőrrel van fődve. Itt is gombos és nem zsinóros a magyarok ruhája.

A hat lapból álló röpiratnak tartalma végén még egy fametszvény van, a mint a törökök asszonyokat és gyermekeket öldösnek. Ez azonban rendkívül rosz munka.

Alúl három alak jön elő. Ezek egy Antwerpenben nyomtatott munka fametszetei után rajzolvák, a munka czíme: „Omne fere nostraeque aetatis gentium“, Antwerpiae 1572. 8-o.

Az előkelő nőt fametszvényben 1866-ban gróf Lázár Kálmán által szerkesztett „Világtükre“ I. füzetében, a 122. lapon adtam ki, csakhogy ott a század hibásan XV-diknek van írva. Ezen női alak Ortelius egyik képén ismételtetik. Alatta a 93-dik lapon ez áll:

„Chascune Dame habitant en Hongrie
Qui a l'honneur de grande seigneurie,
Porte tousiours un tel accoustrement
Qui est icy depeint fort proprement.“

A magyar nemes nőnek a többiek közt legildomosabb ruházata van; hosszú, oldalt nyílt és begombolható felöltönye dús lombozatú kelméből van. A ruha övvel van összeszorítva, fejét nagy kendő takarja. Hasonló látható azon munkában is, melyet az akadémiai könyvtárban 1586-dik évből találtam. E mellett következő magyarított versek állanak:

Ifju nemes nő, kecsiteli,
Testén azon mezt viseli,
A melyet az alak mutat,
Erényre is tart ő sokat.

*A köznépnél gúnytárgya lesz,
Ha más ruhát macára vesz;
Mint ki a nemzet ellen vétkezik
Ok nélkül vetve meg díszes mezét.*

Alig találkozik a 120-féle női kép közt, mely Európának majd minden országából és tartományából mutat fel példányokat, egy is, mely ily hizelgő felirattal dicsekedhetnék.

A horgany-metszeten, melyet közlünk, némi változással adatik képünk, mert a mente hosszabb, alul nincsen felvágva, és az újj felül hasadékos.

A magyar úr a 92-dik lapon látható, ilyen verssel:

„Si ne voulez estre trop curieux,
De cheminer iusques aux propres lieux
Pour de chemin fuyr la fascherie,
Ainsi se veste l'homme de Hongrie.“

A vitéz hasonló kalappal bír, mint a Zsigmond király előtt megjelenő magyarok. Alsó ruhája majdnem bokáig ér és némileg az alföldiek bő gatyájára emlékeztet. Felső ruhájának a nyak körül magas, álló, kemény gallérja van, egy másik rövid gallér hónait fedi. A felső ruha újjai bővek, csak könyökig esők, felhasítottak és itt, valamint a mellen is boglárokkal kapcsolattak össze. A felső öltöny elül fel van tűzödzve. A lándzsán kívül fegyverzetül görbés kardot, bárdot, melynek nyeléből egy nyársforma hegy jön ki, és négyszögletű paizsot hord.

A paraszt nő alatt a 94-dik lapon ez áll :

„Chascune femme estant par le village
Des Hongriens ou elles font sejour;
Porte tousiours cest habit pour usage,
Ja de long temps, iusques au present jour.“

Az öltöny igen egyszerű. Fejét kendő takarja, de lebbentyű nélkül. Mellét rövid újjú mellény fedi, újjai szűkek, szoknyája bokán alul ér, köténye hat csíkból látszik állani, melyek fölfelé keskenyednek, és egészen ránczosak. Derekat szíjj övedzi, melyen kis táská lógg. Jobbjában korsót, balján kosarat hord.

A IV. táblán jobbra egy magyar embert látunk a XVII-dik századból, mint Edward Brown munkájában „A brief account of som travels in Hungaria, Servia, Bulgaria“ etc. London 1673. 4-o (ritka.) W. *Sherwin* által metszve, a 22. lap mellé tétetett. Az öltözetet nem szükség magyarázni, de a külföldi író nézetét mégis közöljük :

„This is the habit of an Hungarian, wich is found to be so fit and convenient for all sort of exercise, especialli on horseback and in war, that it is made use of, also by the Croatians, Schlavonians and other Nations and by the Tureks themselves, who live near the frontiers, althoug otherwise they seldome change their own habits.“

„The Hungarians delight most in coulours, wearing blew, yellow, green and purple cloth, and it is rare to see any one in black, the *priests* themselves being habited in long purple garments.“

Végre mellékeljük Nádasdy Tamás mellképét ezen munkából: *Warhaffte und ausführliche Beschreibung der Hungarischen königlichen Haupt und Residenz Stadt Ofen, deren Ursprungs, Namens, Erweiterung etc. etc. zusammengetragen durch J. W. G. N. Frankfurt am Mayn* (év nélkül) 4-o.

A fametszet elég durva, a felső szögletén jobbra ez áll: fol. 6., mivel a kép ezen laphoz tartozik, alul pedig olvasható: *Thomas Nadasti, der Zeit Commendant in Ofen zu Zeiten dess ungarischen königs Erz-Herzog Ferdinand von Oesterreich.*

E ritka könyvben vannak még Buda, Attila és mások, természetesen képzelményes, képeik. A könyv végén Buda ostromának terve van 1683-ból, mely magyarországra nézve igen érdekes.

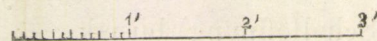
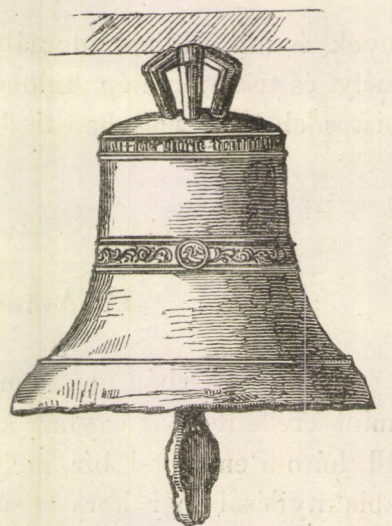
Rómer Flóris.

Harangjaink ismeretéhez.

I. A tornai régi harang.

Torna városának északi részén, egy magaslaton áll a kőfallal körülkerített régi templom, építési sztyljéről ítélve — mivel az az úgynevezett átmeneti korszakba esik — a XIV-dik század első felében épülhetett. Nyugati részén, a templommal szervileg összekötve áll, a négyszög-alakú, két emeletes torony négy-oldalú gúla-alakú kőlapokkal fedve és négy kisebb tornyocskával ellátva. Az egész templomon a sztylnnek megfelelő diszítványok későbbi helyreállítások következtében eltűntek, kivéve a torony alatt levő régi, most befalazat bejárás mellett látható falba bemélyedt s kőből igen díszesen faragott ülő fülkéket és néhány támkövet; valamint a templom szentélyének csúcsíves boltozatán lévő kerekidomi zárkóvet, melyek közül egyike Agnus Dei, a másikon pedig a templom építőjének, Tornai Jánosnak címere — törrel átszúr vadkanfő — látható. Ezen részleteken kívül a templomon jelenleg egyéb műdarabok nem észlelhetők.

A torony második emeletén függ a régi harang (l. 1. ábra), melynek méretei következők: alsó karimájának átmérője 3' 0" 0"', magassága korona nélkül 2' 6" 6"'. Felső részén látszik a szép minuskulából álló következő felirat: (l. 2. ábra.)

(1. ábra.)

+ O R E X G L O R I E V E N I
C O M P A C E : M A G I S T E R
S A U G U S T I N I S : D E I +

2. ábra.

Ezen felirat eleje a régi harangoknál majdnem általánosan található; a magister augustinusban a mester nevét találjuk. A dei szót nem magyarázhatjuk, ily értelmetlenség gyakori a régi harangokon.

Hanem a mi különös megemlézésre méltó, a harang derekát övedző, egy ág körül szép vonalban tekeredző lombozatos levéldísz (l. 3. ábra), mely a kezdetleges csúcs-

3. ábra.

íves izlés jellegét tünteti elé; ezen díszítmény-szalagon két egymásra függélyes átmérő irányában, tehát négy helyen, fémerekben vagy on a négy evangelistának féldomborműben előállított jelvénye, u. m. *ökör* (Sz.-Lukács), *oroszlány* (l. 4. ábra) (Sz.-Márk), *sas* (Sz.-János) és *angyal* (Sz.-Máté). E jelvények szárnyakkal, s fénykörrel vannak ellátva, az alakuk alatt lévő szalagokon az illető evangelisták nevei minuskulákban olvashatók.

4. ábra.

E harangon az évszám hiányzik, azonban a díszítmények és minuskulák idomából ítélve, ezen harang a XV-dik században öntetett; hangja mély és tiszta, a nép különös kegyelettel viseltetik iránta, s mint égi háboru és jégeső biztos elűzőjét nagyban tiszteli.

II. A kassai Orbán-torony és nagy harangja.

Az Orbán nevű harangot tartalmazó torony, a székesegyház északi oldalán, attól mint eredetileg az egyháznaknál dívatban volt, elkülönítve mintegy 8 ölnyi távolságban áll, három emelettel bír, melyek kívülről párkányzatok által jelölvék. A két alsó emelet ablaknyílásai már kora renaissance izlésnek, a harmadik emelet ablakai azonban még csúcsívesek s mivel a nagy harang ezen emeleten van elhelyezve, tágas hangnyílással (Schallöffnung) bírnak.

A torony négyoldalával keletelve van, s méretei következők: első emeletének egyik oldala $5^{\circ} 0' 0''$ magassága a parkányzatig $13^{\circ} 6' 0''$ tetőzetének magassága kereszt csúcsáig $6^{\circ} 0' 0''$ a torony összes magassága tehát $19^{\circ} 0' 0''$.

Alaprajza négyzetalakú, falainak vastagsága a földszín felett 7', kívülről a fal élei faragott köveket utánzó művakolattal bírnak, s kivéve az ajtó és ablak párkányzatait, melyek faragott kövekből készítvék, a torony egész falazata közönséges terméskőből épült s különös építészeti díszítményekkel nincs ellátva.

Említésre méltó azonban a torony főbejárás kapuzatának félkörívű, horonynyal párkányzott tympanonjában levő vert s kovácsolt vasból mesterségesen és jó izléssel készült díszítménye, mely egymást metsző csigavonalú vastag vas huzalból áll, melyet levelek, virágkelyhek, s emberi arczél mutató részletek díszítnék, s az ajtó feletti félkörívű üreget szépen töltik be. Ezen munka valóban dicséretére válik mesterének, s bizonyítja, hogy a XVI-dik században, valamint a külföldön, úgy hazánkban is e tekintetben a művészet, helyes izlés és ügyesség az ily vasdíszítmények tervezésénél és készítésénél teljesen kifejlődött; e nembeli vasdíszítmények a renaissance izlés legvirágzóbb korszaka-

kába tartoznak, mely korszak nálunk a XVI-dik század *második* felébe esik; ezen díszítmény készítmény ideje tehát összeesik a torony építés idejével.

A torony kapuzata felett márványlapon a város liliomos czímere van, s következő bevéselt és latin majuskulákból — vagy lapidár betűkből — álló felirat olvasható:

EXTRVCTAE, CVPIENS SPECTATOR NOSCERE TVRRIS

AVTHORES, FLEXO LVMINE PERCIPIES.

NAMQVE SENATORVM CLARO CVM IVDICE CLARVS,

QVEM PENES IMPERIVM TVNC FVIT, ORDO MICAT.

NVLLA SVPERSTITIO MEA FORSITAN AERA FATIGET;

SED VERVS VERAE RELIGIONIS AMOR.

O BENEDICTA TRIAS! TANTO, FAC, DOGMATA PLAVSV

VT MEA PER COELVM VERBERA SACRA TONENT.

ANNO DOMINI M · D · C · XXVIII.

IVDEX STEPHANVS ALMASY.

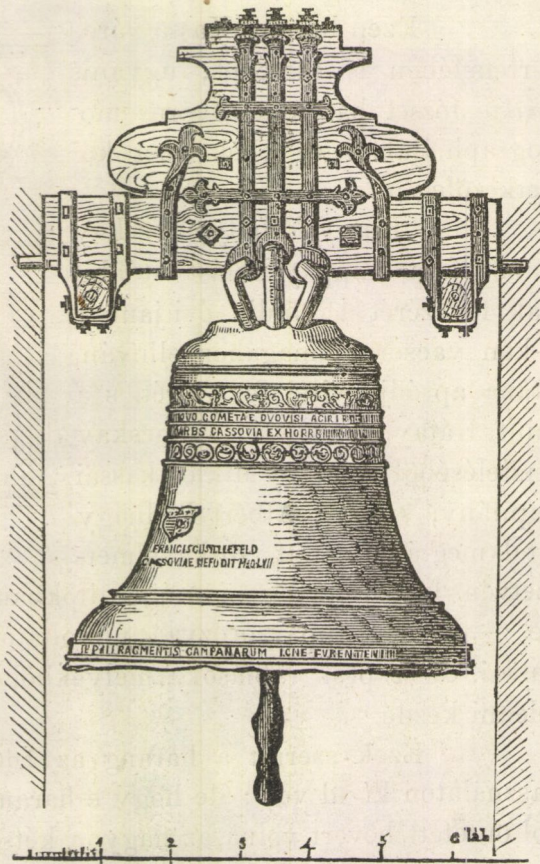
JOAN : LANGH. VALENT : KONCZIK. WENC : SWERTEL. AND : DEMEK. NIC : KŐSZEGY. MICH : WAS. GREG : MISKOLTZI. GEORG : RVFFER. PET : MOLNÁR. GEORG : FRAIDENBERGER. IOAN : DEBRECZENY. FRAC : TRAGANER.

Tehát 1628-dik évben e torony a város közbenjárásával újjátatott meg, mely alkalommal cseréppel fedetett s kettős keresztel és vizokádó csatornákkal látatott el.

A torony négyoldalú gúla, cseréppel fedett, eléggé meredek tetőzetéről lefolyó esővíz felfogására réz csatornák alkalmazvák, melyekből a torony sarkain négy, réz bádogból készült vizokádó koronás sárkányok tátott szájjal, s felkunkorodó, nyílhegyben végződő farkakkal vannak alkalmazva, ezen vizokádók (Wasserspeier) már többnyire meg vannak rongálva, s némelyiknél az egyes részletek is hiányoznak, a legjobb állapotban levőnek alakját rajzom mutatja.

A toronynak, s némi érdekléssel bíró részleteinek ismertetése után, szemléljük meg a toronyban függő 100 mázsás s hazánk második legnagyobb, úgynevezett *Orbán* harangját (l. 5. ábra.).

A nagy tűz alkalmával, mely 1556-dik évben az egész várost lángok martalékvává tevő, nemcsak a díszes székesegyház tetőzete és tornya, de az abban lévő harangok is elolvadtak; a tűz után talált érc darabokból tehát a városi tanács és ennek főbirája *Tschner* (nem *Tischner*? szerk.) *Imre* egy nagy harangot öntetett, mit e harangon lévő feliratok is bizonyítanak. A harang tetemes méretekkel bír, így alsó karimájának átmérője = 6', magassága pedig a koronán kívül 5'. Felső részét két helyen a renaissance

5. ábra.

izlésnek megfelelő szép díszítmény övedzi körül (l. 6. ábra), az elsőben puttonyos alakok a díszítményt képező szőlőgerezd fürteit szedve, az alsó díszítményen pedig egymásba fogódzó syrének alakjai látszanak. Ezen két díszítmény között két sorban következő tartalmú felirat olvasható.

„ANNO CHRISTI M · D · LVI. QVO COMETAE DVO VISI. AC REBELLIVM ALI-
QVOT REGNI PROCER. CONTRA MAJ. REG. INVALESCEBAT CONSPIRATIO:
HAEC REGALIS VRBS CASSOVIA EX HORRIBILI EORVM FLATV PROXIMAM
DIEM XIII APRILIS SEQVENTE VNA CVM SACRIS AEDIBVS, AC SPECIOSIS
AEDIFICIIS FERE TOTA CONFLAGAVIT.

A harang derekán látható a város címere féldomborműben, alatta a mes-
ter nevével:

FRANCISCVS ILLEFELD CASSOVIAE ME FVDIT
ANNO · M · D · L · VII.

Az alsó karimán pedig e következőket olvashatni:

CVIVS CALAMITATIS VT ET POSTERITAS MONIMENTVM ACNOSCERET HOC
OPVS EX FRAGMENTIS CAMPANARVM, IGNE FVRENTE CONFRACTARVM,
INCLYTVS SENATVS IVDICE EMERICO TSCHNER PRO COMMVNI ECCLESIAE
COMMODO FIERI FECIT ANNO · M · D · LVII.

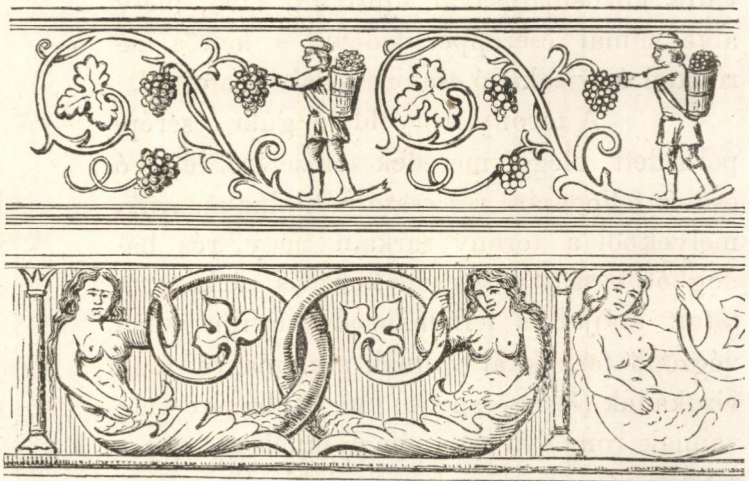
Ezen harang Kassa város történetében is szerepel, ugyanis *Tutko József* barátom a város monographiájában egyebek közt következőleg ír:

„Kátay Mihály, Bocskay kancellárja, Lippay Balást utóbbinak fővezérét 1605-dik évi január 6-kán vacsorára magához elhíván, utána apródja vitte fegyverét, s a mint Kátayhoz belépett, Bocskay rendeléséből Sennyey Miklós kassai kapitány, s Nagy Albert hadnagy által megtámadtatott, toroka elmet-szetvén, hullája pedig azon éjjel titokban az *orbán-harang alá elrejtetett*, s hóval takartatott be. — Hogy Lippay orozva gyilkoltatott meg, oka vala zsarnoksága, azután a diószegi, kassai, és szepesi rablások, melyekből meggazdagodván, már ura iránti tiszteletét is feledni kezdé.“

Ezek szerint a harang az 1605-dik évben, tehát 48 évvel öntése után, még használaton kívül volt; de hogy e harang ily hosszú ideig az egykori tanács épületében, hol öntetett, hevert volna, az nagyon kétséges; különben ezen történeti adat részletes megvitására nem érzem magamat hivatva, s abba nem is bocsátkozhatom, mivel itt nem annyira a harang történetét, mint annak régészeti leírását szándékom adni.

A harang fakoronájának nagysága megfelel tetemes nagyságának, s hatalmas vaspántokkal, kacsokkal s csavarokkal van megerősítve.

A harangnak mély, kitartó, tiszta hangja vagyon, harangozás alkalmával négy ember erejét veszi igénybe 1557-dik évben öntetvén, a tájban épülhetett a torony is mivel

6. ábra.

azon a gót és renaissance izlés vegyüléke még észlelhető, ezen izlések átmeneti korszaka hazánkban a XVI-dik század második felébe esik. 1628-dik évben pedig a torony újított meg. Jelenleg a torony alját minden oldalról boltok foglalják körül, a díszítés szépségének nem csekély csorbítására. Ujabb időben szóba hozatott s pedig illetékes helyen, hogy a székesegyház előtti tágas, szabad tér megnyerése végett, ezen tornyot lebontsák; bár egy részről óhajtott volna, hogy a dom északi oldala szabad kilátást nyújtson, más részről azonban figyelembe véve, hogy a torony a város jelebb műemlékei közé tartozik s fekvése által e székesegyház északi diszportályának remek faragású díszítményeit s részleteit az északi szél pusztoló s rombuló hatásaitól megvédi: nagyon kívánatos lenne a torony megmaradása, de csak úgy, ha torony alatti boltok eltávolíttatnának.

Miután Kassa legnagyobb harangjának leírását közöltem, azt hiszem nem lesz érdektelen a kassai dom északi tornyában lévő legnagyobb harangot is megemlíteni, mely szintén az előbbinek mestere által öntetett, s így majdnem ugyanazon díszítményekkel bír. Azonban kisebb az elsőbbinél, így alsó karimájának átmérője csak 4'—6", magassága pedig 3' 2', felső részén lévő s a harangot három sorban körülövező felirása következő:

LAVDATE DOMINVM · IN · SANCTIS EIVS · LAVDATE EVM IN FIRMAMENTO
VIRTVTIS EIVS · LAVDATE EVM IN TYMPANO ET CHORO · LAVDATE EVM
IN · CIM*): PSAL C · L.

FRANCISCVS ILLENFELD ME FVDIT · M · D · LVIII · BALIS BENE SONANTI-
BVS, LAVDATE EVM IN CIMBALIS IVBILATIONIS · OMNIS SPIRITVS LAVDATE
DOMINVM.

IAM PROBASTI NOS DEVS · IGNE NOS EXAMINASTI SICVT EXAMINATVR
ARGENTVM · IN DVXISTI NOS ATQV · CVM POSVERIS (trib) VILATIONES IN DORSO
NOSTRO IMPOSVISTI HOMINES SVPER CAPITA NOSTRA · TRANSIVIMVS PER
IGNEM ET AQVAM.

Myskovszky Victor.

*) Ezen szó után át kell ugrani a következő sorra: Balis bene sonantibus stb. Szerk.

Régi sírköveinkről.

Régi szobrászatunk reánk maradt művei közt alig érdemel valami nagyobb tiszteletet és tanulmányt ősi sírköveinknél. És milyen állapotban találjuk majd kivétel nélkül ezen százados maradványokat, honi történetünk, műiparunk és hajdani műveltségünk magas fokozatának ezen tagadhatatlan tanúit?!

Másutt ez nincs így, s különösen alig van nemzet, mely ősi emlékeit oly becsben tartotta volna, mint az olasz, akár szabad ég alatt álljanak századok óta, akár templomaikban őriztessenek. A szabadon állókat korlátok védik, talán nem annyira emberek mint barmaik ellen; a templomokban az emlékek mellé alkalmazott vékony vas sorompók gátolják a rajtuk való járkálást. — Mennyire bámultam a florencz-vidéki Certosában a padlatba eresztett négyszázados sírköveket, melyek annyira épek, mintha csak tegnap tétettek volna le, nem rég pedig Lipcse egyik templomában egy farekesz által védett síremléket láttam, míg nálunk épen azt kellene csodálnunk, ha valahol, még a templomok belsejében is, valami ép szobrászati művet találnánk.

Hogy állításom igaz, tanusítják legnevezeteseb embereink síremlékei. Nézzük *Kinizsi Pál* sírkövét a *nagy-vásonyi* magtárban, a *Hunyadiak* roszul és értelmetlen összetoldott sírlapjait a gyulafehérvári főegyházban; szálljunk le az esztergomi úgynevezett basilika sírboltjába, vagy vizsgáljuk a győri káptalan dombnak egyik házában a lépcsőzet alatt elterült, és bár felírásának egy része földve van, még is egyik legrégebb emlékünket, mely valamikor két káptalani tag sírját jelölé, mainap pedig minden ki- és bejáró által olvashatatlanná csiszoltatik, és nem fogunk-é csodálkozni, hogy ennyi egykedvőség, szántsándékos rongálás, sőt itt nem is említhető kegyeletlen eldísztelenítés mellett, még annyi darabunk is van, a mennyit csak *Ipolyi* jeles, középkori szobrászatunkat tárgyaló, munkájában volt képes elősorolni!

De akárhányat közlött t. barátom, mégis maradtak itt-ott hasonló emlékek, melyekből a véletlen nekünk is engedett néhányat böngészni, és a hazai szobrászat oly remekei gyanánt felhoznunk, melyek eléggé mutatják, *hogy műiparunk a középkorban sokkal magasabb fokon állott az akkori európai műveltség irányában, mint mi ugyan ahhoz irányozva jelenleg állunk; úgy, hogy e tekintetben valóban szomorító hanyatlást és pangást kell szemünkre lobbantanunk!* — Örömet visszavonom ezen sorokat, ha valaki az ellenkezőt bírja bebizonyítani!

Kiadatlan síremlékeink közül itt csak a legújabb látottakat szándékom tárgyalni. Szepesti utamban, melyet múlt májusban tettem, *Sirokán* kellett étetnem. *A templom*, a mint a hegyről leereszkedtünk újdonszerűnek látszott, de mivel keletelt szentélye a hajójánál valamivel alacsonyabb, gyanítám, hogy legalább ez régiebb lehet. A mint a kerekded fal kerítésen beléptem, s a nyugati ajtóval szemközt egy újabb időben készített fülkében gyönyörűen faragott vörösmárvány sírlapot láttam; az infulás és pedumos főpap

feje szép szövettű párnán nyugszik, hasonló szövettű a tunicella és a pásztori bot veluma is; jobbában csinos sarku könyvet tart. A felírás mennyire olvasni lehetett ez:

felül: hic. i. acet · Reverēdus · in · xpo

balra: pater · dñs · Ladislaus § Syroka Ep olicii § suffr aganeus ?

alsó része betűjeinek csak végét lehet látni, a többi be van falazva;

jobbra oldalt: it § xx (czímer) iii § die mensis § ianuarii § año § dni § 1 · 8 · Λ ☽.

Az egészet talán így kell olvasni: Hic iacet Reverendus in Christo pater, dominus Ladislaus. Syroka Episcopus, vagy Episcopus olim Suffraganeus . . . ? qui obiit 24-a die ianuarii anno domini 1410? vagy inkább 70 — 90?

Az idő rövidsége nem engedé meg a tüzetesb vizsgálatot, csak azt sajnáltam, hogy ezen valóban remek kő olvashatlanságig be van falazva és kőragasztással bemaszátolva.

Czímertanilag érdekes a bal láb táján (lábai eltörvék) álló paizs, melyen nyílt lilomos koronából kiterjesztett szárnyú *sirály* nő ki, fején lobogó dependenciás infula van, egyenes csőrében gyűrűt tart. *Myskovszky* barátom becses figyelmébe ajánlom.

A templom szentélye boltívezetes, egyenes végű, régi ablakai részint befalazták, részint újakkal fölcserélvék; a hajdani szentségházat a papiszékekkel együtt befalazták, mint a kopogtatás bizonyítja.

* * *

A másik, nem kevésbé érdekes sírkő töredékre figyelmeztetett jan. 24-kén írt levelében keméndi *Várady* Ádám, buzgó régészünk. Ezen műemlék áll Budán ts. *Kemény* István pénzügyi miniszteriumi pénztárnok úr új-utcai 696. számú házának az Albert-útra kiszögellő kertje felső részében; és mint gyanítani lehet a budavári főtemplomból vagy a körül fenállott régi temetőből, mint a többi a pénzügyminiszteriumi épület hátsó udvarában sokáig hevert kövek, kidobtván, mint egy ülökének támasza ide került, és így a befalazástól megmentetett.

E nevezetes kőnek, (l. köv. l. 1, ábra) a földből kilátszó körirata ez:

felül: hic · est · sepult⁹ · magnific⁹ · dñs · iohā

balra: neš · groph · de · ic

a jobb oldal felső végén:

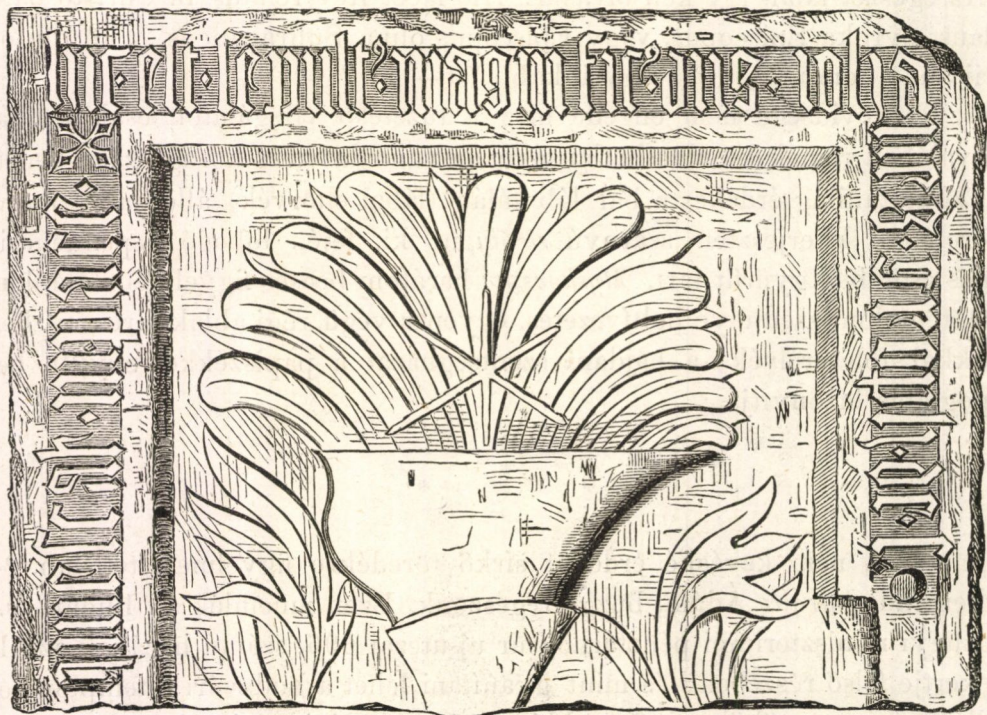
. . . . quiescat · in · pace · X

Várady úr groph után *defunctus*-t akar olvasni, holott a de · í világosan a praedicatumot előzte meg. Említett levelét folytatva, ezt írja: „Továbbá az emléksírkő közepén szintén dombor metszettel egy egészen *kinyitott tulipán virág* szemlélhető, mely nézetem szerint a *Groph család czímerét* — habár egyszerű képletben is, *nem jelképezhette*; hanem inkább a halandóság jelképét ábrázolja“

Megtekintve az emléket a helyszínén, azon virágcserepféléből fejlődő *tulipán-virág* helyett gyönyörűen sztylizált sasszárnyat találtam paizsdíszül, és a szárnyon egy *hatágú* csillagot.

Tudakozódván a *Groph* család után, midőn már *Czinár Index Alphabeticusát* is forgattam és ott Anna, vidua Pauli de Groff 1438- és Petrus f. Pauli et Annae de Gróff-ot találtam — *Ipolyi* a Bazini grófokra figyelmeztetett, mire azoknak csillagos czímere mint azt Szent-Györgyről és *Wagner Collectaneaiból* ismertem, eszembe jutott, és tudós barátomtól számos, a Bazini és sz.-györgyi grófokra vonatkozó, rajzban őrzött, és sajnos, hogy

még eddig napvilágot nem láthatott, csillagos és sasos czímert megvizsgálván többé kétség sem lehet, hogy a de groph de sancto georgio et bozin-nal pótlendő. Mily meglepő lenne, ha valamely szerencsés véletlen ezen érdekes kőnek alsó részét is kezünkbe ját-szaná, és így a muzeumi körégiség tárába legnagyobb előzékenységgel oda ajándékozott töredéket ki lehetne egészíteni.

1. ábra.

Hogy ezen Groff-ok alatt valóban a *Bozini* grófokat kell értenünk: kitűnik *Kaprinai Hungariae Diplom.* II. rész 218. lapjából, úgy szintén gondoljuk, hogy a kő betűi és egész művezete után indulva azon *Jánosé* az említett sírkő, kit *Wagner Collectaneaiban*, a II-dik tized, György fiával felhoz, kit Mátyás király erdélyi vajdává nevezett ki, és midőn hozzá hűtlen lett, neki 1467-ben megkegyelmezett. Ezt csak a kő második részéből lehetne biztosan értenünk; jelenleg pedig ezen valószínűséggel kell megelégednünk.

* * *

Várady úr levelében egy másik sírkőnek megismertetését is igéri, melyet horog-szeghi Szilágyival, Corvin Mátyás nagybátyjával hoz érintkezésbe, „mivel *vadkecske* fővel és góth irással van ékesítve.“ Azon emlékkövet, mely egy ház falába úgy van belerakva, hogy a jobbra álló sort olvasni nem lehet, már múlt év október havában rajzoltam le és mennyire lehetett köriratát el is olvastam, azért még is azon becses figyelmeztetésért köszönetet mondok. A felül szögleteinél tompított hosszukás követ (1. köv. l. 2. ábra) paizsa czímere és sisakjánál, de még inkább irásánál fogva is a Hunyadiak koránál régiebbnek

tartom; a jobb felé ágaskodó állatot kecske-baknak, nem pedig zerge-baknak nézem, az írást pedig így magyarázom: HEC | EST | SE | PVLTVRA . . VND FIFY | BERNARD · De · PVO ... DE, ?

Magam is inkább szerettem volna ezen szép követ a Szilágyi családnak odaitélni; azonban, ha mindjárt szent Lőrincz zárdájából is került volna, mint állítatik a jelenlegi háztulajdonosné birtokába, abból még az ország kormányzójának családjára nem lehet következtetni.

* * *

Ha ezen műemlékeket a nemzeti muzeumban levő középkori kőemlékek közé lehetne sorozni, nagyon örvendének, mert sem hazánkfiai, sem az idegenek nem fognak fáradozni, hogy a széttört köveket a főváros két részében fölkeressék, míg ellenben a m. n. muzeumban együttesen tanulmányozhatják, sőt ha még későbben egyiknek vagy másiknak darabjai elő fognának kerülni, az összevalók mindig hamarabb egyesíthetők, mint ha magán birtokban maradnak.

Rómer Flóris.

2 ábra.

Kisebb közlemények.

(Egy magyar egyházi névtár.) Szabó Imre szombathelyi püspök ő méltósága be-
küldé a m. n. muzeumnak a szombathelyi püspöki megye 1871-re szóló névtárát. Ilyféle
névtárak a könyvkereskedés útján nem kaphatók, mert rendszeren csak az egyházmegyék-
nek és egyes kitünőbbeknek szoktak megküldetni. Örömmel üdvözöljük azon lendületet,
mely a püspöki megyék részéről e téren látható. A kalocsai főmegyéről tudjuk, hogy az
egri főmegyének eléggé alig kiemelhető példáján indulva egyes nevezetes helyekről fő-
lötté érdekes történelmi nyomozásokat, sőt nagy költséggel rendezett ásatások eredmé-
nyeit is közlé; megjelent már mint emlékszünk, a prémontrei és kegyes-rend névtára is
magyar nyelven; s így ezek már némileg részletekben megtevék azt, mit gyenge, a ma-
gasabb egyházi körökig alig jutó szavakkal már régóta ismételve emlegettünk. Indítvá-
nyunk az volt: *ne legyen a névtár pusztá nevek sorozata, hanem a hazai történelemnek minél*
érdekesebb és hitelesebb tárháza a nélkül, hogy a latin egyházban levő szokással szakítva a
latin névtárak teljesen megszűnnének. Az egyetemes egyházi köteléket eléggé véljük az
által biztosítottak, ha minden négy vagy hat évben, mely időszak alatt történhetnek a
hazánkon kívül levő püspöki székeket is érdeklő változtatások, egy *latin szövegű schematis-*
mus készül, de rendszeren honi nyelven írt névtárakat kívánnánk, melyeket a nép is ért-
hessen, mely által papságával és egyházaival folytonos érintkezésben lehetne, ne pedig
attól elszigetelten állana.

Eddig az egyházmegyék történetére vajmi kevés gond volt. Elégnek tarták az
udvari írók, ha a többnyire sovány, néha nem is egészen alapos püspöki lajstromot újra és
újra, kevés változtatással lenyomatták. A káptalanokra és nevezetes tagjaira, az esperes-
ségekre és azok munkás és érdemtelen papjaira a sor soha sem került. Pedig tudjuk, hogy
e téren hála Isten, sok említésre méltó egyénnel találkozhatunk, kik megyéjük, de hazánk
körüli is megérdemlik, hogy neveik az utókor e'ött hálából és buzdításul hangoztassanak!

A mi e jeles névtárban leginkább feltűnt, az, hogy a czímezés egészen hiányzik.
Így a második lapon ez áll:

Püspök

Szabó Imre,

a m. tudom. Akademia tiszteleti tagja.

Az Illustrissimus, Reverendissimus, Amplissimus, Eximius, Clarissimus, Do-
minus és Pater, sok irígységnek és néha neheztelésnek tárgya, ezen népies szellemű köny-
vecskében hiányzik; és ezen egy jelenség mintegy biztosít arról, hogy a szombathelyi
püspök lesz az első, ki fentebbi óhajomat, a mennyiben méltányos és kivihető, tekintetbe
fogja venni, s a püspökség és a vasvári káptalan nagyon rövid történetén kívül az egyes

apátságoknak, esperességi kerületeknek, sőt a plébániák nevezetesebb eseményeit is fogja egymásután, egy vagy két ívnyi adalékképen, egyenlő alakban nyomatni, hogy így e jeles, annyi tudományos férfival bírt és bíró megye minél teljesebb történelmének örvendhessünk.

R. Fl.

(*Éremtanunk érdekében*) jelent meg a „Magyar Ujság“-ban Mátyus Nep. Jánostól egy cikk, melyben méltán megrózza a magyar tudósokat azon hanyagságért, melylyel a magyar és ó-éremtan iránt viseltetnek. Felhossa, hogy egy tanárjelölt Visontai m. történelmi könyve*) nyomán azt tanítja, hogy az első ezüst pénzt nálunk I. Béla verette, bár Sz.-István életirója már említé e királynak jótékonyágát, melylyel tele erszényéből a szegényeknek ezüst denárjait osztogatta, és feltűnően számos érmei találtak gyűjteményeinkben. Hisszük, hogy hasonló tévedések nagyon gyakran fordulhatnak elő történelem-tanárinknál, kiktől csak valamely nagyobb történelmi munka ismerete, de a történelem segédforrásainak használata épen nem kívántatik. Még 1828-ban volt Pozsonyban elfelejthetetlen *benczés* tanárom, *Takács Bernardinnak* hitták, ki nemcsak az ásványokat köröztette a tanteremben a *Historia naturalis* tanítása alkalmával, úgy hogy a példányokat mindenki kényelmesen érinthette, de még az *ex propriis* előadott *római történelem* alatt a *császárok érmeit* saját gyűjteményéből *kézről-kézre* járatta. Ezen idő óta majdnem félszázad múlt el, és hol áll mai nap a történelem tanítása a középtanodákban!? Mióta a földleirással párosíták, valóban nem mondhatnók, hogy ezen jó szándékból történt összeforrasztás iskoláinkban valami kedvező eredményt idézett volna elő. Tapasztalásomból tudván, mennyire élénkíti és érdekesebbé az érmeik előmutása a tanítást és mennyire szükséges a történelmi vizsgálatokhoz az archaeologia ismerete is, felkértem a m. tud. egyetemi bölcsészeti kart, hogy történelmi kutatásaink előbbre vitele szempontjából a történelmi tanárjelöltek kényszerítessenek legalább egy tanfolyamat az archaeológiából, egyet pedig az éremtanból hallgatni; valamint a classica philologia hallgatóinak is kellene legalább egy féléven át az ó-archaeológiát hallgatniok. — A bölcsészeti kar munkálatába ezen javaslatot fölvette. Várjuk a kormánynak helybehagyását!

Hogy előadásimat oly kevesen, t. i. félévenként mintegy 20-an hallgatják oly tárgyakból, melyek directe kényérkeresetet nem biztosítanak, nem csoda, de ha a külföldi egyetemek 2—3 hallgatójával összevetjük, mégis kielégítőnek bizonyul be a fenebbi szám is.

Én e miatt épen nem esem kétségbe. Szaporítsuk csak, mint kell, a muzeumnál a régészet-osztályban a tisztviselőket, legyen a muzeumi örsegédi állomás ajánlat történelmi tanszékeinkre, majd lesz, ki az érmészetet is fogja behatóan tanulmányozni és terjeszteni.

Mindenre kell idő, és hogy a tudomány terjedjen arra nálunk több idő szükséges, mint más nemzeteknél! A hol reclamokat nem lehet tenni, hol nem lehet szemképrázató eredményeket kürtölni, nem igen buzgólkodunk! — De azért az, ki törekvéseinket figyelemmel kíséri, a csendes, biztos haladást tőlünk el nem fogja tagadhatni.

(A *gráezi Joanneum*) mint Stajrország muzeuma kiadta 58-dik évi jelentését, melyből ezen *János főhercegtől* alapított intézetnek örvendetes haladásáról értesülünk. Osztályai a természettanira, műtanira, történelmire, könyvtárra és olvasó-egyletre oszla-

*) Valóban sajnos, hogy ifjúságunk ily felületes munkából kénytelen meríteni történelmi ismereteit.

nak, és a stájer főváros szellemi életének nagy részét összefoglalják. A jelentés leginkább az ajándékokat és vételeket sorolja elő, melyek a közönség meleg részvételéről eléggé tanuszkodnak. Itt az érem- és régiségtár állapotát vesszük szemügyre és megjegyezzük, hogy az osztály költsége 200 forintról 400-ra emeltetett, míg a munkás úr dr. *Pichler* Frigyes mellé *Kohn* N. végzett bölcész 600 frtnyi díjjal segédörnek neveztetett ki.

A régészeti és éremosztály *hét* teremben van felállítva, és magában foglalja az: egiptomi, babilonai, görög, kőkori és bronz emlékeket; a főteremben számos római régiség van; földszint a kőtárgyak állanak; ezeket követik a képek, fém-, agyag-, üveg- és faművek, fegyverek, ruházatok stb. Az első félévben 2874, a másodikban 5004 egyén látogatta meg e gyűjteményeket, körülbelül fele annyi, a mennyi nálunk *egy hó alatt* e tárunkban megfordul.

Megjelent 400 példányban a régiségek lajstroma is, mely elég nagy részvételnek örvend a folyvást gyarapodó látogatók körében.

(*Peters Rafael*) Lüneburgban 12 lapon kiadta a lüneburgi városházban őrzött mintegy 30 darab arany és ezüst művet, melyeket eddig kevesen ismertek. Ezek a XV-dik és XVI-dik századból valók és Lotz statistikája I. kötete 409- és 410-dik lapján említetnek. A kitűnő kincs áll ivó szarvakból, öntödényekből, kehely- és serlegekből, mint a rhenusi, úgy a nürnbergi és augsburgi művészet remekeiből. Muzeumaink gyűjteményeiben maguk helyén lesznek ezen fényképek, melyekben a legtöbb egyszersmind kulcsul szolgál hasonló művek meghatározásához.

(*A visegrádi ásatások*) Dr. *Henszlmann* Imre és *Zsigmondy* Gusztáv kir. mérnök vezetése alatt örvendetes eredményt szültek nemcsak azért, mert a belső udvar tisztítása, az árkoknak részben való feltöltése által az egész rom alakja mindinkább kiemelkedik, és kisebb fáradsággal megközelíthetővé lesz, hanem mivel a vár belsejében oly egyes részletek tűntek fel, melyek egykori rendeltetésének meghatározása különféle véleményre szolgál alkalmú. — Érdekesekek a faragmányok, kályhafiókok, s egyéb töredékek, melyek ezen alkalommal napfényre kerültek és a lakók házi és hadi készleteiről tanúskodnak. *Henszlmann* úr mindezeket tüzetesebben fogja közleni. Az alsó- vagy vízi-várban egy kapu fölötti toronynak befödése és őrlakul leendő alkalmazása van elhatározva. Láttuk a *Zsigmondy* úr által készült terveket, és csak örülhetünk, hogy ezen tervek komoly sztylistikus tanulmányok eredményei, még ezen öszön át valósíttatván a magyar közönségnek megmutatják, hogyan kell hasonló műemlékekkel bánni, és mintegy új ösztönül szolgálnak arra, hogy a hírneves *Salamon tornya* (?) is legközelebb földel által a végromlástól megmentessék.

(*A halvány aranyból*) készült és hazánkban gyakrabban előforduló ósrégi, főleg barbar műtárgyak ugyanazon aranyból készültek, mely mainap is Abrudbányán és egyéb erdélyi bányákban a legegyszerűbb mütét által nyeretik. Figyelemre méltó dolog, mert így ezen tárgyaknak hazánkban való készülte annál bizonyosabb. — Mikor lesznek már nekünk is vegytanáraink, kik műemlékeinket műipari szempontból bonczolás alá veszik? hogy e tekintetben is a külföldiek munkálatihez közeledhessünk.

(*Zólyomról*) írják, hogy a *besztercebányai* szép ódon külsejű kaput, mely a városnak legrégebb kapuja volt „szépítési tekintetből“ vandal módon elhordaták! — Csak rajta, vetköztessék ki magukat városaink mind abból, mi nekik jellemző külsejökül a dicőbb hajdanból maradt, majd meglátjuk, mivel fogják ezt pótolni!

(*Sz.-Erzsébet*) temploma Alsenbergben, két mértföldnyire Brüsseltől, érdekelnifogja a magyar régészeket is. Mint *Goethals* tábornok úrtól, Maria Henrietta belga királyné főudvarmesterétől hallám, nevezett faluban nagyszerű templom áll, melyet a magyar királyi nő alapított, hol ereklyéi tartatnak, és ünnepén az egész vidékről a népség bucsúra jár. Alkalmasint fog találkozni magyarországi utazó, ki erről bővebben értesítend bennünket.

(*Éremleletek.*) 1. Az első bánsági határőrezred Klotnicz nevű községében *Podunovac* Osztója 10 arany és 2046 ezüst érmet talált. Van köztük *Dandolo, Lorenzo, Gritti, Andrea Contarini*-féle pénz, de van magyar is, jelesen 5 arany *I. Lajos* királytól, továbbá 2 darab *Contarini*től, 1 *Cornaro* dogetól, 3 db pedig *Dandolo* idejéből. A legrégebb 1329-ből a legújabb 1382-ből való. A bán intézkedett, hogy ez érmek a zágrábi muzeum számára megvéteessenek.

2. (*Kéthe'ly*) (Komárom m.) községében *Varga* Imre szolgája szántás alkalmával egy cserép edényben, melynek tetejét az ekevas elvitte, 951 darab római rézérmet talált. Van köztük:

LICINIVS	459 db.
CONSTANTINVS MAGNVS	349 „
MAXIMINVS.	61 „
MAXENTIVS	12 „
GALERIVS MAXIMIANVS	7 „
CONSTANTINVS IVNIOR	5 „
MAXIMIANVS	8 „
GALERIA VALERIA	3 „
CLAVDIVS	1 „
PROBVS	1 „

A m. n. muzeumot e leletről a megyei II-od alispán úr értesíté, hogy belőle a szükséges, és illő áron megváltandó érmeket kiválogathassa.

3. *Uj-Laczkon* (Nyitra m.) *Czibula* Pál pásztor-gyerek talált 304 darab ezüst érmet, ezek közt volt XV. krajezáros, Lipótféle, 4 db. — II. Ferdinandféle 3 krajezáros, 23 db. II. Mátyás- és II. Ferdinanféle denár. 167 db. III. Zsigmondféle ezüst lengyel garas 109. db. Ugyanattól egy hatgarasos. — A muzeumhoz választás végett beküldetvén, csak egy darab tartatott meg.

(*A körégiségekre nézve*) alig veszedelmesebb valami, mint ha megóvási szándékból befalaztatnak. *Schönwisner* leír egy érdekes követ *Nyerges-Ujfalun* a plebánia falában, mely bemeszeltetvén, később bevakoltatván a kutató számára eltűnt; *Tétényben* a plebánia falában szintén nem rég találtatott egy cippus, melyet a lelkes plebános úr a m. n. muzeumnak szánt; de nem ritka az is, hogy nem megőrzési célból, hanem egyszerű építészeti anyagul ily becses kövek használtattak. Már tiz éve, hogy a *gesztesi* vár egyik külső szögletén egy római cippust földöztem fel, és midőn nem rég József főherczeggel és magas rokonival a várat ismét látogattam, a követ ugyanazon helyen találtam. Ez mintegy 3'-nyira a földtől a fal élét képcző faragott kövek közt, (opus italicum) úgy fekszik, hogy az irás fölfelé áll. Lehetne ezt minden kár nélkül onnan kivenni; meglehet, hogy valami érdekes felírást tartalmaz. Talán lesz Komárom megyében, ki e követ attól megment, hogy építészeti anyagképen valami alapban, vagy falban örökre eltűnjék!

(*Érdekes vállalatról*) szólnak lapjaink, t. i. *Castellani Alessandro* mesterségére

nézve aranyműves, és a párisi világtárlat alatt olaszországi biztos, hírneves régész és az, ki drága gyűjteményét a nemzetnek sokkal olcsóbban engedte át, mint a mit érte a külföldiek ígértek, azon töri fejét, hogy a *Tiber* folyót kikotortatja, és az abban elmerült és beléje vetett múkincseket és drágaságokat kihalászsza. Ki tudja mennyit rejthet ilyesfélétől a világváros ütere, csak szerencsét kívánhat e vállalathoz, főleg, ha meggondolja, hogy mily sajtáságos gyűjteményt állított össze *Forgeai* Arthur azon különféle ólomjegyekből, melyek a *Szajna* kikotrásánál találtattak, melyeket egy 5 kötetes munkában: „Collection de plombs historiés“ ki is adott, természetesennek fognak látni azon vágyat, bár a főváros közti Duna kotrásánál talált tárgyak inkább a n. muzeumba kerülnének, mintsem, hogy az idegenek által külföldre szállíttatnak. A mi pedig leginkább érdemli figyelmünket az: történnének elővizsgálatok arra nézve, hogy t. i. a b. e. VI. Károly és Mária Terézia idejében a Bánátból és Várhelyről a római műemlékeket a bécsi csász. könyvtár csarnoka diszítésére szállító, de *elsüllyedt hajók* a nádorkert és Csepel szigete közt, valamint a Maros medrében Szegednél felkutassanak és azon, a rómaiak történelmére nézve nagybecsű műemlékek ismét napfényre hozassanak. Minden erre vonatkozó biztosabb adatot köszönettel veszünk fel lapunkba. Lesz talán idő midőn nálunk is támadand egy Castellani, és bár nem aranynyal, de annál sokszor becsesb köemlékekkel gazdagítandja nemzeti gyűjteményünket.

(*Ösrégi czölöp és deszka*). A sz.-istván-baksai halmok felbontásával *Péchy* úr halmában találtattak majdnem ép czölöpök és a halotti kamara oldalait képező deszkák, melyekhez kívülről összekunkorodott fahéj rétegek és mohából készült vízmentes fal volt rakva, melyet aztán a kőhalom vett körül minden oldalról, még az ezekre rakott föld adta meg a halomnak szokott, már meszéről szembeötlő, alakját. Legújabban elkérvén muzeumunk számára a halmoknak ezen egyedüli maradványát, *Szilágyi Ferencz* felső-dobsai birtokos úr sziveskedett tárlatunk számára saját, akkor megmentett deszkáiból 2 darabot átengedni, s így az utóvilágnak egy czölöpöt és 2 deszkát adhatunk át tüzetesb összehasonlításra és vizsgálódásra.

(*Gr. Eszterházy Antal*) egyiptomi útjából hozott több érdekes régészeti tárgygyal ajándékozta meg a m. n. muzeumot, melyek ezen, különben szegény osztálynak ékességeül szolgálnak. Vegye ezért a nemes gróf, ki a távol délen sem felejtkezett meg intézetünkről, nemcsak a muzeum, hanem az egész mivelte világ forró köszönetét áldozatkészsége jutalmaul.

(*Gruic J. Z. tanár*) a mitroviczi muzeum igazgatója ismét egy mértföldmutatóról értesít, melyet Eszéken talált, s melyről megfejtés végett nem sokára a pacskolatot beküldendi. Ez is Severus Alexander kormánya alatt készültnek látszik; az Ó-Budától, Aquincumtól való távolságot MP-sokban azaz: lépések ezreiben nem lehetett eddig meghatározni, mert az oszlop igen le van koptatva.

Figyelmeztetés. Az első réztábla a 19-dik, a második a 39-dik laphoz való.

R. Fl.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

AZ ARCHAEOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK VIII. (UJ FOLYAMU VI.) KÖTETÉRE.

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
Agyagtárgyak: Pilinben	74	Bronzleletek:	
— Tényön	104	„ Andrásfalván Liptó m.	123
Alsembergi templom Belgiumban	215	„ Pécsvidéken	61
Andrásfalúi (Liptó) temető	123	„ Pilinben	74
Ányos Móricz éremgyűjteménye	58	„ Sz.-Mihályon	91
A quincum	158	Budai táborozás 1541.	200
Ar acsi apátság	40	Csanádi apátságok	10
„ templom	37 39	— régi templom	1 l. és 13
„ alaprajza	42	— — alaprajza	2
„ arányai	43	— jegyzőkönyv.	3
„ régiségek Rácz-Sz.-Péteren	38	— régi sír	6
„ templom, tégláépítmény	47	— története	9
„ vár	39	— püspöki székét alapítá Sz.-István	9
Aranyból (halvány) készített tárgyak	214	— baptisterium	19
Archaeologiai közleményeink:		— Sarcophag (Keresztény)	31
— becse a külföldön	70	Czelta-quadok	78
Archaeologiai munkák ismertetése	63	Csepelnél elsülyedt római kövek	216
Árpádkori érmek	56	Czimer: Magyar- és Csehországé	72
Ásatások: Thüringiában (könyvismer-		Czölöp a sz.-istván-baksai halomból.	216
— tetés).	63	Desjardins Peutingerféle táblai	
„ Visegrádon	214	(I. könyvism.)	64
(Athenae Christianae) Mommsentól		Domokos fehérvári prépost egyik hártya-	
(könyvismertetés)	64	könyve	142
Athenei stadium	72	Dózsa koronájához	72
Baptisterium Csanádon	19	Egyiptomi régiségek	216
Báthory Zsigmond tallérjai	130	Egresi apátság	35
Bazini Groph János síremléke	209	Erdélyi érmek	130
Békés megye hajdana, Haán Lajostól	70	— Báthory Zsigmond tallérjai	130
Bernárd fia síremléke Budán	211	— Bethlen Gábor tallérjai	135
Beláczon kőszekepczék	61	Érem, Zsigmond királyféle	5
Berzovia római telep	145	Érmek árpádkoriak	56
Besztercebányai kapu ledöntése	224	„ Hervoja splatoi herczegé	49
Bethlen Gábor tallérjai	135	„ erdélyiek	130
Bödöge-markotai kerek-egyház	120	„ magyarok	155
Börcsi kerek-egyház	122	„ rómaiak 61., 101., 102., 104., 105.,	
Borsos hegy, pilini lelhely	73	28	

	<i>Lap.</i>
114. Zsidovinban 146. Kéthelyen (Komárom m.)	215
„ velencziek	215
Eremgyűjtemény: Ányos Moricz-é	58
— Horvát János-é	59
Éremleret: barabasi	59
— brekinszakai	59
— klotniczi	215
— nagy-bányai	59
— puszta határi.	58
— sellyei (rómaiak)	114
— Uj-Laczkon (Nyitra m.).	215
Éremtani adalék	56
Érmeleési szerződés Robert Károlytól	154
Érmészetünk érdekében	213
Liszteró töltés	103
Falfestmény: Porubán rosz	88
— Nagy-Selmecezen	95
Fejlevágatás és e'égetés a pogányoknál	77
Fémer: Bolgár- és Moldvai I. Ferencz József és Erzsébet számára	57
„ ugyanazok horváthországi útjára	58
Flóra muralishoz	48
Géza (I.) érmei	56
Görög barátok csanádon	10
Goth-géta-dák-scytha-palócz egy nemzet	82
Gyánt (Győr m.)	101
Győr Mindszent	99
„ Sz.-Márton	98
„ vidékének térképe	98
Győr megye egyházi régiségek	120
Gyulai leletek	140
Halottak égetése	76
Harangok: kassai	204
— oroszországiak	89
— Privigyén	85
— tornai	203
Hervója spalatoi herczeg érmei	49
Igazolás a muzeumi régiségi tár tisztjei részéről.	143
Kalocsa régi székes egyháza	15
„ Márton nevű kőfaragó	66
„ névtár (ismertetés)	66
Kapitaelek 17. l.	38
„ növény-diszítványuk	48
Kassai harang	204
„ orbán terony	204
Kastély Palugyán	93
Kerek egyházak	53
— Bődögén	120
— Börcsön	122

	<i>Lap.</i>
Keresztek (rómaikoriak).	109
„ Szerecsenről	109
Keresztelő medenczék:	
a) Kőből:	
— „ Rakón.	89
— „ Turócz-Sz.-Márton	89
b) rézből:	
— „ Besztercebányán	96
— „ Téplán (Liptó)	93
Kéthelyi római éremleret	215
Kis-Martoni kapu	71
Kőrégiségek	60
László (Kún) sírja?	7
„ vére?	33
Lébenyi templom	42
„ arányai	43
Lengyel muzeum Rapperswilben	71
Lüneburgi régiségek	214
Magyar régi naptár	142
Magyar női viselet a XVI. században	201
„ uri viselet u. a.	201
Magyaros öltözetű szentek	39
„ főpapokhoz intézett kérelem	67
Mar, mara végzetű ezelt nevek	81
Marcománok-lókunok	80
Márton kalocsai kőfaragó	66
Mindszent (Győr)	99
Mnich-vára	94
Morisium	9
Muzeum lengyel, Rapperswillben	71
„ a gráci Joanneum.	213
Muzeumunk régiségtára	70
Naptár magyar szentekkel	142
Névtár kalocsa megyei	66
„ szombathely megyei	66
Nováki síremlék	84
Nádasdy Tamás mellképe	202
Nagy-mányoki lelet	61
Okolicsnai templom	91
Ólmok (alakosak)	216
Ossuarium	7
Palugyai régi kastély	93
Pannonhalma	98
Pázmánd	98
Pécs vidéke régészeti lelet	60
Peutinger táblai Desjardius Ernőtől (könyvism.)	64
Pipák régiak	71
Pilinben temetkezett nemzetek	78
Privigyői templomok.	84
Rába-sz.-Miklósi egyház	53

	<i>Lap.</i>
Rác-Sz.-Péteren aracsi régiségek . . .	38
Rakói templom	89
Ravazd (Győr m.) 102 és	104
„ leletek	105
Régészeti leletek: Berzovia	145
— Zsidovin	145
— N.-Mányokon	61
— Paczkallón	105
— Kis Écsen	105
— Pécs vidékén	60
— Ravazdon	105
— Szilvasin	61
Roland kürtje	71
Római érmek 61., 101., 103., 104., 105., 114., 146. l.	
Római feliratos agyagmű	99
„ feliratos kövek befalaztatása	215
„ „ „ elsülyedtek	216
„ mértföldmutató	216
„ téglák 4. és	100
„ Paczkallón	105
„ Zsidovinban	152
Rózsahelyi templom	94
Sabaria (Pannonhalma mellett)	103
Sarcophag (Keresztény) Csanádon	31
„ Sz.-Gellérté	34
Sellyei római éremlelet	115
Selmeczi (Nagy) templom	94
Sír II. András és Joláné	38
„ emlék Novákon	84
„ köveink	208
„ pogány, Pilinben	74
Sirokai sírkő	209
Sírtábla Tihanyban	32
Sisakdisz Sopronban	70
Szárnyoltár Porubáu	89
— Bődögén	120
— Sz.-Mihályon	91
— Sz.-Miklóson (Liptó)	92
— Szlécsen	93
— Turanban	90
— Nagy-Selmecz	95
— Német Lipcsén	94
Szászok, hunok, kunok	79
Szegednél elsülyedt római kövek	216
Szettek képei magyaros ruhában	39
Szent-Erzsébet temploma Alsebergen	215
Sz.-István kiadatlan érme	56
„ viselet kép	199
„ baksai halomból való czölöp	216
Sz.-Gellért Csanádon	9

	<i>Lap.</i>
„ Sarcophagja	34
Szent-Imre puszta Győr m.	100
Sz.-György apátsága Csanádon	11
Sz.-Kristóf a szucsányi templomon	90
Sz.-Mária apátsága Csanádon	11
Sz.-Mária (Liptó) templom	93
Sz.-Miklósi (Liptó)	92
Sz.-Máriái (Liptó)	93
Szentség-ház Sz.-Mihályon	91
Szentségtartó Privigyén	86
— Bajmóczon	87
— Dubniczán	97
Szilvási lelet	61
Szlécsi templom	93
Szombathelyi megyei névtár	212
Szósziek köből: Privigyén	87
— Rakón	89
Szucsáni templom	90
Tarján (Győr m.)	101
Téglák rómaiak	4
Tégla építményű aracsi templom	47
Temetési módok a pogányoknál	76
— Andrásfalván	127
Temető bronzkori Andrásfalván	123
Temető kápolnák	5
Templom, aracsi 37. és	39
— építéséhez való gyakorlati ta- nács (könyvismert.)	66
Templomok fentartása ügyében a magyar püspökökhez intézett kérelem 67. és	68
Templom csanádi mérvei	15
„ kerekék	53
„ lébenyi	42
„ arányai	43
„ a régi székes egyháznak 4 tor- nya	15
Templom, rába-sz.-Miklósi	53
„ védelmi 84., 91.,	97
Tényői temető	104
Templomok: alsebergi	215
— Kolozsváron	88
— Nagy-Selmeczen	94
— Német Lipcsén	94
— Novákon	84
— Okolicsnán	91
— Porubán	88
— Privigyei	84
— Rába-Sz.-Miklós	53
— Rakón	89
— Rózsahelyen	94
— Sz.-Márián (Liptó)	93

	<i>Lap.</i>		<i>Lap.</i>
— Sz.-Márton (Turócz)	89	— templom	89
— Sz.-Mihályon	91	Uj-Laczki (Nyitra m.) éremlelet.	215
— Sz.-Miklóson	92	Vajda-hunyadi gipszminták	70
— Szlécsen	93	Védelmi templomok	84
— Szucsánban	90	— Börcsön	122
— Teplán	93	Vár, aracsi	39
— Turanban	90	„ Mnichen	94
Teplai (Liptó) templom	93	„ Nagy-Selmeczen	95
Tiber folyó kotrása	216	Visegrádi ásatások	214
Tihanyi sírtábla	32	Viseletképek magyar.	199
Tornai régi harang	203	Zsidovin, római telep.	145
Turócz-Sz.-Márton	89	Zsigmond király, viseletkép.	200
— keresztelő medenceze	89		

S. Steffan künig zu
Hünigern.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

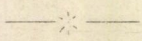

Also sech von der her der künig sechen den
 vngerschw die mit edel sind die müestent im
 geben & lab sy für im kornen mügent sint
 wederß güern ayer pfaunen warß pffaffen
 oder anders uf —

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

M. D. XLI.

RUSTIQUE DE HONGRIE.

LE HONGROIS.

1572.

LA DAME DE HONGRIE.

THE EVER
ACADEMY
COMPTARA

Archiducum.
1672.

THAMAS NACI ASTI.
1684.

